

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola Medievalisztika Program

Türk Attila Antal

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET ÉS A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI KULTÚRKÖR

Doktori értekezés

Témavezetők:

Dr. Bálint Csanád, DSc., akadémikus (MTA Régészeti Intézete)

Геннадий Е. Афанасьев, д.и.н. (ИА РАН Москва)

Szeged

2011

Tartalom

TARTALOM.....	1
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	4
BEVEZETÉS.....	6
A téma megjelölése és aktualitása, valamint a dolgozat célkitűzése és módszertana	11
Átírások és a szaltovói-kultúra nevének helyesírása	
KUTATÁSTÖRTÉNET	12
Az orosz–ukrán szaltovói-kazár kutatás kezdetei az első leletektől az októberi bolsevik forradalomig (1890–1917).....	12
Szaltovói kutatás a szovjet periódus első felében (1917–1945).....	20
<i>A szaltovói leletanyag szerepe a kazár történeti és régészeti kutatásokban</i>	20
<i>Az észak-kaukázusi GAIMK expedíciók (1924–1928)</i>	20
<i>Az M. I. Artamonov vezette Don-menti (Sarkel) expedíciók (1934–1936)</i>	23
<i>A szaltovói- kultúra etnikai alapú megítélése a nemzetközi kutatásban</i>	29
Szaltovói kutatás a szovjet periódus második felében (1945–1987).....	30
<i>A Kazár Birodalom problematikája és a Volga-Don-menti nagy régészeti expedíciók az 1950-es években</i>	30
<i>A Kazár Birodalom történeti-régészeti kutatásának problematikája az 1950-es években</i>	35
<i>A szovjet kazár-kutatás az 1950-es évek közepétől az 1960-as évek közepéig</i>	40
<i>I. I. Lâpuškin munkássága</i>	44
<i>Régészet és/vagy történelem – S. A. Pletněva elméletei</i>	46
<i>Vissza a leletanyaghoz – G. E. Afanas’ev kritikai elemzése (1987)</i>	47
A modern szaltovói kutatás (1987–2010).....	49
A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR FELTÉTELEZETT VARIÁNSAI AZ ETNIKAI INTERPRETÁCIÓK TÜKRÉBEN	55
Az erdős sztyeppi, vagy alán variáns.....	55
A füves sztyeppi, vagy „bolgár” variáns	62
<i>A Zlivki-i horizont és a gödörösíros szaltovói temetők típusai</i>	62
<i>Az Alsó-Don és Azov-menti, vagy kazár variáns</i>	
<i>Sokolovskaâ Balka-horizont, illetve a kurgánsírok köre</i>	66
A dagesztáni variáns	68
A krími variáns	73
Az Alsó-Volga menti variáns	79
A SALTOVO-MAÂCKAÂ-KULTÚRA RÉGÉSZETI DEFINÍCIÓJA	81
A kamrasíros temetők jellemzése	81
Hamvasztásos és birituális temetők.....	86
A SZALTOVÓI-KULTÚRKÖR TEMETKEZÉSEINEK ANTROPOLÓGIAI JELLEMZŐI	89
A SALTOVO-MAÂCKAÂ-KULTÚRA RÉGÉSZETI HAGYATÉKÁNAK ELEMZÉSE (VÁZLAT).....	92
Temetkezési szokások	92
<i>Lovas temetkezések</i>	92
<i>Koporsó</i>	95
<i>A temetés utáni rituális célú halottbolygatás kérdése</i>	96
A LELETANYAG	96
Fegyverzet	98
<i>Szablya és kard</i>	98
<i>Tőrök és harci kések</i>	100
<i>Lándzsa</i>	100

<i>Harci balta, fokos, csákány</i>	102
<i>Ostorbuzogány</i>	103
<i>Íj</i>	105
<i>Íjtegez</i>	106
<i>Nyíltegez</i>	106
<i>Nyílhegyek</i>	107
<i>Védőfelszerelések</i>	108
Lószerszámok	110
<i>Zabla</i>	110
<i>Kengyel</i>	111
<i>Nyereg, hevedercsat</i>	111
<i>A kantárvat elemei és a lószerszám díszei</i>	112
<i>Csótár</i>	113
<i>A lószerszámzat szíjelosztói</i>	114
A viselet elemei	115
<i>Fibulák</i>	115
<i>Övek</i>	115
Ékszerek és piperetárgyak	118
<i>Fülbevalók</i>	118
<i>Karperecek</i>	118
<i>Gyűrűk</i>	119
<i>Gyöngyök</i>	119
<i>Gombok, csörgők</i>	120
<i>Tarsoly és pipereeszközök</i>	120
<i>Tükrök</i>	121
<i>Amulettek</i>	121
Használati tárgyak	123
<i>Kések</i>	123
<i>Sarló</i>	123
<i>Kasza</i>	125
<i>Kapa</i>	127
<i>Házi balta</i>	127
<i>Horgászhorog, halászkampó, jégtüske</i>	128
<i>Tű és tűtartó</i>	128
<i>Orsógombok és orsókarikák</i>	129
<i>Csiholó</i>	129
<i>Fémüstök</i>	129
<i>Húsvilla</i>	130
<i>Hordozható sasliksütő</i>	130
Csontművesség	130
<i>Csontbogozó</i>	130
<i>Csontfaragványok</i>	131
A szaltovói kerámia	133
A SZALTOVÓI ÉS A HONFOGLALÁS KORI LELETANYAG ÖSSZEFÜGGÉSEI	146
A szaltovói probléma a magyar régészeti kutatásban.....	146
Adatok a honfoglalás kori leletanyag szaltovói eredetűnek meghatározott tárgyainak értékeléséhez.....	147
A magyar honfoglalás kori leletanyag újabb szaltovói párhuzamú emlékei	152
<i>A hurkos végű csavart bronzdrót</i>	155
Adatok a honfoglalás kori temetkezési szokások újabb keleti vonatkozású elemeihez	160

<i>A halmos temetkezések kérdése</i>	160
<i>A nem egykorú sírhalom betöltésébe ásott sírok</i>	161
<i>A halom alá való temetés kérdése</i>	163
<i>Padmalyos és fülkés sírok a honfoglalás kori hagyatékában és Kelet-Európában...</i>	164
<i>Padkás sírok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában</i>	167
<i>Padkás sírok Kelet-Európa kora középkori hagyatékában</i>	169
Adatok és szempontok a Kárpát-medence 10. századi lovas temetkezéseinek klasszifikációjához.....	172
<i>A temetkezési rítus lóval kapcsolatos elemei a Kárpát-medence 10. századi hagyatékban</i>	173
<i>A lovas temetkezésekben előforduló lókoponyák tájolásáról</i>	178
<i>A jelképes lovastemetkezések</i>	180
<i>Önálló gödörben eltemetett lómaradványok (lósírok)</i>	181
<i>Lovastemetkezések és lóáldozatok a kora középkori Kelet-Európában</i>	181
ŐSMAGYAROK A SALTOVO-MAËCKAË-KULTÚRA TERÜLETÉN?.....	183
TÖRTÉNETI KONCEPCIÓK ÉS ÍROTT FORRÁSOK A MAGYAR ŐSHAZÁK KÉRDÉSÉBEN	184
Magna Hungaria	184
A 9. századi magyar őstörténettel kapcsolatba hozható írott források	188
A 9. századi magyar szállásterület az írott források alapján.....	191
ÖSSZEFOGLALÁS	196
BIBLIOGRÁFIA	205
LINKOGRÁFIA	264
RÖVIDÍTÉSEK	267

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Munkám során nagyon sok kollégától és baráttól kaptam segítséget itthon és külföldön egyaránt, akiknek ezúton szeretném kifejezni hálámat.

Legtöbb köszönettel témavezetőmnek Bálint Csanádnak tartozom, aki kezdettől fogva figyelemmel kísérte és követte munkámat, illetve inspiráló beszélgetéseink során számtalanszor új szempontokra hívta fel figyelmemet. Különösen hálás vagyok, hogy munkámhoz a Magyar Tudományos Akadémia intézmények közötti nemzetközi csereprogramjának keretében lehetőséget biztosított számomra oroszországi, ukrainai, moldáviai és bulgáriai tanulmányutakhoz. Ezek során az itthon elérhetetlen, friss szakirodalom összegyűjtése mellett lehetőségem volt a leletanyag eredetiben való tanulmányozására is, mely nélkül ma már komoly régészeti-történeti kutatásról nem beszélhetünk. Mivel dolgozatom jelentős része nem hazai leletanyagot és problémákat ölel fel, elengedhetetlen volt számomra egy helyi, szakmai konzulens segítsége és kontrolja is, melyért Gennadij Evgenievič Afanas'evnek (Orosz Tudományos Akadémia, Régészeti Intézet, Moszkva) mondok köszönetet.

A szaltovói témakör és a honfoglalás kori leletanyag kapcsolatainak legavatottabb hazai képviselői Erdélyi István, Fodor István, Klima László, Polgár Szabolcs és Révész László folyamatos konzultációk során nyújtottak segítséget koncepcióm kialakításához, segítségükért hálámat fejezem ki. Az MTA Régészeti Intézetének munkatársai közül Kovács Lászlónak a fegyverekkel, Takács Miklósnak a kerámiaanyaggal kapcsolatos értékes tanácsaikért mondok köszönetet. Számos hasznos tanácsot, irodalmat és adatot kaptam Bollók Ádámtól, Csiky Gergelytől, Patay-Horváth Andrástól és Balogh Csillától.

A dolgozat írása során több külföldi kutatóúton is részt vehettem, melynek során gyűjtőmunkámat nagyban megkönnyítette az az önzetlen segítség, melyet a helyi múzeumi és egyetemi kollégáktól kaptam, a múzeumigazgatótól a raktároson, és könyvtárosokon át gyakran az egyetemi hallgatókig bezáróan. Az anyaggyűjtésen túl rendkívül hasznosnak bizonyult a helyi specialistákkal folytatott tapasztalatcsere, tekintve, hogy a tárgyalt témáról elméleti munka már számos, azonban a következtetéseket megalapozó anyaggyűjtés csak kevés látott napvilágot. Moszkvában az Orosz Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében Valerij Flërov, Igor Kyzlasov, Igor Gavrituhin, Dmitrij Korobov, Zarina Albegova, Olga Zelencova, Juliâ Lunkova, Viktor Čhaidze, Umar Kočkarov, Inga Družinina fogadja hálás köszönetemet. Szentpéterváron az Állami Ermitázs Múzeumban Zlata Lvova és Natalâ Fonâkova, míg az IIMK adattárában és könyvtárában Kirill Mihajlov segítségére

támaszkodhattam több alkalommal is. A vidéki régészeti centrumok közül Voronezben Anatolij Vinnikov és Mihail Cybin, Rostov-na-Donu városában Aleksej Ivanov, Penzaban Gennadij Belorybkin, Moršanskban Ljubov' Morozova, Belgorodban pedig Vladimir Sarapulkin támogatását élveztem. A Volga–Káma és Ural-vidék múzeumaiban tett látogatások során Joskar-Olaban Tat'âna Nikitina, a Kazan'-i Állami Egyetem Svetlana Valiulina, Izevskben Rimma Goldina, Samarában Dmitrij Stašhenkov és Anna Kočkina, Permben Andrej Belavin és Natalâ Krylasova, Čeljabinszkban pedig Sergej Botalov és Ivan Grudočko támogatásáért mondok köszönetet. Külön köszönettel tartozom sokrétű segítségéért és ufai útjaim során folytatott baráti beszélgetéseinkért és szakmai tanácsaiért Vladimir Ivanovnak. Ukrajnában Harkivban Viktor Aksënov, Luhans'kban Konstantin Krasil'nikov, Dnipropetrovskban Svetlana Čurilova, Poltavában Igor Suprunenko, Kijevben Oleksij Komar hathatós segítségéért mondok köszönetet. Moldáviában, Kisinyovban Lilâ és Valentin Dergacëv, valamint Svetlana Râbceva támogatását élveztem, a Dnyeszteren túli Köztársaság fővárosában, Tiraszpolban pedig Nikolj Tel'nov segítségével tekinthettem meg kiemelkedő fontosságú leleteket. Sok segítséget kaptam a szaltovói téma iránt érdeklődő bolgár kollégáktól, ezúton fejezem ki köszönetemet Olga Pelevina, Boân Totev és Valerij Jotov várnai kollégáknak.

A doktori képzés során kapott lehetőségeikért köszönetet mondok a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Történelemtudományi Doktori Iskola – Medievalisztika Programja vezetőjének, Makk Ferencnek. Számos hasznos tanácsot kaptam Róna-Tas Andrástól és hálával gondolok már elhunyt tanárimra, Kristó Gyulára és Berta Árpádra, akik a magyar őstörténet megismerésének útján elindítottak.

Dolgozatom mellékleteinek szerkesztésében technikai munkatársként közreműködött Dénes Fanni, Szinnyei Viktor, Czabarka Zuzsa, Langó Péter, Kelemen Ágnes, Németh Dániel és Czukor Péter munkájukért köszönetemet fejezem ki.

Külön köszönet illeti szüleimet és családomat támogatásukért, valamint Langó Pétert és Lőrinczy Gábort, akiknek baráti segítségére munkám valamennyi szakaszában számíthattam.

BEVEZETÉS

A téma megjelölése és aktualitása, valamint a dolgozat célkitűzése és módszertana

A magyar őstörténet hazai régészeti kutatása az elmúlt, mintegy húsz évben jelentős változáson ment és meggy keresztül, ugyanakkor újfajta kritikus szemlélet kialakulásáról is beszélhetünk. Egyrészt a korábbinál is csak esetlegesebben váltak itthon is (köz)ismertté a Kárpát-medence 10. századi hagyatékával kapcsolatba hozható kelet-európai leletek, másrészt az 1970–80-as évekhez hasonló kutatási intenzitás már nyomokban sem mutatkozott a kutatási együttműködésekben, illetve a témában itthon született dolgozatok mennyiségében és minőségében (BÁLINT 1996, 939). Válságról azonban az „átütő”¹ keleti leletanyag előkerülésének (további) elmaradása miatt nem beszélhetünk, sokkal inkább a korábbi kutatás módszertani szempontú kritikája kérdőjelez meg hosszú időn át alapvetőnek tartott tételeket. Ennek lényege, hogy a régészeti leleteken alapuló etnikus őstörténetírás („ethnoarchaeologia” BÁLINT 2004, 326) létjogosultsága — a „tárgy=etnikum” szemlélet mechanikus alkalmazásának nyilvánvaló tarthatatlansága (BÁLINT 1994) miatt — nálunk is alapjaiban kérdőjeleződött meg.²

Ez utóbbi probléma elsősorban olyan területeken érvényes fokozottan, melyeket korábban gyakran érintettek népvándorlások. Ezekről a vándorlásokról, beköltözésekről ugyanis mára kiderült, hogy nem jártak feltétlenül együtt az anyagi kultúra gyökeres megváltozásával, ugyanakkor nagy horderejű változás néha (be)vándorlás nélkül is kimutatható (BÓNA 1979; BÁLINT 2005; BRATHER 2004; BÁLINT 2004, 323–326). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a régészet szerepe teljesen ignorálható lenne az etnogenetikai kutatásokban, de annak lehetőségei régióként és korszakokként (igen) eltérőek. Például az Urál-vidék egyes sziklarajzain (Kr. e. 4. ée.), illetve bronzkori kerámiáin (Kr. e. 3–2. ée.) megfigyelt ábrázolások az adott régió lakosságának néprajzi hagyatékában is pontos párhuzamokkal bírnak.³ Ugyanitt szintén jól ismertek pl. az obi-ugor népek 17–18. századi temetőinek (pl. Halas Pogor) és a bennük feltárt leletanyagnak 8–10. századi előzményei. A mordvin területekről szintén ismerünk hasonló példákat, melyekből nemrég Klima László mutatott be néhányat. Peter Simon Pallas 18. századi utazónak az erza és moksa női viseletről készült rajzait elemezve egyes ékszerek és viseleti elemek pontos megfelelőit mutatta ki a 8–11. századi Elizavet-Mihajlovka-i és a 7–9. századi Staroe Badikovo-i temető

¹ Értsd: mindent megoldó.

² A kelet-európai kora középkori régészeti hagyatékkal kapcsolatban ennek kritikájához számos példával ld. AFANAS'EV 2008.

³ Magyarul részletesen ld. FODOR 1980, 348–349; FODOR 2006, 92–93.

leletanyagában.⁴ Bár a hasonlóságok nem jelentenek feltétlenül kapcsolatot is, ezek az említett adatok természetesen nem hagyhatóak figyelmen kívül. Ezen összefüggések mennyiségük és jellegük folytán — a jövőben bővebb archaeometriai és antropológiai vizsgálatokkal kiegészülve — véleményem szerint nem irrelevánsak a helyi népesség etnogenezisének kutatásában és egyelőre csak munkahipotézisként használhatók.

A magyar régészeti kutatás számára természetesen alapvető feladat maradt a 10. századi hagyaték genezisének kutatása.⁵ Ennek földrajzi perspektívái örvendetes módon kiszélesedtek (FODOR 1981; MESTERHÁZY 1990; MESTERHÁZY 1991; BÁLINT 2004a; LANGÓ–TÜRК 2004; BOLLÓK 2006) a korábbi egysíkú Kelet-preferens szemléletmóddal szemben (BÁLINT 1999). Ami viszont nem történt meg, az éppen az „új”⁶ keleti leletek adatainak összegyűjtése és kiértékelése,⁷ ami messze elmaradt azoktól a lehetőségektől, melyet a közelmúlt oroszországi, ukrainai és moldáviai (leletmentő) feltárásainak hatalmas mennyiségű új leletanyaga, és a helyi publikációk számának ugrásszerű megnövekedése kínált.⁸ Mindezek elmaradása következtében történhet meg, hogy Magyarországon megjelennek mind a mai napig olyan történeti-régészeti dolgozatok is — miközben hivatkoznak orosz és ukrán régészeti szakirodalmakra —, melyek következtetései ott már az 1980-as évek végén is gyakran elavultnak számítottak.

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy az új leletek feldolgozása mellett nem kevésbé fontos a már korábban ismert „keleti” régészeti leletek értékelésében bekövetkezett változások nyomon követése sem,⁹ ez a folyamat ugyanis a 7–10. század esetében különösen erőteljesnek mondható. Ilyen kérdés pl. szaltovói vonatkozásban a kazárok régészeti hagyatékának meghatározására tett újabb kísérletek, illetve az Alsó-Don menti, 8. századi leletanyag relatív

⁴Pl. a csatfibuláról (sûlgam) lelógó és sugarasan szétágazó csüngők <http://renhirek.blogspot.com/2009/02/megint-pallas.html> (megnyitva 2010.10.22).

⁵A címben jelölt „magyar őstörténet régészete” kifejezést — mely a hazai kutatás bevett, de mára már több szempontból is elavult terminológiája — dolgozatomban csak a fenti, a honfoglalás kori leletanyag keleti gyökereinek kutatása értelmében használom. Ezért az alábbiakban hivatkozott egyetlen leletet és lelőhelyet sem vélek megalapozottnak (egyelőre) felhasználni a magyarok elődei keleti vándorútjának rekonstrukciójánál.

⁶Jóllehet ezeket a leletek az oroszországi és ukrainai kutatók körében néha már évtizedek óta ismertek voltak, de magyar vonatkozásukat nem ismerték fel.

⁷2008-ban jelent meg egy hiánypótló munka a keleti párhuzamokról (ERDÉLYI 2008, 59–206), mely — minden pontatlansága és már megjelenésekor is bizonyos fokú elavultsága ellenére — valójában az első komolyabb összefoglalás, melynek célja egy teljes kelet-európai adatbázis megteremtése.

⁸A szaltovói-kultúra elmúlt tíz évének kutatásával kapcsolatban, ebben a vonatkozásban elég csak a Хазарский альманах (Harkiv) eddigi 6 kötetét, és a Степы Европы в средневековья sorozat (Doneck) 1–2., 4–5. és a 7. kötetét említeni.

⁹Természetesen a hazai, örvendetes módon évről-évre folyamatosan bővülő, 10. századi régészeti hagyaték folyamatos újraértékelése szintén nem kerülhető el, melynek eredményeként korábban nem, vagy csak kevésbé hangsúlyozott keleti kapcsolatra derült fény. Néhány példa: az íjmarkolatok markolatlécei (BÍRÓ–LANGÓ–TÜRК 2009), a kurgánba és kurgán alá való temetkezések és a padkás, valamint padmalyos sírok hangsúlyosabb szerepe, vagy akár a lovas temetkezések formai változataiban megfigyelhető párhuzamok (pl. a lókoponya északi, vagy déli irányú tájolása) (összefoglalóan ld. TÜRК 2009).

időrendje. Továbbá a Kuvrat-féle bolgár birodalom régészeti hagyatéka azonosításának megkérdőjelezése, illetve a Maloe Pereščepino-i lelet korai kazár hagyatékként való meghatározása, valamint kronológiai-régészeti összekapcsolása a szaltovói kultúrával.¹⁰ Ide sorolhatjuk még a szaltovói hamvasztásos temetkezések újabb interpretációit, és a szaltovói-kultúra S. A. Pletněva-féle értelmezésének kritikáit (vö. AFANAS'EV 2001; KOMAR 1999; KOMAR 1999A; KOMAR 2006; KRUGLOV 2006, stb.).

A magyar őstörténet vonatkozásában ilyen kérdés a Volga-Dél Urál vidéken a Kušnarenkovo- és Karaâkupovo-kultúrák szétválasztása, valamint ezen leletek egyre markánsabb előfordulása az uráli átjáróban, illetve az Urál keleti oldalán (IVANOV 1999; BOTALOV 2010). A sztyepp másik, nyugati végén, Moldáviában a helyi (orosz ajkú) régészek újabban már komolyan számolnak a magyar komponenssel a helyi, 9. századi emléanyagban. Egy érdekes elképzelés is napvilágot látott ezzel kapcsolatban arról, hogy mivel a két helyi szláv törzs, az ulicsek és tivercsek a 940-es évek elejéig valószínűleg nem kerültek a Kijevi Rusz fennhatósága alá (az ellenük vezetett hadjáratok sikertelenségéről van adatunk), továbbá mivel a Dunai Bolgár állam, illetve a Kijevi Rusz között a 10. század első harmadában gyakorlatilag nincs nyoma diplomáciai kapcsolatnak, felvethető, hogy a magyarok fennhatósága még a 895. évi elköltözésüket követően is érvényesült Keleten, a Dnyeszter folyó vonaláig (RÂBCEVA–RABINOVIČ 2007). Az új szempontú kutatások között említhetjük a Kijevi Rusz anyagi kultúrájára gyakorolt (főleg annak déli területén) nem csak viking-varég, hanem sztyeppi nomád hatást.¹¹

A Kárpát-medence 10. századi régészeti hagyatéka genezisének kutatásában, véleményem szerint egy ilyen akut problémával állunk szemben a szaltovói kultúrkör, illetve annak magyar vonatkozásaival kapcsolatban, mely jelen dolgozatom témája. A Saltovo-Maâki-kultúra, illetve szaltovói kultúrkör Kelet-Európa 8–10. századi történelméhez (31. kép) kapcsolt/kapcsolódó anyagi műveltség, melyhez napjainkban mintegy 1000 régészeti lelőhelyet, többségében telepmaradványt sorol a kutatók többsége (28. kép). Tényleges, valamennyi régészeti aspektusra kiterjedő monografikus feldolgozásuk nem született meg, többnyire a kazár történelem vonatkozásában tárgyalták őket. A feltárt hatalmas leletanyag döntő többsége közöletlen, és a közölések jelentős része pedig használhatatlan (különböző gyűjteményes kötetekben, képek és részletes tárgyleírások nélkül megjelent konferenciátézisek). A kultúra első feltárója, V. A. Babenko mellett, a korszak valamennyi ismert és

¹⁰ Ez utóbbi lelet alapján, az M. I. Artamonovra és A. I. Ajbabinra visszamenő Pereščepino-kultúra (34. kép) fogalmának korábbinál egyértelműbb definiálása és belső-ázsiai kapcsolatrendszerének feltárása volt (KOMAR 1999; KOMAR 2005)

¹¹ Pl. a lószerszámok és azok díszítményeinek vonatkozásában vö. KHAMAYKO 2009.

kevésbé ismert szakértője foglalkozott vele, többek között: S. A. Pletněva, S. Seměnov-Zuser, D. Z. Berezovec, A. M. Pokrovskij, É. P. Trefil'ev, P. P. Éfimenko, O. A. Spicyn, V. O. Gorodcov, N. A. Makarenko, M. I. Artamonov, I. I. Lâpuškin, N. Â. Merpert, G. E. Afanas'ev, V. S. Flërov, R. I. Vetštein, A. T. Brajčevskaâ, M. Šovkoplâc, V. P. Petrov, T. A. Šapovalov, M. I. Levčenko, I. M. Donecko, E. I. Šapoval, V. N. Korpusova, A. A. Zimina, V. G. Olejnik, G. P. Zinevič, S. I. Žilâeva, M. I. Âgodzinskij, A. G. Nikolaenko, V. K. Miheev, V. S. Aksěnov, V. G. Borodulin, V. V. Koloda, A. V. Kryganov, A. A. Tortika és N. V. Černigova.

A szaltovói-kultúra fogalma szűkebb értelemben a többnyire az egykori harkovi kormányzóság, illetve Voronež kerület területére eső, a kutatás többsége által a korabeli alán/as/burtas lakossághoz kötött régészeti lelőhelyek összességét jelenti, a névadó lelőhelyeken megfigyelt jellegzetességek alapján.¹² Tágabb értelemben a Kazár Kaganátus (ŽIVKOV 2010) területén található korabeli lelőhelyek összessége (1–3. kép), mely a kaganátus „állami kultúrája” volt. Míg a temetkezési szokásokban a legszűkebb értelemben vett törzsterületen is viszonylag nagy változatossággal találkozunk, a standardizálódott kerámia és fémművesség egyes elemeit/termékeit, vagy azok utánzatait azonban a kaganátus területénél jóval nagyobb területen elterjedve találjuk meg (itt több szempontból kiemelkedik a Káma-vidék, illetve Baskíria, de apró leleteket és jellegzetes kerámiák töredékeit Kírgíziától a Krímen át az Al-Dunáig terjedő területről közölt kora középkori régészeti szakirodalomban egyaránt gyűjthetünk). A folyamatosan — bár a rohamosan jelző ez esetben pontosabb — bővülő régészeti leletanyag ezen megfigyelése alapján ezért újabban még tágabb, a régészeti kultúra fogalmát szétfeszítő etnikumokon és országhatárokon áthúzódó „civilizáció” (PRIHODNÛK 2001, 91) vagy „kulturális-történeti egység” (KOMAR 2002) terminusokkal is találkozhatunk. Néhányan következetesen ragaszkodnak a „Pletněva előtti”, klasszikus értelemben vett szaltovói kultúra fogalomhoz (vö. G. E. Afanasev munkái), mások elfogadják S. A. Pletněva nézetét bizonyos területi módosításokkal.

A kérdés vizsgálata és az új eredmények összefoglalása magyar szempontból azért aktuális, sőt elengedhetetlen, mert a szaltovói-ősmagyar kapcsolatok vonatkozásban nem kisebb jelentőségű kérdést véltünk eldöntöttnek, mint pl. az írott forrásokból ismert szállásterület, Levédia lokalizálását!¹³ Annak a területnek a meghatározását, ahol a magyarok megismerték a letelepült életmód és a fejlett mezőgazdaság, valamint település- és házkultúra később általuk is használt alapjait, és az ezzel kapcsolatos ótörök jövevényszavakat átvették

¹² Az 1950-es évekre ez déli irányban kibővült, az Azovi térségig (ARTAMONOV 1937; LÂPUŠKIN 1958).

¹³ Vö. ERDÉLYI 1984; PETRIK 2008.

(BARTHA 1968, 82–102; FODOR 1975, 172–195; BÁLINT 1975, 59–61; MATOLCSI 1982; BÁLINT 1989, 50–51; FODOR 2009, 51–54). Az ilyen roppant nagy horderejű történeti megállapítások alátámasztására felsorakoztatott, releváns régészeti érvanyag csekélységére ugyan már többen is felhívták a figyelmet,¹⁴ mindennek azonban csekély hatása érezhető a hazai történeti interpretációkon.¹⁵ A (vélt) szaltovói kapcsolatok háttérében az a leegyszerűsített elképzelés áll, mely szerint ha a DAI alapján¹⁶ a magyarok a kazárokkal együtt — vagy éppen azok birodalmának területén — éltek, akkor ebből kifolyólag a szaltovói kultúrában kell keresni a magyarok elődeinek 8–9. századi hagyatékát. A szaltovói-kultúra ugyanis megfelel a Kazár Kaganátus térbeli és időbeli kiterjedésének egyaránt. Az alapvető probléma azonban ott jelentkezik, hogy ez utóbbi állítást tételes régészeti elemzéssel eddig még senki nem bizonyította. Aki viszont túllépett a régészeti leletanyag végletekig historikus interpretációján és valóban elemezte is azt — összehasonlítva pl. a szaltovói-kultúra variánsait (4–5. kép) —, az gyökeresen más eredményre jutott (LÂPUŠKIN 1958; AFANAS'EV 1987; AFANAS'EV 2001; IVANOV 2000, 23; FLĚROVA–FLĚROV 2000).

A hazai kutatás említett helyzete nem okoz meglepetést, ha kritikus szemmel végigtekintünk az itthon e témában született dolgozatok irodalomjegyzékén, ott ugyanis elsősorban interpretációs jellegű, összefoglaló dolgozatokra találunk hivatkozásokat (azt is igen gyakran hibákkal).¹⁷ A jellegzetes — és főként újabban feltárt — tényleges szaltovói leletek, valamint a S. A. Pletněva által képviselt szemlélettől eltérő vélemények (AFANAS'EV 1987; WERBART 1996; FLĚROVA–FLĚROV 2000; FLĚROVA 2001; FLĚROVA 2002; FLĚROVA 2002A) ismertetésével csak elvétve találkozunk (BÁLINT 1989, 57–59).

Ezért úgy vélem, hogy érdemes áttekinteni ismereteinket a szaltovói–ősmagyar kapcsolatok kérdéskörben, visszanyúlva egészen az alapokhoz. Munkám első felében a kutatástörténettel kapcsolatban, a szaltovói hagyaték interpretációjában bekövetkezett változásokkal, illetve a régészeti érvelésekkel foglalkozom, majd áttekintem a feltételezett földrajzi variánsokat, illetve a klasszikus értelemben vett szaltovói leletanyagot.

Vizsgálódási módszereimet illetően szintén mellőzöm a telepek, háztípusok (228–229. kép), házi kerámia gyakran idézett kapcsolatainak részletes elemzését, tekintettel ezek 10.

¹⁴ A legfontosabb idesorolt tárgytypusokkal kapcsolatban részletes áttekintést ld. RÉVÉSZ 1998.

¹⁵ A hazai iskolai tankönyvekben ma is az áll, hogy a magyarok a 8. század közepétől a Kazár Kaganátus északnyugati zónájában éltek, a térképen mindezt berajzolva a szaltovói-kultúra két névadó lelőhelyének vidékére (vö. FODOR 2009, 39).

¹⁶ Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. 38. fejezet (ford.: Moravcsik Gy.). In: HKÍF 1995, 121–122.

¹⁷ Orosz régészek az elmúlt években többször is felhívták a figyelmet a magyar szakirodalomban a szaltovói-kultúrával kapcsolatos pontatlanságokra, illetve nem kellő tájékozottságra (vö. AFANAS'EV 1999, 87; AFANAS'EV 2001, 45; FLĚROVA 2003, 173).

századi Kárpát-medencei keltezésének mindmáig igen bizonytalan voltára. Mivel a ténylegesen elemezhető 10. századi Kárpát-medencei leletanyagot — vagyis a kronológia alapját —, egyelőre a sírleletek adják, ezért mindkét régióban elsősorban ezeket lehet és kell összevetnünk.

Ezt követően a honfoglalás kori hagyatékban szaltovóinak meghatározott tárgytypusokat tekintem át. Az ún. „vegyes érvelésnek” a látszatát is kerülendő, jelen munkámban nem foglalkozom a szaltovói–ősmagyar kapcsolatok igazolására felhozott, nem régészeti jellegű érvekkel.¹⁸ Végül az írott források adatait foglalom össze a magyarok elődeinek feltételezett szállásterületeivel kapcsolatban.

Dolgozatom céljával ennek elérését tűzöm ki, első lépésben a klasszikus, eredeti értelemben vett szaltovói terület (ld. földrajzi határok fejezet) temetőinek leletanyagát áttekintve, míg a más területekről származó, de hasonló tárgyakat táblázatos formában, adatbázisként gyűjtöm fel.¹⁹ Egy-egy adott földrajzi egység leletanyagának pontos ismerete, a régészeti kultúra fogalom szükséges és elégséges alapkritériumainak egyértelmű meghatározása, itt továbbá a határzónák elkülönítése együttesen talán lehetővé teszi végül annak megállapítását, hogy létezett-e, és ha igen, akkor hol és milyen értelemben szaltovói-kultúra, pusztán régészeti szempontból.

Mindehhez munkamódszerem az utazás és a leletanyag személyes tanulmányozása, majd összevetése mind a Kárpát-medencei, mind pedig a Volga-Ural vidék hagyatékával, kapcsolatrendszerük feltárása érdekében. Tanulmányútjaim alkalmával, melyek során 2005–2011 között összesen 13 hónapot töltöttem orosz, ukrán és moldáv régészeti leletanyag és szakirodalom tanulmányozásával, közel 50 orosz, ukrán, moldáv és bolgár régészeti gyűjteményt volt alkalmam megtekinteni és többé-kevésbé feldolgozni.

Átírások és a szaltovói-kultúra nevének helyesírása

A nálunk hosszú időn keresztül „szaltovó-majakinak” nevezett kultúra két névadó lelőhelye közül a Voronež közelében lévő Divnogor’*e* falu melletti Maâckoe gorodišče (Ru, Voronežskaâ oblaszty, Liskinskij rajon) kutatása 1890-ben kezdődött. A Tihaâ Sosna folyó doni torkolatánál lévő, a környezetéből határozottan kiemelkedő, mintegy 50 m magas

¹⁸ Pl. földműveléssel és állattenyésztéssel kapcsolatos ótörök jövevényszavak, írott források adatai Levédia földrajzi lokalizálására, stb. Jóllehet ezek gyakran nagyobb súllyal estek latba e kérdés megítélésénél, mint maguk a régészeti elemzések — ez a „vegyes érvelés” klasszikus esete.

¹⁹ Nem feledkezhethünk meg arról, hogy a lelőhelyek, temetők pusztá felvétele az adatbázisba már eleve koncepcionális állásfoglalást jelent, nevezetesen, hogy személyesen a tárgyalt kultúra egységéről, összetartozásáról melyik koncepciót fogadjuk el.

természetes mészkőplaton feltárt, közel 1 ha kiterjedésű kő(!)vár,²⁰ illetve kamrasíros²¹ temető első kutatója N. E. Makarenko volt. A másik névadó lelőhelyen, a Harkovtól Északkeletre lévő Verhnij Saltiv (Ua, Harkivs'ka oblast', Vovčans'kij mjis'krada) melletti kamrasíros temető ásását 1900-ban kezdte meg V. A. Babenko helyi tanító, amatőr régész (PRYHODNÛK 2001, 79). Jóllehet 1906-ban N. E. Makarenko használta először együtt a két lelőhely nevét az említett zónában feltárt jellegzetes kamrasíros hagyaték megnevezésére (MEDVEDENKO 2006, 14), a „szaltovo-majackaja régészeti kultúra” komplex — immár a telepeket is magába foglaló — terminusa csak jóval később, 1927-ben került be a tudományos köztudatba. Ez J. V. Got'e-től ered, aki gyakran még Doneckaâ-kultúrának is nevezte ezt a leletkört, utalva területi elterjedésére.

A két névadó lelőhely kapcsán szót kell ejteni a kultúra magyar szakirodalomban használatos alakjairól, elsősorban a „szaltovó-majaki” terminusról, mely helyesírásilag pontatlan és egyben tartalmilag is félrevezető (lehet). A kultúra névadó lelőhelye, a Maackoe gorodišče ugyanis nem egy, a közelben fekvő Maâki nevű településről kapta a nevét, ami azért fontos, mert ilyen helynév több is ismert Oroszországban és Ukrajnában egyaránt. A lelőhely közelében egy Divnogor'e (Дивногорье)²² nevű falu található, míg magának a lelőhelynek az elnevezése feltehetően népetimológias eredetű.²³ A hazai szakirodalomban elsősorban Bálint Csanád (BÁLINT 1989, 9) és Fodor István²⁴ munkáira való hivatkozással, a „szaltovo(szaltovó)-majaki” alakban terjedt el a kultúra neve. Ha azonban a kultúrának nevet adó Maackoe gorodišče” nevéből indulunk ki, az általánosan hivatkozott átírási szabályok alapján nem logikus, hogy miért kellene többes számban visszaadni ('majaki') a melléknévből eredő főnevet, akkor már miért nem „majak,” hiszen egy várról van szó.²⁵ Ez az eljárás azonban az orosz tulajdonnévnek valójában nem az átírása, hanem lefordítása.

²⁰ Tévesen földvárat említ FODOR 1975, 85. j; BÁLINT 1980, 381; BÁLINT 1981, 400.

²¹ Az orosz szakirodalomból közvetlenül átvett „katakombasír” hibás magyar terminus, tekintve, hogy magyarul a katakomba szó teljesen más jelentéssel bír. Itt valójában egy bejárati folyosóból (dromosz) és sírkamrából álló kamrasírokról van szó.

²² Vö. [http://ru.wikipedia.org/wiki/Дивногорье_\(местность\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Дивногорье_(местность)) (megnyitva 2010.10.22).

²³ A „majaki” szó kozák tájszólásban, többes számban „zászlós póznát” jelent, amit régen a sztyeppen útjelzőként állítottak fel, míg a mai orosz nyelvben „világítótorony” a jelentése. Egy 1648-ban keletkezett, a kozákok földjeiről szóló leírásban szerepel először a vár neve: „по реке Тихой Сосне до Маяцкого старинного городища” (PLETNĚVA 1984, 3) alakban. Pletněva feltételezi, hogy a kultúrának nevet adó kővár elnevezése onnan ered, hogy a folyami hajósok számára a szirtnél (világító)torony állhatott, vagy a folyóparti sziklák szolgálták akként a tájékozódást segítve (PLETNĚVA 1984, 3).

²⁴ Véleménye szerint a földvár (sic!) neve Majaki (FODOR 1975A, 85. j.), ugyanakkor más munkáiban több alak is előfordul, pl. „szaltovo-majacki” kultúra (FODOR 1973, 196), illetve „szaltovó-majáki” (FODOR 2009, 49).

²⁵ Egy majaki alak a magyar helynévképző miatt még elfogadható lenne, de pl. németül már nem (vö. Hg.: Bálint, Cs. Der Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. *Varia Archaeologica Hungarica*. III. 1990). Ráadásul németül a másik alak is hibás, helyesen „Saltowo” lenne. Valószínűleg nem véletlen, hogy az említett alak nem is terjedt el széles körben a nemzetközi kutatásban. Németül előfordul a Saltowo-Majazkoje-Kultur átírás (PLETNJOWA 1978, 75), angolul többnyire Saltovo-Mayatsk culture (AFANAS'EV 1993, 163). A

Erdélyi István valamennyi dolgozatában „szaltovo-majackoje” alakot használt, éppen ebből a problémából kifolyólag, következetesen utalva a névadó lelőhely tulajdonnév voltára (ERDÉLYI 2004, 92).²⁶ Ez a forma véleményem szerint is helytállóbb, ugyanakkor nehézsége, hogy oroszul így soha nem használják, mivel a melléknevet egyeztetni kell a mögötte álló (nőnemű) főnévvel.

A „szaltovó-majaki” alakkal azonban nemcsak helyesírási probléma van, az ugyanis alapvető félreértésre is okod ad. Ma csak Ukrajnában legalább négy Maâki nevű település ismert,²⁷ közöttük az egyik éppen a Severskij Donec²⁸ mentén. Ennek határában ugyanakkor egy szaltovói-kultúras lelőhely is található, ráadásul egy gorodišče (Ua, Donec’ka oblast’, Slov’âns’kij mjis’krada). Ezt a V. K. Miheev harkovi régész által feltárt lelőhelyet az orosz szakirodalomban ugyan többnyire Carino gorodiščének nevezik — a keveredést kerülendő —, de az itt feltárt hamvasztásos temető egyöntetűen Maâki-3 néven ismert (MIHEEV 1985, 12–18). Ezért véleményem szerint a magyar „szaltovo-majaki” alak félreértésre ad okot, mert arra enged következtetni, hogy a névadó lelőhely nem a Maâkoe gorodišče, hanem a Maâki mellett feltárt lelőhely. Különösen igaz ez akkor, amikor a szakirodalomban többen, több helyen is földvárnak nevezik a Maâkoe gorodišče-t (amint ez pl. a magyar szakirodalomban is előfordult),²⁹ mert a Maâki melletti gorodišče viszont valóban földvár.

A nemzetközi szakirodalomban az angol Saltovo-Mayatsk culture (AFANAS’EV 1993, 163) mellett a Saltovo és a Saltov, valamint a Saltov-Mayatsky alakok fordulnak elő. A német Saltowo-Majazkoje-Kultur (PLETNĚVA 1978, 75) formával S. A. Pletněva idézett munkáján kívül sehol nem találkoztam, itt a die Saltovo-Majaki-Kultur a legelterjedtebb, de die Saltov-Kultur és die Saltovo-Majaki-Kultur alak is előfordul.³⁰ A francia változatok között valamennyi, általam fellelt variáns az angolhoz áll közel. Mindezek inkább Erdélyi István

magyar szakirodalomban mindez talán azért nem zavaró, mert a szóvégi -i, — mely az oroszban a többes számú főnév jele — megegyezik a magyar földrajzi helynévképzővel.

²⁶ Ha következetesen ezen elv szerint járunk el, akkor a ’saltovo’ alak helyett ’saltov’ (ukránul ’saltiv’) alakot kellene használnunk, mivel ez a lelőhely pontos neve. A szó végén lévő -o valószínűleg ejtéskönnyítő hangként került oda, oldandó a mássalhangzó-torlódást, melyet az orosz nyelv — a magyarhoz hasonlóan — lehetőség szerint kerül (G. E. Afanas’ev magyarázatáért köszönetet mondok). Ugyanakkor ismert olyan előfordulása a szakirodalomban — ráadásul európai nyelven —, ahol még ez az -o sem szerepel, maximálisan törekedve a lelőhelyek eredeti pontos alakjának használatára: „...civilization Saltov-Mayatskoe” (ALBEGOVA 2006, 356).

²⁷ Az orosz és ukrán helyneveknél gyakori jelenség a többes számú alak (erre V. S. Flërov hívta fel a figyelmemet, melyért köszönetet mondok).

²⁸ A folyó nevének helyesírásához ld. <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/01-3/bona.htm#nb329> (megnyitva 2010.10.22).

²⁹ Valójában mészkőből faragott kváderekből, köpenyfalas technikával készült kővár (vö. 24. j.).

³⁰ Vö. Степы Европы в эпоху средневековья című Doneck-i sorozat megjelent kötetének idegen nyelvű rezüméit.

véleményét támasztják alá. A névhasználat azonban mind a mai napig nem következetes és egységes.³¹

Összefoglalva: a szaltovói-kultúra nevének összetett alakja esetében a magyarban is célszerű megtartanunk az eredeti orosz terminust: Saltovo-Maâckaâ-kultúra. Ezt napjaink angol és német nyelvű régészeti szakirodalmában (the Saltovo-Mayatskaya culture,³² die Saltowo-Majazkaja Kultur)³³ egyaránt megfigyelhetjük.³⁴ Munkámban ezért a Saltovo-Maâckaâ-kultúra megjelölést, vagy az egyszerűség kedvéért szaltovói-kultúrát használok, ahol szükséges pontosan megkülönböztetve a szélesebb értelemben vett szaltovói kultúrkörötől.

KUTATÁSTÖRTÉNET³⁵

Az orosz-ukrán szaltovói-kazár kutatás kezdetei az első leletektől az októberi bolsevik forradalomig (1890–1917)

A szaltovói kultúrkör, illetve a Saltovo-Maâckaâ régészeti kultúra névadó lelőhelyeinek kutatása a 19. században kezdődött (LÂPSUKIN 1958; AFANAS'EV 1987, 10–20; PLETNĚVA 1967, 3–12; PLETNĚVA 1981; PLETNĚVA 1999, 7–23; MEDVEDENKO 2006). Ugyanakkor a kazár probléma iránti érdeklődés — mely később kiemelkedő szerepet kapott a szaltovói leletek értékelésében is — azonban az orosz történeti kutatásban már a 18. század második felében nyomon követhető. Ezek a korai történeti munkák egészen a 19. század végéig csak az orosz évkönyvek adatai alapján tárgyalták a kazár történelmet, elsősorban a rusz-kazár kapcsolatok tekintetében, illetve Bizánc vonatkozásában. Többnyire egyöntetűen keleti eredetű és török nyelvű népként tárgyalták a kazárokat, illetve a Kaganátus tárgyi emlékeivel kapcsolatban a bizánciak segítségét említették a Don-menti várépítészetben, elsősorban Sarkel kapcsán (MEDVEDENKO 2006, 14).³⁶

V. N. Tatišev azt írta, hogy az orosz krónikák a kazárokat és a velük egy törzsbe tartozó bolgárokat szkíta eredetű szlávoknak nevezik, de a bizánci krónikákban a kazárok török származásúak is lehetnek, ahogy török eredetű a nyelvük és az államszervezetük (TATIŠEV 1962). A bizánci krónikák Sarkelről is írnak, a szerző a várat nem a Don, inkább a

³¹ A kultúra nevének helyesírásával kapcsolatban adott tanácsaikért V. S. Flërovnak és Erdélyi Istvánnak mondok köszönetet.

³² A BGN/PCGN orosz-angol átírási rendszer alapján.

³³ A Duden szótár orosz-német átírási rendszere alapján.

³⁴ Vö. AHMEDOV–NOVIKOVA 2007, 95, valamint a cikket tartalmazó katalógus bevezetőjét, a 9. oldalon.

³⁵ Mivel a szaltovói kérdés kutatása, főleg a kezdeteknél igen sok szállal kapcsolódik a kazár probléma történeti-régészeti kutatásához, ezért a kutatástörténeti fejezetben a kettőt együtt vizsgálom.

³⁶ V. N. Tatišev akkori véleménye szerint Sarkel helyszínéül nemcsak a Don, hanem a Severskij Donec is szóba jöhet, mivel a Rusz idejében ez utóbbit Kis-Donnak nevezték.

Severskij Donec mellé helyezte. N. M. Karamzin szerint a kazárok a törökökkel egy törzset alkottak, akik a 8. században adót vetettek ki a poljánokra, szeverjánokra, radimicsekre és vjaticsokra. Véleménye szerint Sarkelt a Don partján a bizánciak építették a besenyők támadásai ellen (KARAMZIN 1989). A 19. század második felétől kezdve a történeti kutatásban a krónikák kazár-orosz anyagának ismertetése mellett megjelentek a bizánci és keleti források is. S. M. Solov'ev a kazárokról annyit mondott, hogy sztyeppi nép, mely több törzsből állt és négy vallás keveredik benne: pogány, mohamedán, keresztény és zsidó (SOLOV'EV 1989, 84). Bár voltak városaik, a legtöbben sátorban laktak, néhány gazdagnak volt csak vályogtéglaháza, illetve a kagánnak kőből épített palotája.

A kazár kérdést önmagában csak a 19. század végén–20. század elején kezdték behatóbban tanulmányozni. Az első, már kifejezetten kazár történeti témájú munka D. I. Ázykov cikke (ÁZYKOV 1840), azonban V. V. Grigor'eva e témából született munkái voltak azok, melyek hosszú időre meghatározták a kutatást (GRIGOR'EVA 1830). P. V. Golubovskij összegyűjtötte az addigi régészeti leletanyagot, a forrásokra kevésbé koncentrált (GOLUBOVSKIJ 1889). F. I. Uspenskij be akarta bizonyítani, hogy Sarkelt Bizánc építtette a Fekete-tengeri területeinek védelmében a 10. század elején (USPENSKIJ 1889). Ezt vitatta V. G. Vasilevskij, szerinte nem kételkedhetünk Bíborbanszületett Konstantin elbeszélésében, mely alapján 837 körülre tehető a vár felépítése, melyet a kazár kagán kérésére, maguk a bizánciak építettek (VASILEVSKIJ 1889). Ebből komoly vita alakult ki, mely során Ű. K. Kulakovskij sokat hozzászólt a kazár-bizánci kapcsolatok megértéséhez (KULAKOVSKIJ 1910).

A 19. század végén–20. század elején megjelentek zsidó vonatkozású történeti források is. 1912-ben Amerikában S. Shechter publikált egy zsidó nyelvű dokumentumot, aminek köze van a Saprut és József kagán közti levelezéshez. Az iratot a Cambridge-i egyetemen találta, a neve cambridge-i kézirat, melyet Oroszországban P. K. Kokovcov adott ki és a 12. századra datált. Egyben összehasonlította a József kagán levele néven ismert szöveggel, melynek Kokovcov a lehető legpontosabb orosz fordítását is közzétette, sok megjegyzéssel (KOKOVCOV 1913).

A forradalom előtt pozitív volt a hozzáállás a kazárok Kelet-Európa 8–9. századi történetében játszott szerepéhez. M. S. Gruševskij leírta az orosz-kazár kapcsolatokat, és magát a Kazár Birodalmat Európának a nomád hordák elleni védőfalaként jellemezte (GRUŠEVSKIJ 1913). V. O. Klûčevskij a kazárokat török eredetű nomád népnek nevezte, amely hamar letelepedett és békét teremtett Kelet-Európában (KLÛČEVSKIJ 1987, 138). Szerinte a szlávok nem nagyon szenvedtek a kazár iga alatt, inkább élvezték annak gazdasági előnyeit. A kazárok az élénk kereskedelem közvetítői voltak a Dnyeper-menti szlávok és az arab világ

között a 8. századtól kezdve. M. Lûbavskij szerint a Kazár Birodalom születése és a szlávokkal ápolt békés kapcsolatai jó hatással voltak a szláv letelepült életforma elterjedésére a sztyeppéken (LÛBAVSKIJ 1918, 43–45). A szlávok harc nélkül behódoltak a kazároknak, ennek köszönhetően szóródtak szét olyan nagy területen, majd a kijevi varégok behódolása egyszerű hatalomváltás volt. V. A. Parhomenko be akarta bizonyítani, hogy a kazárok fontos szerepet játszottak a Rusz állam létrejöttében, s a szlávok a kazároktól tanulták az államiság kezdeteit (PARHOMENKO 1924, 12–13, 38–45, 58–60). Szerinte a kazár-szláv kapcsolatok (33. kép) kulturális-gazdasági jellegűek voltak, és a Ruszok a kazár fővárosra kereskedelmi-politikai központként tekintettek. Az orosz krónikák békés behódolásról írnak, mert a kazárok közvetítők voltak a kereskedelmi és kulturális életben a szlávok és az arabok között, és védelmi vonalként funkcionáltak a Kelet felől érkező nomád támadásokkal szemben. Így már a 9. század második felében létre is hozták a saját politikai központjukat, Kijevet, sőt a kagán elnevezést megtartották a 10. század végén–11. század első felében. A. A. Vasilev azt írta Sarkelről, hogy Bizánci közreműködéssel épült az északi ruszok elleni védelemre (VASILEV 1925). V. V. Bartold a kazár történelem kérdéseivel, a kazár-orosz kapcsolatokkal is behatóan foglalkozott (BARTOLD 1929; BARTOLD 1940).

A Kazár Birodalom régészete az 1917-es októberi bolsevik forradalom előtt, egyrészt a forrásokból kikövetkeztethető Dagesztán, másrészt a szaltovói emlékek kapcsán kezdődött. A kutatásokat ekkor még főleg utazók és műkedvelők végeztek, a helyiek pedig sokszor szisztematikusan kirabolták az emlékeket, részletes leírások sajnos csak elvétve akadnak (MAGOMEDOV 1983, 8–9).

1881-ben volt az V. Orosz Régészeti Kongresszuson Rusov és Komar beszámolt a dagesztáni emlékekről kutatásáról.³⁷ Később a dagesztáni emlékekkel Kozubskih és Afans'ev foglalkozott (MAGOMEDOV 1983, 10). 1904–1906 között A. I. Gren kutatta a kazárok emlékeit Dagesztánban, ahol magányos és csoportos kurgánokat tárt fel az Endery és Hasav-Ûrt közötti területen, illetve néhány kisebb ásatást végzett az Andrejaul'i gorodišče területén (GREN 1905). Arra jutott, hogy Endery valószínűleg Semenderrel (Varačan) azonosítható, az észak-dagesztáni terület pedig a kazár törzsek szállásterülete volt.

A 19. században Sarkelt és Belaâ Vežát az alsó Don-vidéken keresték. V. I. Sizov 1883-ban és 1884–85-ben (SIZOV 1889), Veselovskij pedig 1887-ben végzett ásatásokat a bal parti Cimlânsk-i gorodiščén, főként a falak mentén, de az erődön belül is találtak kisebb téglapületeket, tárgyakat, illetve Karnauhov település mellett is kutattak (POPOV 1895). V. I.

³⁷ V Археологический съезд в Тифлисе: Труды подготовительных комитетов. Москва 1882. Т. I. 434–438.

Sizov a jobb parti Cimlânski gorodišče-n is kutatott, felfedezte a várfalakat, belül pedig egy négyzet alaprajzú épületet. A kis számú tárgyi leletet a 13–14. századra datálta.

A IX. Oroszországi Régészeti Kongresszuson H. I. Popov azon véleményének adott hangot, hogy a bal parti Cimlânsk-i gorodišče talán a források Sarkeljával azonosítható (POPOV 1895). Érvei a következők voltak: a mésszel rakott téglafalak megfelelnek a Bíborbanszületett Konstantin által leírtaknak, a 10. és 11. századi khersoni eredetű kereszték és márványoszlop töredékek a bizánci kapcsolatokra utaltak, míg a kijevei érme és a 11. századi kereszt pedig a kijeveiekre. Ez utóbbiakkal a kapcsolatokat az írott források is említik, a Sarkel-Belaâ Veža név 'fehér szállás, fehér ház', vagyis a két adat összeköthető.

A jobb parti Cimlânsk-i gorodiščétől Északkeletre van egy átkelő a Donon, ahol a történészek szerint a térség karavánútjai találkoztak, közülük a legfontosabbak a Derbenttől (230. kép) Észak, illetve a Volga torkolatától Nyugat felé vezető volt. H. I. Popov szerint mindezek figyelembe vételével Sarkel lehetett az egyik fontos kazár kereskedelmi pont a Donon, bár ezen véleményét akkor sokan nem támogatták.³⁸

A középkori kazár emlékeknek a 19. század végétől ismertté vált egy másik nagy csoportja is, a szaltovói típusú régészeti leletek. 1890-ben a Voronež közelében lévő Divnogor'e³⁹ falu melletti Maâckoe gorodišče-i erőd, telep és temető volt az első lelőhely, ahol a kutatásuk megindult. Ezt követte a Pokrovka-i temető (Ua, Harkivs'ka oblast', Kupânszkijs'krada.), amelyet az Orosz Archaeológiai Bizottság megbízásából, V. Z. Zavitnevič tart fel részben 1894-ben.

A Maâckoe gorodišče, — mint első névadó lelőhely — a Tihaâ Sosna folyó doni torkolatánál lévő lelőhely első kutatója N. E. Makarenko volt (15. kép). 1906-ban A. I. Milûtin, majd 1907–08-ban ismét Makarenko ásott itt. A temetkezéseket ekkor már pontosan datálták a 8–9. századra és megállapították, hogy leletanyaguk megegyezik a Verhnij Saltov-i temető anyagával (MILÛTIN 1909).

A másik névadó lelőhelyen, a Harkivtól Északkeletre lévő — mai nevén — Verhnij Saltiv (Harkivs'ka oblast', Vovčansk'ij mjs'krada, Ua) falu melletti kamrasíros temető ásását 1900-ban kezdte meg V. A. Babenko helyi tanító, amatőr régész (PRYHODNÛK 2001, 79).⁴⁰ A Babenko a Vovčansk-i járásban született és 1897-ben került Verhnij Szaltovba, ahol helyi tanító volt. Helytörténeti kutatási munkáit V. G. Kolokol'cov 1899-től kezdte meg, majd 1911–1937 között a helyi múzeum igazgatója is volt. Az első kamrasíros temetkezésekre, a

³⁸ Vö: Труды IX Археологического съезда в Вильне 1893 г. Москва 1895. Т. II. 102.

³⁹ Vö: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Дивногорье_\(местность\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Дивногорье_(местность)) (megnyitva 2010.10.22).

⁴⁰ A lelőhelyen ma összesen öt temetőben/temetőrészben (I–V. temető) ma összesen mintegy 30.000–60.000 temetkezést valószínűsítenek, vö. МОСĂ 2005, 414.

helyi lakosok elbeszélései alapján bukkant 1899-ben, majd 1900 nyarán 12 kamrasírt tárt fel, összesen 282 lelettel (12–14. kép) (BABENKO 1905; BABENKO 1907; BABENKO 1914).

1901-ben a harkovi egyetem — felismerve a leletek jelentőségét — két fiatal régészt küldött ki Babenko említett ásatására P. P. Efimenko és V. A. Voronec személyében. 1902-ben már maga D. D. I. Bagalej harkovi professzor vezetése alatt folytak a kutatások, melyen Efimenko és Boronec mellett A. M. Pokrovskij és V. I. Trefil'eva is részt vettek, mint képzett régészek. Ebben az évben 17 kamrasírt és bennük 742 leletet tártak fel. A továbbiakban az ásatásokat A. M. Pokrovskij folytatta, közreműködésével 27 katakombát tártak fel, melyekben 621 tárgy került elő. Vele párhuzamosan V. A. Babenko szintén folytatta kutatásait és 8 kamrasírt tárt fel 175 lelettel.

A két névadó lelőhelyen megindult temetőfeltárások eredményeit együtt először 1902-ben, a XII. Orosz Régészeti Kongresszuson mutatták be, ahol mintegy 65 katakombába, közel 1600 leletét állították ki Harkovban. Miután A. M. Pokrovskij a kongresszuson beszámolt a Verhnij Saltov-i temetkezések feltárásáról, N. E. Brandenburg és G. Trunov a korábban említett, déli, Alsó-Don-menti területekről származó, kazár kori emlékeket a szaltovóiakhoz közelieknek nevezte.⁴¹ A déli területek nagyszámú, de történetileg korábban még nem azonosított kazár kori régészeti leletének meghatározását, új szempontok alapján történő vizsgálatát és a szaltovói horizonthoz való tartozását tovább erősítette a Zliviki I. egyszerű gödörsíros, de leletanyagában, főként a kerámiákban közeli szaltovói kapcsolatokat mutató temető feltárása, mely V. A. Gorodcov nevéhez fűződik 1901-ben (GORODCOV 1905).

V. A. Babenko már ekkor szükségesnek tartotta, hogy a temetők mellett az erdős sztyepp közeli (pl. Verhnij Saltov, Volčansk, Belgorod, Nežegelsk stb.) gorodiščék intenzív kutatását, de 1917 előtt ez a kitűzött cél még nem valósult meg. A sírok leletanyagának feltárása egyébként lendületesen folyt, 1902–1915 között 343 kamra, 3 akna és 7 lótemetkezés került elő a Verhnij Saltov-i temetőben (BABENKO 1905; BABENKO 1910; POKROVSKIJ 1905), de a Maackoe gorodišče kutatása is folytatódott (MILÛTIN 1909). 1911-ben a Harkovi egyetem megbízásából A. S. Fëdorovskij végezte a szaltovói temetők ásatását, 11 sírkamrát tárt fel. 1915-ben az Orosz Régészeti Bizottság végül elvette Babenkótól a megbízást és az ásatási engedélyt, arra hivatkozva, hogy hiányosan végezte munkáját, elsősorban a dokumentációkészítés területén. A Verhnij Saltov-ból származó gazdag leletanyagból számos tárgy került több, távoli múzeumba, Moszkvától Helsinkiiig. A szaltovói leletanyag már korán felismert nemzetközi jelentőségét mutatja, hogy az I. világháborúban a

⁴¹ Harkovi Archeológiai Kongresszus értesítője 1902 (MEDVEDENKO 2006, 18).

Harkiv körzetét rövid ideig megszállva tartó német csapatok, berlini régészek irányításával több kamrasírt is feltártak a Verhnij Saltov-i temetőben (AKSĚNOV 2006, 72–73).

A forradalom előtti években tehát a kutatók minden figyelme a Verhnij Saltov-i temető feltárására és anyagainak publikálására irányult, senki sem foglalkozott azzal, hogy az valójában milyen helyet foglal el a vidék településtörténetében. Ez volt az egyik oka annak, hogy a szaltovói-kultúra nem mint komplex egész ment át a tudományos köztudatba, hanem csak a temetkezési szokások viszonylatában, ez pedig ahhoz az elmélethez vezetett, hogy az itt feltárt emlékek egy másik kultúrához tartoznak.

A leletek történeti értelmezéséről azonnal megindult a vita, és egymástól lényegesen eltérő interpretációk születtek. Jóllehet már a kezdetekkor nyilvánvaló volt azoknak a jellegzetes formájú, a helyi előzményektől gyökeresen eltérő szaltovói kamrasíroknak és leletanyaguknak közvetlen rokonsága a Kaukázus északi előterének alán-asz kultúrkörbe tartozó temetőivel, a kutatók egy része mégis a kazárokhoz kötötte a szaltovói-kultúra eredetét. D. I. Bagalej és D. Â. Samokvasov a XII. Archeológiai Kongresszuson előadott elmélete szerint a szaltovói és a hozzá hasonló katakombás temetkezések kazárnak tekintendők. A két elméletnek voltak támogatói és ellenzői, de egyik sem volt kellően megalapozott. A kazár elképzelést tehát elsősorban D. Â. Samokvasov (SAMOKVASOV 1908, 234) és D. I. Bagalej (BAGALEJ 1905) képviselte, míg V. A. Babenko nem zárta ki teljesen az alánok szerepét sem (BABENKO 1914).

A kazár teória kialakulásában — a leletek időrendje mellett — valószínűleg az is szerepet játszott, hogy már a 19. századi orosz történeti irodalomban jól kimutatható az igény a Kazár Kaganátus tárgyi hagyatékának meghatározására. Akkor az orosz történészek kifejezetten pozitívan értékelték a kazárok történeti szerepét, tekintve, hogy a forrásokból egy jól szervezett államalakulat képe bontakozott ki, amely visszaverte az arabok, illetve a keleti nomád törzsek támadásait. Ez egyértelműen kitűnik olyan 1917 előtti orosz történészek munkáiból, mint M. S. Hruševskij, V. O. Ključevskij, M. K. Lûbavskij. A munkásságát a forradalom után kifejtő V. F. Parhomenko pedig egyenesen a korai orosz állam létrejöttében játszott pozitív kazár szerepről, mint kulturális-gazdasági előzményről írt.⁴²

Ugyanez a kazár szemlélet tükröződik majd vissza az 1950-es évek végétől, a szovjet kutatásban is. Jóllehet az 1950-es évek elején megjelentek a kazárokat negatívan megítélő történeti-régészeti vélemények (a történeti kutatásban később is), melyek képviselője elsősorban — N. Â. Marr nyomán — B. A. Rybakov volt (RYBAKOV 1952; RYBAKOV 1953).

⁴² A kérdésről részletesen ld. MEDVEDENKO 2006, 16–17.

A szovjet régészeti kutatás azonban gyorsan és határozottan reagált, elvetve azt (vö. pl. MERPERT 1953). Úgy vélem azt a nézetet, mely szerint a szovjet régészeti kutatásban az alánok szaltovói kultúrában játszott szerepének „túlhangsúlyozása” politikai (sztálinista, illetve orosz nacionalista) nyomásra történt volna (pl. BÁLINT 1996, 938), a szaltovói-kultúra kutatástörténeti elemzése nem támasztja alá. Kérdés az is, hogy beszélhetünk-e egyáltalán túlhangsúlyozásról, hiszen a nomád kazárok vezető szerepe a szaltovói-kultúra létrehozásában éppen S. A. Pletněva máig ható, és széles körben elfogadott kutatási eredményeinek legfőbb tétele. A szovjet-orosz régészek ezirányú munkáiban és főként érvelésében az alánokkal kapcsolatban — ha volt is ilyen nyomás⁴³ — a két névadó lelőhely körzetében feltárt régészeti és antropológiai anyag megítélése döntő szerepet játszott.⁴⁴

A szaltovói kutatás másik irányvonala, hogy — többek között a magyar őstörténet kutatásban jól ismert — A. A. Szpicin az említett észak-kaukázusi párhuzamok alapján alán eredetűnek vélte a szaltovói emlékeket. A. A. Szpicin nagy jelentőséget tulajdonított a szaltovói temetők felfedezésének. Az Orosz Régészeti Társaság szláv-orosz részlegének ülésén kijelentette, hogy a Verhnij Saltov-i temető egy alán áttelepüléssel (6–9. kép) van kapcsolatban, majd 1909-ben ezt az elméletét a Népművelési Minisztérium folyóiratában megjelent cikkében továbbfejlesztette (SPICYN 1909).

Szaltovói kutatás a szovjet periódus első felében (1917–1945)

A szaltovói leletanyag szerepe a kazár történeti és régészeti kutatásokban. Az 1917-es forradalom után hosszú ideig csak esetlegesen folyt kutatás. Az ásatásokat a harkovi, voronyezsi és rosztovi területek múzeumainak helyi munkatársai végezték, egységes kutatási koncepció azonban ekkor még nem volt. Az 1920-as évek végén a Severskij Donec középső folyásánál kisebb feltárásokat végeztek, pl. Zalimane, Šelkovka, Petropavlovka területén az Izúm-i és Lugansk-i múzeumok munkatársai (MEDVEDENKO 2006, 27), illetve folytatódott a Verhnij Saltov-i temető ásatása is. Ez utóbbi feltárását 1920-ban a harkovi múzeum végezte, majd 1921-ben a munkát ismét Babenko kapta meg, aki később még az 1947–48-as ásatásokon is dolgozott. A voronyezsi múzeum feltárásai nyomán az 1920-as években fény derült arra, hogy az e térségben feltárt egyes települések a szaltovói-kultúrához tartoznak. Új felfedezések is születtek, pl. a Podgorovka melletti település és temető, az Uriv-i temető és

⁴³ Az általam megkérdezett valamennyi szovjet-orosz régész tagadta, hogy az 1960-as évek elejétől az *érdemi* szaltovói kutatásban szerepet játszott volna politikai befolyás.

⁴⁴ Talán ugyanezzel a pozitív kazár szemlélettel (bár némileg más előjellel) függhet össze az a napjainkban megfigyelhető, inkább kultúrtörténeti, mint tudományos jelentőségű elképzelés, mely korabeli Rusz Kaganátust feltételez (ld. GALKINA 2001).

mások, melyek szintén a szaltovói-kultúra részét képezik. Ugyanebben az időszakban a rosztovi munkatársak feltárták a Don-medencében és az Azovi-tenger közeli partjain egy sor kazár kori emléket. Dagesztánban 1923-ban Âkovlev vezetett még néprajzi-nyelvészeti expedíciót, míg a régészeti csoport Baškirov vezetésével várfalakat talált Mahačkala mellett, ezeket Semender maradványainak vélték. Az Észak-Kaukázusban pedig a GAIMK⁴⁵ expedícióját említhetjük, mely széleskörű, rendszerezett munkával vizsgálta az ország délkeleti vidékét (MILLER 1926).

Az észak-kaukázusi GAIMK expedíciók (1924–1928). 1924–1928-ban A. A. Miller vezetésével a GAIMK expedíció folytatott szisztematikus feltárásokat az Észak-Kaukázus vidékén. A terepbejárások mellett felmérték az erődöket, illetve az Alsó-Don mentén kazár kori leleteket gyűjtöttek. Ásatásokat végeztek a Semikarakorskoe gorodišče-n, valamint a bal és a jobb parti Cimlânski erődben, illetve felfedeztek egy új gorodišče-t Potajnovka mellett.⁴⁶ M. I. Artamonov is tagja volt az expedíciónak még aspiránsként,⁴⁷ ahol A. A. Millerrel több gorodišče területén is együtt ástak, de később elsősorban a bal parti Cimlânski erőd lett a fő kutatási témája. A GAIMK 1927-es ülésén M. I. Artamonov beszámolt az eredményeiről, melynek ekkor egyik legfontosabb eleme a kutatott lelőhelyek egyidejűségének kimutatása és három főbb kerámiatípus elkülönítése volt.⁴⁸

1928-ban M. I. Artamonov a Kobâkov gorodišče-n ásott, illetve feltérképezte a Elizavetovka-i gorodišcét. Még ebben az évben összegyűjtötte és feldolgozta az alsó-doni teljes, addig előkerült leletanyagot. A településeket három kronológiai szakaszra osztotta, de abszolút dátumokat még nem adott meg, csak azt, hogy egyes települések mindhárom időszakban lakottak voltak, mások csak kettőben. Az eredményeit összefoglaló „Средневековые поселения на Нижнем Дону” című, nagyobb összefoglalása már 1929-ben kész volt, de csak 1935-ben jelent meg (ARTAMONOV 1935), melyben összegezte a GAIMK expedíciók eredményeit. Feladatának azt tekintette, hogy a leleteket összekösse valamelyik kultúrával, illetve datálja a településeket, meghatározza az egyes településtípusok elterjedési területét, jóllehet a két főbb vizsgált terület, Cimlânsk környéke és a Don-torkolat között még

⁴⁵ GAIMK: Государственная академия истории материальной культуры.

⁴⁶ Az 1920–40-es években sokféle elnevezése volt a fenti lelőhelyeknek a szakirodalomban is, jelen munkámban a mai neveket és átírásukat használok.

⁴⁷ Дело аспиранта М. И. Артамонова. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп.1. Дело 29.

⁴⁸ Выписка из журнала заседания Совета ГАИМК от 11 февраля 1927 г., №103.

igencsak szórványos adatok álltak rendelkezésére.⁴⁹ Az Alsó-Don menti településeknek két kronológiai csoportját különítette el, az elsőbe azokat sorolta, amelyek hasonlóak a 8–9. századi, szaltovói típusú mellékletekhez, míg a 2. csoport leletei a 11–12. századi rusz kurgánokhoz és gorodiščekhez kapcsolódtak (ARTAMONOV 1935, 15–16).

A lelőhelyek csoportosításában az épített emlékek mellett M. I. Artamonov elsősorban a kerámialeletekre támaszkodott és maga teremtette meg a régió kerámiatipológiájának alapjait. Az öt legfontosabb lelőhely kerámialeletei alapján elkülönített egy kézzel formált és korongolt kerámia csoportot, ez utóbbit szürke, fekete és vörös árura osztotta. A kézzel formált kerámiákat főleg fazekak alkották, melyek között vastag és vékony falú változatot különített el. Másik fontos kézzel formált kerámia a belsőfüles üst. A kézzel formált kerámiák előzményeit a helyi római kori kerámiaművességhez kötötte (ARTAMONOV 1935, 45).

A korongozott edények három típusát különítette el: A szürkeagyagú edények (I) I/1 csoportját a bal-parti Cimplânski erődben feltárt fazekak alkotják, melyek hasonlítanak a szaltovói típusú települések anyagára. Az I/2 csoport csak a Potajnovka és a bal-parti Cimplânski-i erőd lelőhelyről került elő, melyek a 11–12. századi rusz kurgánok és gorodišče anyagával mutattak hasonlóságot. M. I. Artamonov a hullámvonalas minta szláv eredetével kapcsolatban A. V. Arcihovskij véleményével szemben (ARCIHOVSKIJ 1930, 92–93) A. A. Millerrel értett egyet, rámutatva, hogy ez a minta az észak-kaukázusi és a szaltovói-kultúra leletanyagára is jellemző (MILLER 1926, 97; ARTAMONOV 1935 58–68). Az Alsó-Don mentén feltűnő fekete, fényezett, egy vagy kétfülű korsók (II) szaltovói kapcsolataira szintén rámutatott, melyek véleménye szerint időben későbbiek a kézzel formált típusnál. A III. csoportba a vörös agyagú amforákat sorolta, melyek nagy területen terjedtek el, meglehetősen nagy formai egységben. Egy tojás alakú, magas nyakú, a perem síkjáig magasodó fülű, illetve egy körte alakú, alacsony nyakú, masszív, a perem fölé magasodó fülű változatot különített el. Az M. I. Artamonov által kidolgozott kerámiatipológia alapján három kulturális-kronológiai horizontot sikerült elkülöníteni. A legkorábbi periódust a térség szarmata korig visszanyúló, kézzel formált emlékei jelentik, melyet a szaltovói jellegű, korongolt formált, gyakran fényezett edények időszaka követett. Végül a rusz telepanyagokra hasonlító, hullámvonalas fazekak, illetve körte, vagy kúp alakú amphorák. Vagyis a Kr. u. 4. század utáni elnéptelenedést a 9. századra letelepülő nomádok települései követik a sztyeppén. A 9–10. századi mellékletek és a településtípusok közel állnak a szaltovói típushoz, amelyek a

⁴⁹ Доклад М. И. Артамонова «Отчет о работах в Саркеле» в Протоколе заседания кафедры истории раннего средневековья народов СССР от 13 мая 1936 г. In: Протоколы Института Феодального общества ГАИМК за 1936 г. II. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф. 2, оп. I, 1936. Дело 27.

délielnél némileg korábban tűntek fel a sztyeppe és az erdős sztyeppe határán. A 11. századra a települések nagy rész eltűnik, csak a bal parti Cimlânsk-i erőd maradt meg, ezeket a ruszok szállják meg, majd a 12. század második felében ez is eltűnik, amikor a vidéket elfoglalják a besenyők. Popov nyomán M. I. Artamonov a bal parti Cimlânsk-i erődöt azonosította Sarkel-Belaâ Vežával.⁵⁰

A sarkeli téglákon talált jeleket M. I. Artamonov tamgáknak nevezte el, összegyűjtötte és rendszerezte őket, és rájött, hogy az egyforma téglákon általában ugyanolyan jel van, tehát egy mester készíthette őket. M. I. Artamonov említi azt is, hogy a bal parti Cimlânsk-i erődben feltárt ábrázolások vonásai hasonlítanak a Maackoe gorodišče területén előkerült köveken megfigyelt rajzokhoz, míg a sarkeli állat- és emberábrázolások párhuzamai Verhnij Saltov az Olšanski gorodiščéből ismertek, egyben stílusuk közel áll az észak-kaukázusi ábrákhoz. Mindezek nagyban hozzájárultak a szaltovói és az Alsó-Don-menti régészeti hagyatéék kulturális-etnikai kapcsolatainak meghatározásához.

Ebben az időszakban a szaltovói-kultúra etnikai azonosítása kapcsán Ū. V. Got'e tételesen cáfolta D. Â. Samokvasov és D. I. Bagalej kazár nézetét, egyrészt a régészeti leletek kapcsolatai alapján, melyek az P. S. Uvarova műve óta nyilvánvalóan az Észak-Kaukázus felé mutattak,⁵¹ másrészt történeti érvek alapján is, nevezetesen, hogy a kultúrának nevet adó lelőhelyek olyan területen kerültek elő, mely az írott források alapján közismerten igen távol fekszenek a feltételezhető kazár települési centrumtól (ГОТ'Е, 1927).⁵² Got'e a kazárokkal kapcsolatban azt a forradalom előtti álláspontot képviselte, miszerint a Kazár Birodalom a keleti nomádok és Európa közötti védővonal volt. Maga is e birodalom történetét kutatta az addig ismert arab, perzsa, bizánci és zsidó források alapján.⁵³ Szerinte a kazárok hamar szakítottak a nomád élettel és egy köztes életformára tértek át. A keleti források szerint a lakosság a városok körül koncentrált, amelyek Európa délkeleti részének kereskedelmi központjai voltak. A Kazár Birodalom biztosította a Bospor–Don és Kaszpi–Volga menti kereskedelmi utakat, így a 9–10. században hatalmas területen szerzett gazdasági és politikai

⁵⁰ М. И. Артамонов: Отчет Саркелской экспедиции. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп. 1э 1935. Дело 10.

⁵¹ Elsősorban a Материалов по археологии Кавказа sorozat 1900-as kötete. A korszak publikációs viszonyai között kiváló minőségben előállított sorozatból 1905-ig 10 kötet jelent meg (részletesen ld. Б. П. ЗАЙЦЕВ – А. Ф. ПАРАМОНОВ: Графиня П. С. Уварова – председатель XII Археологического съезда. <http://ysadba.rider.com.ua/almanah/03/3.doc> [megnyitva 2010.10.22]).

⁵² A kérdésről továbbá ld. KUZNECOV 1984, 123, 92. j; FODOR 1977, 87, 92; FODOR 1977a, 16.

⁵³ Доклад М. И. Артамонова «Проблемы древнейшей истории хазар (хазары, болгары и турки)». XV пленум ГАИМК 25–28 февраля 1936 г. In: Съезды, пленумы, конференции и совещания ГАИМК за 1936 г. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп.1, 1936. Дело 4; Стенографический отчет XV пленума ГАИМК, 25–28 февраля 1936 г. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф. 2, оп.1, 1936. Дело 153.

hatalmat. A bevételei az utazóktól és az utakon szállított árukból szedett vámból, tizedből származott, a kazár városok egyfajta korabeli 'áruőzsdék' voltak (ARTAMONOV 1937, 106–134). Arra a kérdésre, hogy a kazárok miért nem hoztak létre saját kultúrát, Ū. V. Got'e azt az akkor még kezdeti kutatási állapottal indokolta. Több munkájában is összefoglalta a Verhnij Saltov-i, Zlivki-i, és Maâckoe-i addig ismert leleteket, rámutatva arra, hogy a temetkezési szokások mellett az erődépítészetben is azonosság figyelhető meg. Kifejtette, hogy a szaltovói típusú emlékek nagyon hasonlítanak az oszétiai, észak-kaukázusi középkori kultúrára. Arra jutott, hogy a Don középső folyása és a Severskij Donec közti szaltovói emlékek az észak-kaukázusi kultúra visszhangjai, csak épp elég távol vannak egymástól, mint egy elszakadt lánc szemei (ARTAMONOV 1937, 112–122). A kazárok ugyanakkor mindig is a Kaukázusi északi előterének sztyeppéin éltek a hegységtől Északra, hatalmas területet uraltak kb. 400 évig, adót szedtek és meghódították a környék törzseit. Viszont nincs adat arról, hogy az egész uralmuk alatt lévő területen mindenütt megtelepedtek volna (ARTAMONOV 1937, 134). Ū. V. Got'e szerint a kazárok emlékeit a Kaszpi-tenger nyugati partján, a Derbenttől a Volgáig terjedően kell keresni a dagesztáni sztyeppéken.

A forradalom utáni korszakban a kutatás véletlenszerűen folyt, főleg a helyi múzeumok kutattak és három jól megfogható kutatási irány rajzolódott ki: 1. a Kazár Kaganátus történetének kutatása a rusz-kazár kapcsolatok szemszögéből; 2. a Kazár Kaganátus, mint önálló történelmi tényező, főként a keletkutatók munkáiban; 3. a kazár kérdés régészeti kutatásának további kiszélesedése.

Az 1920-as évek közepén a kazárok szerepét az európai történelemben még inkább pozitívan szemlélték. Megoldatlan volt ugyanakkor a kazárok eredetének kérdése, illetve a Kazár Kaganátus határainak megrajzolása és a forrásokból ismert városok lokalizálása. Mindezeket a kérdéseket röviddel később M. I. Artamonov kutatásai alapján válaszolták meg.

Az M. I. Artamonov vezette Don-menti (Sarkel) expedíciók (1934–1936). A Don-menti expedíciókon 1934–1936-ban M. I. Artamonov már vezetőként vett részt. Ennek a munkának a tervét, jelentőségét és remélt eredményeit az ásatás előtt összefoglalta.⁵⁴ A legjobban a bal parti Cimlânsk-i erőd érdekelte, amelynek a forrásokban szereplő Sarkellel való azonosítását

⁵⁴ О значении археологических исследований в окрестностях станицы Цымлянкой на Дону, на месте древнего Хазарского города Саркела. In: О работах экспедиции по раскопкам Саркела в 1934 году. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп. 1, 1934. Дело 196.
Отчет о Саркелской экспедиции (М.И.Артамонов). In: Протокол пленума ИИФО от 27 сентября 1934 г, предварительные отчеты об экспедициях 1034 г. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп. 1, 1934. Дело 38.

biztosra vette. Előzetesen három kronológiai réteget különített el: a vár építése, valamint az azt megelőző periódus mellett még egy rusz-kun időszakot (MEDVEDENKO 2006, 35).

M. I. Artamonov a feltárások elsődleges céljának a bal parti Cimilânsk-i erőd kultúrrétegeinek elkülönítését, továbbá sztatigráfiai helyzetük és számuk meghatározását tekintette. A vár belső védelmi rendszerének feltárása mellett, a körülötte elhelyezkedő kurgántemetőben 3–5 kurgán feltárását is célul tűzték ki. A jobb parti Cimlânsk-i erőd esetében a hangsúly a várfalak és építmények (elsősorban házak) megismerésén volt. A munka befejeztével Artamonov még egy írásos beszámolót készített,⁵⁵ ami az 1930-as években nem volt divat a GAIMK-nál,⁵⁶ de amikor Artamonov lett az igazgató, az 1930-as évek végén, ismét szokássá vált.

A munka eredményeként megerősítést nyert az elképzelés, hogy a bal parti Cimlânsk-i erőd Sarkellal azonos. A kultúrrétegek téglában gazdagok voltak, a felső rétegek faépületek maradványait eredményezték. Az egykori állattartás, vadászat, halászat, földművelés, és egy sor mesterség (csont, nemesfémek és üveg megmunkálása) nyomára derült fény. A leletek között számos importtárgy is volt, főként kerámia- és üvegmaradványok, illetve márványból készült faragványok. Mindez arra utalt, hogy Sarkel nem csak katonai, hanem kereskedelmi- iparos központ is volt, amely azonban nem hagyott fel a földműveléssel sem. Nem sikerült ugyanakkor megállapítani az építmények alaprajzát és méreteit, de az biztos, hogy a gorodišče belső része valamennyi periódusban sűrűn be volt építve. Az alaprajz nem sokat változott, az épületek elhelyezkedése és tájolása sem. Az építkezés jellege viszont igen: eleinte téglaházakat építettek, de nem sokáig, azokat a 9. század második felében felváltották a faépületek. A régi téglaházak mellett is épültek újak fából, a kibontott téglákból csinálták az alapozást. M. I. Artamonov szerint a 10. századra a téglaházak eltűntek. Ugyanebben az évben (1934) 7 kurgánt tárt fel a bal parti erőd keleti oldalán, a sánc mellett, valamennyiben lovastemetkezés is előfordult. M. I. Artamonov a 10. századra datálta őket. A sáncban feltárt temetkezések többsége női és gyerekváz volt, melyek a 11. századra keltezhetőek.

Az expedíció eredményeit M. I. Artamonov előadta a GAIMK XI. ülésén 1935-ben⁵⁷ és a kutatás eredményei alapján korrigálta a korábbi elméleteket. A kerámiatipológia alapján korábbra tette a település létrejöttét, mert elkülönítette a 9–10. századi korongolt edényeket a

⁵⁵ A GAIMK a mai szentpétervári orosz akadémiai régészeti intézet (ИМК) elődjének megnevezése 1926–1937 között (Государственная академия истории материальной культуры).

⁵⁶ Доклад М. И. Артамонова «Саркелская экспедиция» In: Протокол и Стенограмма XI пленума ГАИМК 7–9 февраля 1935 г. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп. 1, 1935. Дело 6.

⁵⁶ Доклад М. И. Артамонова «Саркелская экспедиция» In: Протокол и Стенограмма XI пленума ГАИМК 7–9 февраля 1935 г. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп. 1, 1935. Дело 6.

⁵⁷ Доклад М. И. Артамонова «Саркелская экспедиция» In: Протокол и Стенограмма XI пленума ГАИМК 7–9 февраля 1935 г. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп. 1, 1935. Дело 6.

kézzel készült 8–9. századiaktól. A Sarkel előtti periódust elvetette, a sarkeli időszakot két kulturális-kronológiai periódusra osztotta: a korábbi a 9–10. századra tette a szaltovói és észak-kaukázusi emlékekkel kapcsolatba hozható leletek alapján, míg a későbbi a 11–12. századi Rusz időszaka. A kronológiával kapcsolatban Sarkel megsemmisülésének idejét is átgondolta: a kerámia alapján kiderült, hogy nem Szvjatoszláv foglalta el, hanem már korábban, valamilyen katasztrófa történhetett, valamikor a 9. században. A temetkezések datálásában is új eredmények születtek, a 7 kurgánt nomád temetkezéseknek nevezte, míg a sírgödröket a 11–12. századra tette.

1935-ben a kutatási tervet meghatározta, hogy az azovi Fekete-tengeri Tájmuzeum részére gyűjtöttek kiállításához szükséges leletanyagot, de az erőd északnyugati végében új szelvényeket is nyitottak az épen maradt alsó rétegek feltárására. Beszámolójában Artamonov előadta, hogy világos képet alkotott a 10. század végi–11. századi Sarkelről, a felső rétegről, a házakról és azok elhelyezkedéséről, az alsó réteg viszont tele van gödrökkel, értelmezhetetlen (MEDVEDENKO 2006, 40). A temető(k) kutatásával kapcsolatban a két évnyi (1934–1935) kutatás 17 kurgánt eredményezett: 16 kicsit és 1 nagyot. A kicsik „egyszemélyesek”, 10. századi nomád sírok lóval, szegényes melléklettel, főleg fegyver fordul elő a mongoloid típusú vázak mellett. M. I. Artamonov szerint minden nagy kurgán az orosz típusba tartozik, az orosz hódítások idejéből származnak. Szintén a 11. századhoz tartoznak a sírgödrös temetkezések is, itt europid csontvázak vannak, a melléklet tele rusz leletekkel, így nem kérdéses, hogy a település ebben az időben szoros kapcsolatban állt az orosz állammal, annak része volt. M. I. Artamonov 1936-ban befejezetnek tekintette a sarkeli kutatást, mivel csak a felső, 11–12. századi rétegek voltak számára értelmezhetőek, érdeklődése viszont a korábbi időszak felé vonzotta, ugyanakkor már ekkor el akarta kezdeni a jobb parti Cimlânsk-i erőd ásását is.⁵⁸

A Kazár Kaganátus régészeti hagyatékának meghatározása érdekében 1936–1939-ben orosz régészeti expedíció dolgozott az Észak-Kaukázusban A. P. Kruglov vezetésével. M. I. Artamonov egy sor középkori, kazár kori emléket kutatott Dagesztánban a hegyvidéki, illetve a sík területek találkozásának régiójában.⁵⁹ Főleg Derbent (230. kép) és a körülötte lévő egyéb erődök és építmények érdekelték. A Don menti, illetve a kaukázusi ásatási eredményei győzték meg arról, hogy a bal parti Cimlânsk-i erőd valóban azonosítható Sarkellel

⁵⁸ Доклад М. И. Артамонова «Отчет о работах в Саркеле» In: Протокол заседания кафедры истории раннего средневековья народов СССР от 13 мая 1936 г. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп.1, 1936. Дело 27.

⁵⁹ Отчет о работах Северо-Кавказской археологической экспедиции в Дагестане в 1937–1938 гг. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.35, оп.1, 1938. Дело 41.

(MEDVEDENKO 2006, 40). Sarkeli kutatásai érintették az északkeleti, északnyugati és a déli oldalon feltárt falak és tornyok belső sztratigráfiáját. Az expedíció megvizsgálta a téглаépítményeket a váron belül. M. I. Artamonov szerint ezek a helyőrség épületei, illetve raktárak voltak. A márványból készült híres három-oszlopfelvezetes leletet először keresztény templom részének gondolta. A déli sarokban a tornyot vizsgálták, mely alapján meghatározták az építési technikát: a falak és a tornyok alapozás nélkül épültek, a technika és a téglák méretei nem bizánciak. A falak téglái négyzet és téglalap alakúak, a kötőanyag 3–4 cm vastag mészhabarc volt, ugyanakkor hiányolta a tipikus bizánci kő-tégla vegyes falazatot. A falak legalább 6–7 m magasak voltak, rajtuk fogazott mellvéd. Minden sarokban torony, bár ezekről többet nem sikerült megtudni, a kapu ugyanakkor Artamonov szerint az északnyugati falon lehetett. Voltak más téглаépületek is. A kapu mellett, a délnyugati fal közepénél és déli sarokban, egy nagy épület közepén és kisebbek máshol. Artamonov szerint nem nagyon lehet kideríteni róluk semmit. Csak egy biztos: a téглаépítmények a várfallal egy időben készültek (ARTAMONOV 1940, 140–142).

1937-ben Leningrádban beszámolót is tartott a sarkeli expedíció munkájáról,⁶⁰ melyet aztán röviddel később publikált is (ARTAMONOV 1940, 130–165). Ez a mű a régészeti anyagok, valamint írásos emlékek együttes elemzése Sarkel és a Kazár Kaganátus történetének szempontjából. Az írott források elemzése során választ keresett arra, ki ellen épült Sarkel (ARTAMONOV 1940, 134–135). Szerinte ebben a kérdésben a kazároknak a besenyők elleni harca játszott szerepet, akik a Fekete-tenger menti sztyeppéken jelentek meg a 830-as években.⁶¹ Bíborbanszületett Konstantin tudósításait megerősítik a tények, a vár valóban a 9. században épült, bár semmi tipikusan bizáncit nem találtak, kivéve a márványoszlopot és oszlopfőt, de hogy volt-e templom, azt nem tudni. Artamonov szerint a várat kazárok építették a helyiek segítségével, de a mestereket nem tudta megmondani. Eleinte Sarkel csak vár volt helyőrséggel és raktárakkal. A lakosság csak akkor költözött be, amikor a besenyők Nyugatra szorultak a Dnyeper mellé. Ezzel megváltozott Sarkel arculata a 10. században. Ekkorra az első téglavár és a többi épület már elpusztult, a helyükön 10. századi lakóházakat tártak fel a kutatók. Ezek fából és agyagból épültek, téгла felhasználásával. A régi téglákból készültek a kemencék és a padló kötőanyag nélkül vagy agyaggal. A lakosság megjelenésére utalnak a gabonátároló gödrök, földműves eszközök és

⁶⁰ Доклад М. И. Артамонова «Саркел и некоторые другие укрепления в Северо-Западной Хазарин»: Протокол от 13 мая 1937 г. In: Протоколы и переписка по кафедре раннего средневековья народов СССР. Рукописный архив ИИМК. Ф.2, оп.1, 1937. Дело 128.

⁶¹ А. Л. Акубовский szerint viszont a magyarok ellen, akik csak a 9. század végén tűntek fel ebben a régióban (АКУБОВСКИЙ 1942, 61–63).

állatcsontok, tehát volt itt állattartás, vadászat és halászat, fémművesség, csont- és kőmegmunkálás, fazekasság. Sarkel a 10. században már mezőgazdasági település volt, a helyi kézművesség központja, középkori város,⁶² mely a 11. századra — Artamonov szerint — olyan lett, mint a szláv városok. A 12. század elejéig állt, akkor a nomádok nyomásának hatására a lakosság elhagyta a várost (ARTAMONOV 1940, 151).

M. I. Artamonov felfigyelt arra is, hogy a Don alsó folyása menti, erődítés nélküli települések hasonlítottak a szaltovói telepekre, az erődítések esetében pedig a falak hasonló szerkezetére hívta fel a figyelmet a jobb parti Cimlânsk-i,⁶³ illetve a Maâckoe, a Verhnij Saltov és a Verhnij Olšansk-i erődöknél (32. kép). Elképzelése szerint szaltovói kultúráhatással lehet számolni, mely kiterjedhetett az Alsó-Don-menti régióra. Ez utóbbi a szaltovóinak egy időben későbbi variánsa, de ugyanazon kulturális egység részei (ARTAMONOV 1940, 162). M. I. Artamonov ismét felvetette tehát a szaltovói-kultúra etnikai kérdését. Szerinte az alán eredet nem vitás, az Alsó-Don menti leletek pedig a kazár-bolgár kultúra emlékei. Ezt arra alapozta, hogy a kazárokat hun-bolgár törzsnek tartotta, amely szkíta-szarmata alapon fejlődött — mint az alán is —, majd más nomád népcsoportok, főleg a türkök hatása alá került. Ebből kiindulva a szarmata elemek szerinte megmaradhattak az észak-kaukázusi alán kultúrában, és azokban a bolgár-kazár törzsekben is, amelyek elfoglalták a sztyeppéket. A legnagyobb jelentősége annak van, hogy a sztyeppéken földműves települések jelentek meg, amelyek a nomádok egy részének letelepedéséről tanúskodnak. A Kazár Birodalom megjelenése Európában, a délkeleti sztyeppéken hatalmas társadalmi-gazdasági változásokat hozott. Az akkor ismert adatok alapján M. I. Artamonov úgy vélte, hogy ezeket a változásokat nem lehet pontosan meghatározni, de többé-kevésbé feudális jellegűeknek tartotta őket. Szerinte a fő ok, ami miatt a szaltovói települések eltűntek, a kazár államban élő nomádok hatása lehetett (ARTAMONOV 1940, 164).

A sarkeli ásatások később is folytatódtak, mellyel párhuzamosan az 1932–1958 közötti időszakban elsősorban Délen, a füves sztyepp vidékén, a Don középső, illetve alsó folyása mentén. A Volga és Don közötti területek kazár kori településeinek ásatásai⁶⁴ mellett ugyanakkor a névadó lelőhelyek kutatása sem szűnt meg (SEMĚNOV-ZUSER 1952). Az előbbi terület leletanyagában bizonyos hasonlóságok mutatkoztak egyes északi, szaltovói

⁶² Azt, hogy Sarkel város volt, M. I. Artamonov szerint az is bizonyítja, hogy a környékén, a Don alsó folyása mentén számos középkori település is ismert, melyekben nagyobb koncentrációban élt letelepült lakosság.

⁶³ 1939-ben I. I. Lâpuskin a Don-mneti (Sarkel) expedíció keretein belül ásatásokat végzett a jobb parti Cimlânsk-i erődben és meghatározta a település karakterét, pontosította a kronológiai kereteket, eredményeit 1940-ben publikálta (LÂPUSKIN 1940).

⁶⁴ A legnagyobb figyelmet a Cimlânsk környéki leletegyüttes kapta, itt a Don jobb és bal partján is folytak ásatások, 1949–1951-ben pedig a Volga-Don expedíciók dolgoztak M. I. Artamonov vezetésével, rendkívül nagy mennyiségű leletanyagot eredményezve.

kerámiatípusokkal. Ennek eredményeként lassan megindult a kultúra fogalmának földrajzi kiterjesztése. M. I. Artamonov 1940-ben még csak a Don és Severskij Donec vidéki erdős sztyepp lelőhelyeit (29. kép) sorolta a Saltovo-Maackaâ-kultúrába,⁶⁵ koncepciójában egy másik csoportot alkottak „az Alsó-Don vidék kazár kori települései.” Szerinte ez utóbbi csoport valamivel később alakult ki, mint az első, és a két csoport földrajzilag és etnikailag is határozottan elkülönül (ARTAMONOV 1937; ARTAMONOV 1940; ARTAMONOV 1962, 309–310, 313–314).⁶⁶ Artamonov szerint a szaltovói-kultúra lakosságának alapját a szarmata-alán korszak őslakossága alkotta, akik a török nyelvű népek Don-vidéki megtelepedése után nyelvileg eltörökösödtek. Fontos ugyanakkor felhívni a figyelmet arra, hogy M. I. Artamonov a régészeti leletanyag történeti értékelésénél gyakran jóval óvatosabban fogalmazott, mint ahogy ez a munkáira történő hivatkozások alapján gyakran kitűnik (AFANAS'EV 2001, 43–44).

A szaltovó kultúra etnikai alapú megítélése a nemzetközi kutatásban. A későbbiekben további etnikai azonosítások lehetősége is felmerült a kultúrával kapcsolatban, bár azok jelentősége és érvrendszere jóval szerényebb volt, és főként csak a Verhnij Saltov-i temető hagyatékának interpretációjára szorítkoztak. Az 1930-as években Fettich Nándor részéről előbb a magyar (FETTICH 1933, 268),⁶⁷ majd 1943-ban G. Vernadsky részéről a viking-varég eredet koncepciója látott napvilágot. G. Vernadsky véleménye szerint a Don-Oskol menti alán-as lakosság a 8. század elején magyar fennhatóság alá került, melyet 735 körül a „svéd” expanzió váltott fel, így gyakorlatilag a szaltovói-kultúra „svéd”-varég eredetű lenne (VERNADSKY 1943, 226, 242, 272–401).⁶⁸ S. A. Semënov-Zuser 1947-ben publikált véleménye felveti a kultúra szláv eredetének lehetőségét (SEMËNOV-ZUSER 1947, 131–182). 1970-ben D. T. Berezovec ismét a „nem szláv nyelvű ruszokkal” hozta kapcsolatba a Verhnij Saltov-i leletek körét (BEREZOVEC 1970, 72–73).⁶⁹

⁶⁵ Pl. Maackoe gorodišče, Verhnij Saltov, Verhnij Olšansk, Podgorovka, Pokrovka, Salovka, Űtanovka, Nižna Lúbânka.

⁶⁶ Az 1950-es évek után született munkáiban ez a határozott elkülönítés éle már tompult.

⁶⁷ Hasonlóan foglalt állást ZAKHAROV–ARENDT 1935, 69. Ennek tükröződése még a magyarországi szakirodalomban MOLNÁR 1955; PERÉNYI 1956.

⁶⁸ Bár a birkai viking temető három női sírjából nyakban, függesztőfüllel ellátott, szaltovói típusú övveretek kerültek elő, és bár hasonló leletek megfigyelhetők a Rusz területén is (pl. Gnëzdovo), az idézet történeti koncepciót régészetileg semmilyen érvanyag nem támasztja alá. Az észak-európai elterjedésű szaltovói típusú leletekről újabbán ld. PUŠKINA 2007.

⁶⁹ Napjainkban ez a nézet — tudományos érvekkel jóval kevésbé alátámasztva — újra megfigyelhető, pl.: http://sarkel.ru/istoriya/russkij_kaganat_zabytaya_istoriya_dona_serzej_bezakonov (megnyitva 2011.02.22), továbbá GALKINA 2001.

Szaltovói kutatás a szovjet periódus második felében (1945–1987).

A Kazár Birodalom problematikája és a Volga-Don-menti nagy régészeti expedíciók az 1950-es években. Az 1940-es évek végén kezdődött a Volga-Doni csatorna építése, melynek során az Alsó-Don menti régészeti emlékek közül számos (pl. Sarkel) a leendő csatorna elárasztott területeire esett. A leningrádi IIMK ezen emlékek vizsgálatára újabb expedíciókat szervezett a Volga-Don mentén 1949–1951 között, melynek fő feladata a tervezett Cimlânsk-i víztározó területének leletmentése volt, melyet több munkacsoportban végeztek. Az időszűke miatt az expedíció csak terepbejárásokat végzett, illetve szúrópróbaszerű ásatásokat, valamint feltárta a bal parti Cimlâski-i erődöt és a körülötte lévő temető. Ez utóbbi munkát O. A. Artamonova és A. L. Âkobson vezette, míg a kurgánsíros temetőt S. A. Pletnëva vezetésével tárták fel.

Az A. L. Âkobson által összeállított terv⁷⁰ szerint különös hangsúlyt helyeztek a város alapjainak és az erődrendszer feltérképezésének folytatására, ehhez a nyugati sarokban kellett feltárni az erőd falát (kazár kori) a saroktoronnyal, valamint megkeresni a városkaput. A kései periódusból a szláv házak és temetkezések vizsgálatát tervezték, ami képet adhat a gorodišče benépesítésének mértékéről, kronológiájáról, illetve a lakosság etnikai összetételéről.

Az expedíció 1949-es munkának legfőbb eredményeit M. I. Artamonov foglalta össze (ARTAMONOV 1949, 138–143), melyek 1950 márciusában az IIMK ülésén tartott beszámolóban is elhangzottak. E munkák eredményei alapján megállapították, hogy Sarkel téglakerődjének alaprajza egy kb. 200 m hosszú és 150 m széles téglalap, az erőd téglafala 4 m vastag, masszív, tömören rakott, saroktoronyokkal és egymástól 32 méterre elhelyezett toronykiszögellésekkel erősítették meg. A falakból és tornyokból a lelőhelyen leggyakrabban előforduló négyzet alakú téglákból rakott töredékek maradtak. A téglák jól kiégetett, 25×25 méretűek, vastagságuk 5–6 cm volt. A védművek nem bizánci, hanem Artamonov szerint inkább közép-ázsiai építészeti tradíció szerint készültek (ARTAMONOV 1949, 138). Ugyanakkor Bizánc érdekelt volt a Kazár Birodalom hatalmának megerősítésében a Fekete-tenger vidékén, ahol a magyarok és a besenyők éltek. Elsősorban a szárazföldi út, másodsorban a Don-Volga vízi út védelme volt a feladata, amikor ez utóbbin már nemzetközi kereskedelem folyt. Petronas missziója a Donon leginkább politikai színezetű volt. A bizánci politikai érdekek a Don mentén és Bizánc hatása a Kazár Birodalomra a Sarkelben található keresztény templomban testesül meg, amely létezését a 1949-es ásatások nem erősítették meg.

Az ásatások folyamán első ízben kerültek elő kazár kori házak, amelyek fából, agyagból vagy nádból épültek, földpadlóval és vert agyagból készült, a padlóra rakott,

⁷⁰ А. Л. Якобсон: Предварительный отчет о раскопках Саркелского городища в 1949 г. Рукописный архив ИИМК РАН. - Ф.35, оп. 1, 1949. Дело 119.

boltozatos kemencékkel. Többnyire az erőd falához épültek, a helyiségek kulturrétegében találtak kerámiát: magas nyakú, lapos fülű korsókat, kézzel formált és korongolt fazekakat. Az északnyugati erőd fal alatt, 5,15 m távolságra a saroktoronytól találtak egy aknafolyosót. A bejárata fölött, az erődön kívül volt egy kazár kori ház a 10. század végéről, benne a falnál egy boltozatos kemence. Ebből M. I. Artamonov arra következtet, hogy a folyosó még a 9. században készült, és menekülési útvonalként szolgált megszállás esetére, később téglával és kővel lezárták és földdel betemették, mivel nem volt rá szükség. A járat végében találtak egy emberi csontvázat, amely egy mélyedésben feküdt és téglával be volt temetve. A csontváz mellett poralapú festék maradványait találták (antimon) szamarkandi papírba tekerve, amelyet a 8. század végére–9. század elejére datáltak.⁷¹ M. I. Artamonov megjegyezte, hogy a kazár kori Sarkel kultúrája a jellegzetes kerámiaanyagban hasonlít az észak-kaukázusi katakombás temetkezésekre és a Don-vidék szaltovói kultúrájára. Annak ellenére, hogy ezeket a kultúrákat alánoknak volt szokás tekinteni, de ő az Kr. u. I. évezred második felében két etnikai csoport létezéséről beszél: alán és bolgár-kazár (MEDVEDENKO 2006, 61). Szerinte Sarkel nem alán, hanem kazár eredetű (ARTAMONOV 1949, 140). A szlávok megjelenése később Sarkelben (az orosz krónikák szerint Belaâ Veža) ugyanakkor nem egyszerű földműves kolonizáció volt, hanem egy jelentős város fejlett kézművességgel és nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokkal. A lakosság kihasználta jó földrajzi adottságait (szárazföldi és vízi utak kereszteződése) és kiszolgált a kézművességével a környező nomád népeket, így a várost a délkeleti sztyeppék orosz előretolt helyőrségévé tette (ARTAMONOV 1949, 141). Azt a kérdést azonban, hogy honnan érkezett a szláv lakosság az Alsó-Donhoz, nem volt könnyű megválaszolni. A 10. század második feléből származó Romny-Borševo-kultúrához köthető kerámiát ugyan találtak, de a sírokban talált ékszerek nem illettek bele egyik szláv csoportba, kultúrába sem.

1950-ben a lelőhely kutatása a gorodišče északkeleti részén folyt, a kutatócsoport elsődleges célja a városkapu és a körülötte fekvő területek feltérképezése volt. Artamonov feljegyezte, hogy bár a kazár építésű erőd falakat lebontották az alapokig, a téglák lenyomatai az altalajban megmaradtak, így sikerült felismerni a téglapítményeket. Az erőd fal északnyugati, rövid oldalán, az északnyugati sarokhoz közelebb, megtalálták a városkaput. A fal belső felén, a bejárat két oldalán két hosszú, téglalap alakú őrház volt téglából, a kapura néző ajtóval. Az északnyugati falnál azt is megállapították, hogy az erőd déli sarkát belülről citadellává alakították. Feltártak egy 3 m széles téglafalat, amely 60 m-re a déli saroktól, a

⁷¹ Összefoglalóan: Тезисы доклада М. И. Артамонова «Раскопки в Саркеле» Рукописный архив ИИМК РАН. Ф. 312, оп.1, 1950. Дело 315.

délnyugati falra derékszögben állt, a jelek szerint legalább 55 m hosszú volt, aztán derékszögben Keletre fordult az erőd délkeleti fala felé, így egy négyszögletű teret, a citadella alapját zárta be az erőd déli sarkában. Még 1936-ban, a déli sarokban találtak egy téглаépületet két pincével és téгла homlokzattal. 1950-ben a citadella átellenes sarkában ugyanilyet találtak, melyek az ásató szerint kamrák vagy tömlöcök lehettek. A citadella mellett találtak egy hosszú, szűk, L alakú téглаépületet 40 m hosszú belső válaszfalakkal. Az épület egyik vége az erődfallal érintkezett, a másik a citadella keresztfalával. M. I. Artamonov szerint karavánszeráj lehetett nagy belső udvarral. 1950-ben a Don meredek partján, 2 km-rel feljebb a gorodiščétől feltártak három téглаégető kemencét is. Az 1950-es munkák rávilágítottak a kazár és szláv rétegek kapcsolatára és felfedték a kazár erőd fő jellemzőit. A legnagyobb figyelmet ebben az évben a citadella kapta, mivel erről feltételezték, hogy a legfontosabb épület, az erőd katonai és adminisztratív központja. 1950-ben azonban Sarkel tágabb környezetében is kutatásokat végeztek I. I. Lâpuškin vezetésével a Don bal partján, melyek közül a Karnahuvo-i szaltovói telep volt a legjelentősebb.⁷²

1951-ben az expedíció kutatócsapata célul tűzte ki, hogy befejezi a terület általános vizsgálatát. A kutatás során feltárták az erőd jelentős részét, elkészült a teljes alaprajz, feltárták a keresztfalat, amely két részre osztotta az erődöt, a két részt pedig hosszú épületsorok és azok falai osztották részekre. Az erőd északi részén találtak még egy kaput, amely a folyóhoz vezetett. Befejezték az L alakú épület feltárását a nyugati részen, amelyet M. I. Artamonov korábban karaván-szerájnak gondolt. A tűzhelyek és kemencék hiánya, a falak vastagsága arra enged következtetni, hogy ez egy kétszintes épület volt, a földszinti helyiségek gyakran mésszel felöntött padlóval, kamrák lehettek vagy más gazdasági célú helyiségek. A helyőrség lakóhelyiségei az emeleten lehettek. Az 1951. évi kutatás sem találta keresztény templom nyomait, sem márvány használatára utaló jeleket Sarkelben. Ebből M. I. Artamonov arra következtetett, hogy a talált oszlopfőket Petronas hozhatta, de végül nem használták fel őket. Jól haladt ugyanakkor a Svâtoslav-féle hadjárat utáni rétegek vizsgálata, M. I. Artamonov megállapította, hogy a szláv lakosság a Romny-Borševo-kultúra területéről érkezett. A Leningrádi Állami Egyetem 1951–52-es ülészakán elmondta, hogy a kutatás feltárta a kazár erőd arculatát és a középső, valamint alsó Don-vidék letelepedett földműves lakosságának kultúrájához hatalmas kutatási anyagot adott. Ez a népesség főleg a fekete-tengeri sztyeppék szarmata-alán elemeinek leszármazottaiból állt, akik keveredtek az

⁷² Az 1950. évi munkákról összefoglalóan ld. Тезисы доклада М. И. Артамонова «Работы Волго-Донской экспедиции» In: Материалы Пленума ИИМК, посвященного итогам работ экспедиций 1950 г. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф. 312, оп. 1, 1951. Дело 333.

Ázsiából a hun hódítások elől benyomuló finnugor és türk törzsekkel. Az ebből a keveredésből született bolgár-kazár törzsek török nyelveken beszéltek. A lelőhely szláv időszakának aztán a kunok előretörése vetett véget. A gorodišče késői rétegein a tűzvészek, rombolás és a lakosság pusztulásának nyomai láthatóak a nomádok támadásainak következtében, melynek hatására 1117-ben Belaâ Veža lakosai orosz földre költöztek és a lelőhely elnéptelenedett.⁷³

A rendszeres beszámolók és kisebb publikációk mellett a volga-doni expedíció munkájának eredményeiről három kötet⁷⁴ jelent meg (MEDVEDENKO 2006, 65–73). Az első kötet megjelenését 1953-ra tervezték, de az 1951-es Pravda cikk hatására — melyben Artamonovot a Kazár Kaganátus szerepének túlértékelésével vádolták meg — a munka lelassult és csak 1958-ban adták ki, módosított struktúrával.⁷⁵ Többek nyomására Artamonov bevonta az előkészületekbe az ИМК szláv-orosz régészeti csoportját is. A kötetben Artamonov összefoglalását olvashatjuk az erőd 1949–1951-es ásatási leleteiről, illetve történeti-kulturális következtetéseit a város életének két nagyobb periódusáról. A szaltovói-kultúra tekintetében I. I. Lâpuškin összefoglaló cikkét kell kiemelnünk (LÂPUŠKIN 1958), mely a kutatástörténeti összefoglalás mellett valamennyi akkor ismert szaltovói lelőhelyre kitért. Összefoglalta a kultúra alapvető jegyeit, a települések, házak és gazdasági épületek, és temetkezések vonatkozásában, részletesen jellemezte a leleteket (kerámia, földműves, halászati, fa-, kőmegmunkáló eszközök, lószerszám, fegyver, ékszer stb.) és tipológiájukat. Következtetéseket vont le a szaltovói lakosság társadalmi, gazdasági és kulturális életéről. A kultúra két variánsra osztásában (erdős sztyeppe: alán; sztyeppe: bolgár), egyetértettek M. I. Artamonovval, de a kultúra etnikai hovatartozásában nem (LÂPUŠKIN 1958, 137–148).

A második kötetet 1955-re tervezték, de csak 1959-ben jelent meg. Ebben P. A. Rappoport cikkét kell kiemelnünk, mely az erőd és védműveinek, építészeti technikájának foglalja össze azzal a végkövetkeztetéssel, hogy az építők valószínűleg a Kazár Birodalom kaukázusi területeiről érkeztek. Ott a kaukázusi Albániában ugyanis az égetett téglából való építkezés már a 6. század óta ismert. Ezen az úton kerülhettek Sarkelbe a szaszanida Irán építészeti hagyományai (РАПОРОРТ 1959). V. D. Beleckij és M. I. Artamonov nem értett egyet abban, hogy melyik nép építette az erődöt. Az előbbi véleménye szerint Sarkel helyén az erőd építése előtt szaltovói település volt. Az erőd építése akkor kezdődött, amikor új

⁷³ М. И. Артамонов: Итоги археологических исследований 1949–1951 гг. в Саркеле-Белой Веже. In: Научная сессия ЛГУ 1951–1952 гг.: Тезисы докладов на секции исторических наук. Ленинград 1952, 32–34.

⁷⁴ Труды Волго-Донской экспедиции. Том I. МИА. 1958. №62; Труды Волго-Донской экспедиции. Том II. МИА. 1959. №75; Труды Волго-Донской экспедиции. Том III. МИА. 1963. №109.

⁷⁵ A. L. Âkobson munkája a sarkeli házakról végül is nem kerülhetett bele, mert nem illett a kötet struktúrájába.

etnikai csoport, nomád törökök érkeztek, akik később elfoglalták a citadellát, és ezek kazárok voltak (BELECKIJ 1959). M. I. Artamonov nem volt biztos ebben, mivel a citadella helyőrsége más török népcsoportból is állhatott, amely a kazár kagánt szolgálta, ezt erősítik meg az írásos források is (ARTAMONOV 1958, 36–37). A Sarkel helyén álló település tényleg létezett, de az szerinte az erőd építőié volt, akik a szaltovói-kultúra Zlivki-i variánsához tartoztak, amely a jobb parti Cimlânsk-i erőd (240–241. kép) területét is benépesítette. Abban sem értett egyet a két tudós, hogy mikor jelentek meg a szlávok a Don alsó folyásánál. V. D. Beleckij szerint a korai szláv népesség még a kazár időszakban megjelent Sarkelben, és egy ideig együtt élt két másik népcsoporttal a szaltovói és a nomád török etnikai komponenssel (BELECKIJ 1959, 132, 134), míg M. I. Artamonov szerint erre csak a 10. század második felében került sor, miután Szvjatoszláv elfoglalta az erődöt.

S. A. Pletněva a sarkeli középkori kerámia tipológiáját dolgozta ki M. I. Artamonov 1935-ös műve nyomán (PLETNĚVA 1958). Véleménye szerint a kazár korban a gorodišče-t 2/3 részben szaltovói népek lakták, rajtuk kívül pedig nomádok, — akik már annak első évtizedeiben beköltöztek a citadellába — is lehettek, részben pedig az általuk felbérelt besenyők vagy úzok. Ezen kívül szlávok is éltek Sarkelben, a Rusz időszakban (965 után) az lakosság összetétele nem változott, csak több lett a szláv. A második kötetben ezen kívül speciális tanulmányok is megjelentek, pl. a vas- és üvegművességről (SOROKIN 1958; L'VOVA 1958).

A harmadik, és egyben utolsó kötet 1963-ban jelent meg, melynek legfontosabb részét a Sarkel-Belaâ Veža mellett feltárt gödörsíros (szaltovói és szláv, 10. század vége–12. század eleje) temetkezések bemutatása alkotja O. A. Artamonova tollából. S. A. Pletněva a besenyő-oguz nomád kurgános temetkezéseket foglalta össze, amely szerinte a 10–11. századi helyőrség hagyatéka. A kötetben több antropológiai tanulmány is napvilágot látott, melyek közül a számunkra érdekes korai időszakot L. G. Vuič dolgozta fel (VUIČ 1959). Az antropológiai vizsgálatok is a lakosság összetételének heterogén jellegét erősítették meg. A nagy része helyi származású volt, a szarmaták, bolgárok és alánok közvetlen leszármazottai, a többiek betelepültek voltak: főleg szlávok, akik a Rusz birodalom határvidékéről költöztek ide, illetve az Ázsia távoli részéről ide került nomád úzok és besenyők is idővel a lakosság részét alkották.

A Volga-Doni expedíció 1949–1951-es feltárásai áttörést jelentettek a Kazár Birodalom kérdésében. Egy nagy kutatógárda foglalkozott a feldolgozással, épp a fiatal tudósok vittek bele új ötleteket és elméleteket a kazár tematikába. A kutatás eredményeképp megfejtették a város kazár és orosz rétege közti kapcsolatot, feltérképezték Belaâ Veža

arculatát és elkülönítették a szláv réteg három időszakát. Ez az új, kazár kutatási tematika és csoport M. I. Artamonov vezetésével megerősödhetett volna még jobban, de az 1950-es években nagy ideológiai és politikai nyomás alá kerültek. M. I. Artamonov más kutatókat is felkért a publikált kutatások és az ásatások beszámolóinak megvitatására, utóbbiakat két további kötetben tervezte megjelentetni, de csak három jelent meg. Sok adatot nem dolgoztak fel, az ásatási dokumentációt (melyet O. A. Artamonova folytatott) és a leletanyagot az Ermitázsban őrzik, melyeket M. I. Artamonov 1971-ben bekövetkezett halálát követően S. A. Pletněva kapott meg. Ő 1993-ban fejezte be az 1949-es beszámoló kiegészítését és az 1950–1951. évi beszámoló elkészítését. A két beszámoló alapján 1996-ban kiadta monográfiáját, amelyben leírta és értelmezte a bal parti Cimplánsk-i erőd ásatásainak anyagát (PLETNĚVA 1996).

A Kazár Birodalom történeti-régészeti kutatásának problematikája az 1950-es években. Az 1950-es évek végére 57-re emelkedett a kultúra ismert lelőhelyeinek száma. Az 1955–1965 között azonban a Don mentén, valamint az Azovi-tenger előterében végeztek kiterjedt leletmentő ásatásoknak köszönhetően (LĀPUŠKIN 1940) ez a szám 271-re emelkedett (PRYHODNÛK 2001, 79).⁷⁶ Az 1950-es évek elején N. Â. Merpert szintén etnikai különbségekkel magyarázta a kultúra erdős és füves sztyeppi csoportja közötti különbségeket. Az egyik csoportba sorolta Maâckoe, Podgorovka, Karnauhovo és Suvorovskoe lelőhelyeket, a másikba Verhnij Saltov-ot, Zlivki-it és Novopokrovka-t (MERPERT 1957; AFANAS'EV 1987, 10). N. Â. Merpert felfogását követte később B. A. Sramko és D. T. Berezovec is (ŠRAMKO 1962; BEREZOVEC 1975, 421–435). N. Â. Merpert 1951-ben még amellet érvelt, hogy a szaltovói alánok a helyi szarmata törzsektől származnak (MERPERT 1951, 14–30), de 1957-ben megváltoztatta álláspontját és a szaltovói-kultúra megjelenését az észak-kaukázusi alán törzsek Don-vidéken történő feltűnésével magyarázta (MERPERT 1957, 611). A kultúra erdős sztyeppi variánsát az alánok, míg sztyeppit a bolgárok hagyatékeként határozta meg.⁷⁷ Ő volt az, aki a Verhnij Saltov-i temető elemzésével tételesen cáfolta annak létrehozóinak magyar eredetét (MERPERT 1949, 321–353).

Az 1950-es évek végén I. I. Lâpuškin más értelmezésben, főként földrajzi-régészeti alapon különített el két csoportot. Fontos hangsúlyozni: ő már ekkor felhívta a figyelmet arra, hogy a szaltovói-kultúra — az akkora már földrajzilag kiterjesztett értelmében — nem

⁷⁶ Folytatódott ugyanakkor a Verhnij Saltov-i temető kutatása is (BEREZOVEC 1962).

⁷⁷ M. I. Artamonov ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy a nincs olyan írott forrás, mely a kazár időszakban bolgárokat említene ebben a régióban (ARTAMONOV 1962, 313).

tekinthető egységesnek. Egyik csoportjának a szaltovóit határozta meg, amelynek az ismertető jegyei a kamrasíros temetkezések, a dolichokran koponyák és a félig földbemélyített lakóházak. A másik a Zlivki-típus, melyre az aknasíros temetkezések, a brachyokran koponyák (enyhén mongolid jegyekkel), a jurta alakú lakóházak, valamint a belsőfüles cserépüstök a jellemzőek (LÂPUŠKIN 1961). Véleménye szerint a Verhnij Saltov-i és a Zlivki-i csoport együttesen alkotta a szaltovói kultúrát. Ugyanakkor a N. Â. Merpert munkájával közel egyszerre megjelent tanulmányában az észak-kaukázusi alánok szerepét ő is meghatározónak vélte (LÂPUŠKIN 1958, 146).

A Don-Severskij Donec vidéke mellett ugyanakkor más területeken is folyt a Kazár Kaganátus történeti-régészeti kutatása, mely ebben az időben még elválaszthatatlanul egybefonódott a szaltovói kultúrával. E. I. Krupnov (KRUPNOV 1951) és K. F. Smirnov⁷⁸ folytatta a dagestáni kazár kori emlékek vizsgálatát, A. Ű. Âkubovskij pedig a Kazár Kaganátus történetéről írt az arab nyelvű írott források alapján (ÂKUBOVSKIJ 1946). M. I. Artamonov kezdeményezésére E. Č. Skrižinskaâ foglalkozott a kazárokról szóló bizánci forrásokkal, erről tartott beszámolókat az IIMK szláv-rusz szekciójának ülésén.⁷⁹ Ugyanitt a kazár–rusz kapcsolatokról tartott előadást B. A. Rybakov⁸⁰ és G. F. Korzuhina is.⁸¹

1951. december 25-én a Pravdában megjelent egy cikk a szovjet kazár kutatással kapcsolatban (IVANOV 1951), mely valójában nyílt politikai nyomásgyakorlás volt M. I. Artamonovra, mivel azonban rövidtávon kihatott a korszak teljes történeti-régészeti kutatására, ezért érdemes az alábbiakban ezzel a vitával kicsit részletesebben is foglalkozni — N. A. Medvedenko kritikai összefoglalása alapján (MEDVEDENKO 2006, 73–95). A Pravda cikk P. Ivanov nevű szerzője — mely álnév a kutatók többségének véleménye szerint B. A. Rybakovot takarta — azt róta fel közvetve M. I. Artamonov 1937-es dolgozatának bevezetőjére hivatkozva, hogy a zsidó Kazár Birodalom szerepe a szovjet történettudományban el lett túlozva. A szerző szerint a Kazár Kaganátus egy primitív államszervezet volt, M. I. Artamonov rosszul ítélte meg szerepüket a szláv államiség kialakulásában, mintegy kiforgatva a Rusz legkorábbi történetét (MEDVEDENKO 2006, 74). A

⁷⁸ К. Ф. Смирнов: Дагестанская экспедиция 1950 г. In: Тезисы докладов на сессии Отделения истории и философии и пленуме Института ИИМК, посвященной итогам археологических исследований 1946–1950. г.

⁷⁹ Е. Ч. Скрижинская: Византийские источники о хазарах и Саркеле. Доклад от протоколы заседаний сектора славяно-русской археологии за 1952 год. Протокол №12 от 8 апреля 1952 г. Рукописный архив ИИМК РАИ. Ф.312, оп.1, 1952. Дело 364.

⁸⁰ Б. А. Рыбаков: Русь и Хазария в X–XI вв. Протоколы заседаний сектора Средней Азии. Протокол № 10 от 31 мая 1950 г. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.312, оп.1, 1950. Дело 322.

⁸¹ Г. Ф. Корзухина: О роли Хазарского каганата в истории восточных славян. Протоколы заседаний сектора Древней Руси за 1951 год. Протокол №4 от 26 февраля 1951 г. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф. 312, оп.1, 1951. Дело 345.

kazárok „vad hordák” voltak, félnomádok, fő bevételi forrásaik a rabságba vetett népektől szedett adók és a vámok voltak, nem hagytak maguk után jelentősebb régészeti emléket, primitív törzsszövetségük nem játszott pozitív szerepet a keleti szláv államszerveződésben, sőt inkább fékezte azt. A Rusz szétverte a Kazár Birodalmat és felszabadította a fejlett földműveléssel és kézműveléssel rendelkező szlávokat a kazár elnyomás alól. Cikkét azzal zárta, hogy az idealizált kazár-kép a burzsoá történetírás csökevénye, amelyet nem fogad el a szovjet történettudomány (MEDVEDENKO 2006, 75).

Az M. I. Artamonov elleni ilyen mértékű nyílt fellépés részben váratlan volt, mivel ő ekkor volt pályája csúcán, már nemzetközi hírnévvel. Otthon a Sovetskaâ Arheologija főszerkesztője volt, a Leningrádi Állami Egyetem történelem szakának régészeti tanszékvezetője, a tudományos rektorhelyettes, és elsősorban az Állami Ermitázs Múzeum igazgatója. Ugyanakkor minden koncepciójában kiemelte Oroszország Európához tartozását, amely miatt ellenfelei kozmopolitizmussal vádolhatták. Néha merész, önálló tudományos elképzelései ellentétben álltak a hivatalos ideológiával, amint ez a Kazár Kaganátussal kapcsolatos kutatásainál is történt. Végül azzal vádolták meg, hogy ragaszkodik a marrizmushoz.

A hivatalos tudományos reakció gyors volt, már 1952. január 3-án összeült az IIMK moszkvai szekciójának tanácsa S. V. Kiselev vezetésével, hogy megvitassák a cikket.⁸² M. I. Artamonov az ülésen nem tagadta az ellene felhozott vádakot, úgy gondolta, hogy a Kazár Kaganátus megítélését valamennyi e témát érintő műve alapján kell értékelni. Továbbá ismertette véleményét a vizsgált kérdésben és elismerte, hogy elméleteit idővel helyesbítik majd (MEDVEDENKO 2006, 76). A kazárok eredetét a hun-bolgár törzsekhez kötötte, akik keveredtek a helyi iráni nyelvű kelet-európai sztyeppei törzsekkel, melynek köszönhetően megjelentek a bolgár-kazár törzsek. Két politikai szerveződés alakult ki: a bolgár és a kazár, élükön a török dinasztiákkal. A harcukból végül a Kazár Birodalom került ki győztesen, a bolgárok egy részét leigázták, a másikat pedig kiszorították a Duna felé. A Kazár Birodalom kiterjesztette hatalmát az észak-kaukázusi, krími népekre és az erdős sztyeppével határos területek szláv törzseire. Ez a kazár konszolidáció hamar egy erős kazár állam kialakulásához vezetett, amelyben fontos szerepet játszott a bolgár elem. Ugyanakkor részben elismerte, hogy eltúlozta a Kazár Kaganátus jelentőségét a világ- és az orosz történelemben, és alulértékelte Rusz történelmi önállóságát. Nem értett egyet ugyanakkor azzal, hogy a kazárok egy „vad horda” volt saját kultúra nélkül, amelynek csak negatív történelmi szerep jutott. A Kazár

⁸² Стенограмма заседания Ученого совета ИИМК от 3 января 1952 г. Архив АН РАН. Фонд 1909 (Институт материальной культуры), оп.1. Ед.хр.190.

Birodalom társadalmi-gazdasági fejlődésére jellemző a nomádok egy részének letelepedése, a mezőgazdaság és a kézművesség fejlődése, gorodišče-k és kővárak építése, állandó temetkezési helyek létrejötte, s mindez jól tükröződik a szaltovói kultúrában. Elutasította a feltevést, hogy a szaltovói-kultúra alán lenne, amely az eredetileg földművelő alán törzsek Észak-Kaukázusból (35. kép) való szétvándorlása nyomán jött létre – ő kazárnak tekintette azt, amely szoros kapcsolatban állt a nomád életformával és letelepedő török nyelvű nomádokhoz tartozott (MEDVEDENKO 2006, 77–78).

Az ülésen felszólaltak továbbá a szovjet régészet olyan jeles alakjai, mint A. P. Smirnov, B. A. Rybakov, A. V. Arcihovskij, E. I. Krupnov, S. V. Kiselev és valamennyi felszólalás tudományos vita volt koncepcióval. A felszólalók úgy vélték, hogy nem tekinthetjük a Kazár Kaganátust nagyhatalomnak, amely egyenrangú lehetett az Arab Kalifátussal, vagy a Bizánci Birodalommal. A kazárok nem játszottak önálló szerepet, nem volt önálló történelmi hatásuk, pusztán a bizánci és arab érdekek eszközei voltak. Különösen B. A. Rybakov volt kritikus, aki szerint a forradalom előtti történettudományban a kazárokat a „kazár béke időszakának” megteremtőiként emlegették, mintha ők védték volna a kelet-európai népeket a nomádoktól, amely téves elképzelés. Természetesen kritikával illették M. I. Artamonov véleményét a kazárok és a szláv törzsek kapcsolatáról. Javasolták, hogy változtassa meg azon kijelentését, mely szerint a szláv törzseknek mindegy volt, hogy kinek fizetnek adót, a Rusz ugyanis egyenrangú volt a kazárokkal. A rusz fejedelmet a 9. század elején kagan-rusznak hívták, mely a címet azért kaphatta, hogy elsimítsa a kazárok, a bizánciak és a ruszok közti ellentéteket.

E. I. Krupnov szerint igaza volt Ű. V. Got'e-nak abban, hogy a kazárok nem hoztak létre önálló kultúrát, csak szervező szerepet játszottak, amely segítette a bizánciak, az arabok, a kaukázusi népek és a ruszok kapcsolatainak kiépítését. S. V. Kiselev szerint a kazár városok kérdése erősen felnagyított, Sarkel inkább erőd, mint város, a többi kazár város meg szerény település volt, nem véletlen, hogy nem találjuk őket. A felszólalók egyetértettek abban, hogy a szaltovói-kultúra nem lehet kazár-bolgár. M. I. Artamonov mellett ugyanakkor kritikával illették V. Parhomenko, V. V. Mavrodin és S. P. Tolstov műveit is, akik szintén eltúlozták a Kazár Birodalom szerepét a kelet-európai népek politikai életében, elsősorban a Kijevi Rusz kialakulásában és annak kultúrájában (MEDVEDENKO 2006, 80).

A tanácskozás résztvevői végül határozatot hoztak, amelynek értelmében fel kell lépni a Kazár Birodalom idealizálása ellen, kritikus szemmel felülvizsgálni az írott és régészeti forrásokat, és helyesen megítélni a Kazár Kaganátus történelmi szerepét. M. I. Artamonov beszédét meghallgatva megállapították, hogy ő továbbra is fenntartja helytelen nézeteit és a

határozatba azt is belefoglalták, hogy az IIMK leningrádi részlegében is meg kell vitatni az ominózus Pravda cikket.

Ez utóbbit 1951. január 11-én meg is tartották M. M. D'ákonov vezetésével, ahol M. I. Artamonov már sokkal önkritikusabb volt, inkább csak vitatkozott a cikk szerzőjével. Arra, hogy helytelenül ítélte meg a kazárok szerepét, azt válaszolta, hogy ha ma írná, az „igen fontos” kifejezést kihagyná, csak annyit írna, hogy a kazároknak hatásuk volt a Kijevi Rusz kialakulására. A kazár kultúra túlértékelésének vádjára azt válaszolta, hogy sehol sem utalt arra, hogy a rusz kultúra fejlődése a kazár kultúrától függött volna, vagy, hogy utóbbi felette állt volna az előbbinek. P. Ivanov szerint viszont M. I. Artamonov a kazárokat haladó népként és a rusz agresszió áldozataiként mutatta be, melyre ő elismerte, hogy ez a megfogalmazás a nem volt szerencsés (ARTAMONOV 1940), ahogy az sem, hogy Belaâ Veža megjelenését az egyik legfontosabb pontjának tekintette a keleti rusz expanzióknak. Egyetértett abban, hogy az expanzió szót előremozdulásra kell cserélni, ami jobban megfelel a valóságnak. Viszont továbbra is tiltakozott az ellen, hogy a kazárokat „vad hordaként” emlegetssék, amit a történeti források és a régészeti leletek is cáfolnak. Hibái elismerése mellett hangsúlyozta ugyanakkor, hogy vádlói a szövegeiből kiragadott mondatokból olyan állításokat raktak össze, amik nincsenek bennük.⁸³

Az IIMK leningrádi részlegének munkatársai közül többen is inkább M. I. Artamonovval értettek egyet. G. F. Korzuhina hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a kutatás túl felületesen ítéli meg a kazár uralmat a szlávok felett. B. A. Rybakov azt próbálta bebizonyítani, hogy a szlávok nem voltak a kazárok adófizetői, hanem velük egyenrangúak voltak, mely elképzelést G. F. Korzuhina rendkívül egyedinek nevezte. A krónikák hiányos elbeszélései alapján világos, hogy a Dnyeper-vidék törzsei legalább 100 évig, a vjaticok pedig 200 évig fizettek adót a kazároknak. A nép emlékezetében is megmaradt, a „Повесть временных лет” is ír róla, tehát nagy jelentősége volt – ugyanolyannak kell olyannak tekinteni, mint a tatár uralmat.

M. I. Artamonov még egyszer megpróbálta megvédeni álláspontját az Ermitázs 1952. január 23–26-i ülésén a „Хазары и Русь” című előadásával, ugyanakkor a vita még sokáig nem zárult le és további dolgozatok mutattak rá M. I. Artamonov „hibás” nézeteire. B. A. Rybakov két további dolgozatban tárgyalta a kazárok parazita életmódját és hatását a Rusz államra (РЫБАКОВ 1952; РЫБАКОВ 1953). Elutasította, hogy a kazárok a szlávok védelmezői voltak, és kritizálta ennek az elméletnek a támogatóit, szerinte hibás feltételezés alakult ki a

⁸³ Стенограмма заседания сектора Средней Азии и Кавказа. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф. 312, оп.1, 1952. Дело 356.

Kazár Birodalom méretéről, melynek sosem volt része a szaltovói-kultúra és területe (MEDVEDENKO 2006, 85).

1953-ban jelent meg N. Â. Merpert cikke, amelyben kritizálta N. Â. Marr elméletét a kazárok származásáról, főleg azt, hogy a kazárok a szarmatákból alakultak ki nyelvi evolúció útján, és a kazároknak a kelet-európai kultúra megteremtőiként való ábrázolását (MERPERT 1953, 180–187). Véleménye szerint ez vezette M. I. Artamonovot is hibás következtetésekre, elsősorban hogy a kazárokat Kelet-Európa őslakosaiként ábrázolta.⁸⁴

A szovjet kazárkutatás az 1950-es évek közepétől az 1960-as évek közepéig. A fentebb tárgyalt vitasorozat fontos eredménye volt, hogy kialakult és fejlődött a kazárkutatás, sok tekintetben M. I. Artamonov állhatatosságának köszönhetően. A Volga-Doni expedíciók mellett szélesebb területeken is folyt a kazár-szaltovói hagyaték kutatása (MEDVEDENKO 2006, 101).

S. A. Pletněva 1958–1959-ben a jobb parti Cimplânsk-i erődöt ásta (PLETNĚVA 1964), (240–242. kép) illetve 1957-től 1965-ig vezette északon az egyik legnagyobb a szaltovói kultúras lelőhely a Dmitrievka-i lelőhelykomplexum kutatását (PLETNĚVA 1989). Munkabírására, illetve a kutatás intenzitására jellemző, hogy mindemellett 1955-től kisebb feltárásokat végzett a Don-medencében is (PLETNĚVA 1960).

1951-től Dagesztánban is folytak expedíciók (A Szovjetunió Régészeti Intézetének Dagesztáni Csoportja által), ahol 1952–1953-ban a tengerparti sík Dagesztán ÉK-i területein kutatott M. I. Pukil' kutatócsoportja, míg a Kizlâr-i vízerőmű építéskor észak-kelet Dagesztánban 1955–1958 között több régészcsoport kutatott egy sor nagy kazár korinak vélt gorodišče-t és temetőt a Sulak folyó mindkét partján. Itt elsősorban a Verhnij Čirûrt-i lelőhely-komplexumot kell kiemelni (MAGOMEDOV 1983, 2–15).

M. I. Artamonov figyelme ekkor ismét főképp a Volga-Don-i expedíció eredményeire irányult, mely alapján már egy monográfiát készített elő. 1958-as összefoglaló tanulmánya ennek előfutára, melyben történelmi-kulturális következtetéseket vont le a bal parti Cimplânsk-i erőd 1934–1936-os és 1949–1951-es kutatási eredményei alapján (ARTAMONOV 1958). Ebben a munkájában visszatért ahhoz a kérdéshez, hogy miért épült Sarkel, mi volt a funkciója. A kazárok egy viszonylag kis területet foglaltak el a Kaszpi-tenger partvidékén az Alsó-Volga és Észak-Dagesztán között, így Sarkel a nyugati határuk mentén épült. Egyetértett A. Ű. Âkubovskij véleményével, mely szerint a besenyők a Fekete-tenger partvidéke menti füves sztyeppén csak a 9. század végén tűntek fel, amikor Sarkel erődje már állt

⁸⁴ Valójában M. I. Artamonov némileg másképpen írta le a kazárok eredetét, mint N. Â. Marr (MEDVEDENKO 2006, 86).

(ARTAMONOV 1958, 48). A 830-as évektől a magyarok éltek itt Kazár Birodalom politikai befolyása alatt, baráti kapcsolatban, de nem zárta ki, hogy eleinte a nyugati kazár határra érkező magyarok komoly veszélyt jelenthettek a birodalomra. A 9. század első felére esik a Rusz aktivizálódása is a Dnyeperen, így a kazárok hatalma meggyengült, melyet meg akartak erősíteni ebben a régióban. Vagyis északnyugaton a szaltovói-kultúra területén és a vele határos szláv törzsek (vjaticsok, szeverjánok és radimicsok) területein, akik még fizettek adót a kazároknak. Sarkel tehát egy támaszpont volt azon a fontos útvonalon, amely összekötötte Sarkelt és a kazár fővárost, Itilt az Alsó-Volga mentén. Tehát Sarkel volt hivatott megerősíteni a kazár hatalmat a nyugati és észak-nyugati területeken (ARTAMONOV 1958, 50). Petronas szerepe az építkezésben csak tanácsadói lehetett, Bizánc valódi célja az volt, hogy felmérje az új politikai helyzetet Kelet-Európában.

1954-ben Amerikában megjelent D. M. Dunlop könyve, amely a kazárokról szóló összes ismert írott forrás összefoglaló munkája (DUNLOP 1954). M. I. Artamonov monográfiája ekkorra már gyakorlatilag kész volt, és végül úgy döntött, hogy kiadja, mert lényeges különbséget látott a két mű között. Az ő könyve ugyanis nem csak a kazárokról szólt, hanem felölelte Kelet-Európa déli részének történelmét a hun hódításoktól a 11. századig. Továbbá míg D. M. Dunlop csak felsorolta a tudományos véleményeket, addig ő saját válaszokat próbált adni a kérdésekre új módszerek alapján és főként az új régészeti adatok felhasználásával. Így végül 1962-ben megjelent Artamonov nagy hatású monográfiája az Istorîa Hazar, mely több mint 30 év kutatását foglalta össze.

Az Előszóban röviden leírta a kazár probléma történetét az orosz-szovjet és a nemzetközi régészetben az 1950-es évek végéig, korábbi munkáit, majd Kelet-Európa déli részének történelmét (Kr. u. 4–11. sz.) és rengeteg népet (hun, szavir, bolgár, avar, türk, kazár, alán, magyar, besenyő, oguz, kun), amelyek kapcsolatban álltak a kazár nép történetével az első pillanattól az utolsóig. Vizsgálta a kazárok társadalmi berendezkedését, külpolitikáját, bizánci, arab és szláv kapcsolatait, és viszonyát a kaukázusi és azon túli népekkel. Értékeli a kagán regionális politikáját és a zsidó vallás felvételét. Felhasznált minden arab, perzsa, bizánci, örmény, grúz forrást és az orosz krónikákat, valamint a zsidó–kazár levelezést. A forrásokat össze is vetette, saját hipotézist állított fel, melynek bizonyítását a régészeti kutatások anyagaira alapozta.

Elképzelése szerint a 6. század végén a kazár törzsszövetség csatlakozott a Nyugati Türk Kaganátushoz, ahol a kazárokon kívül ebbe az egységbe tartoztak még a szavirok, barszilok és kisebb bolgár csoportok maradványai is, és ezt az egységet kezdték később

kazároknak nevezni. Miután a 7. század közepén szétesett a Nyugati Türk Kaganátus, a kazár szövetség teljes önállóságot szerzett élén türk dinasztiával (ARTAMONOV 1962, 133–156).

A könyvben részletesen tárgyalta a kazár városok kérdését, köztük a kazár fővárosra, Itilre vonatkozó adatokat. Itil két helyen lehetett véleménye szerint: a Volga alsó folyásánál Astrahan' környékén, vagy 120 km-rel feljebb Enotaevska-Selitárnoe környékén. Ez utóbbi helyen 1959-ben L. N. Gumilëv, V. D. Beleckij és Erdélyi István kutatott, és arra jutottak, hogy ha itt is volt Itil, elmosta a Volga (GUMILËV 1966; ERDÉLYI–GUMILJOV 1969). A többi város hollétéről csak elképzelései voltak: Belendžer-t Bajnakszk vidékére, Semender-t pedig a Terek folyónál lévő Kizlâr közelében feltételezte.

Mivel történeti érvelésében kiemelkedő szerepet játszottak a régészeti adatok, könyvének fontos része a Sarkel-Belaâ Veža feltárása során nyert információk összefoglalása. Végző állásfoglalásában a ruszok jelentette fenyegetés elleni védelemmel magyarázta az erőd felépítését a 830-as években. Megvizsgálta a szaltovói-kultúra etnikai hovatartozásának kérdését, végül arra jutott, hogy a kérdés pontosan nem eldönthető (ARTAMONOV 1962, 315). Megemlíti, hogy az alsó-doni variáns nagyon hasonlít a dunai bolgár kultúrára, mely arra utalhat, hogy ezeknek az emlékeknek közük lehet a bolgárokhoz, talán a kazár-bolgár rokoni kapcsolatok miatt, és a szaltovói-kultúra kazár kapcsolatai miatt, de bizonyítékot nem talált erre. Továbbra sem értett egyet ugyanakkor azzal a nézettel, hogy a földműves szaltovói-kultúra csak az eredetileg is földművelő alán törzs széttelepülése (Észak-Kaukázusból) nyomán jött létre és nem alakulhatott ki a nomádok letelepedése útján a Kazár Birodalom keretein belül, ehhez ugyanis kevesellte feltételezett létszámukat.

A könyv utolsó fejezetében a szerző megpróbálta felkutatni a kazárok leszármazottait a kisszámú és ellentmondásos írott forrásanyag alapján a 12–13. századi kelet-európai események között. A könyvet kazárok értékelésével zárja: „megállították az arabok nyomását, ablakot nyitottak a bizánci kultúrára, rendet és biztonságot teremtettek a Kaszpi-tengeri és Fekete-tengeri sztyeppéken, ezen országok gazdasági fejlődésének hatalmas lökést adtak és lehetővé tették, hogy a szlávok megtelepedjenek a kelet-európai erdős sztyeppéken” (ARTAMONOV 1962, 457).

A szaltovói-kultúra eredeztetésével kapcsolatban M. I. Artamonovot a szovjet kutatók többsége támogatta, ugyanakkor egyik legismertebb tanítvány I. I. Lâpuškin — a kultúra egyik kiemelkedő szakértője (ld. lentebb) — kritikával illette Artamonov véleményét. A nevezetes Pravda cikk nyomán kialakult vitában I. I. Lâpuškin úgy érvelt, hogy a szaltovói kultúrának az Észak-Kaukázusban van analógiája, ezért célszerűbb lenne létrehozóit is onnan eredeztetni, annak figyelembe vételével, hogy a nomádok nem válhattak földműves néppé

egyik napról a másikra. A Kazár Birodalomban természetesen éltek letelepedett nomádok, amit a kétféle temetkezés is mutat: kamrasíros és sírgödörös temetők, illetve ezek a feltárt vázak antropológiai típusa szerint is különböznek (LĀPUŠKIN 1958, 137–150). I. I. Lāpuškin szerint azt, hogy a szaltovói-kultúra nem egységes sem az alán származását támogatók, sem pedig M. I. Artamonov nem vette észre. A Verhnij Saltov-i emlékek az alánokhoz, a Zlivki-ek pedig a bolgárokhoz köthetőek, de Sarkel 9–10. századi hagyatékával kapcsolatban csak feltételesen használhatjuk, kiterjesztett értelemben használhatjuk ezt a terminológiát. Ennek a vitának a hatására M. I. Artamonov véleménye felpuhult az 1960-as évek végére a szaltovói-kultúra etnikai interpretációjával kapcsolatban. A Kazár Kaganátus területén mintegy néprajzi-antropológiai variánsokként a Don-Donec közének szaltovói kultúrája mellett megnevezte továbbá a Zlivki-i kultúrát (Alsó-Don), a kazár kultúrát (Alsó-Volga és Észak-Dagesztán), a déli alán kultúrát (Észak-Kaukázus középső része), illetve a bolgár kultúrát (Káma és Középső-Volga). Szerinte ezeket két etnolingvisztikai csoportot alkotta: az iráni nyelvű alánok, akik a korábbi szarmata időszakból maradtak fenn, és török nyelvű bolgárok és kazárok, akik a hunokkal együtt érkeztek Kelet-Európába, megörökölték elődeik kultúráját, és kultúrájuk Ázsiából hozott elemeivel gazdagították a helyi lakosságét.

M. I. Artamonov 1962-es monográfiájának nagy visszhangja volt a szovjet tudományban, három recenziója is megjelent a központi sajtóban. S. A. Pletněva a munka hatalmas adatbázisát és szintetizáló jellegét emelte ki, megemlítve ugyanakkor, hogy a régészeti adatok még nem teljesen feldolgozottak, így sok esetben csak illusztrációként használta a szerző. A recenzió szerzője ugyanakkor nem értett egyet azzal, hogy az alán-bolgár törzsek Don-vidéki szaltovói településeit a kazárok lerombolták a polgárháború során, szerinte azok pusztulását a besenyők támadásai okozták a 9. század végén (PLETNĚVA 1963, 279–283).

V. V. Mavrodin, aki a politikai indíttatású kritikák során végig kitartott M. I. Artamonov mellett, úgy vélte, hogy alapvető fontosságú munkáról van szó a szovjet történettudomány fejlődése szempontjából, és nagy politikai jelentőséggel is bír, hiszen P. Ivanov cikke után nem állt meg a kazár történelem kutatása (MAVRODIN 1963, 145–148).

Ā. A. Fëdorov, aki valójában B. A. Rybakov véleményét közölve elismerte, hogy alapvető mű, mely új forrásokat és történeti kutatásokat alkalmaz, de van benne egy sor feltételezés is, és a szerző továbbra is eltúlozta a kazárok szerepét a történelemben.

A könyvnek ugyanakkor külföldön is nagy visszhangja volt, M. I. Artamonov archívumában ma is megvannak V. A. Mošin (Yu), D. M. Dunlop (USA), S. Šišman (Fr), V. F. Minorskij (Gb) és Moravcsik Gyula magánlevelei, amelyben nagyra értékelték a művet. A

Leningrádi Állami Egyetem Tudományos Tanácsa és az Állami Régészeti Társaság 1962 végén felterjesztette M. I. Artamonovot a Lenin-díjra, amit végül nem kapott meg (MEDVEDENKO 2006, 112–113).

I. I. Lâpuškin munkássága. I. I. Lâpuškin — M. I. Artamonov egyik legjobb tanítványa — két nagy tanulmányt is szentelt a szaltovói kérdésnek: 1958-ban a Don-menti emlékeket foglalta össze (LÂPUŠKIN 1958), majd 1961-ben már az egész szaltovói kultúrát (LÂPUŠKIN 1961). Valamennyi akkor ismert lelőhelyet térképre vetített és elemezte elterjedésüket, illetve rávilágított arra a kutatástörténeti sajátosságra, hogy a szaltovói kultúrát az 1920-as évek végéig még nem kerek egészként tekintették, hanem a speciális kamrasíros rítus szemszögéből, melynek eredményeként pl. a telepekről származó, de teljesen azonos típusú leleteket sokáig más kultúrák hagyatékának határozták meg (LÂPUŠKIN 1961, 188).

A szaltovói emlékek három kategóriáját különítette el: a telepeket (erődített, vagy anélküli), temetőket (kamra- és gödörösíros), illetve szórványleleteket. A szaltovói erődített települések a folyók magas, meredek partjain helyezkedtek el, átlagos méretük: 150×150 m, melyek kőből/téglából, illetve földfallal is készülhettek. A trapéz keresztmetszetű falak előtt árkok futottak, ez az építészeti hagyomány gyorsan egységesült, gyakran szkíta kori erődöket is felhasználtak. Az erődítés nélküli telepek (selišče) többnyire a gorodišče-k körül, néha távolabb helyezkednek el, vagy teljesen önállóan. Ez utóbbiak közül az elsőt a Podgorovka-i temető feltárása során figyelték meg (LÂPUŠKIN 1961, 190). A selišče-k folyópartokon vannak, főleg vízfolyások feletti teraszokon és folyópartok többé-kevésbé lankás lejtőin, amelyek teraszokba mennek át. Méretüket nehéz meghatározni 150–400×300–700 m kiterjedésűek, egyrétegűek, melyeken szögletes, vagy kerek alaprajzú félig földbe mélyített házakat figyelhetünk meg. I. I. Lâpuškin a szláv háztípusoktól való legnagyobb eltérést abban látta, hogy a szaltovói házakban csak nyílt tűzhelyeket találtak. Igaz, ezeknek a sarokban lévő, kövekkel körberakott tűzhelyeknek is van néha szájuk, de boltozatuk nincs. I. I. Lâpuškin település régészeti megközelítésében rámutatott, hogy a kerek félig földbe mélyített házak lényegesen kisebbek a szögleteseknél, legnagyobb átmérőjük kb. 3 m, mélységük 0,5 m. A tűzhelyek nyíltak és még primitívebbek: egyszerű tűzrakó helyek, a ház közepén vagy ahhoz közel. A padló döngölt agyag, egyes házakban a padlóban pince található, a földfelszín fölé magasodó részről ugyanakkor elismerte, hogy csak feltevéseink lehetnek.

Határozottan elkülönítette ugyanakkor a gazdasági épületek több változatát, a lakóházak melletti tárolóépületeket, a pincéket, melyek a lakóházakon belül és kívül is előfordulnak. A földfelszíni épületek közül többnyire csak a kőből épültek maradtak meg (pl.

Maackoe gorodišče), illetve a vert- vagy tapasztott falú (nádvázás) agyagházak (Karnahuvskoe selišče), de ezek kis száma miatt részletes tipologizálásuktól eltekintett, pusztán nagyobb méreteikre (4–5,5×5–8,5 m) hívta fel a figyelmet (LĀPUŠKIN 1961, 191–192).

A temetkezéseknél helyesen emelte ki, hogy a két nagy típusnál, a kamra-, illetve a füves sztyeppén domináns gödörös változatnál alapvetően ugyanazok a mellékletek fordulnak elő — bár az előbbiek gazdagabbak —, ugyanakkor az antropológiai jelleg szintén markánsan elüt. A szaltovói-kultúra életét a Don-medencében mintegy 200–250 évre tette a 8–10. század között, alapvetően elfogadva A. M. Pokrovskij mintegy 50 évvel korábbi, érmeiken alapuló keltezését (LĀPUŠKIN 1961, 196–197).

A szaltovói néven ismert emlékek véleménye szerint tehát összességükben nem alkotnak egységes egészet. Az olyan elemek mellett, mint a kerámia és a sírmellékletek, amelyek az egész kultúrára jellemzőek, vannak olyanok is, amelyek egyes csoportoknál eltérőek. Ezek a különbségek a temetkezéseknél a legszembetűnőbbek: kamrasíros és sírgödörös, más-más antropológiai típusokkal. Bizonyos mértékben a települések anyagai is mutatják ezeket az eltéréseket, főleg a lakóházak. A rendelkezésre álló jó ásatási megfigyeléseket ekkor még kevésnek vélte bármiféle következtetés levonására, ugyanakkor kamrasírok és a szögletes házak, valamint a sírgödörös temetkezés és ovális házak közötti tendenciaszerű kapcsolatra felhívta a figyelmet. A „szaltovói” kifejezés véleményes szerint nem egy, hanem minimum két régészeti kultúrát takar: a Saltov-it és a Zliki-t (LĀPUŠKIN 1961, 197).

Régészet és/vagy történelem — S. A. Pletnëva elméletei.

A szaltovói-kultúra kutatásában az 1960-as években, — főként annak második felében — M. I. Artamonov egyik legkiemelkedőbb tanítványának, S. A. Pletnëvának a szerepe vált egyre meghatározóbbá. Ő visszatért a korábbi, elsősorban etnikai alapú interpretációs vitához. A kultúra eredete kapcsán — elismerve a Kaganátus etnikai sokszínűségét — egyértelműen a nomád kazárok vezető szerepe mellett foglalt állást. 1967-ben publikált máig ható monográfiájában a Kazár Kaganátus „állami kultúrájaként” definiálta a szaltovói hagyatékot, ekkor öt (valójában hét) területi variánssal: dagesztáni, krími, Azov-melléki, Alsó-Don menti sztyeppői (bolgár), valamint Felső-Don menti, erdős sztyeppői (alán) területi variánsok (PLETNËVA 1967, 185), térképe alapján azonban ide sorolhatónak vélte a dunai és a volgai bolgár régészeti hagyatékot is.

Munkájában elsősorban a nomádok letelepedési folyamatát mutatta be, gyakran inkább a néprajzi párhuzamokkal operálva. A munka eredményeit magyarul is részletesen ismertette

Fodor István (FODOR 1969). S. A. Pletněva a régészeti leletanyagban egyértelműen mutatkozó hasonlóságok, illetve kapcsolatok alapján, valamint az írott források adatait is bevonva úgy vélte, hogy a kamrasíros temetőket létrehozó népesség a Kaukázus északi előteréből a kazár–arab háborúk miatt északra települt alán lakossághoz köthető (PLETNĚVA 1989, 268–269).

A. V. Gadlo szerint a doni alánokat a kazár hatalom telepítette át a Kaukázusból az erdős sztyepp vidékére (GADLO 1984, 268). A forrásokból tudjuk, hogy a 737. évi arab hadjárat kezdetben nem a kazárok, hanem az alánok ellen indult, akiket korábban (721–722) a kazárok is támadtak, hogy megszilárdítsák uralmukat a Kaukázus keleti részén is (DUNLOP 1954, 61). Ezek átköltözése 737. évi arab hadjáratot követően került sor, így a szaltovói-kultúra kezdetét a 8. század 50–60-as éveire tette (PLETNĚVA 1989, 168–169). O. V. Komar ezzel kapcsolatban később meggyőzően érvelt amellett, hogy — amennyiben a szaltovói kronológia tekintetében nem csak a Dmitrievka-i temetőre támaszkodunk, amint ezt S. A. Pletněva tette —, úgy már a 740-es évektől ismerünk szaltovói leleteket az erdős sztyepp vidékén (KOMAR 1999).

Szerinte az erdős sztyeppen alánok, kisebb számban bolgárok és egy harmadik népesség, feltehetően a terület korábbi őslakosai (a nyugat felől bevándorló szlávokkal keveredve) éltek. S. A. Pletněva — hasonlóan a szovjet kutatók döntő többségéhez — a magyarok elődeit soha nem kötötte konkrétan a szaltovói kultúrához, bár részvételüket az ún. „kutatatlan sztyeppi” variáns területén nem zárta ki a Don és Dnyeper között (PLETNĚVA 1967, 6).

A kutatásban és S. A. Pletněva munkásságában 1981 jelentette a következő fontosabb állomást, amikor az *Arheologija SSSR középkori kötetében* az eltelt 15 év új leleteit és eredményeit foglalta össze és értékelte, melyben már szerepet játszottak az 1975–1982 között folyt szovjet-bolgár-magyar expedíció (MATOLCSI 1982; FLĚROV 1990; ERDÉLYI 2002, 33–37; ERDÉLYI 2004; 97–98) első eredményei is (PLETNĚVA 1981). Ekkor a volgai bolgár területeket és a Balkán-dunai-kultúrát⁸⁵ már nem sorolta a szaltovói-kultúrába, eltűnt az észak kaukázusi alán kultúra szaltovói variánsként való értelmezése is, felbukkant viszont helyette az alsó-volgai variáns.⁸⁶ Mindehhez tételes régészeti elemzést azonban nem találunk, sőt néha magát a konkrét leletanyagot sem (pl. alsó-volgai variáns esetében). E koncepcionális változások háttérében feltehetően szerepet játszott, hogy az említett időszakban lényegesen új típusú leletek kerültek elő: északon a Severskij Donec menti erdős sztyeppen, illetve a Kuban' folyó mentén újabb hamvasztásos sírokat és birituális temetőket tártak fel jellegzetes szaltovói

⁸⁵ Ez a politikai eredetű terminus valójában az I. Bolgár Cárság hagyatékát jelenti, ahogyan román megfelelője, a Dridu kultúra is.

⁸⁶ Ennek a variánsnak a háttérében a későbbi kazár főváros, Itil lokalizálásának igénye áll, melyet a kutatók többsége a Volga alsó folyásánál feltételez az írott források adatai alapján.

leletanyaggal (P'ÂNKOV–TARABANOV 1996; DMITRIEV 2003; P'ÂNKOV–TARABANOV 2008). Délen a Don alsó folyása és a Sal, valamint a Manyč folyók mentén egyre több négyzetes (és kör) alakú árkokkal körülvett kurgánok alatti (néha korábbi kurgánok betöltésébe beásott), többnyire padmalyos és padkás-padmalyos sír látott napvilágot (KLEJN–RAEV–SEMËNOV, 1972; SEMËNOV 1983; IVANOV 2000; IVANOV 2000A; IVANOV 2000B; AFANAS'EV 2001; KOMAR 1999; KRUGLOV 2006; FODOR 2006, 98). Értékelésük során azonban új vonásaik ellenére ezek már — koruk és földrajzi elterjedésüknel fogva — szinte automatikusan váltak „szaltovói” leletekké.⁸⁷ Még a gyakran gyökeresen eltérő régészeti és antropológiai kép is magyarázhatónak tűnt a földrajzi variánsok mögött meghúzódó etnikai eltéréseinek képletével. Így az a kérdés, hogy régészetileg beszélhetünk-e egyetlen nagy koherens régészeti kultúráról, a historikus interpretáció miatt már fölöslegessé is vált.⁸⁸

Vissza a leletanyaghoz — G. E. Afanas'ev kritikai elemzése (1987)

Ez utóbbira hívta fel a figyelmet G. E. Afanasz'ev, aki az erdős sztyeppi un. alán variáns hagyatékának mintaszerű régészeti elemzését tette közzé 1987-ben (AFANAS'EV 1987; AFANAS'EV 1987a). Munkájának eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy saltovo-maacka kultúrájának valójában csak a két névadó lelőhely, illetve annak körének jellegzetességeit tekinthetjük, a többi variáns gyökeresen eltérő, és ezzel visszatért a korábbi, szűkebb értelemben vett definícióhoz (AFANAS'EV 1987).⁸⁹ Az általa fontosnak vélt meghatározó jegyek és jelenségek: a kamrasíros temetkezések és a hamvasztásos sírok, a Űtanovka-típusú vasolvasztó kemencék, illetve a szaltovói erődített telepek és várak sűrű és jellemző elhelyezkedése (AFANAS'EV 1987, 13–15). Mindezek elterjedése nagyjából az erdős sztyepp egykori déli határával esnek egybe.⁹⁰ Az újabb leletanyag alapján azonban az is világossá vált, hogy az erdős sztyepp és a sztyepp variánsainak korábban mereven vett megkülönböztető jegyei mégsem egyöntetűek és kizárólagosak. Kisebb arányban, de előfordulnak egymás területén, így például földvárak, jurta alakú házak és belsőfüles cserépüstök vannak az erdős sztyeppen is, miként a gödörsíros temetők sem hiányoznak (pl. Netajlovka, Volokonovka). G. E. Afanas'ev véleménye szerint a régészeti hagyatékban megfigyelhető eltérések nem értelmezhetőek pusztán történeti/etnikai alapon, hanem azok kialakulásában az ökológiai-gazdasági feltételek is nagy szerepet játszottak. Az öt

⁸⁷ Sőt, azok teljes hiánya esetén is, pl. „alsó-volgai” és a „kutatatlan sztyeppi” variáns esetében.

⁸⁸ A szaltovói-kultúra fogalmának tartalmi változásait részletesen tárgyalja AFANAS'EV 2001.

⁸⁹ Munkája gyakorlatilag visszhang nélkül maradt a magyar kutatásban.

⁹⁰ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a korszak arid periódusának köszönhetően az erdős sztyepp és a sztyepp határa északi irányban helyenként 80–150 km-re is eltért a maitól (vö. AFANAS'EV 1987, ris. 1).

legjelentősebb erdős sztyeppi temető feldolgozása nyomán arra jutott, hogy a temetkezési szokásokban megfigyelhető jellegzetességek alapján három — földrajzilag is jól elkülönülő — csoport körvonalazható. Keleten a Tihâ Sosna és a Don mentén a Maâckoe gorodišče körüli csoport, nyugatabbra a Verhnij Saltov–Ūtanovka, illetve a Dmitrievka-Nižnaâ Lûblânka csoport (AFANAS'EV 1993, 91). Itt olyan különbségeket említhetünk, mint a kamrasírok eltérő formai és méretbeli kialakítása, illetve a sírok (rituális?) bolygatásának eltérő aránya. Az amulettek a Verhnij Saltov-i temetőben a fegyveres, ragos mellékletekkel eltemetett férfiak sírjaira, míg a többi csoportban főleg a nőkre jellemzőek, illetve maguk az amulettípusok is eltérőek (ALBEGOVA 2001). Tehát magán az erdős sztyeppi „variáns” belül is további lokális temető/lelettípusok látszanak elkülönülni.

G. E. Afanas'ev korábbi véleményét mintegy 15 évvel később, az újabb ásatások eredményei alapján is igazoltnak, sőt megerősítettnek vélte. Meghatározása szerint a Saltovo-Maâckaâ-kultúra az észak-kaukázusi alán-asz kultúrának (Kr. u. 2–13. század) egy attól időben és térben elkülönült variánsa-időszaka, mely a 8. század közepétől a 10. század végéig létezett a Severskij Donec mentén (AFANAS'EV 2001, 54).

A kamrasíros temetkezési szokás elemzése és az antropológiai anyag vizsgálata kapcsán (EFIMOVA–KONDUKTOROVA 1993, 75; BUŽILOVA 199) ma már világos, hogy szaltovói kultúrát létrehozó alán csoportok az Észak-Kaukázus nyugati régióiból költöztek el, főként a Kislovodsk-medence térségéből. S. A. Pletněva korábban a Pâtigorsk környéki alánok elvándorlását valószínűsítette (PLETNĚVA 1967, 91). Ma már elsősorban a Kislovodsk-medence T-alakú kamrasírjaiban megfigyelt halottfektetések jellegzetességei, továbbá a kamrában a bejáratnál lévő kis üreg, valamint a dromoszsz vége és a kamra alja közötti rész lépcsős kialakítása, stb. alapján Kislovodsk környéke lehetett a Severskij Donechez vándorolt (telepített?) alán-asz népesség kiindulási pontja. Ezt az elképzelést közvetve az is támogatja, hogy a komoly népsűrűsége utaló korábbi, Kislovodsk környéki telepek, erődök és temetők használata gyakorlatilag abbamarad a 9. század elejére (KOROBOV 2009). A korabeli települési intenzitásra jellemző adat, hogy a Kislovodsk-medence mintegy 350 km²-nyi területéről ma már több mint 150 korabeli erődőről, erődített telepről van adatunk.⁹¹ Az alánok esetében az erődjeikről még az írott források is említést tesznek, pl. 735-ben három alán

⁹¹ Az adatért és a hivatkozás lehetőségéért D. S. Korobovnak mondok köszönetet.

erődöt foglalt el Marwān ibn Muhammad, Armenia kormányzójának egyik serege a határzónában.⁹²

Ma már vannak adatok arra vonatkozóan is, részben későbbi, (pl. 16. századi grúz) források, illetve a régészeti leletanyag alapján is, hogy a szaltovói alánok leszármazottainak egy része a kazár időszakot követően visszatelepült a Kaukázus északi előterébe. Részben a Kislovodsk környéki korábbi szállásaikra, valamint keletebbre is, Ingus- és Csecsenföld területére (ALBEGOVA 1996). A helyben maradt szaltovói népesség egyes antropológiai vonásai pedig még a 13. században is kimutathatónak látszanak az erdős sztyeppén, ezt pl. a mongol kori Novoharkov-i temetővel kapcsolatban feltételezték (BUŽILOVA–MEDNIKOVA 2002, 162).

A modern szaltovói kutatás (1987–2010)

G. E. Afanas'ev fenti kritikáját nagy csend követte a szovjet-orosz szakirodalomban, a témáról átfogó, elemző monográfia mindössze egy látott napvilágot azóta: S. A. Pletněva 1999-es összefoglalása, ami ugyanakkor régészeti érvelésében nem sok igazi újdonságot tartalmaz (PLETNĚVA 1999).

Résztémákban és regionális anyagközlésekben szerencsére sikerült előrelépni,⁹³ melyek jellemző vonása, hogy kifejezetten a szaltovói terminológia — többnyire részletesen kifejtett állásfoglalások nélkül — de ebben az időszakban már csak az erdős sztyepp területéről felgyűjtött leletek elemzése kapcsán fordul elő. A tudományos szempontok mellett fontos hangsúlyozni, hogy a Szovjetunió felbomlása utáni időszak zavaros viszonyai a régészet tudományt is súlyosan érintették és az anyagi források elapadása az újabb, jelentősebb eredményekre vezető léptékű feltárások elmaradása, illetve a korábbi ásatások anyagának feldolgozásának és publikálásának elmaradásához vezetett.

Ebben az időszakban már egyre inkább nyomon követte, sőt hozzá is szólt a nemzetközi kutatás is a szaltovói problémához, melyhez nagyban hozzájárult S. A. Pletněva 1978-ban németül megjelent összefoglaló munkája a kazárokról és ebben egy fejezet a szaltovói kultúráról (PLETNJOWA 1978). 1989-ben jelent meg Bálint Csanád német nyelvű monográfiája a kelet-európai, illetve szélesebb kitekintésben a sztyepp kora középkori

⁹² Kmoskó M.: Abū Ġāfar Muhammad ibn Ġarīr Al-Tabarī Évkönyveiből. Kézirat. 40. Ld. Makó G.: Fejezetek a kazár arab háborúk történetéből. Szeged 2008 (kézirat) 20. Köszönetemet fejezem ki a szerzőnek a kézirat ismeretéért.

⁹³ Pl. a lovastemetkezések összefoglalása (AKSĚNOV 1999), a sírkerámia összefoglalása (SARAPULKIN 2003) a Severskij Donec menti erődrendszer (SVISTUN 2007), a Luhansk megye területéről ismert szaltovói leletek (KRASIL'NIKOV 2005; KRASIL'NIKOV 2009) átfogó elemzése, vagy pl. a Suhaâ Gomolša-i temető tételes közlése (AKSĚNOV–MIHEEV 2006).

régészetéről, melyben szintén egy teljes fejezet tárgyalta a szaltovói műveltséget, mely máig az egyetlen ilyen munka a nemzetközi középkorkutatásban. A szovjet szakirodalom alapvető összefoglalása mellett — többnyire elfogadva S. A. Pletněva nézeteit — a kultúra kronológiáját illetően fejtett ki eltérő véleményt, mely szerinte korábbi eredetű, mint a 8. század közepe. Előzményeit és kialakulását tekintve a Kuvrat-féle Bolgár Birodalom 650 utáni felbomlását hangsúlyozta, miként már korábban is (BÁLINT 1980, 383), illetve az alánok szerepének, valamint a kamrasíros temetők jelentőségének túlértékelése ellen érvelt (BÁLINT 1989, 44–73).

A kazárok régészetével, illetve a szaltovói kultúrával kapcsolatban B. Werbart 1996-ban Svédországban megjelent dolgozata érdemel feltétlenül említést, amely — bár a szerző nem specialistája a szaltovói-kazár problematikának — már címében is kiválóan tapint rá a Pletněva-konceptió⁹⁴ alapvető nehézségére: *Khazars or „Saltovo-Majaki Culture”? Prejudices about Archaeology and ethnicity* (WERBART 1996). Annak a problémának, hogy a szaltovói-kultúra lelőhelyei, hagyatéka, stb. nem feleltethetőek meg egy az egyben az írott forrásokból kirajzolódó kazár képpel, szintén feltűnik egy nyugati kutató, T. S. Noonan dolgozatában is, aki a kazárok gazdaságával kapcsolatban használta fel a szovjet-orosz ásatások eredményeit (NOONAN 1994). Bár alapvetően régészeti kérdésekben alapvetően S. A. Pletněva nyomán halad, ugyanakkor felgyűjtve az *Arheologičeskie otkrytija 1965–1986 közötti számaiban az előzetes ásatási jelentésekben szereplő szaltovói lelőhelyek kereskedelemmel kapcsolatos adatainak értékelésekor érzékelteti az ellentmondást, hogy ez a kultúra egy letelepedett földművelő etnikum hagyatéka, nem nomádoké, illetve a szaltovói kerámia jóval nagyobb, sőt eltérő területekről ismert, mint a kazárok elhelyezkedése* (NOONAN 1994, 330–333), bár összességében a variánsok rendszerét nem vitatta.

Ellentétben például néhány bolgár régésszel, akik a szaltovói-kultúra bolgár vonatkozásaival kapcsolatban helyenként komoly kritikát fogalmaztak meg. S. Angelova és L. Dončeva-Petkova kritizálták S. A. Pletněva kerámiatipológiáját és főként a belsőfüles cserépüstökkel kapcsolatos nézetét, mely szerint ez a változat Sarkel környékéről terjedt el. A Dmitrievka-i temető korreláció analízisen alapuló kronológiáját nehezen érthetőnek nevezték, továbbá felhívták arra is a figyelmet, hogy az orosz szerzőnő helyenként rossz bulgáriai párhuzamokra hivatkozik. A legnagyobb probléma természetesen a kronológia, hiszen a bulgárok elődei még azelőtt vándoroltak el a Kelet-Európából, mielőtt a szaltovói-kultúra

⁹⁴ Valójában a teljes kelet-európai etnocentrikus régészeti kutatás módszertani problematikájára, melyhez kimondatlanul is alapvető indítást adott Bálint Csanád 1993-as dolgozata (BÁLINT 1993). A magyar kutatásban ugyanakkor nemzetközi összehasonlításban el kell mondanunk, hogy az ún. etnikus régészet problematikája sajnos még nem kellően megvitatott (vö. legutóbb FODOR 2006).

kialakult volna, és bár valószínű, hogy tarthatták a kapcsolatot a keletiekkel mindezek bizonyítása (abból a célból, hogy a szaltovói-kultúra vizsgálatához a dunai bolgár párhuzamokat is használhassuk) nem oldotta meg S. A. Pletněva, sokkal részletesebb régészeti elemzésre van szükség (ANGELOVA–DONČEVA-PETKOVA 1991)

Érezhetően az 1980–1990-es években felmerült alapvető kritikákra igyekezett válaszolni S. A. Pletněva 1999-es monográfiájában. A kötet szinte valamennyi újdonsága a bevezető részben szerepel, míg többi fejezet a variánsokkal kapcsolatos ismeretek összefoglalása, a leletanyagból történő „szemezgetés” alapján.

Ebben a munkájában a szerző már több mint 800 szaltovói lelőhelyről tesz említést (jelentős részük terepbejáráson előkerült felszíni telepnyom), ezek összefoglaló elemzése ugyanúgy elmaradt, mint korábban a Dmitrievka-i temető kamrasírnak tételes közlése (PLETNĚVA 1989), ahol be kell érniük a szerzőnő által fontosnak vélt tárgyak és jelenségek kiemelésével, és az azokból felállított klasszifikációs és tipokronológiai táblázatokkal.

Itt kell megemlíteni, hogy az eltérő vélemények mellett a tárgyalt időszakban már a kutatási módszerekben is nagy eltéréseket figyelhetünk meg a szovjet-orosz régészetben. S. A. Pletněva helyenként nagyvonalú adatkezelése mellett ebben az időben mások már tételes sírfelvételeken nyugvó számítógépes adatbázisok elemzésére támaszkodtak az időközben hatalmasra duzzadt leletanyag értékeléséhez. Ezek közül a Severskij Donec menti kamrasírból több mint 1100 temetkezés adatait tartalmazó „Burtas” adatbázist említhetjük elsősorban, mely G. E. Afanas’ev munkája. A Kaukázus északi előterének alán kamrasírnak közül 1600 a D. S. Korobov által készített „Alan” — már térinformatikai rendszerrel kiegészített — adatbázisban került feldolgozásra. A. A. Ivanov a Sokolovskaâ Balka-horizont anyagát gyűjtötte fel a „Hazar,” míg — a sajnos korán elhunyt — A. G. Atavin a Volga-Don közötti sztyeppen a kazároktól a kunokig terjedő időszak nomád kurgántemetkezéseit térképezte fel a „Nomad” elnevezésű adatbázisban (részletesen ld. AFANAS’EV 2001, 53; AFANAS’EV 2008, 403). Az ezekből az adatbázisokból, gyakran statisztikai módszerekkel is (pl. faktor, klaszter és diszkriminatív analízis) levont eredmények már nemcsak, hogy szinte nem is említhetőek egy lapon a korábbi hagyományos elemzésekkel, de talán legfontosabb eredményük, hogy gyakran kimutatták egy-egy korábban etnomarkernek vélt jegy szélesebb körű elterjedését, illetve olyanokat, amelyek valójában inkább társadalmi eltérésekkel magyarázhatóak. .

A S. A. Pletněva által 1999-ben összeállított 19 szaltovói marker viszont többségében széles körben elterjedt általánosságokra épít, pl. félig földbemélyített házak kemencével, kővárak, halotthamvasztás, brachycran és dolichocran koponyatípus, stb. Ráadásul ezen túlmenően még azokat sem sikerült egyöntetűen kimutatnia valamennyi regionális variánsban.

Ennek ellenére könyvének olyan megfogalmazásai, mint pl. „a kazár kultúra szaltovói fázisa” (PLETNĚVA 2003, 88) jól mutatják a progressziót a téma kétségkívül egyik legnagyobb szakértőjének tudományos elképzeléseiben.

Kutatástörténeti értékelésében az 1955–1965 közötti időszakot emleke ki, mint a legintenzívebb kutatási periódust a Don-medence folyóvölgyeiben egy 350x500 km kiterjedésű területen folyt a kutatás, melyek ugyan többnyire szűrőpróbaszerűek voltak, de ekkor már szisztematikusan választották ki vizsgálták párhuzamosan az erdős és füves sztyepp és a tengermelléki területek összefüggéseit. Az először 8, majd 5-re szűkült földrajzi-etnikai szaltovói variánssal (sztyepei és erdős sztyepei, azovi, krími és dagesztáni) kapcsolatban úgy vélte, hogy mivel a földrajzi viszonyok meghatározzák a kulturális-gazdasági körülményeket, azok pedig a mindennapi életet, elkülönítésük egy kultúra keretein belül reális (PLETNĚVA 1999, 12). A Dunai és Volgai Bolgária, valamint észak-kaukázusi Alánia területét már kizárta a variánsok közül, mivel itt csak a kulturális és politikai kapcsolatok miatt tűnt úgy korábban, hogy variánsai a szaltovói kultúrának.

A 19 szaltovói meghatározó jeggyel kapcsolatban kifejtette, hogy ezek arányainak eltéréseiben az egyes variánsoknál az eltérő mértékű feldolgozottság áll alapvetően, amelyek ráadásul gyakran más-más módszerrel is készültek. Az építészet vonatkozásában fehér, faragott mészkövekből készült falú várak egyértelműen a sztyeppi variánssra jellemzőek, míg a földszáncsal épült, esetleg erődök főleg a füves sztyeppre, míg a dagesztánra a nyerstégla változat. Ugyanakkor valamennyi variánssra jellemző az alapozás nélküli fal, mely elsősorban a hegyvidéki régiókra jellemző, a többenél véleménye szerint a földrengések veszélyének hiánya ezt nem követelte meg (PLETNĚVA 1999, 15). Valamennyi variánsban a félig földbemélyített kör, illetve négyzetes háztípus a domináns, az azovi régióban helyenként megfigyelhető kőalapozás a krímmel állhat rokonságban, bár ez a terület alapvetően a Don-Donc menti füves sztyepp hagyatékához áll közel.

A temetkezésekkel kapcsolatban az erdős sztyeppre jellemzőek a kamrasírok és a dolichocran koponya típus, illetve a hamvasztásos temetkezések is itt fordulnak elő. A többi négy variánssra jellemzőek az egyszerű sírgödrös temetők, néha padmallyal, illetve kurgán alatt, döntően brachycran embertani típusba sorolható vázakkal. Az erdős és a füves sztyeppi variánsnál a leletanyagban is vannak átfedések, de alapvető különbség, hogy kurgántemetkezések nincsenek az erdős sztyeppen, a füves sztyeppen pedig a kamra és a hamvasztásos temetkezéseket nem ismerünk még jelenleg.

S. A. Pletněva az említett táblázatában az általa elsődlegesnek vélt jegyeket foglalta össze, de a variánsokat összekötő jegyek között másodlagos markereket is számításba vett,

melyek közül legfontosabbnak a kerámiát vélte (PLETNĚVA 1999, 17–19). Az erdős sztyeppi települések fő edénytípusa a vastag falú, nagy fazekak, melyek soványító adaléka a különböző szemcseméretű kerámiazúzalék, sőt még a vasgyártásból maradt salak is. Ezeket kézzel formálták, néha utójavítás készült kézi korongon, a díszítés lapos fogú eszközzel egyenetlenül felvitt vonalakkól áll. A korongozott kerámia főleg a sírkerámiára jellemző, reduktív módon szürkére égetett kancsók és korsók többnyire, melyek felületét besimított és/vagy fényzetett mintákkal díszítették, S. A. Pletněva ezeket rokonította a dagesztáni szürke kerámiával. A füves sztyeppi variánsban homokkal soványították az agyagot és a fazekak vonatkozásában a korongolt áru aránya jóval magasabb. Nagyobb a formaválaszték is jellemzi: tojás, gömb, majdnem kúp alakúak egyaránt előfordulnak. A díszítés az edény teljes felületére kiterjed vagy zonális, elsősorban besimított vonalakkól áll, melyeket az edény vállrészén gyakran bekarcolták. Az azovi régió kazár kori településeinek edények formázása és díszítése hasonlít a füves sztyeppi variánsra, csak nem folyami, hanem tengeri homokot adtak az agyaghoz, amelyben finomra zúzott kagylóhéj is volt, melyek szintén krími kapcsolatokat (is) mutatnak.

Speciális kerámiaváltozat és problematika a belső füles cserépbográcsok kérdése, melyek formai szempontból Kelet-Európa kora középkori hagyatékában ismertek a Don menti füves sztyeppen, korábbi időszakban már az Észak-Kaukázusban is, a Volgai és Dunai Bulgáriában, illetve a Kárpát-medencében. A cserépbográcsok kérdésében ugyanakkor a szerző — a korábban részletes elemzés nélkül bolgár etnomarkernek való meghatározással szemben — elismeri, hogy ezen régiók cserépbográcsai között hatalmas különbségek vannak. A korábban gyakran idézett észak-kelet bulgáriai bográcsokról elismeri, hogy alapvetően különböznek az alsó-doni bográcsoktól, melyek közül viszont épp a sarkeliek ütnek el leginkább a többi szaltovói variáns területén megfigyelt hasonló leletektől, elsősorban a belső fülek formai kialakítása alapján. A Volga vidékiek ugyanakkor döntő többségükben kézzel formáltak és szerves anyaggal soványítottak, fülüket többnyire kívülről tapasztották rá.

A vaskészítéshez használt „kohók” az erdős sztyeppen összetettebb szerkezetűek a füves sztyeppi változathoz képest (PLETNĚVA 1999, 21). Ugyanakkor közös jellemzőnek tűnik rovásírás és tamgaszerű jelek széles körű elterjedése a várak fehér kőfalain (154. kép), téglákon, edényeken, sőt állatcsontokon is (PLETNĚVA 1999, 23), bár ezek pontos jelentésének megfejtése egyelőre nem ismert.

A szaltovói variánsok külső kapcsolatait illetően a Krímben egyértelműen a bizánci kultúra volt a meghatározó, mely részben az azovi tengermelléki lelőhelyeknél is megfigyelhető, mindkét területen jellemző az antik romkontinuitás. A kereskedelmi kapcsolatok terén ez a tárolóedényekben mutatkozik meg, főleg az amphora, a pithos, illetve

később a vörösre égetett agyagból készült un. magas nyakú lapos fülekkkel, valamint flaskák (222. kép), ezek viszont Dagesztánba és a Volga vidékére már nem jutottak el. Itt viszont az Iránnal, Horezmmel, és más közép- és kelet-ázsiai államokkal voltak kereskedelmi és kulturális kapcsolatok mutathatók ki (PLETNĚVA 1999, 23).

Ha a hasonlóságban megnyilvánuló korrelációs kapcsolatot összességében vizsgáljuk az elkülönített szaltovói variánsok között, akkor azt mondhatjuk, hogy ez az arány az erdős sztyepei és a többi között 68,5%, a füves sztyepp és a többi között 63%, az azovi esetében 52,5%, a kríminél 47%, míg a dagesztáni variánsnál 57%. S. A. PletnĚva számításai alapján (PLETNĚVA 1999, 21). Összefoglalva tehát úgy tűnik, hogy a különböző szaltovói variánsok közötti belső kohézió kérdéses, további kutatásokra és koncepciómentes elemzésekre van szükség. Ennek fényében, az alábbiakban a magyar szakirodalomban kevésbé idézett, főként az elmúlt 10 évben örvedetesen megszorodott, többnyire egyszerű, történeti értékelésektől mentes leletközlésekre építve, azokat saját helyszíni anyaggyűjtésemel kiegészítve⁹⁵ tekintem át előbb a feltételezett földrajzi variánsokat, majd külön kiemelve a kultúrának nevet adó két lelőhely jellegzetességeit annak meghatározásához, hogy pontosan milyen régészeti hagyatéket is nevezhetünk a Saltovo-Maackaâ régészeti kultúra terminussal.

A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR FELTÉTELEZETT VARIÁNSAI AZ ETNIKAI INTERPRETÁCIÓK TÜKRÉBEN

Az erdős sztyeppi, vagy alán variáns

A szaltovói-kultúra erdős sztyeppi variánsának területe a Severskij Donec felső folyásának medencéje, az Oskol folyó felső és középső szakaszára, valamint a Tihaâ Sosna folyó völgyére terjed ki. Északi határa a Severskij Donec mentén az Arhangel'skoe gorodišče, a

⁹⁵ 2005 és 2011 között alkalmam volt szaltovói, vagy azzal kapcsolatos anyagot kutatni a moszkvai Állami Történeti Múzeumban, a szentpétervári Állami Ermitázs Múzeumban, a Belgorod-i Állami Egyetem, illetve a helytörténeti múzeum gyűjteményében, a Voronež-i Állami Egyetem, a Voronež-i Tanárképző Főiskola, illetve a helytörténeti múzeum gyűjteményében, Rostov-na Donu helytörténeti múzeumában, illetve a helyi örökségvédelmi központ anyagában, a Harkiv-i Állami Egyetem múzeumában és a helytörténeti múzeumban, a Verhnyj Saltov-i Helytörténeti Múzeumban, a Luhansk-i Tanárképző Főiskola gyűjteményében, illetve a helytörténeti múzeumban. Ukrajnában még a nyugati irányú szaltovói elterjedéshez áttekintettem a Dnipropetrovsk-i és a Poltavai Helytörténeti Múzeumok fontosabb leleteit és kiállításait, valamint a Kijev-i Nemzeti Múzeumba került leleteket, Délen a kaukázusi alán kapcsolatokhoz a Kislovodsk-i Helytörténeti Múzeum anyagát, illetve a Középső-Volga vidékén a Samara-i Helytörténeti Múzeum kazár kori leleteit. A távolabbi lehetséges szaltovói kapcsolatok vizsgálatához Bulgáriában a Dobrič-i, Várnai, Šumen-i Helytörténeti Múzeumok releváns leleteit, illetve ez utóbbinál a Bolgár Tudományos Akadémia Šumen-i központja segítségével a Pliska és Preslav lelőhelyekről ismert leleteket. Keleti irányban a korai volgai bolgár anyagban feltűnő szaltovói leleteket a Kazan'-i Állami Egyetem Régészeti Múzeumában vettem kézbe. Ugyanakkor szaltovói jellegű, vagy pseudo szaltovói leleteket tekintettem át a Moršansk-i Helytörténeti Múzeumban, illetve a Penza-i Helytörténeti Múzeumban a szaltovói-kultúra határzónáinak vizsgálatához. A munkámhoz nyújtott segítségért ezúton is köszönetet mondok valamennyi orosz és ukrán kollégámnak és helyi segítőknek.

Koroča folyó mentén Dmitrievka, az Oskol folyónál az Ivanovka falu melletti telep, illetve a Tihaâ Sosna mentén a Maâckoe gorodišče. Keleti határa a legkérdésesebb, többen a Don bal partjánál vélik meghúzhatónak, G. E. Afanas'ev a Hopër folyó völgyét jelölte meg, vagyis a lelőhelyek szórványosan ugyan, de kiterjednek a Dontól körülbelül 70–90 km-re keletre, a Bitžg, Tolučeevka folyók völgyéig (pl. Vorobevo, 308. kép) (AFANAS'EV 1987, 18–20). S. A. Pletněva ezt vitatta, mivel szerinte Hopër-Bitžg-Tolučeevka folyók környékén előkerült szaltovói emlékek gödör- és nem kamrasírosak (PLETNĚVA 1999, 61), ráadásul köztük a Vorob'evka-i sír szaltovói eredeztetése ma már erősen vitatott. O. M. Prihodnûk egy szélesebb kiterjedést valószínűsített, úgy vélte, hogy a Don mentén a Bogučar-folyó torkolatáig, majd a Tolučeevka-folyó bal partja mentén Novohopërsk és Saratov irányában húzható meg (PRIHODNÛK 2001, 91). A keleti határ pontos megrajzolását ma még a kutatási állapot hiányosságai nem teszik lehetővé. Déli határa a mai Luhansk és Harkiv megye határa, az erdős és füves sztyepp egykori határa Maâki környékén, melyet G. E. Afanas'ev a hamvasztásos temetkezések elterjedésének déli határával azonosított, ezt S. A. Pletněva szintén vitatta. Nyugati irányban azonban egyértelműen a Severskij Donec jobb partja a határ.⁹⁶

Az erdős sztyeppi régióban ma már közel 300 szaltovói emlék ismert (AFANAS'EV 1987, 168–164), az 1960-as években innen ismert 75 lelőhely (PLETNĚVA 1967, 191–194, ris. 5) többszörösére duzzadt a leletanyag. Ezek a folyóvölgyek szerint néhány mikrorégióra oszlanak, melyek feldolgozottsága eltérő (VINNIKOV–PLETNĚVA 1998, 34), ugyanakkor ma már a kutatók szerint valamennyinek megvannak a maguk jellegzetességei és összefüggései a többi kisebb csoporttal (VINNIKOV–PLETNĚVA 1998, 29).

A Severskij Donec medencéjében található a 300-ból 150 lelőhely, közöttük 12 gorodišče, 4 kamrasíros, 3 gödörsíros, 1 birituális (gödörsíros és hamvasztásos), illetve 3 hamvasztásos temető. A lelőhelyekre jellemző, hogy egy-egy gorodišče körül (pl. Dmitrievka, Volčansk) közvetlenül, illetve annak 2–3 km sugarú körzetében több kisebb település is található, ez a „fészek”-szerű településszerkezet (30. kép) a Severskij Donec menti erdős sztyeppi variánsra különösen jellemző (PLETNĚVA 1999, 27).

A legismertebb, legnagyobb és egyben az egyik névadó lelőhely a Verhnij Saltov-i a Severskij Donec jobb partján. Egy gorodišče, egy szeliscséből és egy nagy kamrasíros temetőből áll, ami ma 5 szám alatt fut (I–V), de valószínűleg egy hatalmas temető. 1900-ban

⁹⁶ A Černaâ Kalitva folyó medencéjében megtalálhatóak ugyan a kézzel formált, durva, kerámiazúzával soványított szaltovói fazekak (főként a Novohar'kovi telepen), azonban S. A. Pletněva még nem találta kellően megalapozottnak idesorolásukat (PLETNĚVA 1999, 60).

kezdtek el feltárni, és a munka ma is folyik (BABENKO 1907; BABENKO 1914; SEMĚNOV-ZUSER 1949; SEMĚNOV-ZUSER 1951; BEREZOVEC 1962; KOLODA 1996; KOLODA 1997; KOLODA 1998, KOLODA 1998A, KOLODA 1998B; AKSĚNOV 1998A). A leletanyag döntő többsége sajnos publikálatlan, csak az elmúlt 10–15 év újabb ásatásainak anyagával tud dolgozni a kutatás (PLETNĚVA 1999, 82) (51–84. kép).

A Verhnij Saltov-i lelőhelyhez legközelebb egy szintén nagy sírszámú, de gödörsíros temető található a Severskij Donec bal partján, Netajlovka-i temető (BEREZOVEC 1962; IČENSKAĀ 1981, KRYGANOV 1993, KRYGANOV 1998, KRYGANOV–ČERNIGOVA 1993), illetve egy telep (ČERNIGOVA 1998). Napjainkra a feltárt sírok száma 500 körül van, de különböző elképzelések 5000–15000-re teszik a temető teljes sírszámát (PLETNĚVA 1999, 84) (18–20. kép).

A kamrasíros temetők közül a Severskij Donec völgyében az egyik legkorábbi sírmezőnek számító Starij Saltov-ot kell megemlítenünk (MIHEEV 1983), melynek 22 kamrasírját (42–50. kép) már szintén teljes egészében publikálták (AKSĚNOV 1999). Ehhez a lelőhelycsoporthoz tartozik még a Rubežanka-i temető is, melynek rituális halottbolygatásait dolgozta fel és mutatta be V. S. AksĚnov. A Verhnij Saltov-i temetőtől 4 km-re, Északra fekvő Rubežanka-i lelőhelyen 1962 óta, a Severskij Donec-en létrehozott Pecenežskoe-víztározó duzzasztása miatt számos lelőhely elpusztult. Leletmentő ásatásokat végzett itt 1982–1985 között több alkalommal is V. K. Miheev, melynek során 21 kamrasír és egy lósír látott napvilágot. 1987-ben a A. V. Borodulin vezette expedíció további 13 sír tárt fel, majd 1995-ben V. S. AksĚnov újabb 5-öt, illetve egy lósírt a humuszba ásva (AKSĚNOV 2001).

Déli irányban már a sztyepp és az erdős sztyepp határán fekszik a Suhaâ Gomolša (hamvasztásos) (24. kép), a Krasnaâ Gorka (birituális, több mint 300 sír), valamint az egyszerű sírgödrös Červonaâ Gusarovka temető (180 sír) (AKSĚNOV–MIHEEV 1998, 344; AKSĚNOV 1998b)

A Severskij Donec felső folyása mentén a legismertebb és legjobban kutatott telepek a Volčanka-i és a Mohnač-i (17. kép) lelőhelykomplexumok (KOLODA 1999, KOLODA 2001A).

Az erdős sztyeppen keleti irányban az Oskol folyó felső és középső folyásának medencéjében ma több mint 110 emlék ismert: 4 gorodišče, 7 kamrasíros és 4 gödörsíros temető. Itt a legjobban kutatottnak a Űtanovka-i lelőhelykomplexum számít az Oskol jobb partján, ahol 1 gorodišče, 3 telep (Űtanovka I., Űtanovka II., Sredne-Lubânskoe), 1 vasműves műhelytelep és 2 kamrasíros temető alkotja. A feltárások kiterjedtek a mind az erőd, mindpedig a telep és vaskohók területére is (NIKOLAENKO 1995, NIKOLAENKO 2000; NIKOLAENKO–STEPOVOJ 2000; NIKOLAENKO–GREBNŰKOV–SARAPULKIN 2001). A temetők

közül az 52 síros Ūtanovka-i (NIKOLAENKO 1978; NIKOLAENKO 1979; NIKOLAENKO 1980), illetve a 28 síros Nižnaâ Lubânka-i szintén többé-kevésbé feltárt és közölt (AFANAS'EV 1980; AFANAS'EV 1981). A Ūtanovka-i egy korábbi horizonthoz tartozik, valószínűleg a 8. század közepétől a 9. század elejéig keltezhető, Nižnaâ Lubânka későbbi (PLETNĚVA 1999, 50).

1925-ben az Uraev folyó völgyében Leonov fedezte fel a Podgorovka-i lelőhelyet, 7 kamrasíriját még az 1920-as években tárta fel S. N. Zamâtnin (ZAMÂTNIN 1921), majd I. I. Lâpuškin adott közre (LÂPUŠKIN 1961, 200–210)

Az erdős sztyeppi variánsban az Oskol vidékén (Belgorodskaâ oblast', Volokonovskij rajon, Ru) még további 5, egyszerű sírgödrös temető ismert, melyeket a temetkezési szokások alapján nem az alánokhoz, hanem a bolgárokhoz köt a kutatás. Ezek közül az egyik a Volokonovka-i temető (PLETNĚVA–NIKOLAENKO 1976), a Mandrovo-i (SARAPULKIN 2000; SARAPULKIN 2001; VINNIKOV–SARAPULKIN 2008), valamint a kevésbé ismert Utinovka-i és Tišanka-i (STEPOVOJ 1996) lelőhelyek mellett a jórészt még közöletlen Rževkai temető (SARAPULKIN 2006). Volokonovka az Oskol bal partján fekszik, 1973-ban A. G. Nikolaenkko kezdte kutatni (NIKOLAENKO 1974), összesen 28 sírt tártak fel — bennük összesen 34 db edényt —, amelyek az Állami Ermitázs Múzeum gyűjteményébe kerültek. Mandrovó az Oskol bal oldali mellékfolyójának, a Valujnak a jobb partján fekszik. A V. A. Sarapulkin belgorodi régész által 2000–2002-ben végzett ásatások során 49 sír került elő (VINNIKOV–SARAPULKIN 2008, 8–10). Az Utinovka-i lelőhely az Oskol jobb partján, annak árterében fekszik. A V. A. Sarapulkin által 2002-ben végzett ásatások során három sír, illetve a lakosságtól begyűjtött szórvány kerámiák kerültek elő, amelyek abból a homokbányából kerültek elő, amelyek miatt leletmentő feltárást kellett végezni a helyszínen.⁹⁷ A. V. Stepovoj kutatta Tišanka-i

A Tišanka-i lelőhelyen A. V. Stepovoj ásatott még 1989-ben, de a leletanyag azóta elveszett, mindössze 5 edény rajza maradt meg (STEPOVOJ 1996). Bár ez a temetkezés a Severskij Donec mellékfolyójánál, a Volč'â mellett fekszik, ugyanakkor földrajzilag közelebb van az Oskol középső folyásához, mint a Donec-vidékhez.

A harmadik nagyobb földrajzi egység az erdős sztyeppe régiójában a Tihaâ Sosna völgyében található, összesen 30 lelőhellyel. Közöttük 7 gorodišče, illetve telep és egy kamrasíros temető említhető. A legkeletibb lelőhelyet a Maâckoe gorodišče jelenti, míg a legnyugatibbat a Krasnoe gorodišče Belgorod megye területén. Közöttük egyértelműen a legkeletibb, a Maâckoe gorodišče legjobban feltárt és közölt. Régész személyében először

⁹⁷ A közöletlen leletanyag ismeretéért és a hivatkozás lehetőségéért V. A. Sarapulkinnek mondok köszönetet.

1906-ban A. I. Milutin végzett itt ásásokat (MILÛTIN 1909), ekkor 15 objektumot vizsgáltak meg, jelentős kerámiaanyagot találtak, melyek azonban mára elvesztek. 1908-ban N. E. Makarenko folytatta az ásásokat (MAKARENKO 1911), majd sokéves szünet után 1975–1982 között (1976-ban szünettel) szovjet-magyar, majd szovjet-magyar-bolgár expedíció kutató S. A. Pletněva vezetésével.⁹⁸ Ástak a gorodišče (AFANAS'EV 1984), és a telep (VINNIKOV 1984) területén, illetve a kamrasíros temetőben (FLĚROV 1984; FLĚROV 1990; FLĚROV 1993). Speciális vonása volt a lelőhely északi részének, ahol a fazekasok (gyakran specializált) műhely helyiségeit és égetőkemencéit tárták fel K. I. Krasil'nikov vezetésével. 1994–1995-ben D. S. Korobov moszkvai régész expedíciója kutató a településen, ahol 3 ásás folyt, a telepobjektumok mellett egy kerámiaégető kemencét is találtak (AFANAS'EV–ZOT'KO–KOROBOV 1999; LOPAN 2001).

A fehér, faragott mészkő kváderekből emelt köpenyfalas technikájú falakból emelt kővávár téglalap alapú, meredek (45–55°) lejtő tetjén áll. Három oldalról mély árok vette körül. A fal kétpáncélos, mészkőből. Az 5,7–6,5 m széles várfalnál két sor kő között agyaggal elkevert meszes malter a kötőanyagot használták, a falbelsőt fa gerendák és póznák kezelt szerkezete szilárdította, melyet apró kövekkel és törtmelékkel töltöttek ki. Érdekesek még a rajzok, tamgák és rovásírási feliratok a falakon és leomlott részein. A rajzok lovakat, rénszarvasokat, kecskéket, embereket és lovasokat ábrázolnak. Van lovas és gyalogos íjász harca, teve vezetővel, két meztelen kopjás férfi rituális tánca. Néha realiztikusak, gyakrabban sematikusak, elnagyoltak. A különféle tamgák és apróbb jelek százával fordulnak elő, kés vagy egyéb hegyes eszközzel karcolták be őket, de vannak mélyen vésettek is, ezek az építők jelei lehetnek. A rovásfeliratok lehetnek rövidek, akár egy betű is, és egész hosszú mondatok, megfejtésük ma még nem ismert, ugyanakkor többen is felhívták a figyelmet a Dunai Bulgárai kővárainak kövein megfigyelt hasonló jelenségekre.

Valószínűleg szentély lehetett az a településen megfigyelt két építmény, amelyek két vagy három koncentrikus négyzetből állnak. A középső négyzet volt a legmélyebben, kifelé 20–20 cm-rel sekélyednek, a legkülső már csak 0,15 m-re mélyed a felszínbe. A belső négyzet 6,5×8,5 m-es, a sarkai a négy égtáj felé tájoltak. A külső falai földbe ásott deszkákkal volt megerősítve, a sarkok pedig masszív oszlopokkal. A középsőben a padlón egy négyzet alakú tűzhely, a bejárat a dél-nyugati oldalon volt, attól balra három vaddisznókoponya volt (SARAPULKIN 2003, 57–59).

⁹⁸ 1976-ban S. A. Pletněva, 1978-ban S. A. Pletněva – G. E. Afanas'ev és A. Z. Vinnikov; 1979-ban S. A. Pletněva – G. E. Afanas'ev – A. Z. Vinnikov és V. S. Flërov; 1980-ban S. A. Pletněva és G. E. Afanas'ev; 1981–1983-ban S. A. Pletněva – G. E. Afanas'ev – A. Z. Vinnikov voltak a feltárások vezetői.

A lelőhely keleti lejtőjén helyezkedett el a temető. Bár a Dmitrievka-i temetővel azonos antropológiai anyag került elő (bár a brachycranok aránya jóval nagyobb), a sírformák és temetkezési szokások vonatkozásában elég jelentős eltéréseket figyeltek meg (ld. alább)

A lelőhely kronológiáját szintén Dmitrievka-i temetővel összevetve tudjuk meghatározni, ahol a késői horizonttal (főleg az övek alapján) mutat párhuzamot, így a 9. század utolsó negyedére keltezhetjük a Maackoe-i komplexum létrejöttét. Már hiányoznak a betétes, hólyagos fejű gyűrűk, a napamulett, állatfigurás amulett, tükrök és a változatos gyöngykészletek, helyettük jellemzőek a holdamulett, illetve az egyszerű kerek bronz lószerszámveretek, melyeket ezüstlemezekkel vontak be.

A Tihaa Sosna völgyének második legjobban feltárt emléke a Verhnij Olšansk-i lelőhelykomplexum, amely egy erődből és egy telepből áll. 1921-ben S. N. Zamâtnin expedíciója kutatta a gorodišče-t (ZAMÂTNIN 1921), majd 1988-1992-ben a telepen folytatta E. V. Âkimenko. A három ásatás során először kohókat, illetve fazekas és vasmegmunkáló műhelyeket tártak fel (ÂKIMENKO 1994).

Az erdős sztyeppi alán vagy alán-bolgár variáns legkeletibb részén a Tihaa Sosna völgyében 25 km széles, és 100 km hosszú ága mentén 28 szaltovói lelőhely ismert: 6 gorodišče, 18 telep, 1 kamrasíros temető és 2 önálló kamrasír. 1 katakombás temetkezés és 2 különálló katakombás sír (PLETNĚVA 1999, 51). Ebben a régióban a gorodišče-k 15 km-ként sorakoznak, ami jelentős eltérés a szomszédos Oskol völgyéhez képest, ahol ez a távolság 50 km. Érdekes jelenség itt az a négy gorodišče, amelyeknél az erőd falai nyerstéglából készültek, melyeket nagy telepek vesznek körül. A legismertebb Alekseevka mellett található, Koltunovka-t pedig G. E. Afanas'ev ásta 1977-ben, a lelőhelyet a klasszikus szaltovói időszakra, a 9. századra keltezte (AFANAS'EV 1987, 115–119). A. G. Nikolaenko a Krasnoe falu mellett kutatta rövid ideig 1971-ben.

Napjainkban a legjobban kutatott és publikált lelőhelynek a Dmitrievka-i lelőhelykomplexum (16. kép) tekinthető (PLETNĚVA 1989). A lelőhely a Koroča-folyó partján, 50 km-re található északra Verhnij Saltovtól. A folyó jobb partján fekszik a gorodišče, két telep és egy kamrasíros temető, míg a bal parton, 2 km-rel lejjebb két, további nagy telepnyom. A régészeti feltárás összesen 11 szezonban folyt 1957–1973 között S. A. Pletněva vezetésével. A vár területén 1600 m²-t, a két közvetlenül kapcsolódó telepen 2000 m² illetve 100 m²-t kutattak meg, míg a temetőben 3000 m² került feltárásra. A gorodišče egy 50 m-re a folyó szintje fölé magasodó kiemelkedésen helyezkedik el, három oldalról meredek lejtők szegélyezik, nyugati irányból pedig kőfallal és dupla sáncárokkal védték, melyek 80 méterrel voltak a fal előtt. A fal itt is „köpenyes” szerkezetű volt, vagyis két oldalán nagyobb, lazán

rakott faragott mészköblokkokat vették közre a középső favázat, melyet kőtörmelékkal és kavicsal töltötték fel. A falak vastagsága 4–4,5 m volt, és a magasságuk is kb. ennyi lehetett (PLETNĚVA 1999, 30–31). Ez az erőd mind időrendileg, mind szerkezetileg jól illeszkedik a Severskij Donec menti kazár kori erődök közé az erdős sztyeppen pl. Mohnač, Suhaâ Gomolša, mely utóbbinál a falak nyomai a felszínen még a 19. sz. végén is láthatóak voltak (BAGALEJ 1905, 29).

A Dmitrievka-i gorodišče jellegzetes vonása a kultúrrétegek hiánya a belső területén 1957-ben a felszínen amphora és fazéktöredékeket találtak a nyugati oldalon a fal mentén, — jellegzetes, homokkal soványított Alsó-Don vidéki kerámiatípusokat —, telepnyom azonban nem került elő. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a várat csak refugium jelleggel használták, egyébként a telepen, illetve a nyári szállásokon éltek (PLETNĚVA 1999, 33), esetleg csak a közösség vezetője lakott itt, talán földfelszíni jurtákban, így vastag kultúrréteg nem alakult ki. A telepen a kazár kori házak maradványai közül 14-et tártak fel. A legnagyobb részük félig földbe mélyített típus, de van három kerek is. A jurtaszerű építményekben a tűzhely középen volt, miként négy szögletes alaprajzú házban is. A Dmitrievka-i településen a házak felében a fal mellett, vagy az egyik sarokban volt a tűzhely. Egy részük kövel volt kirakva, két házban szlávnak mondott kemence-típust figyeltek meg a sarokban. Az ásató szerint számos földfelszíni ház is állhatott a településen. A kerámiaanyagban elenyésző a kézzel formált edények aránya, döntő többsége korongon készült, melynek nyomait egyes műhelyekben sikerült is feltárni. A néhány földbe mélyített ház közepén egy-egy kisebb gödör volt, benne őrlőkövel, melyhez a korong rúdját rögzítették, gyakran mefigyeltek formázásra előkészített agyagot és kiégetetlen félkész edényeket is.

A Dmitrievka-i lelőhelykomplexum temetőjének az ásató szerint kb. a 20%-át tárták fel: 152 kamrasíros, 9 aknasíros, 9 hamvasztásos temetkezést és 52 áldozati gödröt. A temető egy meredek domboldalon helyezkedik el, teljes kiterjedését 15000 m² becsülik. A szilárd, meszes-agyagos altalajnak köszönhetően a kamrák boltozatainak csak a fele omlott be, nem szakadtak be, csak a A kamrasírok között magányos, páros, hármas és 4–8 síros változatok különíthetők el, összesen 345 vázat különítettek el. A váza jelentős része háton, nyújtott helyzetben feküdt, ez főként a férfisírokra volt jellemző (91%), míg a nőket többnyire jobb, vagy bal oldalukon enyhén zsugorítva fektették. S. A. Pletněva mindkét esetben, épségben megmaradt, a váz felső, vagy alsó részét, illetve teljes egészét érintő bolygatási típusokat különített el. A harmadik nagy csoportba azokat a vázakat sorolta, amelyeket teljes egészében kimozdítottak és a csontokat egy kupacban a kamra valamelyik falához rakták. Érdekes megfigyelés, hogy a bolygatatlan idősebb harcos férfiak vázai mellett gyakran kerülnek elő

fiatal nők, gyakran szinte kislányok vázai, melyet az ásató nem házastársakként magyarázott a jelentős korkülönbség miatt, hanem szolgálókként (PLETNĚVA 1999, 41). Az ilyen sírokból szinte mindig találunk faszénnyomokat, melynek rituális szerepe szintén felvetődött a halál utáni egybekeléssel kapcsolatban.

A sírformák kialakítása és a bennük feltárt leletanyag gazdagsága alapján érdekes társadalmi csoportok látszanak kirajzolódni, melyek közül ötöt különített el S. A. Pletněva. Az 1. csoport esetében hosszú dromosz és nagy kamrák jellemzőek a leggazdagabb leletanyaggal, mely a legfelső társadalmi réteghez köthető. Ezen sírok fele agyaggal feltöltött, megakadályozandó a rablást. A férfiaknál gazdag fegyver és lószerszám, a nőknél gazdag ékszmellékletek jellemzőek. A 2. csoport sokban hasonló, csak a férfisíroknál a fegyvermellékletek összetétele egyszerűbb, a nőknél pedig elsősorban a tükrök és amulettek jellemzőek. A 3. csoport esetében az észrevehetően szerényebb mellékleteken túl a legtöbb kamrát nem töltötték fel földdel. A 4. és 5. csoport esetében szinte semmilyen melléklet nem fordul elő, csak kések, kapák, ékszerek alkatrészei, nincs fegyver, a kamrasírok mérete jóval kisebb, illetve itt a legnagyobb a gyereksírok aránya.

A mellékletek közül az övek viselete érdekes, mert nem mindig a leggazdagabb sírokból találjuk eleve, ugyanakkor az idősebb harcosok esetében pedig gyakran megoldva, vagy megrongálva (1–2 veret az átlag 7–10 helyett) kerültek a sírba (PLETNĚVA 1999, 43).

A temető kronológiáját illetően — melyre ma gyakorlatilag az egész szaltovói belső kelezés épül (vö. KOMAR 1999) — S. A. Pletněva korreláció analízist készített a 35 leggazdagabb mellékletű kamrasír alapján, melyhez utána további 60-at kapcsolt be egy-egy lelet horizontja alapján (PLETNĚVA 1989, 146–171). Három kronológiai csoportot különített el, melyek közül a legkorábbi a 8. sz. második felére-végére keltezhető a 9. sz. elejéig. A következő csoportba 17 olyan kamrasírt sorolt, amelyek átmeneti fázist alkotnak 1–2 archaikus vonású leletükkel a 9. sz. első feléből-közepéről. A legnépesebb csoport a harmadik 57 kamrasírral, mely a 9. sz. második felére tehető, ugyanakkor 10. sz-i lelet a Sarkeli és a Tankeevkai analógiák alapján kizárható a Dmitrievka-i temetőben.

A kamrasírok sorai között néha 3–5 méteres üres sávok voltak, ezek környékén kerültek elő az aknasíros temetkezések, illetve az áldozati gödrök. A hamvasztásos sírokat az urnaként szolgáló edények Penkovka-kultúrába való tartozása alapján szlávoknak határozta meg S. A. Pletněva, így ennek a kultúrának a felső időhatárát a 8. sz. elejéről a 9. századra „húzta fel” (PLETNĚVA 1999, 46–48), amely meghatározást ha elfogadunk, akkor az Oskol folyó völgyében egy igen erőteljes penkovka-szaltovói együttélést, határzónát figyelhetünk meg.

A füves sztyeppi, vagy „bolgár” variáns — A Zlivki-i horizont és a gödörsíros szaltovói temetők típusai.

A Don és a Severskij Donec középső folyása mentén, a füves sztyeppen már nem találunk kamrasíros lelőhelyeket, hanem egyszerű gödörsíros temetők képviselik a 8–10. századi hagyatékot. Ebben előfordulnak ugyan az erdős sztyeppre jellemző kerámiák, néha fémtárgyak, de a temetkezési szokás, a mellékletek szegényessége és részben más jellege és nem utolsósorban az alapvetően eltérő antropológiai anyag a kamrasíros horizonthoz képest határozottan eltérő anyagi kultúrára utal. Ezen a területen az Azovi-régióig, a bolgár-török népek megtelepedésével számol valamennyi kutató. A szakirodalomban erre a hagyatékra jellemző etalon lelőhelyként a Zlivki-i I. temetőt szokták említeni (ŠVECOV 1981; TATARINOV–KOPYL–SAMRAJ 1986; KRASIL’NIKOV 1990; ŠVECOV 1989).

A Zlivki-i típusú temetők Északon határozottan elválnak (a mai Harkiv és Luhansk megye határán) a kamrasíros, illetve a hamvasztásos temetkezések északi tömbjétől. A határzónára jellemző, hogy Lugansk megye északi régiójában két aknasíros temetőben (Novo Luganskoe és Želtoe) még előfordul egy-egy elnagyolt kialakítású, csökevényes kamrasír (KRASIL’NIKOV 2008, 47).

Magát a Zlivki-i lelőhelyet 1901-ben V. A. Gorodcov kezdte kutatni (21. kép). A Černeci-tó partján, a Zlivki-tanyánál (ma Il’ičevka falu, Krasnolimanskij rajon) 35 temetkezést tárt fel, melyek egyszerű aknasírok voltak, szegényes mellékletekkel. V. A. Gorodcov az akkor már ismert szaltovói típusú hagyaték variánsaként határozta meg e temetőt, elsősorban a kerámiaanyagban mutatkozó hasonlóságok (pl. az angobe bevonat alapján), bár főként az edények méreteiben mutatkozó szignifikáns eltérést ő is elismerte. A szaltovóiaktól eltérő sírformák mellett a Zlivki-i sírok leletszegénységében mutatkozó markáns különbségeket a szaltovói és a Zlivki-i közösségek eltérő társadalmi és gazdasági helyzetével magyarázta (GORODCOV 1905).⁹⁹ Az 1920–30-as években N. V. Sibilev folytatott itt kisebb ásatásokat. Részlegesen feltárta a Zalimane, Šejkovka, Petropavlovka és Zlivki lelőhelyek temetkezéseit (SIBILEV 1926). Az Anučin által 1902-ben vizsgált antropológiai anyagot 1932-ben Trofimova, majd 1953-ban Nadžimov vizsgálta tovább. Utóbbi arra jutott, hogy az itt temetkező nép kialakulásában részt vettek europid és mongoloid brachycran elemek (NADŽIMOV 1955). Az antropológiai adatok mellett a régészeti anyag tételes közlése — bár V. A. Gorodcov a XII. Régészeti Kongresszuson beszámolt az eredményekről (Gorodcov 1910) — sokáig elmaradt, csak B. A. Šramko közölt néhány kerámiát (ŠRAMKO 1959). Az ásatásokat

⁹⁹ Véleményét később Ű V. Got’e is elfogadta (GOT’E 1930, 62).

1956-ban S. A. Pletněva folytatta, aki három sírt tárt fel, majd 1968-ban T. A. Sapalov egy gyereksírt és házat kemencével.¹⁰⁰ Az 1980-as években a homokbánya további művelése komolyan veszélyeztette a lelőhelyet, így 1982–1986 között folytatódott a feltárás, de nem a V. A. Gorodcov, hanem az S. A. Pletněva által kutatott részen, attól keletre, ahol egy észak–déli irányú sorokba rendezett sírokból álló, nagy szegényes melléklet nélküli temető került elő (ŠVECOV 1983, 241–242). Ez egy 11–13. századi keresztény temető (a keltezés alapja egy bizánci aranyszálas selyemtöredék), melyet Zlivki-i II. (vagy kései) temetőnek nevez a kutatás (ŠVECOV 1991, 111., 118–119).

A Zlivki-i I. temető sírjait M. L. Švecov három fő típusba sorolta. Az 1. csoportra az ovális, vagy téglalap alakú sírgödörök a jellemzők, melyekben a halott háton fekszik, a karok a test mellett, a kézfejek a medencén vagy alatta helyezkednek el, a lábak pedig kinyújtva vagy kissé behajlítva. Az ételmellékletek gyakoriak, a fejnél 1–2 edény (fazék, kancsó), míg a lábaknál kecskecsontok találhatók a húsos ételmelléklet maradványaként. További szerény mellékletek közül kisebb ékszerek és használati tárgyak említhetők, melyek gyakran egy-egy csomóban a vállnál, vagy kézfej mellett fekszenek, így felvetődött, hogy túlvilági fizetőeszközként helyezték a sírba. A halottak egy részét koporsóban temették, illetve gyakran találtak faszenet is a halott alatt, ami arra utal, hogy létezett a tűz általi megtisztítás szertartása.

A 2. típusban gyakori az ovális sírgödör három függőleges fallal, illetve egy lépcsőspadkás kialakítással. A halott a hátán fekszik, karok a test mellett, a lábak egyenesen futnak. Húsos ételmelléklet egy részét a fejnél lévő edényekben, a többit a lábánál, illetve a padkán helyezték el. Ritkán, de itt is előfordul a fejnél részleges kecsketemetkezés.

A 3. típusban a sírgödör szintén nyugati tájolású, nyújtott ovális alakú, az egyik, többnyire a lábánál lévő rövidebbik falban fülkeszerű bemélyedést alakítottak ki. A halott a hátán fekszik, karok a test mellett, a kézfejet néha a medencére hajtották, a lábak egyenesen futnak. A sírban a húsos ételmellékletet a kerámiákban elhelyezve a fülkés bemélyedésbe állították. A sírgödörök között egy külön csoportot alkotnak az ún. harang alakú sírformák. A halottakat nyújtva az oldalukon, vagy enyhén zsugorítva helyezték el. Sok állatcsont és faszén jellemző, a tűzszertartás nyomai, mely gyakori a szaltovói kultúrában (ŠVECOV 1991, 110).

A későbbiekben ez, vagyis a Zlivki I. (vagy korai Zlivki) temető vált a szaltovói-kultúra füves sztyeppi, ún. bolgár variánsának etalonjává (ŠVECOV 1991, 109).¹⁰¹ S. A.

100 T. A. Шаповалов: Отчет о раскопках у с. Ил Донце в 1968 г. In: Архивмузея археологии Дон та; Архива ИА АН УССР, ф.е. 5802, ф.е. 7078, 709.

¹⁰¹ Az újabb leletek alapján ma már világos, hogy a Zlivki-i típusú temetők között is jelentős eltérések vannak, pl. a leletanyag mennyiségének, illetve a temetkezési szokások összetettségének tekintetében. Nem véletlenül

Pletněva 1984-ben az Alsó-Don, illetve a Severskij Donec menti egyszerű gödörösíros temetők temetkezési szokásaiban, illetve leletanyagában megfigyelhető eltérések alapján, a szaltovói-kultúra sztyeppi („ösbolgár”) variánsát további 5, lokális típusra osztotta: I. Alsó-Don menti, II. Cimlânsk-i (sarkeli), III. a Severskij Donec középső folyása menti, IV. erdős sztyeppi és V. egy feltételesen elkülönített, a Severskij Donec alsó folyása mentén „formálódó” típus (PLETNĚVA 1984a, 11–12).¹⁰²

A szaltovói kultúrkör gödörösíros temetőtípusaival kapcsolatban az újabb kutatási eredmények alapján további három típust kell megemlítenünk. Közöttük kettő az erdős sztyepp vidékén ismert, ahol a kamrasírok mellett megtalálhatóak az egyszerű aknasíros temetők is. Ezek között a két legjelentősebb a Netajlovka (ŽIRONKINA–KRYGANOV–CITOVSKAÂ 1996; ŽIRONKINA–KRYGANOV–CITOVSKAÂ 1996A) és a Rževka–Mandrovo típus (VINNIKOV–SARAPULKIN 2008).

A Netajlovka-i temető¹⁰³ légvonalban mindössze 700 m-re található a Verhnij Saltov-i temetőtől, a Severskij Donec túlsó, keleti oldalán (18–20. kép). A temető teljes sírszámát a már több mint 500 feltárt sír mellett a lelőhely teljes kiterjedése alapján egyesek 15000-re becsülik.¹⁰⁴ Legfontosabb jellegzetessége, hogy mind leletanyagában (pl. máig az egyetlen kazár kori lelőhely az erdős sztyepp régiójában, ahonnan bizánci solidust ismerünk),¹⁰⁵ mind pedig az ott megfigyelt temetkezési szokásokban élesen elüt a környezetétől és a déli füves sztyeppi Sokolovskaâ Balka-horizonttal vethető össze. Erre utal a leletanyag mellett a padmalyos sírok nagy száma is.

Ennek a temetőnek ugyanakkor magyar szempontból további esetleges relevanciája is felvetődött. Mivel a Sokolovskaâ Balka-horizontot specialisták többsége közvetlenül a kazárokhoz köti, ezért a fent említett összefüggések alapján a Netajlovka-i temetőt többen az erdős sztyeppen, az alánok közé telepített kazár határvédő katonai kontingens hagyatékaként értékelték (KOMAR 1999a, 16. j.; AKSĚNOV 2002; 10). Ugyanakkor jelen kronológiai ismereteink szerint Netajlovka mellett a Krasnâjâ Gorka-i, valamint a környék több birtuális,

szorgalmazzák ma már többen is az ún. bolgár „etnomarkerek” újradefiniálásának szükségességét (vö. FLĚROV 2009, 478).

¹⁰² Részletes térképes illusztrációval ld. BUBENOK 1997, 38–39. és ris. 40.

¹⁰³ A lelőhelynek nevet adó település helyesen Metalovka, de a szakirodalomban a Nyetajlovka alak rögzült, vö. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Металловка> (megnyitva 2010.02.22).

¹⁰⁴ Ugyanez a feltételezett szám az öt Verhnij Saltov-i temető(rész) összefüggő temetőként való értelmezése — esetén: 60000 (vö. FODOR 2009, 51). Verhnij Saltovban jelenleg öt (I–V) temető/temetőrészt tartanak nyilván, melyek közül kettő biztosan, de talán több is összefügg, csak kutatási intenzitásuk eltérő (lehetséges összefüggéseikről ld. AKSĚNOV–HORUŽAÂ 2008).

¹⁰⁵ V. Konstantin verete (751–757) a 164-B sírből (KRYGANOV 1998, 363). A temető közöletlen sírjai között többen is előfordul (pl. 249., 475. sír) solidus melléklet. Az adatért és a hivatkozás lehetőségéért O. V. Komarnak mondok köszönetet.

illetve hamvasztásos temetőjének használata (pl. Čistâkove, Červonaâ Gusarovka, Suhaâ Gomol'sha) használata a 9. század közepén, második felében egyszerre szakadt meg. Felvetődött ennek lehetséges magyarázatára egy érdekes lehetőség. O. V. Komar elképzelhetőnek tartja, hogy talán ez lenne a régészeti lenyomata a történeti forrásokból ismert kazár beháború nyomán kiszakadó néprész, a kabarok magyarokhoz való csatlakozásának és elköltözésének (KOMAR 1999a, 16. j.).¹⁰⁶ Bár a Netajlovka-i temető hagyatéka régészetileg valóban kapcsolatot mutat a kurgánsíros leletkörrel (pl. Stolbišče 12. és 14. kurgán, a Novosad-i és Kirov-i V. temető, Petrušino VI. 7. kurgán, Baranovka I. 13. kurgán stb.), azonban a hamvasztásos temetkezések kazárokhoz való kötése egyelőre problematikus, amint erre V. S. Aksënov is felhívta a figyelmet (AKSËNOV 2002, 10). A kérdés másik része, hogy mindehhez a magyarok helyi, keleti hagyatékát is azonosítani kellene a Severskij Donec felső folyása mentén, ám ez eddig szintén nem került elő. A Netajlovka-i temetőből kétségtelenül ismertek pl. lábhoz, illetve a lábnál baloldalra tett részleges lovas temetkezések, azonban ezek önmagukban még nem tekinthetők perdöntő bizonyítéknak. A kabarok régészeti azonosítása a Kárpát-medence 10. századi leletei között eddig szintén teljesen eredménytelennek bizonyult. A lehetséges párhuzamok között ugyan V. S. Aksënov említi még az ún. harang alakú sírgödörben eltemetett, és a sír kiszélesedő végében a lábnál félkör alakban elhelyezett lovas temetkezéses sírokat (a Kárpát-medencében pl. Dolný Peter 61. sír, vö. TOČÍK 1968, 61–62. Abb 9. 2), illetve azok szaltovói párhuzamait (AKSËNOV 1997, 35; AKSËNOV 2008), a típus rendkívül ritka előfordulása azonban egyelőre nem teszi lehetővé érdemben a kérdés régészeti elemzését. Ugyanakkor a jövőbeni kutatás egyik legérdekesebb kérdése lesz, hogy miért szűnnek meg a Severskij Donec mentén az említett temetők.

A Rževka-Mandrovo típusú temetők — melyek csak az utóbbi néhány évben váltak ismertté — a legészakibb szaltovói zónában fordulnak elő, az erdős sztyeppén, főként Belgorodskáâ oblast' területén (23. kép). A sírformák között gyakori a padkás, néha keskeny padmalyos változat, illetve a sírgödör két rövidebbik oldala menti kis fülkék bemélyítésének szokása, melyekbe többnyire ételmellékletet, illetve részleges állattemetkezéseket helyeztek. A Zlivki-i típusal rokon az itt feltárt klasszikus szaltovói leletanyag jellege, de a mellékletek nagyobb száma és gazdagsága határozott eltérést mutat. További jelentős eltérés — a magyar honfoglalás kori leletek szempontjából érdekesebb vonásuk — a lábhoz tett részleges lóboros temetkezési szokás, melyek feltűnését az egykori helyi lakosság temetkezési szokásaiban magyar hatásként is értelmezték (SARAPULKIN 2006).

¹⁰⁶ Az elképzelésről némi kritikával ld. FLËROVA 2002, 183.

A harmadik, szintén gödörsíros, de jellegében az előbbiektől eltérő változatát a Doneck-Luhans régió 9. századi hagyatékában megjelenő és helyenként a 11. századig terjedő, szerény mellékletű nagy sírszámú néhány temető alkotja (KRASIL'NIKOV–KRASIL'NIKOVA 2005). A Sidorovo-Lysogorovka típusú temetőkre (22. kép) jellemzőek a széles padkás sírgödrök, melyeken gyakran a sír lefedésére szolgáló deszkatető támaszkodott. Ezekre a temetkezésekre szerény mellékletek a jellemzőek: kézzel formált, néha korongolt és fényezett kerámia, vaskés, néha dirhem stb. A Ny–K-i tájolású sírok jelentős részénél a halottat a jobb oldalára fektették, arccal délnek (KOPYL–TATARINOV 1990).¹⁰⁷

Az Alsó-Don és Azov-menti, vagy kazár variáns

A Sokolovskaâ Balka-horizont, illetve a kurgánsírok köre. 1972-ben közöltek először a Don alsó folyásánál, majd később keletebbre is, a Sal és Manič folyó völgyében olyan 8. századi, többnyire padmalyos kurgántemetkezéseket, melyeket négyzetes, (vagy kör) alakú árkokkal vették körül (243–250. kép). Ezt a leletkört az orosz kutatás ezért ma is gyakran „négyzetes árkokkal körülvett kurgánok” megnevezéssel illeti (VLASKIN–IL'ÛKOV 1990; FLËROVA 2001). A feltárt leletanyag és főként a temetkezési szokás elemei sok vonásában belső-ázsiai hatást tükröznek,¹⁰⁸ de pl. a solidus leletek¹⁰⁹ és a korai szaltovói övveretek intenzív bizánci kapcsolatokra (is) utalnak (IVANOV–KOPYLOV–NAUMENKO 2000; KRUGLOV 1990; KRUGLOV 1992; KRUGLOV 1992A; KRUGLOV 2002; KRUGLOV 2002A; KRUGLOV 2006). Ezek alapján A. I. Semënov már 1983-ban felvetette, hogy ez lenne a kazárok hagyatéka (SEMËNOV 1983; SEMËNOV 1988). A. A. Ivanov később disszertációjában jelentős részüket feldolgozta (122 temetkezést),¹¹⁰ és arra a megállapításra jutott, hogy ezek a 25–35 km-es körzetekben, csoportosan elhelyezkedő, legkésőbb a 8. század végén–9. század elején megszűnő temetkezések nem tekinthetők a Saltovo-Maâckaâ-kultúra részének (IVANOV 2000; IVANOV 2000A; IVANOV 2000B).

Ez a lelethorizont az Alsó-Don menti füves sztyeppén, a Kuban' folyó deltájában, kisebb részben a Középső- és Alsó Volga mentén jellemzőek (SEMËNOV 1997, 62–63), időrendjüket tekintve a 7. század második felétől a 8. század második feléig/9. század elejéig.

¹⁰⁷ E jegyek többsége általánosan megfigyelhető a 10–14. századi, már biztosan muszlim rítusú temetőkben, így többen felvetették, hogy ez a temetőtípus összefüggésben áll a muszlim hit 9–10. századi sztyeppi feltűnésével.

¹⁰⁸ Legrészletesebben ld. KOMAR 2006.

¹⁰⁹ Közöttük ismert néhány félbe, illetve negyedbe vágott, valamint a halott szájában elhelyezett darab is (Verbovij Log IX. 3. kurgán [BEZUGLOV–NAUMENKO 1999, 40], továbbá Salov 1. kurgán 2. sír [KOPYLOV–IVANOV 2007. ris. 4. 20]). Talán hasonlóan rituális okból tettek a halott szájába egy esetben egy kisméretű arany csengőt (Obznoe 2. kurgán 1. sír [KOMAR–PIORO 1999, 150; Tabl. 1, 9], míg egy további másik temetkezésben egy arany fülbevaló töredékét (Krivaâ Luka XXVII 5. kurgán, [FËDOROV–DAVIDOV 1984, 89]).

¹¹⁰ Ma kb. 300 ilyen kurgántemetkezés ismert, többségében közöletlen (vö. AFANAS'EV 2009, 409).

Az egyik leggazdagabb és legjobban publikált közöttük a Bolša Orlovka-i leletgyűttes (VLASKIN–ILŪKOV 1990). A kurgánok feltöltése erősen roncsolódott, de a temetkezés meglehetősen épségben megmaradt. A négyzetes árok egy 170 m²-nyi területet ölelt körbe a sír körül. Az árok aljában itt áldozati állatok maradványait, kecske és lócsontokat tártak fel kézzel formált edénytöredékek és amphora darabok mellett. Az árkok által kijelölt terület közepén helyezték el az emberi sírokat. A sírkamra faszerkezetes, bejárattal és a támfákra támaszkodó fedőgerendákkal. Az egész lelethorizontra a padmalyos sírgödörök gyakorisága jellemző, melyekben a halottakat háton, nyújtott helyzetben fektették. Többségüket később kirabolták, a leletek között az ujjbenyomásokkal tagolt peremű, kézzel formált kerámia a jellemző, az aknarészben lóáldozat és húsos ételmellékletek. Nagy számban fordulnak elő fegyverek: szablya, tör, illetve az íjászfelszerelés részei, valamint bronz és vascsatok, páncélingek és lószerszámok.

Előfordul, hogy a kurgánok alatt, az árkokkal körülvett területen nincs sír, csak áldozati állatok, vagy más leletek a kurgán betöltésében, vagy egy önálló árokban helyezkedtek el. Ezeket a kenotáfiumokat áldozati-, vagy szakrális helyként értelmezték. Ilyen lehetett a Bolša Orlovka-i kurgán is, ahol 4 m magas volt a kurgán feltöltése (KOSÁČENKO 1983, 113–116). Belsejében egy halomban feküdt 2 bronzedény (korsó és tál), arany- és bronz melldíszek, 6 tárcsa szerű aranytárgy (nap amulett?), III. Tiberius korából (698–704) való solidusokból készült nyaklánc, bronzcsat, nyílhegyek, 7 vaskengyel, 15 zabla, 5 aranyozott bronzgömb csővel összeforrasztva (zászlóvégek?) és egy keretes vasszerkezet, melyet zászlóvégekkel együtt egy hordozható kagáni „trónként” értékeltek többen is.

Ezeknek a kurgánoknak egyik leggyakoribb és legjellemzőbb leleteit a bizánci érmek alkotják, többségükben IV. Konstantin (668–685) és V. Konstantin (743–775) idejéből (SEMĚNOV 1991, 126; PRIHODNŪK 2001, 92). A. I. Seměnov véleménye szerint — melyet a kutatók többsége oszt — ezek a tárgyak nem kereskedelem, hanem a kazárok Bizánccal való politikai kapcsolatának eredményei (SEMĚNOV 1991, 127), akik a bolgár hegemoniát váltották fel. Ebben a régióban ugyanakkor főleg a Don jobb partján egyszerű gödörösíros temetők is előfordulnak jellegzetes szaltovói leletekkel (246. kép).

Mind a temetkezési szokások, mind pedig a leletanyag tekintetében közel áll ehhez a lelethorizonthoz a Középső-Volga mentén, a Samara-i Volga-könyöknél ismert Novinki- és kissé északabbra, a mai Ulânovsk térségében az Uren'-típusú kurgánsíros lelethorizont. Az Uren' típusú hagyatéokban sajátosságot jelent az északi tájolás magas aránya, míg Novinki-típusú sírok jellemző tájolása keleti, illetve a kurgánok betöltése alatt gyakran több temetkezés, valamint kőpakolás is található (BAGAUDINOV–BOGAČEV–ZUBOV 1998;

MATVEEVA 1997; KOMAR 2001; FODOR 2009, 47). Ezek a temetők a bolgárok volgai feltűnésének első horizontját jelentik (288. kép).

A Sokolovskajâ Balka-horizont antropológiai anyagában jelentős a mongolid arány. Ez a Volga mentén kevésbé jellemző, a Középső-Don menti gödörsíros temetők európid többségéhez képest azonban az jelentős (KOMAR 2008, 215).

A dagesztáni variáns

A magyar szaltovói-kazár kutatásban többször is tárgyalt ún. dagesztáni variáns elkülönítésének megalapozottsága ma már erősen vitatott (FLĚROVA–FLĚROV 2000). A Verhnij Ćirŭrt körüli lelőhelykomplexum (231. kép) máig legjelentősebb — néhány további, gyengén kutatott gorodišče mellett gyakorlatilag egyedüli — lelőhelye (MAGOMEDOV 1983; FĚDOROV 1996; GMYRĀ 2002). Itt azonban a kurgán alatti kamrasíros temetkezések mellett elsősorban az egyszerű gödörsírokban feltárt leletanyag közlése elengedhetetlen lenne a kérdés pontosabb megítéléséhez.

Az 1980-as években M. G. Magomedov javasolta, hogy a dagesztáni, nagyterjedésű ásatások 6–9. századi leletanyagának azon részét, mely nomád türk vonásokkal rendelkezik, kazárnak tekintsék (MAGOMEDOV 1983, 33). A legnagyobb ásatások a Verhnij Ćirŭrt gorodišče közelében zajlottak, melyet a kazárok első fővárosával Belendzserrel azonosítottak. Itt négy temetőben (köztük egy halmos) összesen 205 sírt tártak fel, igen eltérő temetkezési szokásokkal: földbe ásott kőládás sírok,¹¹¹ kurgán alatti kamrasírok (75%), egyszerű gödörsíros temető,¹¹² ahol a padmalyos sírok aránya elérte a 16%-ot. Ezt a jelenséget a kutatók a kazár főváros etnikai sokszínűségével magyarázták, bár az utóbbi időben a közöttük lévő kronológiai eltérések is hangot kaptak (MAGOMEDOV 1983, 61, 66, 87; PRIHODNŪK 2001, 90–91). A legnagyobb és egyben legjobban közölt temető az említettek között a kurgán alatti kamrasíros. Az ovális vagy négyszög alakú sírkamrák 0,7–1,1 m mélyen folyosókkal összekötve épültek. A bejárataikat nagy kölemez vagy nagyméretű kő takarta. A kamrákban 1–7 váz feküdt háton, fejjel északkelet vagy északnyugat felé. A gödörsíros és padmalyos temetőket a 6–7. századra, míg a kamrasírost a 7–8. századra datálták. A kamrasírokat a kutatók többsége az alánokkal kapcsolta össze, míg M. G. Magomedov ázsiai eredetüket

¹¹¹ Ilyen temetők főleg a dagesztáni hegyek lábánál feltárt temetőkben jellemzők, ahol nyomon követhető a helybéli és a betelepült népek szimbiózisa. Az így temetett kazár kori népesség valószínűleg a társadalom legfelsőbb rétegeit alkotta (MAGOMEDOV 1983, 94).

¹¹² A 6–7. századi, szegényes mellékletű sírokat a Belendzser-i lakosság szegényebb rétegeinek hagyatékának vélték (PUTINCEVA 1961, 250).

hangsúlyozta és a mai Kirgizisztán területén ismert — időben korábbi — Kenkol-kultúra kamrasírjaival való kapcsolatra utalt (MAGOMEDOV 1983, 90–91).

M. G. Magomedov átfogó észak-dagesztani kutatásainak köszönhetően viszont nagy mennyiségű kazár kori leletanyag került elő. Városias és szezonális települések, erődítmények, és további temetőket tártak fel főleg a Terek és a Sulak folyók mentén. Vannak közöttük mindössze 30×40 m kiterjedésű, jelentős kultúrréteg nélküli szezonális telepek, illetve állandó megtelepedésre utaló több méter vastag települések is. Némely városban feltártak keresztény templomokat és pogány szentélyeket. Ezek a városok kereskedelmi, fazekas, aranyműves, fémöntő és fémfeldolgozó központok voltak. Az erődépítészetben a kőfalakon kívül az agyagból vert falas erődöket említhetjük helyi jellegzetességként. A telepeken megfigyelt ház/épülettípusok számos variánsa ismert a tapasztott falú jurta alakú változattól az un. fenyőmintás (*opus spicatum*) és a kavicsos-agyagos kötőanyagú kőfalas építményekig.

A szaltovói kultúrával kapcsolatban az egyik legfontosabb kérdés a dagesztáni kora középkori kerámia. Egy fejlett kerámiaművességről van szó, többnyire korongolt kerámia a jellemző, melyekhez Verhnij Čirûrt, Andrej-aul és az Agačkala-i lelőhelyen is speciális edényégető kemencéket tártak fel. Az asztali kerámia jól iszapolt agyagból készült és többnyire simított, fényezett felületű, néha bevagdolásokkal tagolt. A házi kerámia főként szemcsés homokkal soványított, melyhez kerámiazúzalékot és összetört kagylót adtak, de szintén korongon formált. A gömbös testű fazekak felülete besimított, illetve bekarcolt vízszintes vonalakkal, peremük ujjbenyomásokkal, vagy ferde bevagdolásokkal tagolt.

A finomkerámia vonatkozásában alapvetően vörös és szürke anyagú árut különböztethetünk meg. A szürkeagyagos kerámia eleinte a 7. században csak a Terek és Sulak folyók közötti területekre volt jellemző. A Kaszpi-tenger menti síkság és Dagesztán egyéb területein az I. ée. első felében vörösayagos kerámiát használtak. Idővel a szürke színű edények kiszorították a vöröset, amelyek aztán — M. G. Magomedov véleménye szerint — a 8. századtól egész Délkelet Európában innen terjedtek el (MAGOMEDOV 1983, 179). Más kutatók viszont ezt a Terek-Sulak vidéki a hun-szavir népesség hagyatékaként értékelte. A. V. Gadlo a Terek-Sulak-köz kora középkori kultúráját kívülről bejött, átvettnek tekinti (GADLO 1979, 203). A dagesztáni fényezett kerámia eredetével kapcsolatban a kutatók többsége az alán kapcsolatot hangsúlyozta és eredetüket a kaukázusi Albániához kötötte, ahol az I. évezred második felében már ismertek voltak (RZAEV 1964, 18, 75). M. G. Magomedov viszont elutasította ezt az összefüggést, mivel ezek formai és arányosság tekintetében eltérnek az észak kaukázusi alán kerámiától. Közlebbi kapcsolatot vélt felfedezni a szaltovói, a volgai és a Duna-menti bolgár kerámiával (MAGOMEDOV 1983, 121).

A Verhnij Čirûrt-i kurgán alatti kamrasírok etnikai értelmezésében a korábban általános alán eredeztetés (V. A. Kuznecov, V. B. Kovalevskaâ, T. S. Konduktorova, G. S. Fëdorov, ld. PRIHODNÛK 2001, 91) ellen M. G. Magomedov érvek sorát igyekezett felsorolni. Mindennek elõtt azt, hogy formai szempontból ezek a kamrasírok más típust képviselnek. Verhnij Čirûrt-ban többségében csak egy-egy csontváz található a kamrában, míg az alánoknál egyértelmûen családi kriptákról beszélhetünk. Az alán sírok dromoszzaira nem jellemzõ a kõ- vagy vályogtéglás betöltés. A rendszer nélkül tájolt alán temetkezésekhez képest itt a dromoszz rendszeresen észak–déli irányban fut. Az alánoknál nem található iker-kamrás elrendezés, sem nádkoporsó, illetve a padló felszórása náddal. Viszont nagyon sok hasonló vonás található a közép-ázsiai katakombákban (MAGOMEDOV 1983, 91). A sok mongoloid jellegû antropológiai vonás és a koponya gyûrûs deformációja szintén ázsiai–sziyeppi kapcsolatokra utal (MAGOMEDOV 1983, 89). A Verhnij Čirûrt-i lelõhelykomplexum etnikai értékelésénél összefoglalóan arra jutott M. G. Magomedov, hogy a leggazdagabb kurgánsírok a kazárokhoz köthetõk, akik a kamrasírokat a közép-ázsiai lakosságtól, a fegyvereket és a lószerszámokat viszont a Volga- és Ural-vidék török nyelvû népeitõl vették át (MAGOMEDOV 1983, 89–91). A gödørsíros temetõkbe a hun-bolgár népesség utódai temetkeztek, míg a kõládás kripták a helyi és a betelepedett etnikumok kapcsolatát tükrözik (MAGOMEDOV 1983, 93–94). A lelõhelyen elõkerült Mauricus Tiberius (582–602), Heraklius (613–616), Hereklius Konstantinus (613–641) solidusok, illetve másolataik alapján a temetõ a 7–8. századra keltezhetõ (MAGOMEDOV 1983, 86–87).

S. A. Pletnëva óvatosabban fogalmazott a szaltovói-kultúra dagesztáni variánsával kapcsolatban, azt hangsúlyozta, hogy a Terek folyótól Derbentig terjedõ tengerparti területen a kora középkori Dagesztán tarka etnikai népességében a kazár etnikum csak feltételesen különíthetõ el régészetileg. Vagyis az új kazár állam kultúráját nem régészeti, hanem idõrendi jegyek alapján lehet elkülöníteni alapvetõen, a 7. század második felére–8. századra keltezhetõ emléktárgyak alapján (PLETNËVA 1999, 177). Ebbõl az következik, hogy a tengeremléki Dagesztán kultúrájának szaltovói variánsként való leírása nem régészeti, hanem történeti-idõrendi alapokon nyugszik. Bár 1999-ben már nem használta S. A. Pletnëva sem a dagesztáni variáns fogalmát összefoglalásában (PLETNËVA 1999, 177–187), ugyanakkor bevezetésében a szaltovói-kultúra jegyeit összefoglaló táblázatában mégis szerepel (PLETNËVA 1999, tabl. 1).

A szaltovói-kultúra dagesztáni variánsának régészeti jegyeivel kapcsolatban V. E. Flërova és V. S. Flërov fogalmazott meg alapvetõ kritikát (FLËROVA–FLËROV 2000), mely jól példázza a szaltovói-kultúra feltételezett földrajzi variánsainak elkülönítésénél felmerülõ

régészeti problémákat, melyek nem csak Dagesztán esetében tűnnek gyakran áthidalhatatlannak.

A leggyakoribb érvként említett nyerstégla építészet valóban elterjedt Dagesztánban (pl. Teng-kala, Nekrasovkoe, Sigitminskoe, Šelkovskoe gorodišče), de azok a szaltovói változattól jelentősen eltérnek. A Don mentén vékony, négyzetes égetetlen téglákat használtak (pl. Semikarakorskoe gorodišče), míg Dagesztánban a nagyméretű téglák vert agyagból készült rétegekkel váltakoznak. Ráadásul a többi Don-menti nyerstéglás várak (Krasnoe, Muhouderskoe, Alekseevskoj) falszerkezete még nagyon kevésbé kutatottak ahhoz, hogy mindenben összehasonlíthatóak legyenek a dagesztániakkal (FLĚROVA–FLĚROV 2000, 138–139), ugyanakkor annyi bizonyos, hogy a vert agyag és nyerstéglák kombinációja a Don mentén ismeretlen. A várépítészetnél maradványok már azt is kijelenthetjük, hogy semmilyen kapcsolat nincs a dagesztáni és a krími variánsok között épült várai között, amint arra S. A. Pletněva említett táblázata szintén utal. Dagesztán kővár-építésze a szaszanida Irán hagyatéka, míg a Krímben ez antik-bizánci eredetű.

A településszerkezettel és háztípusokkal kapcsolatban is komoly problémák merültek fel. Ma már nem fogadhatjuk el komoly érvnek a földfelszíni és félig földbe mélyített házak meglétét, hiszen ez túl általános és jóval tágabb körben is jellemző vonás. A dagesztáni településeken ráadásul nem végeztek nagyobb feltárásokat, a házépítészet gyengén kutatott, így annak eredete is tisztázatlan. Az Andrej-aul-i gorodišče területéről S. A. Pletněva által idézett földfelszíni négyszögletes alaprajzú házak egyértelmű tévedés. Az itt feltárt háztípusok tipológiailag semmiféle hasonlóságot nem mutatnak a tulajdonképpeni szaltovói, főként a jurta alakú háztípussal (FLĚROV 1996; FLĚROVA–FLĚROV 2000, 139).

Ami a temetőket illeti, a Verhnij Čirûrt-i kurgán alatti kamrasíros és az Agač-kala-i és Tarkov-i kőéapos-kriptás temetkezések jegyei semmiképpen nem mutatnak szaltovói kapcsolatot. V. E. Flěrova és V. S. Flěrov arra is utalt, hogy időrendi problémák is felmerülnek, hiszen a Verhnij Čirûrt-i kurgán alatti kamrasíros temető nem későbbi a 7. század végénél, míg a Severskij Donec mentiek nem korábbiak a 8. század közepénél. Szintén a nyilvánvaló tévedések közé kell sorolni az árkokkal körülvett kurgánok alá való temetkezéseket, melyet S. A. Pletněva Dagesztánnál is feltüntetett (PLETNĚVA 1999, tabl. 1. 17. marker), ezek az Alsó-Don menti Sokolovskaâ Balka-horizontban ismertek, Dagesztánban nincsenek a sír övező árokkeretek a kurgánok alatt.

Valójában az asztali kerámia nyújtaná a legkomolyabb alapot a két régió összevetésére, érdekes, hogy S. A. Pletněva csak a másodlagos jegyek között tárgyalta. A dagesztáni asztali kerámia néhány sajátos formája hasonló, de tételes összevetésük eddig még sem a szaltovói,

sem pedig az észak-kaukázusi hasonló leletekkel nem történt, amit a szürke agyagú, fényezett-besimított kerámiával kapcsolatban szintén fontos lenne elvégezni.

A dagesztáni kazár kori hagyaték szaltovói variánsként való meghatározásának legnagyobb problémája azonban egyértelműen a kronológiai eltérés. S. A. Pletněva ugyanis valójában 8–10. századi, Don menti leleteket vetett össze és időben párhuzamosított 6–7. századi (esetleg 8. század eleje) dagesztáni jegyekkel, mely módszertani szempontból nem elfogadható (FLĚROVA–FLĚROV 2000, 140). A feltételezett dagesztáni variáns esetében különösen megfigyelhető a szakirodalomban az a tendencia, hogy a kutatók a régészeti leletanyag tételes vizsgálata helyett sietve áttérnek azok történeti interpretációjára. A dagesztáni variáns létét már a Flërov házaspár elemzése előtt is számosan megkérdőjelezték, pl. A. A. Fëdorov és G. S. Fëdorov is, de A. V. Gadlo szintén kétségét fejezte ki. Véleménye szerint akkor lehetne egy kultúráról beszélni, illetve a legelemibb összekapcsoláshoz is legalább arra lenne szükség, hogy kimutassuk, hogy a 8–10. századi szaltovói-kultúra a Don–Volga vidéken megőrizte az észak-dagesztáni terület 6–7. századi kulturális tradícióinak többségét, ez azonban nem így van. Nincs speciális észak-dagesztáni vonás sem a Stavropol-i sztyeppe 8–9. századi kultúrájában, sem a Kuban' folyó mentén. Hogy akkor mit találunk Dagesztán, az írott források által a korai kazár törzsterületnek megjelölt északi részének korabeli leletanyagában? Az elmúlt évtizedekben feltárt leletanyag letelepedett, földműves kultúrák emlékei: pl. telepek és temetők a Čulakskoj völgyben, az Andrej-aul-i gorodišče az Aktas folyó mentén, vagy a Kazar-kala gorodišče a Árik-su folyó mentén – valamennyi összetett, több évszázados rétegzettségű lelőhely, amelyekből hiányzik a szaltovói komponens. A híres Verhnij Čirûrt-i temető értékelésében pedig a megoldást valószínűleg V. A. Kuznecov 1961-ben megfogalmazott felvetésének régészeti elemzése adhatná, vagyis az alán kultúra szerepének újragondolása ebben a régióban (FLĚROVA–FLĚROV 2000, 141).

A krími variáns

A Bizánchoz való csatlakozás után Krím-félsziget déli partja mentén a 6. században további gazdasági fellendülés tapasztalható (36. kép). Justinianus parancsára megépítették Alusta és a Gurzuviti erődöket, míg Khersones közelében Sûren', illetve a hegyvidéki részekben Mangup, Inkerman, Eski-Kermen, Čufut-Kale lelőhelyeken épültek. Az akkori helybéli alán és gót lakosság magas kulturális fejlettségéről tanúskodnak a Suuk-Su-i típusú sírok leletei. A 6. századi régészeti hagyaték, a félsziget déli részein stabil életvitelről tanúskodik, a jelentősebb változások a 7. század végétől mutatható ki. A kazárok feltehetően elfoglalták Bospor bizánci erődjét (BARANOV 1990, 54) a keleti Krímben, illetve a keleti és központi területeket

(ARTAMONOV 1962, 196), a déli partvidéki részen azonban nincs nyomuk. A kazár sikereket az magyarázza, hogy az arabok elleni kazár szövetség érdekében Bizánc gyakorlatilag lemondott Krímről és egy sajátos hatalmi megosztás jött létre a kazárokkal a Krím-félsziget középső része fölött (ld. lentebb), bár a kazár betelepülés mértékéről komoly vita folyik.¹¹³ I. A. Baranov szerint a 743–744-es kaukázusi kazár sikerek nyomán erősödött fel a Krímben a kazár terjeszkedés, melynek központja a kazár főszereget is befogadó Sugdea lehetett már a 8. század második felétől. I. A. Baranov érvelése szerint mindezt elsősorban a Sudak-i, Tepsen'-i, Kordon-Oba-i, Tiritaka-i bizánci telepek megszűnése és a szaltovói jellegű leletanyag, elsősorban kerámia feltűnése bizonyítja (BARANOV 1990, 151; BARANOV 1994, 46).¹¹⁴ A Kordon-Oba, Aj-Foka, Tau-Kipčak telepeken feltárt házak méretei jócskán elmaradnak (2,2–2,8×2,2–3,4 m, 1 m mélységgel) a korábbi korszakokétól, ugyanakkor a 9. század első felében már feltűntek a bizánci építészeti hatást mutató kötőanyag nélkül készült ún. „fenyőág mintában” rakott kövekből épült falú, 2,5–5×3,5–8,1 méterig terjedő alapterületű házak (BARANOV 1990, 46–53). Noha a krími „kazárok” a Kaganátus alattvalói voltak, viszonylagos függetlenséget élveztek, sőt néha a központi hatalommal szemben is ellenállást mutattak, de ennek fejében a Krím-félszigetért Bizánccal folytatott harc biztos támaszai voltak.

Az A. I. Baranov által fent vázolt elképzelést ma a kutatók döntő többsége még osztja, ugyanakkor a néhány száz krími kazár kori lelőhely és szórványlelet alapján a migrációt kiváltó ok és a betelepülés mértékének kérdése időről időre komoly vitákat vált ki (ZIN'KO–PONOMARĚV 2009, 64–72, 76–82).

A. L. Âkobszon véleménye szerint a 8. század legvégén–9. század elején főleg a Krím-félsziget keleti, délkeleti tengerparti részén a Kazár Kaganátusból az azovi régió keresztül kazár nyomásra bevándorló bolgár törzsek tűntek fel. Erre elsősorban a régióban érvényesülő kazár és bizánci hatalom meggyengülése adott lehetőséget (ÂKOBSON 1958, 497–500; ÂKOBSON 1973a, 35–37; ÂKOBSON 1973b, 132–136). Nem értett egyet ezzel a nézettel A. V. Gadlo, aki szerint nincs szó politikai vákuumról, a keleti Krím betelepülése és felvirágzása a kazár politikának köszönhető, ugyanakkor üdvözölte A. L. Âkobszon azon véleményét, mely szerint ebben a periódusban a keleti Krím, illetve az azovi régió egy kulturális-gazdasági egységet alkotott. A bolgárok megjelenését a Krímben A. V. Gadlo szintén a 8–9. század

¹¹³ A korábbi kutatás ugyanakkor nemcsak kazár, hanem pl. Volga-Ural-i török-kutrigur, ogur, sőt finnugor néprészek krími beköltözésével is számolt (BARANOV 1990, 151).

¹¹⁴ A feltételezett szaltovói megtelepedéssel párhuzamosan, a 8. század első felében érkezett első török népesség nyomai I. A. Baranov véleménye szerint Suuk-Koba, Čitrdaz, Karabi-âjla, stb. barlangi lelőhelyeken figyelhetők meg a középső hegyi Krímben, ahol a kultúrrétegek vastagsága gyakran az 1 métert is meghaladja (BARANOV 1990, 151).

fordulójára tette (GADLO 1968, 79; GADLO 1980, 144; GADLO 1991, 100). Ezt a véleményt osztotta D. L. Talis is, jóllehet szerinte ezzel a beköltözéssel más népcsoportok is érkezhettek, többek között szláv elemek is (TALIS 1973, 231; TALIS 1974, 93–96). M. I. Artamonov úgy vélte, hogy a tárgyalt beköltözés a Kazár Kaganátus népeinél már a 8. századtól megfigyelhető letelepedési folyamataival áll összefüggésben, a Krím-félsziget egyes részeit pedig a Kazár Kaganátus részének tartotta (ARTAMONOV 2002, 336–339). I. I. Lâpuškin hasonlóan vélekedett, egy kulturális egységbe sorolva a keleti Krímet a Tamany-félszigettel, az azovi régióval és a Don-menti területek 8–9. századi hagyatékával (LÂPUŠKIN 1941, 226). V. F. Gajdukevič szerint az ún. „greko-szarmata” lakosság élt a Krím keleti részében a 8–9. században, melyek új néprészekkel, köztük szlávokkal keveredtek (GAJDUKEVIČ 1952, 134). I. A. Baranov két periódust különített el a Krím-félsziget kazár kori történetében: a 7. század vége – 8. század első fele, illetve a 8. század második felétől a 10. század közepéig terjedően. Az első hullámot a türk onogurokhoz, a másodikat a „volgai bolgár kutrigurokhoz” kapcsolta, akikkel Volga-Urál-i török, valamint ugor-magyar népcsoportok is beszivárogtak (BARANOV 1989, 170–171; BARANOV 1990, 151), de ez a véleménye nem talált megerősítésre a többi kutató körében. S. A. Pletněva a 7. század végétől számolt az első bolgár népcsoportok feltűnésével a Krím félszigeten (PLETNĚVA 1991, 101; PLETNĚVA 1997, 39), bár a nagyobb tömegüket a 8–9. század fordulójára keltezte (PLETNĚVA 2000, 154–155). A. I. Ajbabin véleménye szerint a bolgár törzsek második hulláma a 722–737 között intenzív kazár–arab háborúk időszakában települt be, bár az első bevándorlók feltűnését ő is a 7–8. század fordulójára keltezte (AJBABIN 1999, 194, 200; AJBABIN 2003a, 56–57). Az említett háborúban elszenvedett kazár vereségek hatásával magyarázta nagy néptömegek feltűnését a Krímben A. Ű. Vinogradov és A. V. Komar (VINOGRADOV–KOMAR 2005, 46). Ű. M. Mogaričev véleménye szerint a bolgár törzsek 750–760 körül érkeztek, mely bevándorlás kazár és bizánci kontrol mellett ment végbe és a Krím-félsziget akkor lakatlan területeit érintette (MOGARIČEV 2004, 167–168; MOGARIČEV 2005, 238). V. V. Majko periodizációja szerint jól elkülöníthető a 7. század második fele–8. század első felének hagyaték és a 8. század második fele–10. század első felének emlékei. A korábbi az onogur-ösbolgár népességhez, az utóbbi a szaltovói-kultúra hordozóihoz köthető (MAJKO 1998; MAJKO 2002b, 148). Összefoglalva jól látható, hogy a 8. század közepe–második felében való bevándorlással a kutatók nagyobbik része egyetért, ugyanakkor az ezt megelőző, a 7. század második felétől keltezett korai fázis elkülönítését számos kritika érte (SAZANOV–MOGARIČEV 2006). Egy meglehetősen új elmélettel lépett fel az utóbbi időben S. B. Soročan. Egyrészt elfogadja, hogy a 8. században bolgárok tűntek fel Bospor környékén, majd a szaltovói-kultúra hordozói, ugyanakkor más

oldalról elutasította a szaltovói-kultúra krími (ósbolgár) variánsának tézisé. Véleménye szerint jelentős, sőt jelentősebb a bizánci (kulturális) elemek (erről ld. ŠUL'Č 1957, 154–155; PLETNĚVA 1967, 7; PLETNĚVA 1976, 43, 76; ROMAČUK 1983, 120) jelenléte. A szaltovói elemek megléte pusztán másodlagos jelentőségű, illetve ebben a kultúrában nem figyelhető meg, különíthető el konkrét etnikai tartalom (SOROČAN 2005, 449). Ehhez hasonló, bár nem ennyire kategorikusan megfogalmazott vélemény már ismert korábbról is. V. E. Rudakov, aki már 1979-ben úgy vélte, hogy a Krím kisebb régióinak leletanyagát áttekintve inkább beszélhetünk a helyi lakosság kultúrájának változásáról — továbbra is erős bizánci befolyással —, mint a szaltovói-kultúra krími lokális variánsáról (RUDAKOV 1979, 109–110).

A Bospor és környékének lokalizálásával kapcsolatos vita újjáéledése ismét felvetette egyben a kazár–bizánci kapcsolatok krími vonatkozásának kérdéseit is. A legutóbbi időkig általánosan elfogadott volt az a nézet, mely szerint a Krím-félsziget keleti része a 7. század végétől–8. század elejétől — esetleg kicsit később —, de a Kazár Kaganátus fennhatósága alá került (FRONDŽULO 1975, 476; PLETNĚVA 1976, 24; BARANOV 1988, 11; AJBABIN–GERCEN–HRAPUNOV 1993, 216). Az utóbbi években ugyanakkor egyre gyakrabban vetődik fel a kondomínium teória a kazár–bizánci kapcsolatok krími vonatkozásában, mely szerint ezekben a kapcsolatokban egyszerre megfért a konfliktus és az együttműködés. Bospor esetében is felvetődött a közös hatalomgyakorlás a Kaganátus és a Birodalom között, annak nem csak az európai, hanem a tamanyi oldalán is (NAUMENKO 2001, 346, 350; SOROČAN 2002, 522; SOROČAN 2005, 448; ČHAIDZE 2005, 358; ALEKSEENKO 2005, 5).

A betelepülő népesség régészeti hagyatékának topográfiai elhelyezkedésével kapcsolatban általánosan elfogadott nézet, mely szerint azok a lakatlan területeket, köztük az ókori romvárosokat népesítették be. I. A. Baranov véleménye szerint az autochton népesség hiánya volt az oka, hogy kezdetben a Középső- és Keleti-Krímet foglalták el a betelepülők, majd innen kiindulva később más területeket is (BARANOV 1977b, 2–3). A topográfiai elemzés egyértelműen megerősíteni látszik, hogy a „szaltovói” eredetű népesség a Kercs-félszigeten koncentráldott, mely helyi népesség hiányának, másrészt a klimatikus és természetföldrajzi körülményeknek volt köszönhető, mely megfelelt a nagyállattartó, földművelő bolgár-török lakosság gazdálkodási igényeinek (KRASIL'NIKOV 1981, 122). A D. L. Talis és A. V. Gadlo által publikált terepbejárás eredményeket összefoglaló topográfiai térképek alapján 26 ilyen lelőhelyről volt tudomásunk (BARANOV 1981, ris. 1; BARANOV 1990, ris. 1; AJBABIN 1999, ris. 78; PLETNĚVA 2000, ris. 104), ugyanakkor már V. V. Veselov felhívta a figyelmet, hogy mintegy 200 olyan lelőhelyet ismerünk, ahol az antik romok között egy-egy szaltovói jellegű, 8–10. századi kerámiatöredék került elő (VESELOV 2005). V. N.

Zin'ko kutatásai ennek számát jelentősen megnövelték, pl. csak a Tobečik és Čurbaš tavak közötti mintegy 70 km-nyi területről több mint 50 szaltovói jellegű lelőhelyet/leletet közöltek (SCHOLL–ZIN'KO 1999). De jelentős számban kerültek elő újabban az azovi partvidéken is, pl. az Opuk hegyen és környékén (MASLENIKOV 1986, 368–369; MASLENIKOV 1992, 167; MASLENIKOV–MOKROUSOV–SAZANOV 1999, 394; GOLENKO 1994, 77–79; ZIN'KO–PONOMAREV 2009, 77).

A keleti Krím, elsősorban a Kerics-félsziget 8–10. századi leletei két földrajzi zónában csoportosulnak. Egyrészt a tengerpart mentén, másrészt a belső, sztyeppei jellegű területeken, a folyók mentén, de mindkét régióban megtelepültek az antik városok területén.¹¹⁵ Ugyanezt figyelte meg A. M. Paromov a Tamany-félsziget esetében is, ahol az összesen 18 szaltovói jellegű lelőhelyből 16-ot figyeltek meg antik romokon (PAROMOV 1989, 72–73; PAROMOV 2003, 161). Az effektív gazdálkodásra alkalmas területeken hamar megfigyelhető a népességszám radikális emelkedése (ZIN'KO–PONOMAREV 2000, ris. 1; PONOMAREV 2003, 266, ris. 1), ráadásul a tengerpart mentén mindenhol figyelembe kell vennünk a régészeti hagyaték intenzív pusztulását. A Kerics-félszigeten, Bospor mellett, a Tiritaka gorodišče (ZIN'KO–PONOMAREV 2009) Nimfejsk-i temető (ZIN'KO–PONOMAREV 2000, 189; GRAČ 1999, 43, 45–46, 49, 64, 69–70, 97, 99–100, 181; NOVOSELOVA 2003, 170–171) említhető ebből a periódusból, mint kiemelkedően jelentős lelőhely.

A részletesen közölt tiritakai telep alapján a következőket állapíthatjuk meg (ZIN'KO–PONOMAREV 2009, 78). A V. F. Gajdukevič által 1937-ben megkezdett ásatások eredményeként három építési fázis különíthető el (GAJDUKEVIČ 1952, 101, ris. 122–123). Az első építési periódus a 8. század közepe–9. század közepe közé datálható, mely a lelőhely északnyugati felében fordult elő és 5 épület jellegű objektum sorolható ide (AJBABIN 1999, 190; SOROČAN 2005, 409). A második fázis a 9. század közepétől keltezhető a 10. század közepéig, amikor a szaltovói jellegű leletanyag a már a teljes egykori antik romváros területén megfigyelhető, amint ezt Fanagoria és Tmutarakan esetében is megfigyelték, bár jóval kisebb koncentrációval (KOBYLINA 1963, ris. 37, 2; KOBYLINA 1978, ris. 1; BOGOSLOVSKAÂ–BOGOSLAVSKIJ 1992, 9; PLETNĚVA 2000, ris. 103; SOROČAN 2005, 405). Az egy és két osztatú, látszólag rendszertelenül elhelyezkedő építmények tájolása ÉNy–DK, illetve ÉK–DNy, amint ez valamennyi Kerics-félszigeti szaltovói jellegű lelőhelyen megfigyelhető (GADLO 1968, 79; GADLO 1969, ris. 1). Baranov véleménye szerint az építmények közötti

¹¹⁵ Pl. Karasnaâ Gorka (ZIN'KO–PONOMAREV–BEJLIN 2007, 296., 298., 300).

nagyobb távolságok a tanyaszerű gazdasági udvar kialakításával függhettek össze (BARANOV 1990, 52) ezt ugyanakkor még nem sikerült megerősíteni.

Az egy, illetve kéthelyiséges lakóépületek kétség kívül a bizánci hatás a helyi 8–10. századi hagyatékban (BARANOV 1990, 52; PLETNĚVA 1991, 101), míg A. I. Baranov világosan elválasztotta a nomádok feltűnéséhez köthető építészeti elemeket is úgy, mint a kemencék és nyílt tűzhelyek, a több bejárat, illetve a „fenyőág” mintában rakott (opus spicatum) kövek az alapok és falak esetében (BARANOV 1990, 52). Ez utóbbival kapcsolatban egészen az utóbbi időkig általánosan elfogadott nézet volt, hogy a kazárok révén tűnt fel a Krímben és kelet-kaukázusi eredetű jelenség (PLETNĚVA 1967, 49; PLETNĚVA 1991, 104; BARANOV 1990, 45; AJBABIN 1999, 189). Az antik eredet mellett is érveltek már korábban (BABENČIKOV 1958, 96; FRONDŽULO 1968, 121). A. S. Baškirov mutatott rá e jelenség antiszejzmikus összefüggéseire (BAŠKIROV 1948, 373), így az utóbbi években ezt a jegyet már nem sorolja a kutatók többsége a régió szaltovói-kazár elemei közé (SOROČAN 2005, 450; ČHAIDZE 2007, 11).

Az építési technika mellett a háztartási gödrök, tűzhelyek és kerítések adnak sok információt az egykori népesség gazdálkodásával kapcsolatban. A gödrök kaotikus elrendezést mutatnak, de alapvetően a házak között helyezkednek el és elsősorban gabona tárolására szolgáltak, amint ezt pl. Geroevka-3, Geroevka-6, Ptaškino (GADLO 1969, ris. 1; GADLO 1980, ris. 1) lelőhelyeken megfigyelték. Az elsősorban gabonatermesztésre irányuló földműveléshez kapákat és sarlókat használtak, ilyeneket pl. Geroevka-3 (GADLO 1969, ris. 4r), Zavetnoe (PONOMAREV 2003, ris. 9. 2), valamint a Tepsen' gorodišče és Tau-Kipčak (BABENČIKOV 1958, ris. 10, 3; BARANOV 1990, ris. 24, 1–3, 5) lelőhelyeken is megfigyeltek.

Az állattartás sem játszott kisebb szerepet e korszak gazdaságában, melynek jellegéből elsősorban az állatcsontleletek elemzése kapcsán nyerhetünk képet. Tiritaka lelőhely esetében az állatcsontok aránya 7,6% ló, 48,2% szarvasmarha, 5,5% juh, 1,7% kecske, 5,9% sertés (ZIN'KO–PONOMAREV 2009. 1. melléklet), de ez az arány lelőhelyenként jelentősen eltér. I. A. Baranov véleménye szerint az állatállomány összetétele családonként eltérő lehetett (BARANOV 1990, 79). A halászat is kiemelkedő jelentőségű volt a vas és bronz horgok, csont hálónéhezékek, illetve a hal- és delfincsontok alapján (ZIN'KO–PONOMAREV 2009, 79).

A feltárt vasleletek, illetve salakanyagok kémiai vizsgálata alapján egyértelmű, hogy ebben a korban is használták a krími vaslelőhelyeket és a félkész termékek jóval szélesebb körben is előfordultak (FRONDŽULO 1968, 129; FRONDŽULO 1968A, 145; TALIS 1969, 233; BIRŪKOV 1959, 211). A vaskohászat mellett a kerámiakészítés helyi műhelyeit is sikerült már

elkülöníteni, amelyek helyi alapanyagokból készítettek változatos formakincsű kerámiákat (PONOMAREV 2003a), de import edények is előfordulnak.

A kereskedelmi kapcsolatokra elsősorban szintén a kerámialeletek alapján következtethetünk, melyek alapján a Krím szoros kontaktusban volt az azovi és alsódoni régióval (TORTIKA 2006, 285). Ez valószínűleg a borszállítással függhetett össze, de a kereskedelmi kapcsolatok vizsgálatát megnehezíti, hogy szinte alig vannak pénzleletek, mindössze egy-egy szórvány bizánci vagy kufikus veret áll rendelkezésünkre (ÂKOBSON 1958, 477; KROPOTKIN 1961, 174; KROPOTKIN 1967, № 205; SIDORENKO 2005, 241–242; SIDORENKO 2002, 437).

Hasonlóan kevés lelet áll ugyanakkor rendelkezésünkre a keleti Krím területén a rendkívül összetett temetkezési szokások elemzésére, melyet eddig 22 temetőből ismerünk a Kercs-félszigetről (PONOMAREV 2002, 81). Gyakran fordulnak elő kökereteléses és egyszerű gödörsírok együtt, birituális temetőként. A 9. század második felére–10. század első felére keltezhető Él'tigen temető esetében világosan elkülöníthető volt, hogy a kőpakolásos sírokba keresztény rítus szerint, míg az egyszerű sírgödrökbe pogány rítus szerint temetkeztek, sőt ez utóbbiban a rituális halottbolygatás nyomait is megfigyelték (PONOMAREV 2004). A betelepülő bolgár-török lakosság jelentős része már a 8. században felvette a kereszténységet és kökereteléses sírokba temetkezett, gyakran már mellékletek nélkül, de kereszttel (AJBABIN 1993, 222). Ugyanakkor a néha bennük előforduló leletek, pl. a lovas amulettek BARANOV 1990, ris. 56, 19–20) alapján A. I. Ajbabin jól tudta keltezni ezeket a sírokat is (AJBABIN 1993, 128, tabl. 2; AJBABIN 1999, tabl. XXXII). Ezek alapján felvetődött, hogy az itt eltemetettek világképe szinkretikus volt (MAJKO 2001, 39–45; PONOMAREV 2004, 462). Rendkívül érdekesek azok a szinte a teljes Krím területén megfigyelhető, a sírok között előforduló objektumok, amelyekben együtt fordulnak elő emberi és állati csontok (MARTI 1941b, 32; ZIN'KO–PONOMAREV 2009, 81–82).

Az egyik legvitatottabb kérdés a szaltovói-kultúra eltűnése a Krím-félszigeten. A. L. Âkobson szerint ez a 9–10. század fordulóján következett be, amikor a besenyők benyomultak (ÂKOBSON 1964, 53; ÂKOBSON 1973, 54, 56), mely véleményhez A. V. Gadlo is csatlakozott (GADLO 1994, 35), valamint M. A. Frondžulo (FRONDŽULO 1974, 145–146), és S. A. Pletněva (PLETNĚVA 1976, 65; továbbá MAKAROVA 1982, 99; SOROČAN 1995, 119–120). Ezzel a kronológiával alapvetően egyetértet V. V. Kropotkin is, megjegyezve ugyanakkor, hogy az írott forrásokból nem rajzolódik ki tömeges besenyő beköltözés (KROPOTKIN 1958, 217–218). A. I. Baranov ebben a folyamatban alapvetően a bizánci érdekek aktivizálódását látta, akik vissza akarták szerezni a 10. század második felében a teljes Krím fölötti uralmat (BARANOV

1993, 143). I. I. Lâpuškin egy nagyobb, bár nem teljesen világos politikai eseménnyel hozta összefüggésbe a keleti Krím népességének jelentős csökkenését a 10. század második felében (LÂPUŠKIN 1958b, 148). K. Zukerman a magyarok elődeinek krími feltűnésével magyarázta ezt a jelenséget, mely kb. 860-as évek vége és 873 között mehetett végbe (ZUKERMAN 1997, 91; ZUKERMAN 1998, 676–677), bár ezt az elképzelést éles kritika érte (MAJKO 1999, 41; MOČÂ 2004, 278) és kérdéses, hogy mindez az akkorra már letelepedett lakosságot mennyiben érinthette. Az utóbbi években felmerült egy másik politikai ok is, nevezetesen a 930-as évek bizánci-kazár konfliktusa a Krímben (GOLB–PRICAK 1997, 147–148; MAJKO 1999, 40–45; MAJKO 2005, 96–102; AJBABIN 1999, 222, 227; NAUMNEKO 2001, 354; PONOMAREV 2003, 273; ZIN’KO–PONOMAREV 2005, 417; GOLENKO–DŽANOV 2002, 78).

Az Alsó-Volga menti variáns

Az Alsó-Volga mentén körvonalazott szaltovói variáns tézise valójában pusztán az egykori kazár főváros, Etil feltételezett lokalizálására épül. Az utóbbi években ugyan többször is olyan hírek láttak napvilágot — főként az interneten —, hogy orosz régészek megtalálták a kazár főváros, Itil maradványait (232. kép).¹¹⁶ Ez a lelőhely a Volga deltájának központi részén, a Staraja Volga ág (Birjul’) jobb partján található, 43 km-re, Délre Astrahan’-tól. A Samosdel’ka falu mellett (Astrahanskaâ oblast’, Kamyzârskij rajon) ismert lelőhelyet a 12–14. században virágzó Saksinnal azonosítják, amely az Aranyhorda időszakában is fennállt (VASILEV–GREČKINA–ZILIVINSKAÂ 2003). A kutatás jelenlegi állása szerint a lelőhelyen három korszakból ismert eddig megtelepülés, elkülönítették a 9–10. századi kazár, a 11–12. századi premongol és a 13–14. századi Arany Horda időszakot. A 12. században Abu Hamid al Garnati által a Volga deltában említett Saksin, illetve az 1254-ben Rubruk által említett Summerkent valószínűleg azonos a tárgyalt Samosdel’ka melletti lelőhellyel, melyet V. L. Egorov is említ az Arany Horda történeti geográfiájáról írt munkájában (EGOROV 1985, 118). Az 1989-ben a helyi iskola történelemtanára által gyűjtött felszíni leletek alapján 1990–1995 között S. A. Koten’kov kezdte meg a terepbejárások mellett a lelőhely régészeti feltárását is, megállapítva a gorodišče földrajzi kiterjedését is. A terepbejárásokon talált 9–10. századi cserepek alapján feltételezett kazár réteg miatt 2000-től a lelőhely feltárása belekerült az Oroszországi Zsidó Kongresszus által finanszírozott Kazár-projekt kutatási tervbe. Az ásások jelenleg É. D. Zilivinskaâ moszkvai és D. V. Vasil’ev asztrahányi régészek vezetésével folynak a lelőhely szigetre eső részén. 2000–2009 között a gorodišče központi

¹¹⁶ Pl. <http://www.lechaim.ru/ARHIV/174/VZR/a02.htm> (megnyitva 2010.02.22).

részét kutatták, majd 2006-tól a déli, 2010-től az északnyugati lejtőit. 2005-ben nagyfelbontású légifotó készült, amely alapján egyértelmű, hogy középen helyezkedik el a háromszög alakú vár (350×350×120 m) égetett téglából. A váron belül legvastagabb a kultúrréteg, itt eléri a 3 m-t. A sok téглаépület alapján a kutatók valószínűsítették, hogy egy nagyméretű kazár kori téглаerőd volt itt a 8–9. században, melynek tégláit a későbbi korokban is felhasználták. A kazár korinak tartott rétegben egyrészt jurta alakú földbe mélyített házakat tártak fel oszlopszerkezetes tetővel és tapasztott falakkal, illetve négyzetes alaprajzú vesszőfonatú, náddal fedett építményeket (VASIL'EV–ERMILOV 2007, 120–131). S. A. Pletněva volt az első, aki 1999-ben úgy vélte, hogy a tárgyalt lelőhely Itil-lel azonosítható (PLETNĚVA 1999, 193–194), mely véleményhez később V. A. Petruhin (PETRUHIN 2006, 22–23), illetve É. D. Zilivinskaâ és D. V. Vasil'ev is csatlakozott (ZILIVINSKAÂ–VASILEV 2008, 224–226). Ennek bizonyítására a következő érveket hozták fel. A lelőhely a Volga deltájában található egy szigeten. A feltárt vár komoly státuszú városra, hatalmi központra utal, főként ha elfogadjuk a feltevést, mely szerint a téглаépítkezés kagáni monopólium volt. A jurta alakú építmények jól ismertek a Kazár Kaganátus más lelőhelyeiről, illetve az ezekben a rétegekben talált kerámia szintén ismert a korszak hagyatékából. Mindezt megerősíteni látszanak az első, részleteiben még nem közölt radiokarbon adatok is (ZILIVINSKAÂ–VASILEV 2008, 226).

Mindennek ellenére a fenti azonosítást sok kérdés övezi és a kutatók többsége kritikával fogadta. Elsősorban azért, mert a Volga ezen szakaszának tágabb térségében nemhogy szaltovói, de kazár kori leletanyagot is csak elvétve ismerünk (AFANAS'EV 2001, 45; AFANAS'EV 2009, 408). Ugyanakkor az eddigi feltárások nyomán a forrásokban szereplő zsinagógákkal és mecsetekkel leírt városnak egyelőre semmi nyoma nincs.

A SALTOVO-MAÛCKAÂ-KULTÚRA RÉGÉSZETI DEFINÍCIÓJA

A kamrasíros temetők jellemzése (39–41. kép)

Az első és egyben névadó lelőhely a Verhnij Saltov-i temető volt, mely a kultúra névadója és egyben az erdős sztyeppi kamrasíros temetők etalonja napjainkig. Kutatása 1900-ban kezdődött V. A. Babenko helyi tanító vezetésével és tart napjainkig, amikor már I–V. számozású temetőrészeket különít el a kutatás, bár valószínűleg egy hatalmas temetőről van szó. A sírok a Severskij Donec magaspártján fekszenek, vízmosások szabdalta mélyedésekben, felszíni sírjelölésre utaló nyomot eddig nem találtak. A becslések szerint V. A. Babenko 1911-ig kb. 200 kamrasírt tárt fel, majd 1911–1915 között még kb. 100-at.

Módszerei, illetve dokumentációjának hiányossága miatt a hivatalos régészeti szervek többször is figyelmeztették, végül 1915-ben meg is vonták tőle az ásatási engedélyt. Vannak adatok arra vonatkozóan, hogy 1917 után ellenőrzés nélkül még évekig folytatta a munkát, a hiányos dokumentáció miatt azonban az általa feltárt 350–400 sír anyaga — melynek nagy részét az Állami Ermitázs Múzeumban őrzik — gyakorlatilag használhatatlan. Ebből az időszakból valójában csak a Makarenko által 1905-ben, illetve a Fedorovskij által 1911-ben feltárt 11 sír anyaga nyújt támpontot, illetve fennmaradt egy áttekintő térkép a különböző évek ásatási helyszíneinek összefoglalásával. A II. világháború után ukrán régészek folytatták a munkát: S. A. Semënov-Zuser, D. T. Berezovec és V. K. Miheev, a Szovjetunió felbomlása után pedig V. V. Koloda és főként V. S. Aksënov neve említhető. A becslések szerint napjainkra már több mint 1000 sír került feltárássra, azonban ezeknek mindössze töredéke közölt, jóllehet a leletanyag nem mutat nagy változatosságot a több mint 100 éve feltárt első sírokhoz képest.

1890-ben, vagyis röviddel a Verhnij Saltov-i temetőt megelőzően kezdődtek a munkálatok a Maâckoe gorodišče-nél Divnogor'e falu mellett a Tihâ Sosna doni torkolatánál. Itt mindössze három szezomban folytak a munkálatok, majd csak 1975–1982-ben folytatták a rendszeres kutatást a szovjet–magyar régészeti expedíció keretében, melyhez 1978-ban a bolgárok is csatlakoztak. 1906-ban, 1908-ban és 1909-ben Milûtin vezetésével folytak a munkálatok, akitől a kultúra kettős elnevezése ered, mivel kimutatta a hasonlóságot a Verhnij Saltov-i temetővel, bár ez utóbbi mellékletben jóval gazdagabb. 2008 óta V. A. Sarapulkin vezetésével a Belgorodi és a Voronež-i Állami Egyetem expedíciója folytatja a munkát, elsősorban a temető feltárását a kővár közelében. A környezetéből mintegy 50 m-re kiemelkedő mészkőplató keleti, vízmosás szabdalta lejtőjén fekszik a temető, kiterjedése kb. 300×100 m, melyből eddig közel 2500 m²-t tártak fel 120 kamrasírral, mely a feltételezett teljes kiterjedés kb. 10%-a. V. S. Flërov vezetésével folyt a munka, melyben részt vett E. V. Flërova, R. S. Rašev, V. K. Miheev, A. G. Atavin, T. S. Konduktorova és Kovács László, a leletanyagot teljes egészében publikálták, mely megerősítette a lelőhelykomplexum keltezését a 9. század utolsó harmadától kezdődően.

A harmadik, szintén etalonnak számító kamrasíros temető a Dmitrievka-i lelőhelykomplexumnál tártak fel, 50 km-re, Északra található Verhnij Saltov-tól a Koroča folyó völgyében. Feltártságát tekintve kb. 20%-át teheti ki a jelenleg ismert 152 kamrasír a temető teljes egészének. Az ásatások 1951-ben kezdődtek itt I. I. Lâpuškin vezetésével, amikor a gorodišče kutatása kapcsán véletlenül előkerült az első kamrasír. S. A. Pletněva adott nevet a lelőhelynek, melyet 1957 és 1973 között ásott 11 szezomban, összesen 3000 m²-

en V. S. Flërov, T. S. Konduktorova, T. A. Makarova közreműködésével. A sírok nagyobb területre terjednek ki, mint a Verhnij Saltov-i temetőben, illetve az ott megfigyelt soros elrendezésnek itt nincs nyoma, hanem a csoportos elhelyezkedés a jellemző, csoportonként kb. 35 sírral. A sírok között ugyanakkor itt figyeltek meg először halotti áldozatok, vagy a tor maradványaira utaló objektumokat.¹¹⁷ A leletanyag mindkét névadó lelőhelynél szerényebb, legkorábbi fázisa a 8. század második felére, újabban inkább a végére keltezhető (KOMAR 1999). 2004 óta V. A. Sarapulkin vezetésével a Belgorod-i Állami Egyetem expedíciója folytatta a munkát eddig 14 kamrasírt és egy kamra nélküli dromoszzt tártak fel.¹¹⁸

A kisebb sírszámú kamrasíros temetők között elsősorban a Űtanovka-i lelőhelyet említhetjük, melyet 1930-ban fedezett fel Denisenko, majd 1973-ban tárt fel itt néhány tucat sírt S. A. Pletnëva, illetve 1977-ben folytatta A. G. Nikolaenko. A feltárt leletanyag alapján a szaltovói-kultúra korábbi horizontjába tartozik a 8. század második fele–9. század első felére keltezhető. Az 1978–1980 között G. E. Afanas'ev vezetésével feltárt sírok antropológiai anyagát T. S. Konduktorova szintén dolichokran koponyatípusnak határozta meg.

Az Oskol folyó völgyében fekvő Nižnaâ Lûbânka temetőt 1963-ban kezdték feltárni, melyet 1973-ban rövid ideig S. A. Pletnëva folytatott. Még ugyanebben az évben A. N. Nikolaenko vette át a munkát és 1978-ig folytatta, összesen 9 kamrasírt tárt fel 130 m² területen. 1984-ben G. E. Afanas'ev vezette az ásatást, melyen 52 sír került elő. A leletanyag alapján valószínű, hogy a Űtanovka-i lelőhelynél későbbi és S. A. Pletnëva megállapítása fogadható el, mely szerint időben a Dmitrievka-i lelőhellyel párhuzamos. Az Oskol folyó völgyében a legészakabbi lelőhelyet 1985-ben G. E. Afanas'ev tárta fel Afonoevka közelében, mely temetkezés szintén bolygatott volt.

A kamrasírok értékelését és jellemzőit elsősorban a dromoszz és a kamra méretadatai, a halottak száma és helyzete, valamint a leletanyag jellege alapján klasszifikálták. A bejáratok többsége hagyományos dromoszz (81,7%), melynek a végében figyelhető meg a kamra, bár ez utóbbiak néha a dromoszz oldalfalában is elhelyezkedhetnek (17%). A bejárat lehet egy egyszerű harang alakú gödör, illetve lakó-, vagy gazdasági épület bevágásából is indulhat a kamra, bár ez utóbbiak aránya nem haladja meg az esetek 3%-át a dromoszzok formai szempontból többnyire hosszúkás, szögletes vájatok, de rövid, sekély, kúpos, hengeres és négyzetes kialakításuk egyaránt ismert. Rendkívül fontos jellemző a dromoszz aljának kialakítása, amelyről sajnos kevés adatot jegyeztek fel, a Verhnij Saltov-i lelőhely sírjainak

¹¹⁷ Ezek meglétét természetesen Verhnij Saltov-ban sem zárhatjuk ki, csak V. A. Babenko keskeny árkokkal, D. T. Berezovec pedig gépi humuszolással dolgozott.

¹¹⁸ V. S. Sarapulkinnek ezúton is köszönöm az adatot és a hivatkozás lehetőségét.

93%-ánál erről nincs adatunk. Többnyire lejtősek, lépcsős és lejtős kialakításúak, illetve vízszintesek is lehetnek. A tájolásuk égtáj szerint nem jellemző, a domboldalhoz, folyóparthoz vannak tájolva. Függőleges falúak, szélességük többnyire 0,5–0,6 m, mélységük a felszíntől egyenletesen lejtve a kamra bejáratánál a 3 m-t is elérheti, itt azonban már a szélességük is gyakran csökken 0,1 métert átlagban. Hosszuk 0,6–7 m között változik. A dromoszok mérete az eddigi megfigyelések alapján egyenes arányban van a kamrában feltárt leletanyag gazdagságával. A dromoszban — főként a Dmitrievka-i lelőhelyen — néha további régészeti jelenségek is megfigyelhetők, pl. „titkos üreg” a dromosz falában, vagy aljában, melyben lószerszámokat és/vagy fegyvereket helyeztek el, de ismert a dromosz aljába vágott lótemetkezés is.

A sírkamra bejáratát a padlónál a dromosz keskenyebbik oldalának aljában alakították ki. Szélessége általában 0,15–0,2 m-rel kisebb, mint a dromoszzé, vagyis 0,4–0,5 m. Magasságuk 0,4–0,7 m, hosszuk 0,1–0,4 m között változik. A bejáratot gyakran 2–4 tölgyfadeszkával zárták le, de néhány esetben kőlapot is megfigyeltek.

A leghosszabb dromoszokat a Verhnij Saltov-i lelőhelyről ismerjük, gyakran a 6–7 m-t is elérik, átlagban pedig 4,5 m hosszúak. Ettől jelentősen eltérnek a Maackoe gorodišče melletti temetőben feltárt kamrasírok, amelyekről egyértelműen bebizonyosodott, hogy többségüket csak részben temették be, illetve többször is felnyitották. A keskeny és sekély dromoszok átlagos hossza 2,3 m, szélességük 1,2 m, mélységük 1,2 m, illetve további jellegzetességük, hogy a kamra a dromosz végén aszimmetrikusan helyezkedik el. A bejárat szűkebb a többi lelőhelyen megfigyelteknél és többnyire ovális, a kőlappal való lefedésük itt a leggyakoribb.

A sírkamrák formai jellemzői alapján ovális, kerek, négyzetes, téglalap alakú, illetve kupolás kialakításúak lehetnek. Méretük S. A. Pletněva megfigyelése alapján többnyire összefüggésben áll a bennük feltárt leletanyag gazdagságával. Gyakran földel is feltöltötték, melyet D. T. Berezovec figyelt meg és írt le először a Verhnij Saltov-i kamrasírok esetében. A Dmitrievka-i kamrasírok hossza 0,5–3 m között változik, szélességük 0,35–2 m, magasságuk 0,25–1,5 m, átlagosan 1,9×1,4×2 m nagyságúak. A bejáratnál gyakori egy kisebb, 0,1–0,2 m magas küszöb kialakítása, amely a magányos temetkezéseknél magasabb, 0,3–0,4 m is lehet. A padló szintkülönbsége nem haladja meg a 0,3–0,4 m-t, melynek aljában gyakran kisebb árkok, talán vízelvezetők is megfigyelhetők, főként a többes temetkezéseknél. A falak mentén néha alacsony, szélesebb padkákat is kialakítottak. A Nižnaâ Lúbânka-i és Ūtanovka-i kamrasíroknál kifejezetten jellemzőek a kamra falában kialakított kis üregek. A Verhnij Saltov-ban feltárt kamrák méretük alapján a legnagyobbak (1,9×1,7×1,5 m), alakjuk szinte

kivétel nélkül téglalap, ugyanakkor itt sem a padlóban, sem a kamra falában kialakított üregek nem jellemzőek. A dromoszokhoz hasonlóan a Maackoe-i kamrák is sajátos csoportot alkotnak, méretükben a legkisebbek (1,6×1×0,75 m), többnyire ovális alakúak, melyek nem szimmetrikus folytatásai a dromosznak. A falakban nincsenek üregek, de a padlóban vannak bemélyedések. A dromosz és a kamrák formai és méretbeli jellemzőik alapján a tárgyalt erdős sztyeppi kamrasíros temetők három főbb csoportba sorolhatók: 1. Verhnij Saltov és Ūtanovka; 2. Dmitrievka és Nižnaâ Lûbânka; 3. Maackoe gorodišče.

A halottak száma és helyzete alapján vannak magányos és többszörös (páros és családi) temetkezések. A vázak gyakran nyújtott, hanyatt fekvő helyzetben kerülnek elő, a váz mellett nyújtott karokkal, de nem ritka a jobb, vagy baloldalon fekvő zsugorított helyzet sem. Jellemző a bejárathoz képest fejjel balra, vagy jobbra való halott-fektetés. Számos esetben a későbbi temetkezések alakalmával a korábbi vázakat megbolygatták, oldalra, vagy a kamra hátsó részébe helyezték a korábban eltemetettek csontjait. A vázak alatt gyakran megfigyeltek faszenes, vagy apró kavicsokból felszórt réteget.

A fenti jelenségek kor és nem szerint temetőnként érdekes és jellemző eltéréseket mutat. Dmitrievka-n a magányos temetkezések elsősorban a női sírokra jellemzők, a bejáratról fejjel jobbra fektetve, illetve jobb oldalukon zsugorítva, melyeket ritkán bolygattak. A férfisíroknál kisebb számban fordulnak elő magányos temetkezések, itt a felnőtt és időskorúakra jellemző, fejjel balra tájoltak a bejárathoz képest és a zsugorított póz kevésbé jellemző, míg a faszénnel felszórt padló annál inkább. A gyermekeknél a kamra mérete kisebb, de lányok esetében a női, fiúknál pedig férfi rítusnak megfelelően találjuk az elhunytakat, illetve bolygatást soha nem figyeltek meg ilyen temetkezéseknél.

A páros temetkezések aránya ezen a lelőhelyen 30% körül mozog, melynél a férfi-nő együttes sírkamrája a leggyakoribb változat, de előfordul valamennyi lehetséges kombináció is. Ilyen esetekben többnyire a férfi és a nő egyaránt fejjel balra van tájoltva a bejárathoz képest, a férfi háton, a nő pedig jobb oldalán behajlított könyökkel fekszik. Általában a férfit helyezték közelebb a bejárathoz, a bolygatás itt gyakrabban megfigyelhető, a lábszárak összekötése rendszeres. A kamra padlója itt is gyakran faszénnel felszórt, mely Pletnëva szerint az esküvői szertartásra utalhat.

A családi sírokban 2–8 ember fekszik, sokszor össze vannak keverve a csontok, szertartásszerűen. De még így is sokszor megfigyelhető a rituális elrendezés: az ajtónál a férfi, a falnál a nő, köztük a gyerekek. A családi sírokban főleg nők és gyerekek vázait találjuk, illetve a nagyon szegény mellékletű férfiakat közös sírokban. A családi sírokon látszik, hogy nem egyszerre temették el a holtakat. Általában még kétszer-háromszor felnyitották a sírt

újabb temetésre. Mikor megtelt, feltöltötték földdel. Ekkor valószínűleg a dromoszzt is betemették, ami addig üresen, vagy félig betemetve állt. A Dmitrievka-i temetővel ebből a szempontból Nižnaâ Lûblânka mutatja a legnagyobb hasonlóságot, ahol a magányos és többszörös temetkezések aránya nagyon hasonló, illetve többszörös temetkezések esetében az eltemetettek átlaga (Dmitrievka: 2,24; Nižnaâ Lûblânka: 2,21) is igen közeli. A férfiak háton (31% és 32%), a nők pedig jobb oldalon fekvő helyzetben (27% és 22%) való fektetésének aránya is igen közeli, miként a faszénnel való felszórás (16% és 12%) is.

Ûtanovka-n mindkét nem háton, nyújtott helyzetben történő fektetése a jellemző (78%), míg a Maâckoe-i temető ebből a szempontból is egy külön csoportot alkot. Szinte kivétel nélkül valamennyi sírt és temetkezést megbolygatták, a dromoszzok többször lettek kiásva és feltöltve, a kamrákat ugyanakkor nem töltötték fel. A bolygatás ellenére megállapítható volt, hogy a férfiakat háton, nyújtott helyzetben, a nőket pedig jobb oldalukon, enyhén zsugorítva fektették. A sírok legnagyobb része kortól és nemtől függetlenül magányos temetkezés, melynek aránya elérte a 85%-ot. 12 esetben sikerült megfigyelni bolygatatlan vázat, mely alapján elmondható, hogy a halottakat a kamra hosszabbik tengelye mentén fektették, többnyire a hátsó falhoz közelebb, a padló faszénnel való felszórása ritka.

A Starij Saltov-i temetőben — ahol a Rubežanka-ihoz hasonlóan — elsősorban a dromoszzra merőleges tengelyű kamrák a jellemzőek a padló faszénnel való felszórásának vastagsága elérte a 3–6 cm-t is, illetve itt figyeltek meg folyami homokkal való feltöltés, melynek tetejére vékony mészkőpor réteget szórtak.

A halottak fektetése alapján a tárgyalt temetők között a következő csoportok rajzolódnak ki: 1. Dmitrievka és Nižnaâ Lûblânka; 2. Verhnij Saltov és Ûtanovka, illetve részben Starij Saltov és Rubežanka; 3. Maâckoe gorodišče.

Hamvasztásos és birituális temetők

A hamvasztásos temetkezések máig a szaltovói kultúrkör temetkezési szokásainak legtalányosabb és legkevésbé kutatott kérdése (25. kép). Etnikai hovatartozás tekintetében négy hipotézis merült fel: a szláv, a török, a magyar, és az iráni kapcsolat (AKSĚNOV 2002; KOMAR 2008).

A szaltovói-kultúra területén hamvasztásos sírok ismertek Krasnaâ Horka, Dmitrievka, Novo-Pokrovka, Suhaâ Gomolša, Pâtnick, Maâki-3, Lysaâ Gorka, Topola és Netajlovka lelőhelyekről (KUHARENKO 1951, 99–108; KUHARENKO 1952, 33–50; MIHEEV 1985, 8–23, 158–173; MIHEEV 1990, 46–51; PLETNĚVA 1989, 259; PLETNĚVA 1999, 47, 70–78; AKSĚNOV 2002, 10).

Az eddig legjobban feltárt és publikált temető ezek között a Suhaâ Gomolša (AKSĚNOV–MIHEEV 2006), ahol 177 hamvasztásos és 140 korhasztásos sírt tártak fel a gorodišče közelében. Itt szórthamvas és urnás temetkezések egyaránt előfordultak, ez utóbbiak esetében az urnák szájukkal felfelé és lefelé állítva egyaránt előfordulnak. A sírgödrök észak–déli és kelet–nyugati tájolása a jellemző, ugyanakkor gyakoriak a kör alakú sírgödrök is, falukat gyakran kitapasztották, méretük többnyire 0,4×0,9 m. A csontokat a hamvasztás egyéb maradványaival együtt helyezték a sírba, illetve az urnába, de előfordul, hogy csak a csontokat tették bele, kissé megtisztítva. Az urnák kézzel formáltak, tetejüket kerámiával, vagy kődarabokkal fedték. Mindezek a jellemzők a temetőn belül elkülönített 6 sírcsoportnál némileg eltérően, de azon belül következetesen jelentkeznek. A sírok között 17 tajnyikot is feltártak, ahol kisebb, 0,2×0,7 m-es gödrökben önállóan eltemetett lószerszám és fegyverleletek kerültek elő, ugyanolyan típusok, mint a sírokban.

A Novopokrovka-i temetőben 20 hamvasztásos sírt tártak fel, melyek az első hamvasztásos szaltovói sírok voltak (Ua, Harkivs'ka oblast', Čugujvs'kij mjis'krada). E mellett ma már mintegy tucatnyi lelőhelyről ismerünk urnás és szórthamvas sírokat a kultúra Severskij Donec menti északi területéről. Etnikai azonosításukra számos elképzelés született, köztük a magyarok elődeivel (pontosabban (finn)ugor eredetű népeiséggel) is kapcsolatba hozták, elsősorban a Suhaâ Gomolša temetőben nagy számban feltárt, ún. (kettős) lófejes csüngők párhuzamai alapján (MIHEEV 1982, 166; MIHEEV 1986). Felmerült még az iráni eredetű népeiség lehetősége is (ŠRAMKO 1983, 48–50), de a két legvalószínűbb elképzelés a szláv, illetve a bolgár-török (helyi) eredet lehet.

Bizonyos temetők esetében felvetődött az ott megfigyelt rétegtani viszonyok alapján, hogy másodlagos temetkezési szokásként, rítusként értékeljük. O. V. Komar hívta fel a figyelmet egyes Netajlovka-i sírok leletkörülményei és rétegtani megfigyelései alapján, hogy bizonyos hamvasztásos sírként értelmezett esetekben valójában az aknasíros temetkezést rituális célból való kiásásáról van szó, és a csontokat másodlagosan égették meg (KOMAR 2008a).

O. M. Prihodnûk a hamvasztásos sírok elterjedésével kapcsolatban Severskij Donec melletti szláv környezetre hívta fel a figyelmet (PRIHODNÛK 2001, 94). A hamvasztás eredetét korábban a kutatók többsége egyértelműen szláv hatásként értékelte (KUHARENKO 1952, 49; PLETNĚVA 1962, 94). A szaltovói területeken feltűnő főleg (késő) Penkovka-, (AFANAS'EV 1987, 13–15), illetve Volincevo-kultúra¹¹⁹ jellegzetességeit viselő edények, illetve egyes

¹¹⁹ A kölcsönhatás az említett szláv kultúrák területén feltűnő szaltovói (hatású) leletekben is megnyilvánult (vö. ŠEGLOVA 1987).

(szláv) vasfibulák (AKSĚNOV 1999, 138), valamint további, a szláv törzsek területeinek régészeti hagyatékában megfigyelt jellemző lelet típusok alapján nem tűnik alaptalannak.¹²⁰ Tekintve azonban, hogy hamvasztásos sírok jellegzetes szaltovói típusú mellékletekkel nagy számban fordulnak elő délen a Kuban' mentén is, illetve hogy a Severskij Donec menti temetőkben — ezek leletanyaga valójában az aknasíros temetőkével közel azonos —, így egy bolgár-török eredetű népesség szintén nem zárható ki. V. S. Aksënov elemzésében azt mutatta ki, hogy a Severskij Donec mentén a 8–9. században hamvasztás elsősorban gazdag mellékletű, fegyverekkel és lószerszámokkal eltemetett (többtagú díszített csótárdísz pl. korhasztásos sírból nem ismert) férfiak sírjaiban fordul elő. Mivel ezek a mellékletek, továbbá a lovastemetkezés szokása szláv környezetben nem fordul elő, úgy vélte, hogy a hamvasztás szokásában nem etnikai, hanem a társadalmi tagoltság lenyomata figyelhető meg a bolgár-török, illetve a kazár rangos férfisírok esetében (AKSĚNOV 1999, 139; AKSĚNOV 2002, 10). A. I. Ajbabin szintén egyértelműen a kazárok közötti ázsiai eredetű török népességhez kötötte ezt a rítust (AJBABIN 1999, 96).

Tágabb kitekintésben megvizsgálva a kora középkori kelet-európai hamvasztásos temetkezéseket, elmondható, hogy a szaltovói kultúrán kívül ismertek dunai bolgár területeken (Novi Pazar, Devnâ 1., 3, Balčik, Hitovo, Topola, stb.) (DONČEVA-PETKOVA-ANGELOVA-JOTOV 1989, 187–196; DIMITROV 1991, 89; JOTOV 1989, 221–228). A bolgár kutatók többsége a hamvasztást egyértelműen a szlávokkal kötötte össze, bár felmerült a protobolgár népesség török komponense is (VASILČIN 1989, 210).

A Kuban' folyó völgyében a fekete-tengeri partvidék mentén (Borisovka, Abrau-Dûrso, Kazazovo, Pšenuks'kij 1, (P'ÂNKOV-TARABANOV 1996; AKSĚNOV 1999; DIMITRIEV 2003; P'ÂNKOV-TARABANOV 2008). A. V. P'ânkov és V. A. Tarabanov egy önálló „kubáni-fekete-tengeri” hamvasztásos kulturális csoportot is elkülönített belőlük. A Donec menti szaltovói hamvasztásos sírokhoz mind a rítus, mind pedig a mellékletek tekintetében a Kuban'folyó menti csoport áll. Az urnák helyett itt sírgödrökben megfigyelt szórthamvas rítus a jellemző, a mellékletek tekintetében pedig nagy hangsúlyt kaptak a fegyverek (kardok, fejszék, kopja és lándzsahegyek), és természetesen a lószerszámok. A szaltovói formákhoz igen közel állnak az itt feltárt sarló, vascsipesz, fibula, illetve szabad tűzi vas főzőeszközök (üst, lánc, húsvilla). A vasfibulák mellett azonos viseleti elem még a susogó és lófejes csüngők, buzogány (kubooktaéderes) fülbevalók is. Mind területen jellemző a mellékletek szándékos rongálása (szablya meghajlítása stb.), illetve előzetes tűzbe elhelyezése. V.

¹²⁰ Pl. Červonaâ Gusarovka temető 229. számú hamvasztásos (urnás) temetkezésében volincevói típusú edényt tártak fel (AKSĚNOV 2003, 100).

Dmitriev az itt megfigyelt hamvasztásos temetkezési szokást a nomád ugor származású katonákkal (DMITRIEV 2003, 206), A. V. P'ánkov pedig a kaszogokkal (GAVRITUHIN–P'ÁNKOV 2003, 198–199) hozza összefüggésbe.

A hamvasztásos rítus a Középső-Volga vidékén (Roždestvenskij-i temető) is feltűnik. A szaltovói-kultúra hasonló típusú temetkezéseivel összehasonlítva azonban az eltérés e csoporttal lényeges. A Volga menti kései Imen'kovo-kultúra hamvasztásos sírjaiban a sír aljában mélyedést alakítottak ki az edény, illetve urna számára (2-3 kerámia általában), illetve lépcsős lement is megfigyelhető. A szaltovói sírokban a hamvasztás maradványai (szén, hamu) többnyire elég nagy mennyiségben fordulnak elő, míg az Imen'kovo-i sírok esetében pusztán a csontok maradványait figyelték meg. Ugyanakkor mindkét csoportra egyaránt jellemző a temetkezési tárgyak megégetése, illetve a szándékosan megrongált, összetört tárgyak jelenléte.

A szaltovói kultúrkör különböző területein előforduló hamvasztásos temetkezések összefoglaló elemzéséig egyelőre nem mondhatunk biztosat a rítus etnikai hátterét illetően (KOMAR 2008, 215). A hamvasztásos sírokkal kapcsolatban korábban felvetődött a magyar (ugor) eredet lehetősége is, melyet nagy valószínűséggel elvethetünk, tekintve hogy nemcsak maga a rítus (vö. FODOR 2006, 43. j.), de a bennük feltárt leletanyag sem mutat semmilyen „magyar” relevanciát. Ebben a leletkörben egyszerre figyelhetők meg ótörök, alán-asz-adige, finnugor és szláv eredetűnek mondott leletek, de jelenleg még egyik azonosítást sem fogadhatjuk el (KOMAR 2008, 215). Formai és területi változatai, valamint mellékleteik alapján valószínűleg nem kizárólag egy (nép)csoporthoz köthetőek (AKSĚNOV 2004). A Kaukázus északi előterének az utóbbi években feltárt néhány kamrasírjában szintén előkerült néhány hamvasztásos temetkezés.¹²¹

A Severskij Donec mentén a szaltovói időszakban számos birituális temető is előfordul. A legjobban feldolgozottak a Krasnaâ Gorka-i temető (Harkov megyében), amelyet gyakran a birituális temetők etalonjának szoktak tartani. Itt 265 sírt és 24 lótemetkezést tártak fel (MIHEEV 1990, 45–52). A csontvázás temetkezések mély gödrökben (néha fakoporsókban), a hamvasztásos viszont nem túl mély gödrökben (néha urnákban) történt. Előfordulnak olyan esetek, amikor egy korábbi, többnyire csontvázás sírba utóbb még egy elhamvasztott halott került (MIHEEV 1990, 52).

A Severskij Donec melletti Maâki falu melletti feltárt lelőhelykomplexumban két 2 erődítés, 2 telep és 4 temető található (Carino gorodišče). A 2. számú temetőben (Maâki-3)

¹²¹ A közöletlen adatért és a hivatkozás lehetőségéért D. S. Korobovnak mondok köszönetet.

két, 9. századi hamvasztásos sírcsoport került elő, többnyire lószerszám mellékletekkel. Ezek a sírok viszonylag nagy, kerek alakú, 1,2–2 m átmérőjű és 1,45–1,50 mély gödrökben voltak. A megégett csontok, fegyverek, lószerszámok, háztartási és munkaeszközök a faszénréteg tetején feküdtek (MIHEEV 1985, 17).

S. A. Pletněva a birituális temetők többszörös, családi sírjait nem alánoknak, vagy a bolgároknak, hanem valamilyen más török nyelvű etnikai csoportnak tulajdonította (PLETNĚVA 1967, 101). Érdekes megfigyelés ugyanakkor, hogy a szerényebb mellékletű hamvasztásoknál az urna gyakran kézzel formált, gömbölyű testű, szláv típusú edény volt, melyek Dmitrievka-i temető alapján S. A. Pletněva véleménye szerint alárendelt helyzetű szláv népességre (főként nőkre utal) a szaltovói közösségekben a kultúra északnyugati határterületén (PLETNĚVA 1989, 132). Ugyanebben a temetőben az egyik áldozati gödörben a szaltovói típusú edény mellett egy fényezett volicevói típusú edényt is találtak (PLETNĚVA 1989, 77).

A SZALTOVÓI-KULTÚRA TEMETKEZÉSEINEK ANTROPOLÓGIAI JELLEMZŐI

A Verhnij Saltov-i temetkezések antropológiai vizsgálatával először G. I. Čučukalo foglalkozott. Megállapítása szerint a szóban forgó temetőből származó koponyák hosszúfejű europidokhoz tartoztak, akik az észak-kaukázusi alánokkal rokoníthatók (ČUČUKALO 1927; AFANAS'EV 1987, 143). G. F. Debec szerint Verhnij Saltov temetőjének népessége alapvetően a hosszúfejű europidok csoportjába sorolható morfológiailag, illetve ez az alapnépesség kis mértékben keveredett olyan rövidfejű népességgel, amilyen a Zlivki-i temetőből is ismert. Mivel a keresztházasságok egy-két nemzedékben kiegyenlítik a különbségeket, feltehető, hogy a két csoport, a Verhnij Saltov-i és a Zlivki-i között antropológiailag erőteljes különbség volt, de ez az elkülönülés nem volt abszolút mértékű, minthogy egyes rövidfejű egyedek az előbbi temetőből is ismeretesek (DEBEC 1948, 256). Ellentmond ennek V. P. Alekseev megállapítása, amely szerint a brachykrania néhány százalékos, jelentéktelen arányú előfordulása ebben a leletanyagban normális változékonyság eredménye is lehet, ami bármely kraniológiai anyagban előfordul. Az antropológiai adatok nem adnak elég alapot annak a feltevésnek, hogy a Verhnij Saltov-i és a Zlivki-i típusú népesség között házassági kapcsolatok voltak (ALEKSEEV 1962). A tárgyi hagyatékban megfigyelhető azonosságokat kereskedelmi kapcsolatok eredményezhették. Ezt erősítheti az a tény is, hogy a Verhnij Saltov-i temetőben nem voltak mongoloid jegyeket mutató koponyák, ellentétben a Zlivki-i

temetővel, és ez ellene szól a két temető egykori népessége közötti házasságoknak (NADŽIMOV 1955, 74).

A Verhnij Saltov-i temetőn kívül más lelőhelyekről származó anyagot is vizsgáltak. A Dmitrievka-i kamrasíros temető több mint 160 sírjának antropológiai elemzését T. S. Konduktorova végezte el. Az előzetes közlemény szerint a népesség alapvetően dolichocran, kismértékben mezo-, illetve brachycran egyedekből tevődött össze. Megállapítása szerint a Ūtanovka-i kamrasíros temető 28 sírjának embertani anyaga főbb típusait tekintve a Verhnij Saltov-i anyaghoz áll közel (KONDUKTOROVA 1980, 95–96).

A Maackoje gorodišće temetőjének embertani anyaga szintén alapvetően dolichocran egyedekből áll (KONDUKTOROVA 1984, 236). A Maackoe-i telep temetőjének anyaga alapján két dolichocran komponens különíthető el. A férfi koponyák erőteljesebben hosszúfejúek, a női koponyák kevésbé, utóbbiaknál kismértékben Zlivki-i jegyek mutatkoznak (KONDUKTOROVA 1991).

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Severskij Donec menti kamrasíros temetőkben a dolichocran koponyatípus a meghatározó, de megfigyelhető a brachycran jelleg is. A 9. században a Dmitrievka-i temetőben arányuk 17%, de a mezocran típusal együtt már 46%, ennek háttérében sztyepei eredetű népesség áll.

A szaltovói-kultúra feltételezett földrajzi variánsait illetően összefoglalva úgy vélem, hogy miként tételes régészeti elemzéssel mindeddig nem támasztották alá a S. A. Pletnëva által széles körben elterjedt szaltovói=kazár (és fordítva) definíciót, úgy ez egyrészt az általam áttekintett, illetve az utóbbi egy-két évtizedben feltárt leletanyag alapján egyre kevésbé tűnik valószínűnek ez a koncepció. A földrajzi variánsok közötti különbségek jóval hangsúlyosabbak és szétfeszíteni látszanak egy egységes régészeti kultúra kereteit.¹²²

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy pl. a sírkerámiák, illetve házikerámiák egyes típusaiban (ez utóbbiaknál elsősorban a kézzel formált fazekak és tárlóedények említhetők), és főként díszítésükben megfigyelhetőek bizonyos hasonlóságok, általánosságok. Formai analógiák a telepobjektumok esetében is előfordulnak, ami ugyanakkor nem meglepő, hiszen a 9. században Kelet-Európa számos régiójában egy jelentős letelepedési folyamat ment végbe (GADLO 1971; FLĚROV 1996; FODOR 2006A, 22). Mindezek azonban inkább tekinthetőek transzkulturális jelenségeknek, önmagukban ugyanakkor nem elegendőek egy régészeti kultúra körvonalazásához. Újabbán ezért többen már nem is a régészeti kultúra fogalmát, hanem más terminológiákat használnak. G. E. Afanas'ev például a S. P. Tolstov, M. G. Levin

¹²² Módszertanilag ismételt hangsúlyozni kell, hogy hasonlóságok a régészet területén sem jelentenek automatikusan (közvetlen) kapcsolatot is, vö. pl. BÁLINT 2004, 320.

és N. N. Čebokszarov által használt „gazdasági-kulturális típus” és a „történeti-etnográfiai terület” definícióval kísérelte meg értelmezni az erdős sztyepp és a sztyepp kazár kori leletanyaga közötti különbségeket és hasonlóságokat (AFANAS'EV 1987, 13–15). A régészeti kultúra megnevezés helyett ma már azon kutatók — akik alapvetően egyetértenek a S. A. Pletněva-féle, erősen historikus érvelésen nyugvó, tág szaltovói-kultúra értelmezéssel — olyan terminológiákat használnak, mint pl. „civilizáció” (PRYHODNJUK 2001, 80–81), vagy a szovjet őskorkutatásból elterjedt „kulturális-történeti egység” (KOMAR 2002), mely régészeti kultúránál nagyobb egység és néhány olyan műveltség együttesét jelenti, amelyeknél megfigyelhető néhány transzkulturális jegy. A szaltovói területekkel közvetlenül érintkező, annak erős kulturális hatása alatt álló — korábban gyakorlatilag a fényezett kerámia és néhány verettípus alapján ténylegesen szaltovóinak tartott — kultúra esetében pedig előfordul a „szaltoid kultúra” (KOMAR 2004) terminus is.

Kiterjesztett értelemben szaltovói kultúrköréről beszélhetünk, a történelmi-kronológiai keretek mellett a régészeti hagyaték bizonyos vonatkozásában is: elsősorban pl. az összes említett régióban egyformán elterjedt kézzel formált fazekak és bizonyos sírkerámiák alapján. Jelenleg a szaltovói-kultúra teljességgel egzakt definíciója nem adható meg, elsősorban mivel a hatalmas leletanyag jelentős része — közöttük is főként a telepek anyaga — közöletlen.¹²³ Ezért egyelőre érdekesebb önálló kisebb, bár rokon kultúrákról beszélni, illetve még helyesebb lelethorizontokban, illetve lelet típusokban gondolkodni.¹²⁴ A Saltovo-Maïckaâ-kultúra terminusát mindaddig úgy vélem használjuk az Észak-Kaukázusban a Kr.u. 2–13. század között létezett alán kultúra térben (Don-Severskij Donec menti erdős sztyeppé) és időben (8. század közepe–10. század vége) elkülönülő változatának megnevezésére, vagyis arra a leletkörre, amely a két névadó lelőhelyhez kapcsolódik. A továbbiakban ennek a leletanyagát tekintem át teljes részletességgel annak érdekében, hogy olyan régészeti markeret definiálhassunk, amelyek alapján pontosabb és megalapozottabb összevetéseket tehetünk annak a kérdésnek az eldöntése érdekében a jövőben, hogy a tárgyalt földrajzi variánsok mégis egy szerves kultúra specifikus részei, vagy valójában mindegyiket önálló régészeti kultúrának, leletkörnek kell tekintenünk.

¹²³ V. S. Flërov — a kazár kori kelet-európai leletanyag egyik legjobb ismerője — szóbeli közlése szerint az eddig feltárt leletanyagának több mint a 80%-a közöletlen.

¹²⁴ A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban. Korall 24–25 (2006) 73–88; Wotzka, H. P.: Zum traditionellen Kulturkonzept in der prähistorischen Archäologie. Paideuma 39 (1993) 25–44; Shennan, S.: Introduction: archaeological approaches to cultural identity. In: Shennan, S. (ed.): Archaeological Approaches to Cultural Identity. One World Archaeology 10. London (1989) 1–32.

Temetkezési szokások (38. kép)

Lovas temetkezések (85–88. kép). A szaltovói lovastemetkezések kutatástörténetének első fontos állomása volt 1900, amikor V. A. Babenko Verhnij Saltovban kamrasírokban, 1901-ben pedig V. A. Gorodcov a Zlivki-i I. temető aknasírjaiban tárt fel ló- és lovastemetkezéseket. 1946–1949-ben S. A. Semënov-Zuser Verhnij Saltovban újabb két ilyen temetkezést ásott. 1959–1961 között tárták fel az első jól dokumentált lovassírokat a Netajloka-i temetőben D. T. Berezovec vezetésével. Itt az akkor ismert 124 sírből 19 tartalmazott ilyen mellékletet, illetve két sírban olyan lószerszámokat is megfigyeltek, amelyek az eltemetés előtt tűzben voltak. Ez közvetlen összefüggést mutatott a Ű. V. Kuharenko által ásott Novopokrovka-i hamvasztásos sírokkal, ahol hasonló jelenség szintén előfordult. Az 1960-as években V. K. Miheev a Maâki (Carino gorodišce) melletti hamvasztásos temetőben számos lószerszám leletegyüttest figyelt meg. 1973–1982 között szintén V. K. Miheev vezetésével folyt a Suhaâ Gomol'sha 317 síros temető feltárása, melynél 17 ilyen temetkezést figyeltek meg. 1984–1992 között végezték az egyik legnagyobb birituális szaltovói temető feltárását a Severskij Donec mentén, Červonaâ Gusarovka falu mellett, ahol 121 hamvasztásos és 189 aknasíros temetkezés került elő, összesen 16 lovas- és 18 lótemetkezéssel. Az 1990-es évek elején A. V. Kryganov vezetésével a Harkiv-i Állami Egyetem kutatócsoportja folytatta a Netajlovka-i temető feltárását, ami napjainkig tart, bár ezt megelőzően úgy vélték, hogy az 1961-es gátépítés és duzzasztás alkalmával a temető teljes egésze víz alá került. 1991-től 1998-ig a lelőhelyen 128 sír lett föltárva, amelyből 12 sír tartalmazott ló maradványokat, vagy lószerszámokat (AKSĚNOV 1999, 11–30).

A szaltovói lovastemetkezések eredetét és lehetséges etnikai összefüggéseit már az 1980-as évek elején jól határozták meg. R. S. Orlov a Sivašovka-horizont tanulmányozása során a lovastemetkezések két fontosabb változatát különítette el: a részleges és a teljes ló eltemetésének szokását (ORLOV 1985, 103–104). Bár a Sivašovka-horizontot a bolgárok elődeihez kötötte, úgy vélte, hogy a 6–7. században a Fekete-tenger előterében a bolgárokon kívül az avarok és ugorok egy egységes kultúrközösséget alkottak, amelynek ez a temetkezési szokás szerves része volt (ORLOV 1985, 105). A bolgárokkal való összekötést I. A. Baranov, A. G. Atavin és sok más kutató is támogatta (ATAVIN 1996, 231–233). A. I. Semënov pedig kifejezetten a részleges változatot vélte bolgár etnomarkernek (SEMĚNOV 1987, 64). A Krím-félsziget sztyeppi régiójának és a Fekete-tenger előterének 7–8. századi temetkezéseit vizsgálva A. I. Ajbabin további változatokat különített el a

lovastemetkezésekben: a váz mellett elhelyezett kitömött ló, illetve a vázat fedő deszkaborítás tetejére helyezett ló (Dymovka, Koval'ovka), egész ló a váz mellett (Berezijskij kurgán), illetve a padmalyos sírban, az aknarészben elhelyezett változatot (Portvoe) (AJBABIN 1985, 201–202), ugyanakkor ezt a szokást és hagyatékot a korai kazárokhoz kötötte. E. V. Kruglov részletes anyaggyűjtés alapján, a ló elhelyezése alapján különített el csoportokat. Az első csoportba sorolta azt, amikor a részleges vagy egész ló a váz szintjén (a Kuban' és a Volga mentén jellemző), míg a másodikba, amikor a padkán vagy padmaly kiemelkedésén van elhelyezve a ló, mely utóbbi a Fekete-tenger menti régió sajátja (PLETNĚVA 1981, 75; PLETNĚVA 1990, 82; AKSĚNOV 1999, 194–197). Az ún. négyzetes árkokkal körülvett kurgánok horizontjának felismerése kapcsán, a solidus-leletek alapján eldőlt a kérdés, hogy ezek a lovassírok a kazárokhoz köthetőek, és G. A. Fëdorov–Davidovnak volt egy érdekes elmélete arról, hogy ezek a temetkezések valójában a Kazár Kaganátusba, még annak fennállása alatt betelepült besenyők sírjai. Az 1980-as évek elejétől S. A. Pletněva részletesen vizsgálta az erdős sztyeppi lovas temetkezéseket, melyet ő is a bolgár komponenshez kötött (PLETNĚVA 1981, 9), ugyanakkor a láb körül elhelyezkedő részleges lovas sírok esetében a magyar párhuzamokra is felhívták a figyelmet (AKSĚNOV 1997, 34–35).

A hamvasztásos temetkezések kérdésköre — az ott előforduló lovas temetkezésekkel együtt — a mai napig a szaltovói-kultúra egyik legproblematisabb kérdése. Több kutató véleménye szerint a lóval való hamvasztás útján történő temetkezés szokása a török törzsek felső rétegét érinti (VAJNŠTEIN 1966, 61; KLÂŠTORNIJ 1964, 58). Mások úgy látják, hogy ez szélesebb néprétegekhez is tartozott, akiknél később a hamvasztást felváltotta a lóval történő csontvázas temetkezés. Az első olyan szaltovói típusú, hamvasztással történő temetkezés, mely lószerszámokat is tartalmazott, 1936-ban Novopokrovka-n került elő, melyeket Ű. V. Kuharenko a 7–8. századra keltezett. A hamvasztásos temetkezéseket iráni eredetű népekkel kötötte össze B. A. Šramko a Pâtnic'ke-i temető közlése kapcsán (ŠČEGLOVA 1987, 50), míg a Káma-menti finnugor népekre, elsősorban a magyarokra gondolt a lovaskorongok miatt V. K. Miheev (MIHEEV 1982, 166).

A szaltovói lovas temetkezéseket a legrészletesebben V. S. Aksënov foglalta össze 1999-ben kandidátusi disszertációjában. Klasszifikációjában a következő csoportokat különítette el. I. típus: teljes ló; II. típus: részleges lovastemetkezés (koponya és a végtagok); III. típus: szimbolikus (lószerszámos) temetkezés; IV. típus: lótemetkezés önálló sírgödörökben. Ezen túlmenően a következő alcsoportokat különíthetjük még el:

I. típus 1: a ló teljes csontváza el van temetve a sírban, közvetlenül az elhunyt fölött.

I. típus 2: a lovat közös sírba temették közvetlenül az elhunyt mellé.

I. típus 3: a ló testét az elhunyt lábánál helyezték el. Ennek további variánsai:

- A) Az ember és a ló közös sírban helyezkedik el, ellentétes tájolással
- B) Tagolt sírgödörben, külön egységben helyezkedik el a ló.
- C) A ló a halott lábánál, a vázra merőlegesen fekszik.

A III. típus, a lószerszamos temetkezések szintén további variánsokra bontható:

III. típus 1: Az egyszerű gödörsírban az elhunyt mellé vannak helyezve a lószerszámok.

III. típus 2: A lószerszámok a padmaly mellett vagy a padkán vannak elhelyezve.

A IV. típusnál, a lótemetkezéseknél az alábbi altípusok különíthetők el:

IV. típus 1: Ló és lószerszám együtt.

IV. típus 2: Csak a lovat temették el.

V. S. Aksënov felvet egy V. típust is, amelyben a halott és a ló ugyan külön van eltemetve, de a temető szerkezete alapján felfedezhető a logikai egységük. A hamvasztásos sírokban megfigyelt lovastemetkezések alkotják V. S. Aksënov klasszifikációjában a VI–VII. csoportot. A gödörben szórt hamvas temetkezéseknél megfigyelhető altípusok:

VI. típus 1: A lószerszámok közös sírban a hamvakkal.

VI. típus 2: A mellékletek a sírtól távolabb, külön, rejtett gödörben (tajnik).

Az urnás hamvasztásos (VII.) temetkezések altípusai:

VII. típus 1: A mellékletek egy része az urnában, a másik része az urna mellett helyezkedik el.

VII. típus 2: Nagy mennyiségű mellékletet tartalmaz, ami közvetlenül az urna mellett helyezkedik el.

V. S. Aksënov a mellékletek és lovassírok összefüggései alapján társadalmi elemzést is végzett. Az ilyen típusú analíziseknek a szaltovói-kultúra esetében korábban is nagy hagyománya volt a szovjet szakirodalomban. S. A. Pletněva a Dmitrievka-i közösség temetőelemzése kapcsán különített el egy szegényebb réteget (kézműves, földműves, szegény nomád), illetve a született arisztokráciát (PLETNĚVA 1989, 272–282; PLETNĚVA 1967, 168–170). V. K. Miheev doktori disszertációjában a Verhnij Saltov-i temető alapján arra a következtetésre jutott, hogy három közösségi réteget lehet megkülönböztetni (MIHEEV 1984, 342–343): a szegények csoportját (43,7%); a földművesek és kézművesek csoportját (34,2%) és a hadi arisztokráciát.

V. S. Aksënov ennek kapcsán azt vizsgálta, hogy a hadi hierarchiában milyen helyet foglaltak el a lóval eltemetett egyének. A legjellegzetesebb attribútuma ezeknek a síroknak a nagy mennyiségű fegyver, ezért azt kutatta, van-e rendszer azok leletkombinációiban. Végül 5 csoportot különített el.

Az A csoportba az a néhány sír tartozik, ahol 3–4 fegyver együttes előfordulása figyelhető meg, melyek a szablya/kard, balta, lándzsa, íj és nyílhegyek. A B csoport minimális mértékben különbözik az előzőtől, mindössze a szablya/kard hiányzik — ezt a tárgyat esetleg örökítették. A C csoportot is a lovas katonákhoz kapcsolhatjuk, ezek a szaltovói könnyű lovas hadsereg magját alkották, viszont ez csak szerény, vagy kevésbé változatos mellékletekben mutatkozik meg az előző kettőhöz képest. A harci balta, lándzsa, ostorbuzogány, íj, vagy nyíl maradványai fordulnak elő. Teljesen más összetételt alkot a D csoport, melybe olyan sírok tartoznak, amelyek nagyobb számban, kifejezetten a lovakkal kapcsolatos mellékleteket tartalmaznak, fegyver csak elvétve van. Az E csoportot a fegyvermellékletes női és gyereksírok alkotják, a női sírokban leginkább az egyélű harci balták fordulnak elő.

A hiányos fegyverkészlet mellékletek alapján V. S. Aksénov arra következtetett, hogy a hadviselésben nem vett részt a társadalom minden tagja, hanem az elit jellemzőjévé vált (AKSÉNOV 1999, 130), amit a lovastemetkezések fegyvermellékletekkel való összefüggésének vizsgálata megerősít.

Koporsó. (86. kép) A temetkezési szokásokkal kapcsolatban kell megemlíteni a koporsó kérdését, mely elég rosszul kutatott téma, jóllehet a számos szerencsésen fennmaradt lelet igen eltérő variánsokat mutat. A koporsók egyszerű aknasíros temetőekben fordulnak elő többnyire, ácsolt deszkaszerkezettel. A legtöbb megfigyelés e téren a Červonâ Gusarovka lelőhelyről ismert, ahol a 27 feltárt sírből 24 esetben figyelték meg valamilyen faszerkezetes emlék nyomát (AKSÉNOV 1999, 148). 18 esetben, vagyis a döntő többségnél volt koporsófedél, a többi esetben ennek nem volt nyoma, viszont gyakran megfigyelhető volt a koporsó aljának hiánya is. Az utóbbi esetekben valószínűleg a faléceket valamiféle növényi, vagy állati eredetű anyag helyettesítette (kéreg, fű, bőr, anyag). A koporsó magassága 25–30 cm között változik, oldalai szöggel, kapoccsal voltak rögzítve és a láb felé szűkültek. Az összes talált koporsófedél lapos volt, olykor 2–5 cm-rel szélesebbek a koporsónál.

A temetés utáni, rituális célú halottbolygatás kérdése. 1975-ben kezdődött a Maâckoe gorodišče melletti temető (elsősorban a kamrasíros) feltárása, ahol a temetés utáni rituális halottbolygatás kérdéséhez igen sok megfigyelést tettek, elsősorban V. S. Flërov foglalkozott ezzel. Bár magát a jelenséget már korábban is megfigyelték, de részleteiben nem dolgozták ki azon ismerveit, hogy a rablástól miként különíthetjük el (FLËROV 2007, 121–151). A katakombás sírok feldúlását és a kevés melléklet jelenlétét sokáig rablásnak tulajdonították

(PLETNĚVA 1967, 81), csak később lett világos, hogy valószínűleg rituális célú jelenséggel van dolgunk (FLĚROV 1984, 180–181). Minderre V. S. Flërov a Maâckoe-i telepen feltárt kamrasírok többszöri felnyitásának, illetve a dromosz betöltésének rétegtani megfigyeléseiből következtetett. Később ugyanezt más szaltovói temetkezéseken is, még az aknasírokban is sikerült kimutatni (FLĚROV 1989; FLĚROV 1993, 53–55). S. A. Semënov-Zuser publikációi alapján felmerült a Verhnij Saltov-i kamrasírok esetében, majd a Rubežanka-i temetőnél is a szertartás meglétének kérdése, amit végül V. S. Aksënov erősített meg (AKSĚNOV 1999; AKSĚNOV 2002). Ezeket a megfigyeléseket igazolták az észak-kaukázusi Klin-Âr III. lelőhely késői kamrasírjainak feltárásai is.

A Verhnij Saltov-i IV. (kamrasíros) temetőben ezt a rítust a következő ismérvek alapján különítették el: nem teljes a csontváz, sok a melléklet (pénzek, arany és ezüst ékszerek, ametiszt, hegyikristály és karneol gyöngyök) (KOLODA 2004, 234). Ezek az adatok a kutatók többsége szerint kizárják a sírrablást. Ugyanakkor komoly probléma, hogy sokszor nem teljes egészükben tárták fel és publikálták a dromoszokat, azok betöltését, mely alapján biztosabb választ kaphatunk erre a kérdésre. Az V. S. Aksënov által 2003-ban feltárt Verhnij Saltov-i 72-es kamrasír publikációjában ugyanakkor jól elkülönül az elsődleges és másodlagos betemetés a dromoszban, színben, tömörségben és konzisztenciában. Különböző mélységekben talált faszenet, illetve szaltovói kerámiadarabokat. A többször kiásott dromosz végén, a kamra bejáratát fa deszkalap zárta le. Négy gyerekcsontvázat találtak benne és némi tárgyi emléket, köztük két ezüstpénzt. Ez az első feltárt csoportos szaltovói gyermeksír, pontos okát csak találgathatjuk. A gyerekeket négyzetes alakban helyezték el (AKSĚNOV–HORUŽAÂ 2005, 288–289).

A sírrablásokkal kapcsolatban azt várnánk, hogy az elkövetők valamennyi csontot válogatás nélkül felforgatják, néha elbontják a sírgödör falait és elviszik az értékes leleteket, elsősorban nemesfémeket. Ezzel szemben számos esetben a bolygatás csak egy kisebb területre terjed ki, a bolygatott csontokat néha csomóba rakva, egy kupacban találjuk, mellékletekkel, a beásás, illetve a ráásás pedig pontosan a halottat érinti. Az egyik legérdekesebb megfigyelés az ilyen sírokban, hogy bármely részét is érintette a váznak a bolygatás (ez többnyire a felsőtest volt), a térdkalács rendszeresen hiányzik, illetve hasonlóan gyakran fordul elő a lábfej csontjainak bolygatása is (FLĚROV 2008, 184).

1971-ben L. S. Klein expedíciója dolgozott a Sokolovskij kurgánon, és kimutatták, hogy a halott ártalmatlanná tétele a kurgános sírok esetében is szokás volt (KLEIN ET AL. 1972).

Sarkel esetében szintén V. S. Flërov állapította meg először, hogy a várfal melletti halomsírokból szintén megfigyelhető az „ártalmatlanná tétel” („obezvraživanie pokojnikov”) szokása. Úgy tűnik, a lakosság tovább vitte ezt a szaltovói hagyományt, de kicsit változtatott is rajta, itt ugyanis főleg a végtagok csontjait bolygatták (FLËROV 1989). A Krím-félsziget kazár kori temetői közül Mangup esetében írta le N. I. Barmin a bazilika melletti 8–9. századi sírokról, bár ő új terminust használ a „hullák ártalmatlanná tételének szertartása” (BARMIN 1997, 53). V. S. Flërov szerint ez nem szerencsés kifejezés, mivel a hulla mozdulatlan, élettelen, nem fejezi ki azt az igényt, hogy ártalmatlanná tegyék, jobb szó az „eltemetett.” N. I. Vinokur az Artezian gorodišče középkori rétegeiből közölt egy elkülönített sírt, egy ovális gödörben fekvő fiatal felnőtt temetkezését, aki a jobb oldalán feküdt, fejjel D–DK felé, mellékletek nélkül (VINOKUROV 2004, 97, 8 kép). A lábsontokat elmozdították. A szerző szerint a fiatal felnőttet rituálisan feldarabolták, hogy ne tudjon visszajönni a túlvilágról és ne árthasson az élőknek (VINOKUROV 2004, 64). A lábak leírt helyzete (a lábszárcsontok a jobb comb fölött, az egyik sípcsont megfordítva, a lábközépcsontok ugyanitt) jellemző sok szaltovói sírra is. A 10–11. századi oguzok temetkezéseit E. V. Kruglov vizsgálta (KRUGLOV 2000; KRUGLOV 2000a) és publikációiból kiderül, hogy a vizsgált temetkezések több mint 70%-ában teljesen vagy részben fel voltak dűlva a csontvázak, de csak 27 esetben valószínű a sírrablás. A sírrablók ugyanis gyakorlatiasan jártak el, aligha temetik be maguk után a gödröket, a csontokat és tárgyakat szanaszét dobálják (KRUGLOV 2001, 405).¹²⁵

A már említett Klin-Âr III. temető környékén ez a rítus már a korai alán és szarmata temetkezésekben is megfigyelhető. V. S. Flërov gyűjtése alapján elmondhatjuk, hogy a hasonló jellegű temetés utáni szertartások már a Kr. u. I. évezred elejétől egészen a késő középkorig megfigyelhetőek egymástól távol eső régiókban (FLËROV 2007). A E. V. Kruglov által az oguzoknál tett megfigyelés ugyanakkor kétségbe vonhatja V. S. Flërov azon elméletét, amely szerint a holtak ártalmatlanná tétele a letelepedett népek sajátja volt (FLËROV 2007, 189).

A LELETANYAG

Fegyverzet (89. kép). A szaltovói kultúrkör fegyverzettel kapcsolatos leletei gazdagnak mondhatók. Ide sorolhatjuk a távolharcnál az íjat, a közelharcnál a szablyát, pallost és kardot,

¹²⁵ E. V. Kruglov az ásatások módszertanával kapcsolatban szorgalmazta, hogy be kell vezetni a csontok rendszerezését, kiterjeszteni a rétegenkénti vázlatkészítés gyakorlatát (KRUGLOV 2003).

a töröket és a lándzsák számos változatát, a harci baltákat és az ostorbuzogányokat, valamint a védőfegyverzetet: a páncélinget, pallost és a szablyát.

Érdekes ugyanakkor a fegyverek eloszlása pl. az erdős sztyepp legnagyobb szaltovói temetőiben. Verhnij Saltov-ban és Ūtanovkán nincs íj és alig fordul elő nyílhegy, viszont nagyobb arányban fordulnak elő a török. Az utóbbi lelőhelyről egyelőre szablyát sem ismerünk. Nižnaâ Lûbânka és Dmitrievka közel áll egymáshoz abban a vonatkozásban, hogy gyakori az íj és a nyílhegy, továbbá a szablya (előbbinél a sírok 9%-ban!), de török egyáltalán nincsenek. A leletanyagban egyébként is szegényes Maâckoe gorodišče esetében pedig a fegyverekből is kevés van.

Szablya és kard (90–92. kép). A 7. században még egyértelműen az egyélű kardok (0,75–1 m) jellemzik a kelet-európai leleteket, mely régióban a szablya feltűnése egyértelműen a kazárokhoz köthető. A lovas harcmódorhoz a kardok hosszát és súlyát csökkenteni kellett, így alakultak ki az orosz szakirodalomban pallosnak nevezett kardok, melyek manőverező képessége már jóval nagyobb volt. A 7. századi pallosok (Arcibaševo, Ūč-Tepe, Epifanovo) esetében megfigyelhető a markolat enyhe görbülete az él felé, ez az újítás a perzsáktól eredeztethető, illetve ide sorolhatók még a hüvelyek P-alakú függesztő fülei is. Jóllehet a 7–8. század fordulóján valamennyi kiemelkedőbb leletben kardokat találunk, a híres Verhnij Čirûrt-i 17. kurgánból való csontfaragványon a kazár lovasnál egyértelműen szablya figyelhető meg. A szablyákra való áttérés időszaka a 8. század közepe, amelyet a Dmitrievka-i 52. kamrasír lelete bizonyít. A Kazazovo-i 11. sírból ismerjük a legjobb példát a Voznesenka-i típusú pallosok szaltovói szablyákba való átfejlődéséhez: a penge még egyenes, de keskenyebb és az alsó 15 cm-en fokéles, amelynek mérete a szaltovói szablyákon 10–18 cm között változnak. A szaltovói szablyák megőrizték a keresztvasukon a rombikus, végükön pedig a kör alakú kiszélesedést, melyek kezdetben még laposak. A szablyák pengéje a 9. században már enyhén ívelt, mely megnövelte az ütés erejét (KOMAR–SUHOBOKOV 2000).¹²⁶

A szaltovói szablyák mérete általában 80–100 cm, amelyből a penge hossza 80–85 cm, az él hossza 70 cm körüli, ez utóbbi legnagyobb szélessége 3–3,8 cm. A penge két oldala párhuzamosan fut, csak a hegynél tartanak össze, ahol 16–20 cm körüli fokélt alakítottak ki. A markolat hossza 10–12 cm között mozog. A penge íveltsége nem haladja meg az 1,5 cm-t, ugyanakkor a markolatoknál is megfigyelhető egy enyhe hajlás az él felé. A markolatot 1–2

¹²⁶ A kutatásban meggyökeresedett terminusról érdemes elmondani, hogy a szaltovói szablyák valójában még nem szablyák, hanem a kardok és a szablyák közötti átmeneti fegyverek, az elnevezést tehát nem feltétlenül kell megváltoztatni, de ezt fontos tudni a használatakor.

szegecs rögzítette. A keresztvas többnyire rombusz átmetszetű, korábbi változata az egyenes végű (2. típus) keresztvas (8. század második fele 10. sz.), míg a 9. században egyre elterjedt a kiszélesedő végű (1. típus) keresztvas (KRYGANOV 1987, 108; AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 107). A markolatok végén markolatgombok is előfordulnak, melyet általában négy szegecsnyúlványon keresztül rögzítettek. A hüvelyveretek ovális alakúak, félkör alakú kiszélesedéssel, peremük néha hullámos (AKSĚNOV 1999, 76, ris. 21: 5r, 6b, 9r), a felfüggesztéshez gyakran ezüstcsatokat használtak (AKSĚNOV 1999, 77, ris. 21: 2, 5b, 6a, 9b, 9b), a hüvelyvéget alul szintén gyakran ellátták koptatóval.

Az erdős sztyepp szablyaleletei az enyhén hajlított pengéjű darabok közé tartoznak, az ún. kazár vagy szaltovói típus (MERPERT 1955, 124), melyek a 8–10. századra tehetők (KRYGANOV 1987, 60). Hasonlóak fordulnak elő a Don-vidéki alán és bolgár emlékekben is (BRATČENKO–ŠVECŮV 1984, 214, 2: 4; KAMINSKIJ 1987, 3: 20; KRYGANOV 1993, 53, 1: 2; PLETNĚVA 1989, ris. 34), illetve a Severskij Donec medencéjének hamvasztásos temetkezéseiben, pl. Krasnaâ Gorka-n (AKSĚNOV 1998, I. tabl.; AKSĚNOV 2005, 183, 3: 1; MIHEEV 2004, 79, 1: 1, 2 kép), Novopokrovka, Pâtnickoe és Topol' mellett (KUHARENKO 1951, 30: 4; 34: 36 kép; ŠRAMKO 1983, ris. 11: 15). De a szaltovói-kultúra területén kívül is, a vele egyidejű emlékek között (GENING 1962, XIII: 5, 6; GENING–HALIKOV 1964, ris. 16; IZMAJLOV 1989, 108; KAZAKOV 1971, ris. VII: 19; KORZUHINA 1950, 2., 3. tabl.). Tekintettel ezen szablyák kis méretére és enyhe görbületére, nem datálhatjuk őket a 10. századra, mert a 10–11. századi szablyák görbülete élesen megugrik (3–4,5 cm) (KIRPIČNIKOV 1966, 67; IZMAJLOV 1989, 109).

Török és harci kések (89. kép). A török (kétélű pengével) és a harci kések valójában kiegészítő fegyverek a közelharcban, ráadásul főleg a gyalogosoknál, így nem csoda, hogy a nomád harcmodorban nem terjedt el túlságosan a Kazár Kaganátusban. Ugyanakkor a szakirodalomban nagy vita folyik egyes török, illetve hosszabb kések valódi funkciójáról, melyek jelentős számban fordulnak elő, így érdemes ezeket is áttekinteni. A korai török — a késekkel ellentétben — egyélűek és nyelük egyenes. A 7. század végén a kazároknál az Európában addig nem ismert közép-ázsiai türk típusú török tűntek fel, az él felé igen erősen görbülő nyéllel: Glodosy, Voznesenka, Borisovo 138. sír, illetve 8. századi példaként Topoli-t említhetjük (KOMAR–SUHOBOKOV 2000). Ez utóbbinál a keresztvas közepén rombikusan kiszélesedik, végein pedig — miként a szaltovói szablyák esetében — fokéles. A 8. század második felétől a török eltűnnek és a hosszú késeket használja a szaltovói lakosság, amelyek

valójában nem különböznek a köznapiaktól.¹²⁷ A kések átlagos hossza 25 cm, markolatuk 8 cm, pengeszélességük 2–3 cm (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 113).

Lándzsa (93–94. kép). A kora szaltovói időszakban, a 8. századot megelőzően gyakorlatilag teljesen hiányoznak a lándzsahegyek a kelet-európai régészeti hagyatékból, mindössze a Borisovo-i 43. sír lapos, háromszög alakú, kaukázusi típusú leletét említhetjük (SAHANEV 1914, tabl. I:26). A 8. században tűnnek fel a keskeny, négyélű pikák, pl. Glodosy és Verhnij Čirürt 20. kurgánjában. A keskeny páncéltörő típus marad a legelterjedtebb a klasszikus szaltovói időszakban is. A széles, levél alakú lándzsahegyek ritkán fordulnak elő. A lándzsáknak két fő típusuk terjedt el: a lapos és a rombusz átmetszetű változat. Tömegében a hamvasztásos és a kamrasíros alán temetkezésekből ismerjük ezeket, a kurgán alatti kazár sírokban ritka leletnek számítanak (KOMAR–SUHOBOKOV 2000). A lándzsák között három típust különíthetünk el:

Az 1. típusba a pika tartozik, melyek köpűsek, hegyük hosszú, keskeny, rombusz vagy négyzet átmetszettel. Teljes hosszuk 24–31 cm között változik, a penge szélessége 1,5–2 cm, a köpű átmérője 2,8–3,1 cm. A nyak és él találkozásánál kisebb-nagyobb kiszögellés látható, a legtöbbször a köpű és az él kb. egyforma hosszú. Néhány esetben a nyélre rögzítéshez a köpű alját átfogó hurkok vannak forrasztva, a többinél a köpű palástjának alján apró lyukak vannak ütve a szögek számára (AKSĚNOV 1999, 78, 23, 24 kép; MIHEEV 2004, 79, 3: 7 kép; AKSĚNOV–VOLOVNIK 1999, 1: 10; 2: 8 kép; KUHARENKO 1951, 30: 1. kép). Előfordul, hogy a nyakrész függőleges vonalakkal, vagy pont-kör mintával díszített (AKSĚNOV 1999, 78, 24: 4, 7 kép; AKSĚNOV 2005, 183, 3: 19 kép; MIHEEV 2004, 79, 3: 8 kép), hasonlók amely a Kuban' vidéki 8–9. századi hamvasztásos temetkezésekből is ismertek (DMITRIEV 1979, 2: 1 kép). A köpű és a hegy találkozásának kialakítása alapján két főbb altípusuk különböztethető meg: a köpű egyenes folytatás a hegy (A típus), illetve ahol ezt egy kis kiugrással oldották meg (B típus).

A 2. típusba a nyújtott háromszög alakú, széles élű és kissé ferde, jól kivehető vállú lándzsák tartoznak. A penge metszete rombusz alakú, a köpű szélesedő és gyakran megmunkált. A 8–11. században Kelet-Európában nagyon elterjedt forma, nem köthető szorosan egy területhez (KIRPIČNIKOV 1966, 12), az Alsó-Don vidéki szaltovói emlékekben azonban csak egy-egy fordul elő (LĀPUŠKIN 1958, 123, 16). Itt a köpű kialakítás alapján három típust különíthetünk el. A 3. típusnál kúp alakú a lándzsa hegye, a köpűn egy-egy levél

¹²⁷ Érdekes megfigyelés, hogy az alán kamrasíroknál előkerült olyan változatuk, ahol egy fatokban 2-3 kés volt (MIHEEV 1985, ris. 34. 1–8), melyekről felvetődött, hogy hajító török (MINASĀN 1980, 72).

alakú oldalszárny van. Teljes hosszuk 27–31 cm, a penge legnagyobb szélessége 5,5 cm, a köpű átmérője 3,7–3,9 cm. A nyélre való rögzítéshez a köpűn hurkok vannak, illetve szeglyukak. Ez a változat már a szkíta kor óta ismert és elterjedt, a kazár korban archaikusnak számít. A kora középkori eurázsiai emlékekben nagy számban fordulnak elő Mordvinföldön, pl. a Panonvo-i temetőben (ALIHOVA 1969, ris. 21: 9). A Donec-vidéken a Lysij Grob, Krasnaâ Gorka, és Netajlovka lelőhelyeken gyakoribb (AKSĚNOV 1999, 80, ris. 25: 3, 4; 26: 1; AKSĚNOV–VOLOVIK 1999, ris. 1: 9; AKSĚNOV–HORUŽAÂ 2005, ris. 7: 18). Érdekes megfigyelés, hogy ebben a régióban mindig pikákkal együtt fordulnak elő gazdag sírokban (AKSĚNOV 1998, I–II. tabl.). Ezért A. V. Kryganov kifejezetten a hadvezérek temetkezéseivel kötötte össze őket (KRYGANOV 1989, 109).

A 3. típusnál a lándzsahegy kónuszszerű formát alkot. A köpűje két oldalszárnyal tagolt, pengéje levél, aszimmetrikus, vagy rombusz formájú lehet.

A 4. szaltovói lándzsahegy-típus szintén széles körben elterjedt változat (Kirpičnikov II. típus (KIRPIČNIKOV 1966, 12). A rombusz alakú hegyen jól kivehető az él, hossza 20,6–30,5 cm, a penge szélessége 3,5–4,8 cm, a köpű átmérője 2,4–3,2 cm. A köpű alján lyukak szolgálnak a felerősítésre, melyek ugyanakkor a szláv fegyverzetre nem jellemzőek (KIRPIČNIKOV 1966, 12), inkább a 9–11. századi ősmordvin temetőkben gyakoriak (IVANOV 1952, XXX: 1; CIRKIN 1984, 1: 7). Ez a technikai megoldás a 10. században már elavultnak számít (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 110–112).

Harci balta, fokos, csákány (95–98. kép). A Kazár Kaganátus népeinél a harci balták és fokosok feltűnése egyértelműen észak-kaukázusi eredetű volt. A tárgyak sztyeppe elterjedése már a 7. század végétől adatolható (Borisovo 41., 43. sír); a 8. századra pedig egyformán elterjedt lett a Kaganátus alán, bolgár és kazár népességénél, hamvasztásos és csontvázas rítussal egyaránt (KRYGANOV 1993, 56; PLETNĚVA 1967, 168; SAVČENKO 1986, 86; KAZAKOV 1971, 104, tabl. VII: 1–11; BAGAUDINOV–BOGAČĚV–ZUBOV 1998, 11, ris. 24: 6). A harci balták méretüket és súlyukat tekintve nem nagyok, a vágó él és a fok kialakítása alapján számos altípusba sorolható. A szaltovói balták többségének azonban keskeny és elnyújtott éle és kör, illetve ritkábban négyszögletes foka van. Ritka változat, ahol a fok helyet szintén rövid vágó él figyelhető meg, egy esetben pedig hegyben végződő csőrös kiképzés is ismert (KOMAR–SUHOBOKOV 2000). Több kutató is feltételezi, hogy ezeket a baltákat békeidőben háztartási célból is használták (PLETNĚVA 1967, 158).

Ezeket a közelharcban népszerű eszközöket a sírban övön, vagy kézbe adva találjuk. Elterjedésükre jellemző, hogy a teljes egészében közölt Suhaâ Gomolša lelőhelyen a sírok mintegy harmadánál előfordulnak, sőt női és gyereksírban is gyakoriak.

V. S. Aksënov és V. K. Miheev klasszifikációja szerint a penge alakja szerint megkülönböztetünk háromszög vagy téglalap alakú, enyhén ívelt változatokat.

Az él formája szerinti felosztás szerint az 1. típus hosszú trapéz alakú éllel ellátott, az irodalomban háromszög alakú baltaként is nevezik. Magassága 15–17 cm, az él szélessége 4–5 cm, súlya max. 0,3 kg. Egész Kelet-Európában igen elterjedt változat (pl. KIRPIČNIKOV 1966, 33; TARABANOV 1983, 1: 16 kép; SAVENKO 1985, 1: 9; IVANOV 1952, XXXIX: 3. tabl. 35; KOVÁCS 1981, 11).

Az 1a típusnál a fok metszete szögletes, formája és mérete az élhez közelít. Ezek főként a Donec-vidéki alán kamrasírokban dominálnak (VINNIKOV–AFANAS'EV 1991, ris. 6: 10; 8: 2; PLETNĚVA 1989, ris. 74: 35). Időrendjük a 7. század második felétől – a 8. századig terjed. Az 1b típus jellemzője a széles fok, amely kerek vagy négyoldalú, a vége felé szélesedő vagy gomba alakú. Ezek főként a 8. század végére, illetve a 9. század első felére jellemzőek (SVÂTKIN 1998, 261).

A balták 2. típusa a nyél felé nyújtott élű, magassága 14–29 cm, az él szélessége 3,3–5,5 cm, Kelet-Európában a 8–11. században voltak népszerűek, pl. a Don-vidéken (VINNIKOV–AFANAS'EV 1991, 21: 11 kép; SAVČENKO 1986, 7: 1; FLĚROV 1990, 18: 1). A Severskij Donec medencéjében sok kutató szerint a legkorábban a 9. századra datálható emlékekre jellemzőek leginkább (KRYGANOV 1987, 86).

A 3. típus a 2-es típusra hasonlít, de az éle néha „kettős-szakállas” (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 110). Magasságuk 24 cm, az él szélessége 5,2 cm, míg súlyuk általában 0,35 kg. Ez a típus főleg kora középkori észak-kaukázusi emlékekre jellemző (BABENKO 1910, 135 kép; VINOGRADOV–MAMAEV 1985, 2: 20 kép; MINAEVA 1951, ris. 6: 1; KOVALEVSKAÂ 1981, 94: 5, ris. 44), néha előfordulnak a 9–11. századi óorosoz anyagban (KIRPIČNIKOV 1966, XII: 4–6), valamint a honfoglalás kori magyar sírokban is (KOVÁCS 1981, 11). Ismertek a Dunai Bulgária emlékeiben (V'AZAROVA 1976, ris. 176: 5), ahol a Don-vidéki anyagok alapján a 9. századra keltezték.

A harci balták jól reprezentáltak a szaltovói lovas sírokban is, ahol V. S. Aksënov a következő típusokat különítette el (AKSĚNOV 1999, 152–155): 1. típus: a csákány-balták, melyekre a hosszú, trapézformájú él jellemző. Az 1. altípus A példányaira jellemző a derékszögű kis fejszefoka, melynek mérete megközelíti a penge formáját és méretét. Az 1. altípus B esetében elég nagy a fejszefok (kör, négy-, vagy nyolcszögű) a végén kiszélesedő

vagy gombakalap formájúak. Az 1. altípus C változata nem túl magas, lapos fejszefokkal van ellátva, amely a mindennapokban használt baltákhoz hasonlít. Csupán a mérete és a váza alapján lett a harci fejszéhez sorolva (KIRPIČNIKOV 1966, 28). A 2. típust az oldalában széles vágóélű, köpüs balták alkotják, míg a 3. típusra jellemző a kétbarázdás élforma. A 2. típus 1. variánsaként különítették el a körformájú kis fejszefokú csákányt, hosszanti irányú csatornával. A. V. Kryganov ezt egészítette ki a 4. csoporttal, amelybe a bronz fokosokat sorolta, az 5. csoportba pedig az ólom hegyű csákányokat (KRYGANOV 1993, 56).

Ostorbuzogány (99–100. kép). Bár a szaltovói láncos buzogányoknak már önálló cikket is szenteltek (KRYGANOV 1987), de valódi klasszifikációjuk és eredetük kérdése még kidolgozatlan. A jelenleg használt tipológia alapja az alapanyag megkülönböztetése, jóllehet ez ebben az esetben másodlagos szempont (KOMAR–SUHOBOKOV 2000). Alapvetően a függesztőfüllel (vagyis bőrszíjjal rögzített) és az átfúrással ellátott változatokat kell megkülönböztetni. Az előbbi többségénél maga a tárgy egy csontból esztergált, tojás alakú csontfej, melynek közepén vasbetét van (Oboznoe, Maâki 3, Sarkel) (KOMAR–SUHOBOKOV 2000, ris. 3, 25, 26). Készülhet csontból, vasból, vagy bronzból (KOMAR–SUHOBOKOV 2000, ris. 3, 24, 43, 44). A második típus jóval masszívabb, közepen hosszában átfúrt, amelyet egyaránt használhatott lovas, vagy gyalogos harcos. Formára szinte valamennyi különböző, vasból, csontból, kőből, bronzból, vagy ólomból egyaránt készülhettek (KOMAR–SUHOBOKOV 2000, ris. 3, 18–23, 27, 28, 40–42).

Érdekes, hogy ilyen tárgyak női (Suhaâ Gomolša 89), sőt gyermeksírokból (Suhaâ Gomolša 274) is gyakran kerülnek elő, az ólomból készült példányok pedig feltűnően kisméretűek és soha nem deformáltak, amelyet a használatuk feltételezne. A Verhnij Saltovból előkerült négy tüskés változat természetesen nem hagy kétséget a használatára felől. A Suhaâ Gomolša 89. sírban talált ostorbuzogánynak pedig lehet, hogy két feje volt. A. V. Kryganov korábban úgy vélte, hogy ez a tárgytypus észak-kaukázusi eredetű és e sztyeppi népeknél nem jelenik meg a 9. század előtt (KRYGANOV 1987, 66–67), de O. V. Komar meggyőzően érvelt 8. század eleji feltűnése mellett a korai kazár leletanyagban (KOMAR–SUHOBOKOV 2000).

A. V. Kryganov az alábbi típusokat különítette el. Az I. típusba a csont buzogányokat sorolta, összesen 14 darabot, melyek felülete gyakran fényezett, formájuk szerint pedig lehetnek gömb, körte, vagy hosszúkás alakúak. 1. variánsánál a felerősítésre egy egyszerű lyuk szolgál, a 2. variánsnál hurok, vagy áttörés a tárgy felső végében, míg a 3. variánsnál a hosszanti furatban egy, a végén hurokkal ellátott vasbetét van (KRYGANOV 1987, 64).

A II. típusba a vasból készült láncos buzogányok tartoznak, forma alapján az enyhén lapítottól a bikónikus változatig. Ennek 1. variánsa az elterjedtebb, amelynél a felerősítésre egyszerű lyuk szolgált, míg a 2. variánst, ahol a felerősítésre szolgáló nyílás elkülönül a tárgy testétől mindössze a Verhnij Saltov-i temetőből ismerjük (KRYGANOV 1987, 65).

A láncos buzogányok III. csoportja szintén vasból készült és ritka típus, fő jellegzetessége a négyzetes fejkialakítás, mely formailag igen közel áll a 10–11. századi rusz buzogányokhoz (KRYGANOV 1987, 65).

A IV. típust a bimetál darabok alkotják, mintegy 10 db ismert. Kialakításukra jellemző, hogy a vas, vagy ólom magot bronzköpennyel vonják be. Formájuk többnyire ovális vagy körte alakú, két, vagy háromtagúak. 1. variánsa egyszerű függesztőlyukkal ellátott, mely csak az Észak-Kaukázus és az erdős sztyepp régiójából ismert. A 2. variáns a tárgy testétől elkülönülő függesztőfüllel kialakított gömb alakú, művészi öntéssel készített típus. Párhuzamai Volgai Bolgáriából is ismertek. Már a 8. század második felében feltűnnek és egészen a 10. századig előfordulnak a Severskij Donec mentén (KRYGANOV 1987, 66).

Az V. típust az ólomból készült láncos buzogányok alkotják, melyek szintén csak az erdős sztyepp szaltovói temetőiből ismertek, tojás alakúak, de többségük függesztőfül nélküli. A VI. típusba a kőből készült változatok tartoznak. Tojás és körte alakúak, sima furattal a felfüggesztésre.

Összefoglalva úgy tűnik valamennyi típusnak saját elterjedési területe van, a kő és csont változatok a Don-menti sztyeppre, a bronz, az ólom és bimetál láncos buzogányok az erdős sztyeppi övezet temetőire jellemzőek. Ennek a késő szarmata kortól a mongolokig jellemző tárgytípusnak harci funkciójuk mellett díszítmény szerepük is valószínűsíthető.

Íj (101–102. kép). A kora középkori kelet-európai harci felszerelések között kiemelkedő szerepet játszott az íj és a nyíl, hiszen a csatákban az a fél, amelyik nem bírta ki a csata elején az ellenfél nyílzáporát, el is vesztette az ütközetet (KOMAR–SUHOBOKOV 2000, ris 3). A korai kazár időszak, 7–8. századi kurgán alatti sírjaiban ezért gyakran találunk összetett reflexíjra utaló leleteket. A kazárok a közép-ázsiai típusú reflexíjat használták, melynek a markolata és az íjszarvai is összetettek voltak, melyeket kívülről csontlapokkal fedtek. Ezek frontális és oldallemezek, melyek közül az utóbbiak mindig párosával fordulnak elő. A markolatlemezek trapéz alakúak és végeiken irdaltak (KOMAR–SUHOBOKOV 2000, ris. 2, 4, 6, 13–14). A 8. századi íjak szerkezetileg azonosak a korábbiakkal, de a szarulemezek íveltsége megnő, míg a markolatlemezek alakja egyre inkább levél formájúvá módosul (KOMAR–SUHOBOKOV 2000, ris. 2, 9–17). A 9–10. században az íjcsontok száma folyamatosan csökkent, egyre gyakoribbá

váltak azok a szaltovói jellegű íjak, ahol az íjszarvakon mindössze egyetlen rövid, háromszög átmetszetű frontális íjcsont volt (KOMAR–SUHOBOKOV 2000, ris 2, 18). Ilyen lelet ismert pl. a Suhaâ Gomolša 192. és a Krasnaâ Gorka 150/κ-13, 216/κ-19, 254, 293/κ-34, 282. sírban (AKSĚNOV 2005, 156–158). Hasonlóak az erdős sztyeppei Don-vidéken az alán katakombás temetkezéseken is vannak főleg (VINNIKOV–AFANAS’EV 1991, 22: 4, 5; KRYGANOV 1993, 1: 3; FLĚROV 1984, 16: 4, 5; 19: 8). Ez a fejlemény, illetve az íjcsontok számának csökkenése valószínűleg összefüggésben van az íj szarvainak szerkezeti változásával, talán csökkent az íjkarok ereje, mivel a nyílhegyek mérete, és ezáltal a nyílvessző súlya is csökkent.

Az íjcsontok kiképzése sok információt hordoz az egykori íjak szerkezetéről. A csontlemezek hátoldalain erőteljesebb és durvább irdalás a jellemző, amely a felerősítést szolgálta. Az előoldali irdalás finomabb, néha végigfut a szarvlemezek belső íve mentén. Ez utóbbi főleg a „kazár” íjra jellemző (KRUGLOV 2004, 64; KRUGLOV 2005, 79–81). Hasonló íjcsontok egyébként a kazár korban szinte minden törzsnél és népnél elterjedtek az eurázsiai sztyeppéken (MOGIL’NIKOV 1981, 19: 61; 20: 42; 27: 33; KYZLASOV 1981, 30: 30; 48: 84; PLETNĚVA 1981, 36: 6; 52: 29; HUDÁKOV 1986, 62: 3, 5, 17, 12, 22; 74: 1; 80: 1, 6). Az északi szaltovói területen a Sumaâ Gomolša 254. és a Krasnaâ Gorka 293/κ-34 sírt említhetjük példaként, melyek a 8. század végére – a 9. század elejére keltezhetőek (AKSĚNOV 2005, 157, 158, 1: 19). V. S. AksĚnov és V. K. Miheev a szaltovói íjcsontokat két főbb csoportba sorolta kialakításuk és az íjon való elhelyezkedésük alapján. Az 1. típust a lapos, oldalt elhelyezkedő lemezek, míg a 2. típust a frontális, rövidebb (9–10 cm) betétek alkotják, amelyek metszete egyenlő oldalú háromszög formájú (AKSĚNOV–MIHEEV 2006). Fontos még a Sokolovskaâ Balka-horizont íjcsontjainál megemlíteni a markolaton, az íjász felőli oldalon elhelyezett trapéz átmetszetű markolatlécet, melyet nemrég a honfoglalás kori anyagban is sikerült kimutatni (BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009).

Íjtegez. Sajnos az íjtegezekre még kevesebb analógiánk van, de a Vernij Čirûrt-i faragvány ábrázolásán egyértelműen felajzatlan állapotban tartják a kazárok az íjakat, bőrtokban, amelyet az övhöz, vagy a nyereghez rögzítettek a baloldalon. Ilyen lelet mindössze a kaukázusi alánoknál, a Močševaâ Balka lelőhely 482. sírjából ismert (KAMINSKIJ 1982). A. V. Kryganov véleménye szerint azok a függesztőfülek (-hurkok) sorolhatók még ide feltételesen, amelyek bőrmaradványokkal kerülnek elő (KRYGANOV 1996). Kérdéses ugyanakkor, hogy a kazár korban használtak-e merev, készenléti íjtartó tegezeket, amelyeket S. A. Pletněva rekonstruált. Konkrét leletek híján ma ez még kérdéses (KOMAR–SUHOBOKOV 2000, ris. 4).

Nyíltegez (103–104. kép). A kazár kori kelet-európai tegezektől sajnos többnyire csak a tegezakasztó horgok, illetve függesztőfülek maradtak fenn, így nehéz képet alkotni róluk. Az A. I. Kubyšev által a 7. századi Sivašovka-i nyírfakéreg tegezről készült rekonstrukciója ugyanakkor irányadó lehet, mely az Altaj vidéki ún. „zsebes tegezekhez” áll közel, annyi különbséggel, hogy a nyilakat hegygel lefelé tárolták bennük. A Krasnaâ Gorka-i 103/k-7 sírból elég rossz megtartású tegezt ismerünk, amely ugyanakkor számos információt hordoz számunkra. Alapvetően fából és vastag bőrből készült (ez utóbbi belülről kapcsolódott a külső faszerkezethez), és kívül faragott csontlemezekkel díszítették. A nyílhegyek olyan sűrűn helyezkedtek el benne, hogy valószínűleg csak hegygel lefelé helyezve fértek el a tegezen. A Dmitrievka-i lelet bőrből készült, vas függesztőfüles, valamint a fenéklemembe ütött függesztőfüllel ellátott tegez S. A. Pletněva által adott rekonstrukciójának (PLETNĚVA 1999, ris. 13) pontossága ugyanakkor kétséget ébreszt, mivel jelenleg egyetlen kazár, vagy szaltovói temetkezést sem ismerünk, ahol az altaji típusú „zsebes” tegezen a nyílveszőket hegyükkel felfelé tárolták volna (KOMAR–SUHOBOKOV 2000).

A szaltovói temetőben viszonylag gyakori leletnek számítanak a tegezkarikák és tegezakasztó fülek. A legjellemzőbb formájuk a vaslemezből készített, két szimmetrikusan elhelyezett levél alakú vagy szögletes lemez, kerek kiszélesedéssel a végén, melyeket szegecs fogj össze. Ez az összeerősítés jellemző a 8–9. századi tegezkarikákra (MEDVEDEV 1966, 20). Méretük a Suhaâ Gomolša temetőben feltártak alapján 5,9 cm-től 12 cm-ig változik, a 214. sírból előkerült példányon figurális ábrázolást figyeltek meg (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 114). Hasonlóakat közöltek a Krasnaâ Gorka-i birituális temetőből is (AKSĚNOV 1999, 32: 6, 14; AKSĚNOV 2005, 183, 3: 14, 16). Ez a tárgytypus leginkább a nomád emlékekben fordulnak elő (MAGOMEDOV 1981, 3: 13; 4: 4, 5; 11: 6, 9). a Volga-vidék 8–10. századi emlékei között (IVANOV 1952, XXV: 1; XXXVI: 3), az Észak-Kaukázusban (VINOGRADOV–MAMAIEV 1985,

4: 24; SAVENKO 1985, 1: 11), illetve a Don-vidéken is (KRYGANOV 1993, 2: 5, 6; PLETNĚVA 1989, 33).

A tegezakasztó horgok sírokban (252.), áldozati gödörben (XIV.) és kultúrrétegben egyaránt előfordultak a Suhaâ Gomolša-i lelőhelyen (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 115), valamennyi lemezes szerkezetű. Magasságuk 4,1–4,5 cm, szélességük 1–1,9 cm. A tegez aljához kapcsolódó horgot 2 szegecs fogta. A XIV. objektumból előkerült tegezakasztó drótból készült, az egyik vége karikába van hajtvva, mely egy fémkarikával csatlakozott a tegezhez. Egyes megfigyelések szerint a tegezhorog jellemző a rangos mellékletű nomádok tegezeire (MEDVEDEV 1966, 20). Szintén a tegezről, de annak testéről származnak azok az átfogó veretek, amelyeket Suhaâ Gomolša-i lelőhelyen a 175. és a 252. sírban tártak fel (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 115).

Nyílhegyek (105. kép). A kazár kori nyílhegyeket összefoglalva elmondhatjuk, hogy azok a korai kazár periódusban a 7–8. század fordulójáig igen nagyméretűek, elég csak a dagesztáni Verhnij Čirürt lelőhelyről ismert 11–12 cm hosszú és 3–4 cm vágó él szélességű leleteket említeni (KOMAR–SUHOBOKOV 2000, ris 3). Itt vegyesen fordulnak elő két, illetve három vágó élű darabok, bár ez utóbbiaknál is a nagyobb méret dominál még ekkor, gyakran átlukasztottak (KOMAR–SUHOBOKOV 2000, ris. 2, 19–30, 39). Ezek a nagyobb méretű nyílhegyek valószínűleg páncél-védőfelszerelés nélküli ellenfél ellen szolgáltak, hogy minél nagyobb sérülést okozzanak. Ugyanakkor már a 8. század első felében megjelennek azok az igen keskeny, túszerű, 3–4 cm vágó élű nyílhegyek, amelyek páncél ellen valók (KOMAR–SUHOBOKOV 2000, ris. 2, 40–44). Valamennyi vasból készült, de Voznesenka-n bronzból készült 3 élű nyílhegyet is találtak. A 8. század első felében általános tendencia a Kazár Kaganátus hagyatékában a kisebb méretű, három élű vasnyílhegyek általánossá válása, amely feltehetően a kazár-arab háborúk eredménye, mely az arab páncélingek ellen új típus nyílhegyeket követelt meg.

Az északi szaltovói területeken, elsősorban a Suhaâ Gomolša lelőhelyen feltárt nyílhegyek főbb típusait az alábbiakban foglalhatjuk össze. Az I. csoportba a három élű nyílhegyek tartoznak, melynek I.1. típusát a háromszög alakú darabok alkotják (AKSĚNOV–MIHEEV 2006). Ez a változat a legjellemzőbb a Don-vidéki alán emlékekre (KRYGANOV 1993, 53, 2: 1; MERPERT 1951, ris. 2: 83, 84; ŠRAMKO 1962, 281, 109: 5), néha azonban a szaltovói-kultúra sztyepei emlékeiben is előfordulnak (VLASKIN–IL'ŪKOV 1990, 5: 6; KRUGLOV 1992, 4: 12; SAVČENKO 1986, 7: 11; SOROKIN 1959, 148, ris. 6: 15; FĚDOROV–DAVIDOV 1984, ris. 6:

2), ugyanakkor dominálnak a Donyec-medencei szaltovói hamvasztásos és gödörsíros temetkezésekben.

Az I. 2. típus az orosz szakirodalomban gerincelt típusnak nevezett forma, mely széles, körformájú vállakkal van ellátva, míg a I. 3. típus ennek a keskeny kivitelű változata. A. F. Medvedev korábban a 8–9. századra datálta ezeket a nyílhegyeket (MEDVEDEV 1966, 60), de legkorábbi megjelenésük ideje valószínűleg már a 8. század második fele (KRYGANOV 1978, 108).

V. S. Aksënov és V. K. Miheev a 4. típusba a hegyes levél alakú változatot sorolta, ilyenek a 8. század második felére és a 10. századi emlékekre jellemzőek, bár jó analógiái Szlovákiában, avar kori leletanyagban (ČILINSKA 1973, CXXXIII, 843: 19), illetve Krasnaâ Gorka birituális temető 254. sírjában is előfordul (AKSËNOV 2005, 183, ris. 3:11).

A nyílhegyek II. csoportjába a lapos (2 vágó élű) nyílhegyek tartoznak, melyek jóval nagyobb változatosságot mutatnak. A gerincelt, hegyes változatok (5. típus) szinte majdnem minden hamvasztásos temetkezésen előfordulnak a szaltovói kultúrában (AKSËNOV 1999, 4: 10, 11, 13–15; AKSËNOV 2005, 183, 3: 4–6; KUHARENKO 1951, 100, 31: 6–8). A hegyes levél formájú (B.31, 9–13 rajz) a 8. század második fele–10. századra jellemző, de a szaltovói-kultúra nomád lakosainál nem volt túl gyakori (AKSËNOV 2005 165, tabl. 1. ris. 6: 338, 30, 90).

A II. csoport lapos nyílhegytípusai közé 5 főbb változat sorolható, a kör formájú, alul enyhén kiszélesedő (6. típus B. 31, 14 rajz), a rombusz alakú (7. típus B. 31, 15), a fecskefark alakú (8. típus B. 31, 16), a hegyes levél alakú (9. típus B. 31, 18–19), és a rombusz formájú (10. típus B. 31, 20), valamennyi jellegzetes 8–9. századi forma. A II. csoport lapos nyílhegytípusain belül önálló csoportot alkotnak a metszett változatok: „lancetta-szerű” három élű (11. típus B. 31, 21–22), „piramis-szerű” három élű (12. típus B. 31, 23) és a négyzet bevágású túszerű, egyszerű tollal (13. típus B. 31, 24–27).

Védőfelszerelések (89. kép). Védőfelszerelések már a korai kazár időszakban, a 7. század végén gyakran feltűnnek a Preščepino-kultúra (Kelegej, Voznesenka) és az Észak-Kaukázus (Klin-Âr III., Direktorskaâ Gora) egykorú lelőhelyein, főként páncéling részletek, mintegy szimbolikus leletek, bár felvetődött annak lehetősége is, hogy a láncszemek nem alkottak teljesen összefüggő felületet. A Preščepino-kultúra egyes lelőhelyei (Stolbišče, Borisovo 134. sír, Kazazovo 106. sír) alapján azonban egyértelmű, hogy a 8. század közepére biztosan kialakult a teljes felsőtestet védő páncéling (KOMAR–SUHOBOKOV 2000; TARABANOV 1983, 151). A Suhaâ Gomološa temetőben a 18. és 186. sírban találtak páncéling darabokat

(AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 50). A szemek vashuzalból készültek, szegecseltek, ami a mongolok előtti időkre jellemző (KIRPIČNIKOV 1971, 9, 2. kép). A láncszemek átmérője 1–1,5 cm, míg a huzalátmérő 0,2–0,3 cm, ez megfelel a délkelet-európai 8–13. századi leletek láncszem-méreteinek (KIRPIČNIKOV 1971).

A védőfegyverzet másik elemére, a sisakra három adatunk van. A Stolbišče lelőhelyről származó sisak 4 vaslemezből áll, melyek felső találkozása kónuszos kialakítású, melyhez a sisakdísz kapcsolódott. Hasonló sisakot, csak 8 lemezes kialakításút ismerünk a Kazazovo-i 106. sírból (TARABANOV 1983, 151). Mindezek az adatok megfelelnek a Silovka-i kurgánból ismert csontfaragványokon, illetve a sarkeli erőd kövein látható ábrázolások védőfegyverzetének, melyek alapján egyértelmű az egykori kiemelkedő szerepük, s az, hogy gyakorlatilag csak az arcot nem borította vért. Északon a Dmitrievka-i 55. számú alán katakombából is ismerünk sisakot a 8. század végéről, amely alul egy körpántból és felül 8 lemezből tevődik össze (PLETNĚVA 1989, 76). Ennél több védőfegyverzetre utaló nyomot a klasszikus szaltovói területeken sajnos nem ismerünk a 9–10. századból, jóllehet a szaltovói katonai elit egyéb mellékletei alapján valószínűleg megengedhette volna magának. A kazár leletanyag belső-ázsiai analógiái alapján valószínűsíthetünk mégis ilyen tárgyakat, de fából és bőrből, illetve azok kombinációjából (KOMAR–SUHOBOKOV 2000).

A védőfegyverzet körébe sorolható pajzsdudorról A. V. Kryganovnak a szaltovói fegyvereket feldolgozó disszertációjából tájékozódhatunk, bár fontos hangsúlyozni, hogy rendkívül ritka leletről van szó. A legismertebb szaltovói pajzsdudor a Krasnaâ Gorka-i 9–10. századi birituális temető egyik hamvasztásos sírjából ismert. A meglehetősen gazdag temetkezés egy fegyveres, lószerszámos sír volt, melyben a harci eszközök tetején egy 2 mm vastag bronzlemezből kialakított, kerek alakú bronzveret feküdt. A veret átmérője 34–36 cm, melynek peremén 1,5–3 cm szélességben szegecses futottak körbe 1,5–4 cm távolságban elhelyezve egymástól. A 3–5 mm méretű vasszegecses valószínűleg egy bőr alapra rögzítették a vasalást. Párhuzamát az eddig közölt anyagban nem ismerjük. De pajzsra utaló leletek kerültek elő egyrészt Abrau-Dûrso temetőjében (26–27. kép), de ott más a szerkezetre lehet következtetni. A Verhnij Saltov-i 1. kamrasírban, melyet V. A. Babenko tárt fel 1911-ben, előkerült egy félkör alakú vastárgy, melynek 4,5 cm az átmérője és középen át van lyukasztva. Bár A. Zaharov sisakcsúcsnak vélte, de a kor sisakjait ismerve ez nem valószínű és B. A. Šramko véleménye lehet helytálló, aki pajzsdudornak határozta meg (KRYGANOV 1988, 12).

A szaltovói kultúrkör területén a sarkeli csontfaragványok ábrázolásain ismerünk olyan kör alakú ábrázolást, amelyet földre dobot pajzsként értékelték (KOMAR–SUHOBOKOV

2000). Ugyanakkor a Volincevo-kultúra Bitick-i lelőhelyén előkerült 25 cm átmérőjű kerek vaslemez alapján felvetődött a lehetősége egy kisebb, a kopjás támadások ellen védő un. könyökpajzs (bőrszíjjal rögzítve) egykori használatának is (KOMAR–SUHOBOKOV 2000). A kazár leletekhez Belső-Ázsiában jó párhuzamokat ismerünk, amelyek alapján egy közel 80 cm átmérőjű, 4–5 db, 15 cm átmérőjű és 1 cm vastag pajzstípus valószínűleg a kazároknál is feltételezhetünk. Ezeket azonban nem a közelharcban, hanem kialakításánál fogva valószínűleg csak a távolról érkező nyilak ellen használták a nomádok (OVČINIKOVA 1982).

Lószerszámok

Zabla (109–112. kép). A szaltovói zablák szinte kivétel nélkül oldalpálcásak, és csuklós szájvasúak. Masszív, jó minőségű vasból készült példányok. Két fontosabb típusuk figyelhető meg, a korábbi időszakban az oldalpálcák vége gyakran profilált (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 121–122). A 9. század közepétől ugyanakkor főként az egyenes, hengeres testű oldalpálcák domináltak, melyek gyakran középen megvastagodnak és csavarással, vagy a végük profilálásával díszítettek. Az oldalpálcák középső részén gyakori a D-fül. Az oldal végei nyolcszög alakúak, két egymásra merőleges karikával kapcsolódik hozzá a gyeplőszárat tartó karika (GENING 1962, XIII:1; GENING–HALIKOV 1964, IX:1, 3, 4, 6–7, 9; KAZAKOV 1971, 108, X:6; PLETNĚVA 1989, 38). Csak néhány esetben van a két karika egy síkban, a kutatók szerint ez a korábbi változat, de ezzel nehezebb irányítani a lovat (KIRPIČNIKOV 1973, 14). Az előző fajta a szaltovói előtti időkben gyakori (GRIČENKO 1950, 1; MONGAJT 1951, ris. 43:17). A szaltovói és rusz anyagban a nem merőleges zablakarika a 11. század elejére teljesen eltűnt (KIRPIČNIKOV 1973, 15).

V. S. Aksënov a szaltovói lovassírok kapcsán foglalta össze a fontosabb zablatípusokat (AKSĚNOV 1999, 57–60). Kisebb mennyiségben fordulnak elő a kerek vagy néha szögletes átmetszetű, egyenes oldalpálcás zablák, melyeknek egyszerű és díszített változata alkotja a két fő altípust. Ezek a zablák Kelet-Európa déli részén a 7. század végétől — 8. század elejétől a 11. század elejéig — közepéig terjedtek el, ezt követően végleg kiszorítják őket a 2, illetve 4 karikás zablák, melyek a 11–13. századi, kései nomád emlékeknél is dominálnak (KIRPIČNIKOV 1973, 16., 18–19; PLETNĚVA 1958, 155, 166).

A másik fő csoportot az S-alakú oldalpálcás zablák alkotják, melyek számbeli fölénye az előző csoporttal szemben különösen a hamvasztásos temetkezések esetében jellemző (KRYGANOV 1989, 100). Topl' és Novopokrovka mellett főleg Netajlovka-n és a birituális Krasnaâ Gorka temetőknél gyakoriak (AKSĚNOV 1999, 59, 10–11. kép; AKSĚNOV 2005, 204, 4:1). Az oldalpálcák végei tagoltak, többnyire lófejet ábrázolnak. Időrendjüket tekintve

többnyire a 8–9. század (KIRPIČNIKOV 1973, 13) jött szóba. A. V. Kryganov kicsit későbbre, a 8. század második felére és a 9. század elejére keltezte, melyet aztán a 9. század végén kiszorított az egyenes oldalpálcás zabla-típus (PLETNĚVA 1967, 167).

Kengyel (113–115. kép). A szaltovói sírok gyakori lelete a vaskengyel. Szinte kivétel nélkül boltozatos, ívelt (négyzetes átmetszetű) szárúak, talpuk egyenes vagy homorú, alul közepén gerincelt, illetve a gerinc két oldalán néha áttörés figyelhető meg rajtuk (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 116–117). A kengyelek füle alapján különíthető el két fő változatuk: az egyiknél hosszú, téglalap alakú, a másikonál lekerekített fül fordul elő. A domináns típusok mellett előfordulnak hurkos fülű, illetve ívelt talpú kengyelek is. V. S. Aksënov a szaltovói lovastemetkezések összefoglalás kapcsán az alábbi klasszifikációt adta. A kengyelfül alapján négyzetes, vagy téglalap (I. típus), illetve lekerekített (II. típus) változatok vannak. A kengyelek talpa szerint pedig keskeny (2–2,9 cm) (1. típus), közepes (3–4 cm) (2. típus), illetve széles (4,1 cm és e felett) (3. típus) talpú változatot különített el. A talpaló kiképzése alapján gerinc nélküli (A variáns), közepén egy gerinccel (B variáns), a két peremén és közepén 3 gerinccel (C variáns) tagolt, illetve áttört talpú (D variáns) kengyeltípusokat különített el (AKSĚNOV 1999, 70–71).

Ezeknek a kengyeltípusoknak a párhuzamait széles körben ismerjük a kora középkori Eurázsia több régiójában is (KIRPIČNIKOV 1973, 49–50; MAŽITOV 1981, 28, ris 5:9; ARTAMONOV 1958, ris 29:6; AKSĚNOV 2005, ris 2:12–13, 3:23, 4:16, 5:20; POKROVSKIJ 1905, XXII. t. 101–102; AKSĚNOV–HORUŽAÂ 2005, 204–205, ris 4. 11–14; FĚDOROV-DAVIDOV 1966, 11, ris. 1).

Nyereg, hevedercsat (120. kép). Nyereghez tartozó alkatrészekből többnyire csak a hevedercsatok maradtak ránk, egy-két esetben fordult elő vaspántos merevítés. A hevedercsatok, melyet egy, ritkábban két példány reprezentál a sírban szinte kivétel nélkül vasból készültek, mindössze a Červonaâ Gusarovka 305/k-32. sír esetében találtak bronzból készült változatot (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 121–122). A hevedercsatokat formájuk alapján a következő csoportokra osztotta V. S. Aksënov. Az I. típus a négyszögletes változat, mely egyben a legelterjedtebb típus. Közöttük a következő variánsok különböztethetőek meg. Az 1. variáns szögletes alakú, méretei 6–6,5 cm × 4–4,5 cm. A 2. variáns szintén derékszögű, de kétosztatú, közepén van egy kereszttag a csatpecék számára. A 3. variáns a csatpecék rögzítésénél négyszögletes, a túlsó oldalon lekerekített, míg a 4. változat a trapéz alakú csat, mely gyakran fordul elő. A II. típushoz a teljesen ovális hevedercsatok tartoznak, melyek a 7–

13. században általánosan elterjedtek voltak. A III. típusba sorol líra alakú hevedercsatok csak a Červonaâ Gusarovka temető hamvasztásos sírjaiban fordulnak elő (AKSĚNOV 1999, 70–71).

A kantárzat elemei és a lószerszám díszei (116–119.; 121–123. kép). (A szíjelosztókat ide kellene felhozni, hiszen itt is tárgyalod!) A lószerszámok szíjzatának jellegzetes elemei a lapos karikájú szíjelosztó vaskarikák, melyek átlagos átmérője 1,5–3 cm között változik. Ezekhez néha további karikák, vagy 1–3 db lemezes, szegecselt szíjtartó kapcsolódik (méretük többnyire 2,1–2,7 cm). A lószerszámok szíjelosztásában szerepet játszó egyszerű vascsatok igen általánosnak és elterjedtnek mondhatók a kora középkori nomád emlékekben a hun időktől fogva (AMBROZ 1981, 14). A háromkapcsos szíjelosztók kis számban vannak csak jelen a Volga-vidéki és Donec-vidéki leletekben, ez utóbbi területen a legkorábban a 9. századra datálhatóak (KRYGANOV 1987, 163), míg a Volga-vidéken a 8–10. századból ismertek (GENING–HALIKOV 1964, 13:4; KAZAKOV 1971, 15). A Kaukázus kazár kori hamvasztásos temetőiben (DMITRIEV 1979, 2:10), de a dunai bolgár (V”ŽAROVA 1976, 81:3a, 36) kora középkori hagyatékban is előfordulnak.

Kelet-európai párhuzamaik alapján a fejhám rögzítésére szolgálhattak azok az öntött bronz csatok, melyet a Suhaâ Gomolša lelőhely 252. sírjában is feltártak. Ezek egytagúak, ovális csatkerettel, méretük 2×3 cm között változik (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 118). A honfoglalás kori magyar, skandináv és néhány más sírban (RÉVÉSZ 1987, 270) a lókoponyákon 1-1 darab van a jobb oldalon, míg a Donec-vidéki alánoknál mindkét oldalon, illetve 2-2 db Netajlovka-n (PLETNĚVA 1989, 39; AKSĚNOV 2005, 3:8). Bár a Kárpát-medencei csatok 10–11. századiak, a bolgár párhuzamok pedig 9–11. századiak (STANĀEV 1960, 205–206), a kísérőleleteik alapján a szaltovói darabok a 8–10. századra tehetőek (GENING–HALIKOV 1964, 57; PLETNĚVA 1967, 137–142; SOROKIN 1959, 141). A Káma mentén is előfordulnak 8–10. századi sírokban (GENING–GOLDINA 1970, 25:4), jól ismertek a Kušnarenkovo-típusú emlékekben (MAŽITOV 1981, 37–38, 45, 51), de egészen a Minusinsk-medencéig előfordulnak (AMBROZ 1971, 127–129; KOVALEVSKAÂ 1979, 18–34). Feltehető, hogy a prototípusaik a kora vaskori csontcsatok voltak Nyugat-Szibériában és az Altaj vidéken, mely arra utalhat, hogy a hunokkal együtt kerültek Kelet-Európába, és itt kezdték őket fémből készíteni.

A lószerszámzat szíjzatának, valószínűleg a sügyelőnek a középső részét díszítették azok a kéttagú csüngős, csuklós veretek, melyeket „kantárblokkok”-nak neveztek el (pl. Suhaâ Gomolša 54., 174., 262. sír; AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 119). A bronzból öntött tárgytypus számos variánsa ismert, a felső tag közepén geometrikus mintákkal gyakran áttört,

vagy növényi motívumokkal díszített. Néha az alsó karikatag peremén, esetleg alján is feltűnnek a jellegzetes szaltovói növényi motívumok. Azt, hogy ezek a tárgyak nem övdíszek, ahogy a szibériai török népek és a szaltovói alánok esetében feltételezték (KOVALEVSKAÂ 1972, ris. 4:21; OVČINIKOVA 1990, 8; PLETNĚVA 1989, 111), azt az bizonyítja, hogy lószerszámok és lócsontok mellett fekszenek (AKSĚNOV 1999, 62; ŽIRONKINA–KRYGANOV–CITOVSKAÂ 1997, 167; AKSĚNOV–HORUŽAÂ 2005, 205–206, ris. 6:22). Gyakran kerültek elő a bőr szíjazat között pl. Podgorovka 1. kamrasírában (PLETNĚVA 1962, 243), Verhnij Saltov IV. 3-as lósrájában (AKSĚNOV 2005, 5:3), illetve Délen a Krivaâ Luka 5-ös kurgánjában (FĚDOROV–DAVIDOV 1984, 88).

A kantárblokkok két főbb típusát az alapján különböztették meg, hogy a felső, rögzített taghoz az alsó karikacsüngő csuklósan (1. típus), vagy az öntéskor eleve rögzítve, fixen kapcsolódik (2. típus). A két típus között időrendi különbséget is sikerült kimutatni, az 1. típus a 7. század második felétől – a 8. század közepéig (KAMINSKIJ 1987, 3:23; KOMAR 1999, ris. 3:75, 77–78; KOMAR–PIORO 1999, ris. 1:3), míg a 2. típus a 8. század közepétől a 10. századig jellemző, bár átfedéssel (AKSĚNOV 2005, 5:3; AKSĚNOV–HORUŽAÂ 2005, 205–206, 6:22; VINNIKOV–AFANAS’EV 1991, ris. 35:8; GENING–HALIKOV 1964, ris. XVII:24; KRYGANOV 1987, 161; PLETNĚVA 1962, ris. 2:7; PLETNĚVA 1981, ris. 37:42; FĚDOROV–DAVIDOV 1984, ris. 7: 8)

Csótárdísz (106–108. kép). A szaltovói-kultúra lószerszámzatának gyakori eleme a lovak fején elhelyezett csótárdísz, mely a tollforgót tartotta. A bronz, néha aranyozott homlokdíszek gyakoriak Don-vidéki alán emlékekben (AKSĚNOV 2005, 252–255, 2: 1; 3: 1; 4: 1; 5: 1; PLETNĚVA 1989, ris. 41, 42; POKROVSKIJ 1905, XXII: 91) is, de a Don-vidéken szaltovói hamvasztásos sírokban is előfordulnak (AKSĚNOV 2005, 183, ris. 2: 1; 5: 1; AKSĚNOV–VOLOVIK 1999, 35, ris. 1: 4; MIHEEV 2004, 79, 3: 18, 19). S. A. Pletněva a díszes szaltovói homlokdíszeket a 9. század első felére datálta (PLETNĚVA 1981, ris. 26: 15, 16a).

A lemezes szerkezetű, enyhén ívelt, gyakran növényi motívumokkal díszített bronztárgy észak-kaukázusi eredete kétségtelen (HAJNRIH 1995, 245).

Ezen homlokdíszek többnyire enyhén nyújtott alakúak, hullámos, levél alakúra vágott széllel és középen felül beforrasztott üreges csővel. A lemezek szélén — díszesebb példányok mellett — az egyszerű példányoknál is előfordulnak beütögetett pontsorok és párhuzamosan körbefutó vonal párok (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 119–120). Hasonló díszítés a Mokraâ Balka-i 59. sírban (8. század első fele) lévő bronz lemezes függőn figyelhető meg (KOVALEVSKAÂ 1996, ris. 6:6). A klasszikus szaltovói emlékekben a pontozott díszítőelemek ritkák,

elsősorban a 8. század második felében–9. sz. elején fordulnak elő, pl. lemezes, nyeles kiskanalakon, aranyozott szíjvégeken a Starij Saltov-i kamrasíros temetőből (AKSĚNOV, 1999, 141–144, ris. 3:21., 24., 25).

A lószerszámzat szíjelosztói (116–119. kép). A szaltovói hagyatékban számos bronzból, illetve vasból készült karika, illetve karikákból álló tárgy ismert, melyek pontos funkcióját gyakran nem könnyű meghatározni. V. S. Aksĕnov felosztásában az 1. típus különösen érdekes, mivel itt 3–4 kisebb karika van felfűzve egy nagyobb középső karikára (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 121). Az orosz szakirodalomban „karikás”-nak nevezett lelettípusnál a középső nagy karika átmérője 7,7–8,7 cm, melyre ráfűzve 3–4 db kisebb, 4,4–6,6 cm átmérőjű karikát. A karikák egyszerű sima, kerek metszetű vasdrótból készültek, néha azonban csavart testűek. Lehetséges, hogy nyeregszíjak kapcsai, elosztói voltak, de ennek eldöntéséhez ritkán fordulnak elő a szaltovói emlékekben. Suhaâ Gomolša mellett hasonlóak a Pâtnick-i szaltovói temetkezésben (ŠRAMKO 1983, ris. 11: 11), a Kazazovsk-i 8–9. századi temetőben (TARABANOV 1983, 1:22), illetve a korai kazár időből a 8. század elejére keltezett Voznesenska-i emlékhelyről ismertek (GRINČENKO 1950, II:12).

A szíjelosztó karikák másik nagy csoportját a sokkal gyakoribb (BABENKO 1910, 21, 29–30, 33–35) 2,5–5 cm átmérőjű, egyszerű vas, illetve ritkábban bronzkarikák alkotják (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 121). A szaltovói emlékanyagban gyakran előforduló lelettípust egyesek a fentebb ismertetett változat részeinek tartják (KRYGANOV 1989, 107), de ez nem valószínű, inkább különféle csatokról van szó, melyek a lószerszám egyes részeiről származnak. V. S. Aksĕnov szerint a 2,5–3,5 cm átmérőjű karikák valószínűleg a zablák részei voltak. Hasonló zablakarikák az alán lószerszámok között vannak, illetve a Don-vidéki szaltovói temetkezéseknél is előfordulnak (AKSĚNOV 2005, 253–255, 3:25–26; 4:20; 5:22; 204, 4:6, 205, 5:5–6, 12; VINNIKOV–AFANAS’EV 1991, 19:10; PLETNĚVA 1989, 82, 38. kép).

A viselet elemei

Fibulák (185–186. kép). A szaltovói viselet jellegzetes elemei a ruha rögzítésére használt fibulák, melyek használata a szaltovói időszakot megelőző korszakra nyúlik vissza. Számos formai variánsuk ismert, bronzból, vasból, vagy vegyesen (a tú vasból), néha ezüstből egyaránt készültek. Legkorábbi változataik lemezes testűek, gyakran bevagdalásokkal, és fejük az antik hagymafejes fibulákat idézi (AMBROZ 1966, 10. tabl. 8). A legelterjedtebbek a

rugótekerces és az enyhén aláhajlított lábú fibulák, ez utóbbiaknál a kengyel tekerceselése is. A kengyel alakja alapján háromszög, négyzetes, szögletes és ovális altípusaikat különböztették meg. A tűtartók lemezes kialakításúak, magasságuk 0,5–1,5 cm között változik (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 125–126; PLETNĚVA 1989, ris. 59; DEGTĀR' 1984, ris. 1:16; KUHARENKO 1951, ris. 31:1; AKSĚNOV 2001, 66, ris. 1:26; KAMINSKIJ 1987, ris. 8:47).

Sajátosan szaltovóiak a vasból készült, az orosz szakirodalomban „csiholó” alakúnak nevezett fibulák, melyek mérete jóval meghaladja az előző csoportét (AKSĚNOV 1999, 705, ris. 42:8–9, 11).

A fibulák férfiak és nők viseletében egyaránt megfigyelhetőek, de amíg a csiholó alakú vasfibulák főként a férfiak temetkezéseire jellemzőek, addig a kisebb bronzfibulák lánccal való kombinálása jellegzetes női viseleti elem. Ez utóbbinak jó analógiái ismertek az 5–8. századi szláv kultúrák temetőinek női leleteiben (GAVRITUHIN–OBLOMSKIJ 1996, ris. 59; ŠČEGLOVA 1995, 175), ennek a periódusnak a kincsleleteiben (KORZUHINA 1996, 44. tábla 4–7, 9, 53:17–19, 57:1), de az észak-kaukázusi temetőkben is (GAVRITUHIN–OBLOMSKIJ 1996, ris. 82:5). A Don-menti szaltovói temetőkben a 8. század közepétől jellemzőek a 9. század végéig (AKSĚNOV 2002, XX. tabl. 1–7).

Valamennyi fibula jó párhuzamai ismertek a Kubán-menti kazár kori hamvasztásos temetőkből is, ahol a korábbi időszak fibulaviseletével szoros kapcsolat figyelhető meg (DMITRIEV 1979, ris. 2:21; DMITRIEV 1982, ris. 4:1–2, 4; TARABANOV 1992, ris. III:4; TARABANOV 1999, ris. 2:17; 3:11).

Övek (124–147. kép). A szaltovói övek egy-egy altípusának elemzése is önálló disszertáció tárgya lehetne, az alábbiakban ezért csak a legfontosabb változatok, klasszifikációk és tudnivalók összefoglalására szorítokozom, a melléklet képanyagban viszont mindezt részletesen bemutatom. A szaltovói övdíszek döntő többsége bronzból készült és öntöttek, melyeket keskeny szíjakra (átlag 1–1,5 cm) szereltek fel (124–125. kép). A 9. század közepétől feltűntek ezüstből készült változataik is, melyeket előbb préseltek — főként a szíjvégeket —, majd a veretek többségét már öntötték. Az övek szerkezetére vonatkozóan elmondható, hogy ritkán mellékszíjasak, a csatok és a szíjvégek — a honfoglalás kori leletanyaggal ellentétben — rendszeresen szerepelnek a készletekben. Díszítésük növényi, illetve geometrikus, ez utóbbinál a karéjos, vagy szív alakú változat a legelterjedtebb. A növényi ornamentikánál a korai szaltovói időszak ún. lótusz-motívumát a 9. század végére a háromlevelű minták, gyakran már hálóba rendezett motívumai váltják fel.

Bár ismert néhány egyszerű, trapéz alakú változat, az övcsatok karikájáról már általánosságban elmondható, hogy oválisak, jelentősen szélesebbek a csattestnél, s a csatkarika nyelvtartós, azaz a csattesttel szembeni oldalon a csatpecsek számára tartót alakítottak ki, mely mentén a csatkarika profilált. A csattestek szinte kivétel nélkül zsanérosan kapcsolódnak a csatkarikához. Alakjuk hosszabb vagy rövidebb téglalap, illetve gyakori a trapézos kialakítás, melyet néha áttörtek. Speciális változatot alkotnak a háromszög alakú övcsatok, melyek a női viseletre jellemzőek és gyakran láncok, illetve amulettek is kapcsolódnak hozzá. Az egyszerű díszítetlen testű darabok mellett növényi mintával áttört, vagy domborított, illetve geometrikus, többnyire karéjos változatok ismertek.

Az övveretek között a 9. század végéig a karikacsüngős darabok a legjellegzetesebbek, melyek lehetnek csuklósak, vagy rögzített kialakításúak. Mintázatuk összhangban van a csattestekével, illetve egyszerű lyukvédő vereteket is találunk. Az övek jellegzetes elemei az egyszerű téglalap alakú bronz szíjbújtatók, néha a veretek között is elhelyezésre kerültek a mellékszíjak befűzése számára. A szíjvégek többsége lapos, néha középen gerincelt. Alsó végük lekerekített, felfüggesztésük néha tokos, gyakran pedig a felső végük két szélén egy-egy profilált szegecsfűl (ritkábban középen egy) figyelhető meg, mint a Kárpát-medencei avar leletanyag legkésőbbi, lilimos, illetve karéjos díszítésű szíjvégeinek esetében. A szíjvégen futó minta ritkán keretelt, egyszerű, ismétlődő növényi minták sora, vagy rácsos, egymásba fűződő karéjos (haránt metszett) mintasor. Az övek elemeinek rögzítése kivétel nélkül a hátlap szegecseivel, azok elkalapálásával, ritkábban ellentett lemezek alkalmazásával történt.

Bár egyes övtípusok ma már részleteiben jobban feldolgozottak, a szakma alapvetően mai is S. S. Pletněva 1989-es klasszifikációját idézi, mely a Dmitrievka-i vereteken alapul (126. kép), ezt később 2003-ban a díszítések alapján némileg korrigálta (PLETNĚVA 1989; PLETNĚVA 2003). A csatokat (129–133., 164. kép) összesen 5 főbb típusba sorolta, melyek között az első a valódi csattest nélküli, keretes szerkezetű (1. típus), háromszög, téglalap, négyzetes, trapéz és U-alakú változatban, míg a csatkarika szintén szögletes. A 2. típusnál a szögletes csatkarikához szögletes csattest kapcsolódik. A 3. típust az erősen nyújtott csattestű csatok képviseli, melyhez azonban már ovális, enyhén háromszög alakú csattest kapcsolódik. A 4. csoport ennek díszített változata, míg az 5. csoport kisszámú példányai esetében az enyhén háromszög alakú, pecektartós csatkarikához félkör, vagy félovális alakú (D-alakú) csattest kapcsolódik.

Az övvereteket (134–141. kép) elsősorban formai és szerkezeti szempontból csoportosította, egytagú, csuklós, illetve rögzített karikacsüngővel ellátott alaptípusokat különített el (I–III.). Valamennyi főbb típuson belül variánsokat határozott meg az

alkalmazott minták (növényi vagy geometrikus) szerint. Az I., vagyis egyszerű, egytagú veretek között szív alakú, díszítetlen (1. típus), szív, illetve lótusz formájú, közepén négy nyílással áttört, (2. típus), szív formájú három lótuszmintás (3. típus), szírom alakú lótuszmintás (4. típus), szív formájú profilált, lótusz bimbó mintás (5. típus), bogár alakú díszítetlen (6. típus), préselt, négyszögletes, közepén plasztikus, domború mintás (7. típus) és patkó formájú, növényi mintával díszített (8. típus) verettípusokat különített el.

A II., vagyis a csuklótagos karikacsüngős vereteknél a három szíromformát alkotó, közepén négy nyílással áttört, mozgó gyűrűtagos (1. típus), háromszögű lemezzel ellátott, enyhén mozgó gyűrűs (2. típus), a lótuszvirág bimbót ábrázoló, enyhén mozgó gyűrűs (3. típus), a lótuszvirág bimbót ábrázoló lemezzel ellátott, stabilan rögzített gyűrűs (4. típus) és háromlevelű stilizált palmettás (5. típus) veretek csoportjait különítette el.

A III. csoportba a haránt metszett, alul áttört veretek kerültek, melyek a következő típusokra oszthatóak: egyszerű szögletes veretek (1. típus), egyszerű szögletes veretek, alul áttört, az áttörés sarkaiban lótuszvirág mintával (2. típus), ötszirmú stilizált palmettát ábrázoló veret, amely keretbe foglalja a derékszögű nyílást (3. típus), préselt ötszögű veret, a lemez alsó felében imitált nyílással (4. típus).

A szíjvégeknél (142–147. kép) 6 alapvető típust határozott meg. 1. típus: ötszögformájú szíjvég, melyet girlandos lótuszvirág díszít; 2. típus: legömbölyített sarkú téglalap alakú szíjvég, felületén hálós lótuszvirág mintázattal díszítve; 3. típus: legömbölyített sarkú téglalap alakú szíjvég, felső vége profilált két szegecshellyel; 4. típus: legömbölyített sarkú téglalap alakú, díszítetlen szíjvég; 5. típus: préselt, nyújtott téglalap alakú szíjvég, felülete növény mintával díszített; 6. típus: öntött, legömbölyített sarkú téglalap alakú, kétoldalas szíjvég (PLETNĚVA 1989, 78; VINNIKOV–AFANAS'EV 1991, ris. 10; AJBABIN 1977, ris. 2:14, 26; AKSĚNOV 1999, ris. 1:8, 6:16; KOVALEVSKAÂ 2000, 148; PLETNĚVA 1989, 78, ris. 79; AJBABIN 1977, ris. 2:6–7, 31–32; AKSĚNOV 1999, ris. 1:9, 6:15; GENING 1962, IV. tabl 17; KOVALEVSKAÂ 2000, 157, ris. XV:61; PLETNĚVA 1981, ris. 37:24; KOMAR 1999; GAVRITUHIN 2005; PLETNĚVA 2003).

A szaltovói övek és torevtika mintakincsével kapcsolatban részletes, elemeire bontott klasszifikációt készített N. E. Fonâkova (148–149. kép), aki az ábrázolások jellegzetes növényi mintakincsének — általa lótusznak nevezett — leggyakoribb elemével az egész kazár-szaltovói műhelykört a szogd iparművészetből eredeztette (FONÂKOVA 1986; FONÂKOVA 2010).

A mintakincsénél kell szót ejtenünk az állatábrázolásokról is, amelyek azonban nemcsak a torevtika körébe tartozó jellegzetes edényeken, hanem a kaukázusi eredetű

fényezett kerámia fülein, illetve a finnugor eredetű ékszereken is megfigyelhetők a szaltovói-kultúra temetkezéseiben (151. kép). Az ábrázolásokkal kapcsolatban teljesen egyedi darabok az emberábrázolások, melyek stilizált és realiztikus változatait egyaránt ismerjük a Dmitrievka-i temetőből (155–156. kép).

Ékszerek és piperetárgyak

Fülbevaló (157–158. kép). A szaltovói fülbevalók többnyire bronzból, ritkán ezüsből, illetve aranyból készültek, formailag nem túl változatosak, alapvetően gömbcsüngős, gúlacsüngős és gömbsorcüngős változatai különíthetők el (PLETNĚVA 1981, ris. 37). A fülbevaló karikák oválisak, melyekhez a legtöbb esetben felülről is kapcsolódik egy gömbdís, de ismert számos csüngő nélküli egyszerű, ún. kalács formájú fülbevaló is. A bronz fülbevalók kisebb méretűek, alul tárcsás megoldással kapcsolódik hozzájuk a két gömb között az öntött, vagy felhúzott gúla alakú csüngőtag. Előfordul, hogy a hengeres, vagy gúla alakú csüngőtag a meghatározó. A ritkább típus ezüsből készült, ahol a 2–4 gömbcsüngő egy drótra van felhúzva, közöttük lapos korong alakú, tagolt peremű osztótagok ülnek. Az aranyból készült fülbevalók döntő többsége egyszerű gömbcsüngős, mely közvetlenül a fülbevaló karika alsó ívéhez kapcsolódik (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 138–139). Egyedi típusok a Fativiž-típusú és a kubooktaéderes csüngőjű fülbevalók. Az arany fülbevalók analógiái az Észak-Kaukázusban ismertek, a Don–Donec vidéken csak a Verhnij Saltov-i temetőben fordulnak elő. S. A. Pletněva és a N. Â. Merpert ezeket a jellegzetes szaltovói fülbevalókat egyaránt a 8. század végére–9. századra keltezte. A fülbevalók ugyanakkor gyakran előfordulnak férfisírokban is (MERPERT 1951, 28).

Karperec (161–163. kép). A szaltovói karperecek szinte kivétel nélkül bronzból készültek, többnyire bronzhuzalból készült csavart testű, vagy egyszerű pödrött végű változatok. Klasszifikációjuk a bronzhuzal metszete, illetve végeik formája alapján adható meg. Az 1. típus kerek átmetszetű drótból (1,5–2 mm) készült, vékony, ellaposodó vagy keskenyedő végű, mely vagy egyenesen levágott, vagy karika alakban visszahajtott. A 2. főbb típus szintén kerek drótból készült, belső oldala néha lapos, a drót átmérője 3–4 mm. Három fő altípusa fordul elő, a tompa végű, a lapos és hegyes végű és az egyenesen levágott végű.

A karperecek végeit, főként az enyhén kiszélesedő végűeket pont-kör dísszel, illetve különböző bevagdálásokkal díszítették. A bronz karperecek egyedi változata a két végén kissé kürtösen, illetve a velük szemközti oldal középső részén szintén erősen kiszélesedő karperec, mely késő antik zsanéros karperecek derivátumainak tekinthető az észak-kaukázusi korábbi

párhuzamok alapján. Ritka lelet a vasból készült, lapos, karikába hajtott végű karperec, de ismert egy fa karperec is, melyet ezüstlemezzel vontak be (MERPERT 1951, 29; PLETNĚVA 1981, ris. 37; AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 145–148).

Gyűrű (159–160. kép). A szaltovói gyűrűknél bár alapvetően mindössze néhány főbb formai típus fordul elő, azoknak számos variációja ismert. A legegyszerűbbek a lapított bronzhuzalból készült, illetve sima, vagy vágott fejű, öntött bronzgyűrűk. A legáltalánosabbak a hólyagos fejű gyűrűk, melyeknek ezüstből és bronzból öntött változataik egyaránt előfordulnak. Az előbbieket gyakran foglalatosak és kő, illetve többnyire üvegberakásosak. Önálló csoportot alkotnak a gemmás gyűrűk, de egyszerű ábrázolások előfordulnak az egyszerű bronzgyűrűk pecsétlőfejére vésve is. Ez utóbbiaknál a madárábrázolások a legelterjedtebbek (MERPERT 1951, 31; PLETNĚVA 1981, 143, ris. 37; PLETNĚVA 1989, ris. 61; AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 144–145). A jellegzetes öntött szaltovói ékszerek között többek között a gyűrűk öntőmintáit is ismerjük, melyek elsősorban egy, vagy két részes homokkő mintákban készültek (202. kép)

Gyöngy (179–184. kép). A szaltovói női sírok egyik leggyakoribb és legváltozatosabb leletei a gyöngyök. A szaltovói gyöngyökkel már korán elkezdett foglalkozni a kutatás mind klasszifikációs, mind technológiai szempontból (DEOPIK 1961; DEOPIK 1963). Tipológiai szempontból manapság elsősorban a S. A. Pletněva által a Dmitrievka-i leletek alapján kidolgozott 6 csoportos felosztást használják (PLETNĚVA 1989, ris. 65–67), melynél a felosztás szempontja elsősorban az anyag és a díszítés mintája. Az I. csoportba az egyszínű, minta nélküliek tartoznak, a II. csoportba a fém, illetve féंबरakásos gyöngyöket sorolta, noha ez utóbbiak igen ritka leletek. A III. gyöngycsoportba a szemes gyöngyök tartoznak, melyek között három altípus van a sima egy-egy szemmel kialakítottaktól a dudoros változatig terjedően. A IV. csoportba a folytatott hullámmintás gyöngyöket sorolta, s ennek négy altípusánál, formai szempontból a gömbölyded, illetve hosszúkás és hordó alakúakat különböztetve meg. Az V. csoportot a mozaikmintás gyöngyök sajátos csoportja alkotja, a formák szempontjából négy változattal, melyek észak-kaukázusi eredetéhez nem férhet kétség. A VI. csoportba a különböző kövekből: mészkőből, karneolból, illetve korallból készített, szintén import gyöngyök tartoznak.

Igen gyakoriak továbbá az agyagból készült egyszerű, kisméretű kásagyöngyök. Sajátos szaltovói jellegzetességnek tekinthetőek a hármas hosszanti furatú tagolt gyöngyök, melyek néha párhuzamosan futó gyöngysorokat fogtak össze. Szintén jellegzetesek a

gyöngysorokba fűzött, többnyire kék üvegből készült lunula alakú gyöngyök, de állatfogakat is gyakran találunk a gyöngynyakláncokban. A rúd-, illetve ikergyöngyök mellett nagyszámban fordulnak elő aranyfóliás gyöngyök is, illetve egyszerű dinnyemag alakú gyöngyök. Gyöngyökből ugyanakkor nemcsak nyak-, hanem karékeket is összeállítottak, melyekhez nagyobb méretű gyöngyöket használtak (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 139–144).

Gombok, csörgők (178. kép). A ruhák záródása mellett díszfunkciót is elláttak a gombok, melyeket többnyire bronzból öntöttek (PLETNĚVA 1981, 143, ris. 37; PLETNĚVA 1989, ris. 107. ris. 56). A préseltek két félből állnak, az öntöttekre a hosszú fül a jellemző, a fejük gyakran nyomott gömbös, esetleg szögletes kialakítású.

A gomboknál is gyakrabban fordulnak elő a bronzcsörgők, melyek öntöttek, többnyire alul rovátkolt, sima, vagy csiszolt testűek. Préselt változatuk is ismert, mely a leggyakrabban két trapéz alakú hosszanti félből áll, amelyeket fenyőminta díszít. Méret és elrendezés alapján sok változatuk ismert, vannak, amelyek a ruha ujját szegélyezik, de többnyire a kar mentén a ruha ujján futnak kívül egy sorban (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 124–125).

Tarsoly és pipereeszközök (170–172., 175–177. kép). A szaltovói női viselet, illetve sírmellékletek jellegzetes elemei a pipereeszközök. Ezek néha láncon az övhöz kapcsolódnak, de többnyire a hármastagolású tarsolyzárókkal ellátott tarsolyokban helyezkedtek el.

A tarsolyzárókat bronzból öntötték, két főbb változatuk ismert: a három díszítőtaggal fedett, hátul bújtatott lyukas, illetve az egyszerű csavart testű, vagy azt utánzó három lyukas típus.

A pipereeszközök között a szűrőkanalak, ecsetek, tubusok és üvegfiolák és bronzszelencék mellett a fülkanalak. A fülkanalak bronzból készültek, bár ritkán csontból, illetve vasból is előfordulnak (172. kép). Alapvetően két főbb típusuk ismert, az áttört, széles nyelvű, geometrikus vagy növényi mintás változat, illetve az egyszerűbb geometrikus, többnyire 8-as alakot formáló típus.

Szintén a női sírok jellegzetes leletei a csipeszek, melyek bronzból, vagy vasból készültek. Hosszuk 7–12 cm között változik, felső végükön függesztőt alakítottak ki, alsó végük többnyire trapéz alakban szélesedik ki, néha profiláltan. Középső részükön gyakran összefogó tag látható, míg külső felületük fogazott, bekarcolt zeg-zug mintával díszített (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 148–149).

Tükrök (173–174. kép). Bár a szaltovói tükröket, annak főként a kisebb méretű és sugaras díszű változatait ma már többen is inkább az amulettek közé sorolják (KOVALEVSKAĀ–

ALBEGOVA–P’ÂNKOV–EVSÛKOV 2006), számos változatuk egyértelműen a női toalettészletbe tartozik, elsősorban azok, amelyek a többi hasonló funkciójú tárggyal egy láncon felfűzve kerülnek elő. A díszítetlen változattól egészen a legcizelláltabbig közös vonásuk a középső függesztőfül. Hátlapjuk többnyire díszített, legtöbb esetben koncentrikus körökkel, közöttük farkasfog mintával. Néhány esetben feltűnik a jellegzetes szaltovói lótusz-minta, illetve a speciális, a kínai bronztükrökre utaló mintaelemek: madarak, halak–és stilizált írásjegyek(?). Méretük szerint két főbb típus különíthető el, többségük 6–7 cm átmérőjű, de 7,5–10 cm átmérőjű változatok is előfordulnak (AKSËNOV–MIHEEV 2006, 149).

Amulettek (165–169. kép). A szaltovói amuletteket, tükröket és egyéb, feltehetően az egykori hitvilággal kapcsolatos tárgyakat Z. H. Albegova foglalta össze, részletesen elemezve szemantikájuk mellett tipológiai összefüggéseiket az észak-kaukázusi alán temetőkből feltárt párhuzamaikkal (ALBEGOVA 2001; ALBEGOVA 2006).

A valamennyi szaltovói társadalmi csoport, illetve korcsoport temetkezéseiben előforduló amulett-típus közül 14 esetében (kultikus skatulyák, csengettyűk (kolompok), kagylók, hold amulettek, sugármintás korongok, madárfejes korongok, korong alakú amulettek, áramlatmintás gyűrűk, karom- és agyar amulettek, állati lábközép csontok, ló-, madár- és szarvasfigurák) jól kivehető törvényszerűségek figyelhetők meg elterjedésükben.

A szaltovói kamrasírokból származó amuletteket attól függően vetették alá statisztikai elemzésnek, hogy hány halott volt azokban eltemetve és milyen amuletteket találtak mellettük. Az amulettek szemantikáját nem érthetjük meg azok nemi és életkori eloszlásának megismerése nélkül (ALBEGOVA 2001, 97). A Dmitrievka-i, Maâckoe gorodišče-i, Nižnaâ Lûbânka-i és Űtanovka-i temetők antropológiai elemzése alátámasztja, hogy az amuletteket és ékszereket elsősorban nők és gyerekek viselték. Az amulettek a női csontvázak mellén és derekán voltak — a bolygatott vázagnál nem eldönthető —, ugyanakkor a kutatás megerősítette V. B. Kovalevskaâ véleményét, mely szerint a nap-hold amulettek családi amulettek voltak (KOVALEVSKAÂ 1973, 118). Érdekes megfigyelés, hogy a doni alánoknál a lovast ábrázoló amuletteket nők hordták, jó példa erre a Dmitrievka-i temető 56-os kamrasírjában nyugvó-nő mellett talált két, griffmadáron ülő lovast ábrázoló amulett, valamint egy két lovat ábrázoló függő (ALBEGOVA 2001, 99).

Bár hasonló típusok az Észak-Kaukázusban, Kabardino-Balkariâ kora középkori alán temetőiben is előfordulnak (MILLER 1881, XIX. tabl. 1) megállapítható, hogy az Észak-Kaukázusban és a Don középső folyásánál is más-más hitvilág élt az azonos eredetű alánok különböző közösségei. Az amulettek koncentrációja érdekesen tükrözi a helyi hitvilági

jellegetességeket. A temetkezésben található amulettek aránya (az amulettes katakombák aránya az összeshez képest, valamint az egy katakombában talált amulettek száma) alapján a négy legjelentősebb szaltovói temetőben a következő kép rajzolódik ki előttünk. Ūtanovkán a feltárt 28 kamrasír 57%-ában volt amulett, Nižnaâ Lûbânka-n az 55 kamrasír 30%-ában, a Dmitrievka-i temetőben a 162 kamrasír 28%-ában, míg a Maackoe gorodišće melletti 113 kamrasír 19,5%-ában találtak amulettet.

Az egyes temetőkben feltárt amulett-típusok is érdekes relevanciát mutatnak. Amíg Verhnij Saltovban a szamovár alakú amulettek, csengettyűk, kagylók, sugaras bronzkorongok, kerek, sólyomfejes, illetve lófigurás típusok a jellemzők, addig állatcsontból készültek egyáltalán nem kerültek elő. A Maackoe gorodišće mellett viszont nincsenek nap amulettek, itt viszont az állati fogak, asztragaloszok és kagylók dominálnak. Néhány régész szerint az amulettek megoszlása a holtak között a közösség szociális szerkezetétől függött, az pedig a település funkciójától (ALBEGOVA 2001, 103). Természetesen figyelembe kell venni a sírablások, illetve halott bolygatások szokását is (PLETNĚVA 1967b, 78, 80), de akár ez is összefüggésben állhat főként az utóbbi esetben az adott közösség hitvilági elképzeléseivel (FLĚROV 1993, 42–53).

Z. H. Albegova teljes anyaggyűjtésre épülő munkájában a temetőkre jellemző amulett-típusokat diszkriminatív statisztikai módszerrel vizsgálta. A Dmitrievka-i közösség elhunytjai mellé legtöbbször ragadozókaromot, asztragaloszokat, illetve hold amuletteket tettek. A Nižnaâ Lûbânka-n és Maackoe gorodišće-n agyarak, karmok és kagylók a legnépszerűbbek. Ez azt jelenti, hogy e három közösségben az emberek főleg máshonnan származó (kagyló), vagy természetes módon képződött tárgyakat viseltek amulettként, készíteni nem, vagy csak nagyon ritkán készítették. A Ūtanovka-i közösség lakói körében ugyanakkor a leggyakoribbak a kézműves munkával előállított amulettek: madárfejes és sugaras korongok, de nem ritka a hold amulett sem. A kerek, áttört bronz amulettek különböző mértékben, de megtalálhatóak valamennyi közösségben.

Érdekes megfigyelést tettek a madárfejes amulettekkel kapcsolatban, melyek gyakran kerültek elő 40–55 éves nők mellékleteként. Bár az adatok még nem elegendőek ahhoz, hogy megállapítsuk a törvényszerűséget, viszont utalhat az ilyen korú nők szerepére a családban. A Dmitrievka-i és Maackoe gorodišće-i temetőben az antropológiai vizsgálatok megállapították, hogy a nők legnagyobb halálozási rátája a 27–42 közötti korban figyelhető meg. Tehát felvethető, hogy akik túléltek ezt a kritikus kort, tekintélyes tagjai lettek a családnak és rájuk jellemző ez a tárgytypus, tekintve, hogy idősebb nők mellett már nem találunk ilyeneket (ALBEGOVA 2001, 104).

G. E. Afanas'ev az említett 5 nagy temető temetkezési szokásainak elemzését végezte el (AFANAS'EV 1993, 91), mely alapján a szaltovói-kultúra erdős sztyeppi variáns területén három főbb csoportot különített el: 1. Maâckoe gorodišče, 2. Verhnij Saltov–Ûtanovka, 3. Dmitrievka–Nižnaâ Lûbânka. Az amulettek elemzése csak kettőt mutatott ki (Ûtanovka eltérő a többtől), de részben átfedés figyelhető meg (ALBEGOVA 2001, 105).

Az amulettek klaszteranalízise arra is választ adhat, hogy az idő változásával mely amulettek lettek népszerűbbek, vagy miként változott meg az amulett viselés/temetés szokása, esetleg valamely amulett-típus dominanciája egy törzsi dominanciának is megfeleltethető-e. Ez abból a szempontból lehet érdekes, hogy ép az agyarak, karmok és kéztőcsontok széles körű használata S. A. Pletněva szerint a 9. században vette kezdetét (PLETNĚVA 1967b, 176). A vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy a tárgyalt nagy szaltovói temetőknél nem csak az elhunytak hitvilága volt közeli, hanem az amulettek fejlődése is hasonló irányú volt. A karmok, fogak népszerűbbé válását nehéz megmagyarázni, talán ősbolgár vagy kazár hatás lehetett, de elképzelhető az alán hitvilág változása is, ugyanakkor antropológiai relevancia nem mutatható ki (KONDUKTOROVA–SEGEDA 1990, 99–100; ALBEGOVA 2001, 105).

Megállapítható viszont, hogy az erdős sztyeppe vidékén a Verhnij Saltov–Ûtanovka szerepe meghatározó volt, ahol a madárfejes és sugaras korongok terjedtek el (AFANAS'EV 1993, 89). Ûtanovka az Oskol-völgyi agglomeráció, Verhnij Saltov pedig a szaltovói határvédelem központja volt (AFANAS'EV 1993, 115–116, 152), de mindkettő a legfejlettebb szaltovói települések közé tartozott. Verhnij Saltov esetében, ahol feltehetően a férfiak katonai dominanciája érvényesült a közösség életében is, a lányok és asszonyok mellékletei nem különböznek élesen egymástól (AFANAS'EV 1993, 45, 50). Ûtanovka-n viszont pl. az amulett viselés erősen függött a kortól és valószínűleg a családon belüli szereptől, ez a nők közösségben betöltött szerepének másságáról, valószínűleg nagyobb fontosságáról tanúskodik (ALBEGOVA 2001, 105).

A szaltovói-kultúra fejlődésével a 9. században az amulett viselésben is új tendenciák kezdtek érvényesülni. Egyrészt a fém amulettek kisebb számban, de továbbra is megmaradtak, másrészt egyszerűbb formák jelentek meg: agyarak, karmok, állati lábtőcsontok, melyek a 9. század második felében különösen dominánssá váltak — kivéve a Ûtanovka-i közösséget. S. A. Pletněva ezt a tendenciát azzal hozta összefüggésbe, hogy a Kazár Kaganátusban terjedt a judaizmus (PLETNĚVA 1967b, 178–179). Ugyanakkor az amulettek a 9. század közepére veszítettek sokféleségükből az Észak-Kaukázusban is (KOVALEVSKAÂ 1987, 87), tehát mindkét területen párhuzamosan mehetett végbe a hitvilág módosulása.

Használati tárgyak

A sírokban előforduló használati tárgyak változatossága viszonylag kicsi. Vasból és acélból (kés, sarló, kapa, tűszerszám, famegmunkáló szerszám, horgászhorog, sasliktű, üst, húsvilla, tű, ásópapucs (193–195. kép), ritkábban kőből és kerámiából (fenőkő, orsógomb), vagy fából, (pl. háncsbockor készítéshez használt ár) készült eszközöknek maradt régészeti nyoma. Nagy mennyiségben maradtak fenn a mindennapi élettel összefüggő szerves anyag maradványok is szaltovói sírokban: kidolgozott bőr, illetve textilmaradványok (selyem, lenvászón, nemez) (200. kép), fából készült kanalak, edények (néha a peremén fémveretekkel), tálak (199. kép), melyek feldolgozása és publikációja nagyban bővítené ismereteinket a szaltovói-kultúra fejlettségéről és mindennapjairól.

Kések (187–188. kép). A szaltovói sírok esetében is a leginkább elterjedt leletnek számítanak a kések, a temetkezések 20–25%-ban fordulnak elő. Érdekes megfigyelés, hogy a legjobb állapotban lévő kések hamvasztásos sírokból származnak, melyek mind egy típushoz tartoznak: egyenes penge, melyhez a nyélnyújtvány enyhe szögben törve csatlakozik. A kések hossza 8–18 cm között váltakozik, az egyélű penge keresztmetszete ék alakú, szélessége 1,5–2 cm. A nyélnyújtvány szinte mindig felső állású, szélessége a pengének maximum a fele, illetve 3–4-szer rövidebb is annál. Némely kés egy vagy két keskeny, 0,5–1 mm széles, sekély csatornával rendelkezik, amelyek a pengén futnak közel nyélnyújtványhoz. Ez utóbbiakról S. A. Pletněva azt feltételezte, hogy harci kések, de ez nem tűnik valószínűnek. A nyélnyújtványt famarkolat borította, melyeket sok esetben szorítógyűrűkkel fogtak oda.

A kések klasszifikációjának alapvető szempontja a penge és a nyél találkozásának formai kialakítása (MIHEEV–STEPANKA–FOMIN 1973, 90–98), mely alapján négy főbb típusuk van:

1. típus: A penge és a nyél találkozásánál nincs kiszögellés, mely igen ritka típus, a szaltovói korból csak egy-egy ilyen kés került elő (MAJKO 2004, 122:9. kép).

2. típus: A penge és a nyél találkozásánál két kiszögellés van, alul és felül. A 2. típus a Fekete-tenger északi vidékén a Kr. e. 4. század végén–3. század elején jelent meg és a szarmata korban terjedt el. A Kr. e. I. évezred második felében az Uráltól Magyarorszáig különféle régészeti emlékekben ismertek (MIHEEV–STEPANKA–FOMIN 1973, 91; V’ŽAROVA 1976, 5:3, 6, 6:2).

3. típus: Egyenes hát és két kiszögellés, mint a 2. típusnál, de itt tuskyszerű kiálló rész van a háton a penge és a nyél találkozásánál.

4. típus: hasonló a 3. típushoz, de a penge és a nyél találkozásánál markolatkereszt van, amely nem nyúlik túl a tuskyszerű kiálló részén.

A 3. és 4. típus formája az elkészítés módjával függ össze, a kovácsolás speciális módjával (MIHEEV–STEPANKA–FOMIN 1973, 92), ezek a kések későbbiek, mint az 1. és 2. típus. A legtöbbjük a 8–9. századra datálható (MIHEEV–STEPANKA–FOMIN 1973, 94). Hasonló késeket ismertek a 7. század vége–8. század első felének temetkezéseiben a Volga középső folyásánál (BAGAUDINOV–BOGACĚV–ZUBOV 1998, 128, ris. 31:7–9; GENING–HALIKOV 1964, 65), a 8–9. századi Dunai Bolgária emlékeiben (STANĚEV 1957, 117, 5. kép; V”ŽAROVA 1976, 83:2–3, ris. 12), a Krímben (MAJKO 2004, ris. 122:3, 12–13), az észak-kaukázusi alán temetőkből (SAHANEV 1914, 1:22, ris. 3:14–15), és szláv környezetben is (SUHOBOKOV 1975, 93, 52:7, 53:4, 7–9). Nagy mennyiségben fordulnak elő a szaltovói-kultúra emlékeiben (LĀPUŠKIN 1958, 312, ris. 55; PLETNĚVA 1989, ris. 45).

Úgy tűnik, a késeket fahüvelyükkel együtt hamvasztották el, erről árulkodnak a veretek és fémpántok, amelyeket néhány sírban találtak. Egyes esetekben (Suhaâ Gomolša 54., 119., 167., 192., 208. sír) csak a hüvelyek fémdarabjait (lemezes vaskapcsok, vas-, ritkábban bronzpántok és hüvelyvégek), a kést nem. A lemezes vaskapcsok két szimmetrikusan elhelyezkedő lekerekített, vagy levél alakú, esetleg négyszögletes lemezből állnak, melyeket többnyire ovális gyűrűvel fogattak össze, vagy bronz-, esetleg vaslemezből hajtottak. A felső lemez gyakran valamivel kisebb az alsónál. A pántokat fémszegecsekkel erősítették a hüvely faalapjához. Ezek a kapcsok formában és a felerősítés módjában a tegez függesztőfüleit utánozzák (KRYGANOV 1993, ris. 2:5–6; PLETNĚVA 1989, ris. 33; MAGOMEDOV 1981, ris. 3:13, 4:4–5, 11:6, 9; VINOGRADOV–MAMAEV 1985, 4:24; SAVENKO 1985, ris. 1:11).

Sarló (189–191. kép). A mezőgazdasági munkákhoz használt sarlók nagyszámban vannak reprezentálva a szaltovói sírokban, nem kizárt, hogy kultikus céllal. Formai alapon két nagyobb csoportjukat különböztethetjük meg. Az 1. csoportot az egyszerű pengéjű, míg a 2. csoportot a kisebb méretű ívelt pengéjű, gyakran fogazott és díszített markolatú sarlók alkotják. Az egyszerű sarlók hossza többnyire 23–28 cm között változik, gyakran szimmetrikusak, vagyis a pengeív csúcsa a penge alsó ívének közepére esik (MIHEEV 1985, 46).

Az 1-es sarlótípus széles körben elterjedt Kr. u. I. évezred második felétől kezdve a kelet-európai erdős sztyeppén és a vele Délről szomszédos erdős sávban a Dnyeper vidékétől a Don-vidékig (BEREZOVEC 1963, ris. 20:16; GORŪNOVA 1961, ris. 33:20–21; DMITRIEV

1979, ris. 2:14; DOVŽENOK 1952, ris. 8:4–7; KALININ–HALIKOV 1960, 224; MIHEEV 1984, 108–109). Ismertek ilyen sarlók az óbolgár krími emlékekben (MAJKO 2004, 222, ris. 124:2) és az ősszláv emlékekben (SUHOBOKOV–GORBANENKO 2001, 39, ris. 5). A II. évezred elején fokozatosan eltűnnek.

A 2-es sarlótípus a penge formája szerint a szimmetrikus csoportba tartozik. A pengehát kialakítása szerint 2 variánsa ismert: 1. a penge átmenet nélkül folytatódik a figurákkal díszített nyakban, amelyen van egy lyuk, vagy a penge átmenet nélkül folytatódik a karikába hajtott nyakban. A pengeív alsó része a 2-es sarlótípusnál 10–15 cm hosszú. A nyakon lévő lyuk vagy a karika a legtöbb 2. típusú sarlónál egy síkban van a pengével, de előfordul, hogy a karika merőleges a penge síkjára. Mindig van egy másik karika is a nyakon lévő lyukban. Szerves része a sarlónak a fa vagy csont markolatpánt. A penge egy szegeccsel kapcsolódik a markolatpánthoz, mozgatható. A 2. sarlótípus, mellyel kapcsolatban felvetődött, hogy katonák használták a hadjáratok során lovaik takarmánygyűjtéséhez, a Don-vidéken a 8–10. században fordul elő a leggyakrabban (MIHEEV 1985, 135, ris. 126), de Felső- és Középső-Volga vidéki (GENING–HALIKOV 1964, 44, tabl. X: 9; IVANOV 1952, 203, tabl. XIX: 7; TRET’AKOV 1941, ris. 39: 6) és északnyugat-kaukázusi (SAHANEV 1914, 150, tabl. III: 20) területeken egyaránt ismertek párhuzamai. Kialakulásukkal kapcsolatban ismert olyan vélemény, mely azt a 7. századra tette (LEVAŠOVA 1956, tabl. 21.).

Kasza (191. kép). A szaltovói kaszák pengéjének döntő többsége egyenes, néha enyhén hajlított. A legtöbbször a felfogatáshoz kialakított lapos vég előtt közvetlenül törik meg a penge éles szögben. A nyélhez való rögzítéshez gyakran vasabroncsot használtak (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 97). A másik fontosabb típusnál a felerősítésre szolgáló vég nem lapos, lemezes kialakítású, hanem keskeny és vastagabb, tüskeszerű (MIHEEV 1985, 29, ris. 21:1–6). Méretük alapján elkülöníthetők a mindössze 20 cm körüli pengehosszúságú kaszák is, amelyek „félkasza” néven ismertek a szakirodalomban. Az ilyen kaszák a Severskij Donec medencéjében élő szaltovóiakra jellemzőek (MIHEEV 1985, 30). A kaszák ugyanakkor általánosan elterjedt tárgyak a kazár korban több területen is (MAJKO 2004, 222, ris. 124:2; SOROKIN 1958, 145, ris. 5:5, 9; SUHOBOKOV–GORBATENKO 2001, 39, ris. 6).

Kapa (192. kép). A magyar szakirodalomban szalunak nevezett, vasból készült, kisméretű és keskeny fejű vasszerszámokat — kelet-európai párhuzamaik alapján — többnyire kapáknak határozza meg az orosz kutatás. Ezek a köpüs szalu-kapák Kelet-Európában már a korai vaskortól ismertek (GORODCOV 1928, tabl. III–IV). A 8–9. században az elterjedési területük

Bulgáriától (JOKOV 1978, 219) a Középső-Volgaig, Káma-vidékig, Volga–Oskol közégig terjedt (BAGAUDINON–BOGACĚV–ZUBOV 1998, 132, ris. 33:2–4; GORŪNOVA 1961, ris. 46:8). Ismertek az Altaj vidéken, a Minusinsk-medencében, Tuvában, a Krímben (MAJKO 2004, 219, 125:3–5; ARTAMONOV 1958, ris. 29; LĀPUŠKIN 1940, 61, ris. 14; MIHEEV 1966, 98, ris. 3:7; PLETNĚVA 1989, ris. 46), a Volgai Bolgária emlékeiben. Hasonló leletek Dél-Szibériában a 8–10. századra keltezhetőek (NESTEROV 1981, 172), de a szinkron szláv emlékekben is előfordulnak (SUHOBOKOV–GORBANKO 2001, 38, ris. 4).

A Severskij Donec mentén leginkább a hamvasztásos és a birituális temetőkben fordulnak elő, időrendjük a 9. század második felére–10. század elejére tehető (PLETNĚVA 1981, ris. 36:82). Az orosz szakirodalomban pajzsfejűnek mondott kapafej alul kiszélesedik a sarkai kissé lekerekítettek (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 98). A belső oldalon felül van két hajlat, amelyek a famarkolat rögzítésére szolgáló köpűt vagy foglalatot alkotják, ez kis vállakkal kapcsolódik a pengéhez. A penge belső oldala hegyesszögbe van kovácsolva, 2–15°-os szögben meg van hajlítva a penge a belső oldala felé, a köpű zárt, ovális. Méreteikről általában elmondható, hogy hosszúságuk 6–11 cm, pengeszélességük 4,5–6 cm, a köpű hossza 3–5 cm. A köpű többnyire kerek, vagy ovális átmetszetű, de szögletes kialakítású is ismert.

Bár ez a tárgyípus feltehetően univerzális eszköz lehetett a ház körüli munkához (MIHEEV 1985, 39), a török nomád népeknél Dél-Szibériában, az Altaj vidéken és Tuvában sok kutató szerint a közelharcban vágófegyver volt, mint egy kis fejsze (GRÁZNOV 1956, 150, 153; NESTEROV 1981, 172; HUDÁKOV 1984, 75; HUDÁKOV 1981, 120).

Házi balta. A másik univerzális eszköz a házi balta. A balták pengéje többnyire ék alakú, rövid, masszív, szögletes foka van, amely átmenet nélkül folytatódik az élben. A házi balták magassága 15–17,5 cm körül változik, a penge szélessége 4–5 cm átlagban. A nyélhez köpűvel erősítették, melyek többnyire ovális nyílásúak, ritkán szögletesek, alsó és felső irányban kiszélesednek. Fontos adat a tömegük, mely 0,4–0,8 kg között mozog (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 99). A szélesebb pengéjűeket ácsfejszéknek tartják, de valamennyi típusról elmondható, hogy széles körben elterjedt volt szinte minden kelet-európai emlékekben a Kr. u. I. évezred második felében, illetve II. évezred elején (BEREZOVEC 1963, 183–184; DOVŽENOK 1961, 127; MIHEEV 1966, 2:7, 8 kép; STILENKO–ŪRENKO 1990, 65:2–3; SEDOV 1982, V:9, XXXIII:6).

Horgászhorog, halászkampó, jégtüske (197. kép). Bár inkább a kora középkori települések jellemző lelete a horgászhorog, néha temetkezésekben is előfordul (pl. Suhaâ Gomolša 175.

sír) (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 101). A szakállas, egyszer hajlított horgok átlagos mérete 6–6,5 cm. Karikás, oldalra hajtott fülük van, a hegyük rövid (MIHEEV 1985, 54). Hasonlóak gyakran előfordulnak a 6–12. századi szláv hagyatékban (KUZA 1976, 134, 1:1–6; LĀPUŠKIN 1958, 11:1–3 kép; MAL’M 1956, 119, ris. 4:2, 4), illetve Délebbre a Don-vidéki szaltovói emlékekben is (Maâki, Sarkel) (MIHEEV 1985, 28:4 kép; PLETNĚVA 1981, 36:66). Ezek főleg a harcsahorgok típusába tartoznak V. K. Miheev tipológiája szerint, de bármilyen nagy halat ki lehetett fogni velük (MIHEEV 1985, 133).

A nagyobb halak kihúzásához és beemeléséhez egy speciális halázkampót használtak, melyek mérete átlagosan 15 cm, ami egy olyan horog, amin nincs szakáll, és amely fa, néha vas nyélhez kapcsolódik (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 101). I. I. Lâpuškin a kozák „kotič-”hoz hasonlította ezeket a tárgyakat, melyeket a halászatnál használtak (LĀPUŠKIN 1958, 127–128). A téli halászat kellékei a jégtüskék. Ezek egy 8,5 cm hosszú és 4,4 cm széles ovális vaskampók behajtott 1,3 cm-es tüskékkel a végükön, melyek 0,4–0,5 cm-es szögletes metszetű vashuzalból készültek.

Tű és tűtartó. A női sírok gyakori mellékletei a vastűk, melyek néha csont tűtartókban kerülnek elő. A tűk hossza 5 cm, átmérőjük 1–2 mm között mozog. A tűtartók döntő többsége csöves csontból készült. A 1. típus kívül szögletesre megmunkált tárgy (metszet: 0,7×0,75 cm). A külső felületüket gyakran díszítették bekarcolt mintákkal: pont-kör dísszel, egy sor ferde kereszt bemetszéssel két párhuzamos vonalkából álló csík között, rács-mintával, hasukkal egymás felé forduló körmintákkal. Ezek formai és díszítésbeli analógiáit a sarkeli leletek alapján V. E. Flërova részletesen feldolgozta (FLĚROVA 1996, 298–299).

A szaltovói tűtartók 2. típusa üreges bronz csőből készült, ezek átmérője némileg nagyobb (0,8–1,1 cm). A 3. típus vasból készült, alakja üreges, párhuzamos oldalú, 5–7 cm hosszú és 0,9 cm körüli a belső átmérő. A Suhaâ Gomolša 111-es sírban feltárt darab felső végén egy karika is volt a felfüggesztésre (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 104–105).

A csont tűtartók külső felületét gyakran díszítették bekarcolt mintákkal: pont-kör dísszel, egy sor ferde kereszt bemetszéssel két párhuzamos vonalkából álló csík között, rács-mintával, hasukkal egymás felé forduló körmintákkal. Ezek formai és díszítésbeli analógiáit a sarkeli leletek alapján V. E. Flërova részletesen feldolgozta (FLĚROVA 1996, 298–299).

Orsógombok és orsókarikák (201. kép). A női sírok gyakori leletei a textilkészítéshez használt orsók végéről származó orsógombok és orsókarikák. A leggyakoribbak a kerámiaedények oldalából kivágott orsókarikák és gombok (1. típus), melyekhez előszeretettel alkalmaztak

krími amphorák oldaltöredékeit. Ezek igen széles körben elterjedtek a sztyeppei és erdős sztyeppei településeken, a délkeleti Orosz síkságon (LEVENOK 1959, 350). Egyik változatuk a lapos, henger alakú, átlag 2,5–5 cm átmérővel, a másik pedig bikónikus, 1,5–2 cm magas. A 2. típus csillámpalából készült, több formai változatban fordul elő. A 3. típus kézzel formált és agyagból készült, lapos, korong alakú, csonkakúpos és hordó alakú kivitelben. Az orsógombok sajátos csoportját alkotják az ólomból készült változatok (4. típus), melyek szintén lapos, hordó és félgömb alakúak.

Csiholó (176. kép). A szaltovói-kultúra csiholói alapvetően nem térnek el a kora középkori Kelet-Európában széles körben használt típusoktól (VŽAROVA 1976, 19:1, 37:2, 83:5; KOLČIN 1959, 99; SAVČENKOVA 1996, 22:1–11; SUHOBOKOV 1975, ris. 53). Az alapvetően három fő típusba sorolható csiholók közül az első egy rendkívül egyszerű, téglalap alakú, lekerekített sarkú vaslap, melynek átlagos méretei 6–7×2–3 cm, vastagságuk 0,2–0,3 cm. A 2. típus a lant alakú csiholó (az orosz szakirodalomban „kalács” alakú”), 5–7 cm hosszúak és 2–3 cm szélesek. A 3. típus pedig ennek a módosult változata annyiban, hogy a behajló, elkeskenyedő szárvégek spirálisan megcsavartak („kiskacsa” formájú), gyakran fibulacsiholónak is nevezik (AKSĚNOV–MHEEV 2006, 104–105).

Fémüstök (198. kép). A fémből készült üstök ritka leletek, többnyire vaslemezekből készültek, amelyeket szegecsekkel fogtak össze. Alakjuk hengeres, alul kissé domború fenékkal. Átmérőjük átlagosan 45–48 cm, mélységük 20–23 cm között váltakozik. A fül 2–2,5 cm széles fémszalag, a végei hurokban vannak visszahajtva (KUHARENKO 1951, 30:6; LĀPUŠKIN 1961, 17 kép; PLETNĚVA 1967, 39:15, 19 kép). Bronzból készült hasonló üstök előfordulnak az Észak-Kaukázus 5–8. századi hagyatékában (RUNIČ 1976, 258, 2:1; RUNIČ 1979, 5:9 kép), a 8. századi avar emlékekben (TITOV–ERDÉLYI 1980, 131, 1 kép), két vasból készült változatot pedig a Volincevo-kultúra területéről, Bitica gorodiščéből közöltek (SMILENKO–ŪRENKO 1990, 65:15–16 kép).

Szaltovói területről bimetál üstökről is van adatunk, pl. a Červonaâ Gusarovka-i temetőből, ahol az üst alja bronzlemezéből készült. Suhaâ Gomolša-n ugyanakkor teljes egészében bronzból készült üst is előkerült, melynek mérete kisebb volt (átmérő: 20 cm, mélység: 10 cm). Ennek észak-kaukázusi párhuzamai szintén jól ismertek (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 106–107).

A fémbográcsokat 8-as szemű tagokból álló láncokkal lógatták a tűz fölé, melyekkel az üst magasságát tudták szabályozni, végükön általában kampó is megfigyelhető (KUHARENKO 1951, 31:13; ŠRAMKO 1983, 11:16 kép).

Húsvilla. A Suhaâ Gomolša lelőhely 252. objektumában egy üsttel együtt került elő egy vasból készült kétágú villa is, amellyel húst szedtek az üstből. Hossza 50 cm, szándékosan deformálták. Az ilyen 30–50 cm-es villák és töredékeik hamvasztásos és birituális temetőekben is előfordulnak, pl. Krasnaâ Gorka, Pâtnickoe (AKSĚNOV 1999, 99, ris. 39:2; ŠRAMKO 1983, 11:19 kép), Maâki (Carnino gorodišče), jobb parti Cimplânsk-i erőd (MIHEEV 1985, 146, 37:1, 5 kép). Ismertek a Kubán-vidéki kazár kori hamvasztásos temetőkből is (pl. Dûrso, vö. DMITRIEV 1979, 9 kép).¹²⁸

Hordozható sasliksütő, nyársak (196. kép). A szaltovói sír- és telepleletekben nagyon ritka tárgy az ún. sasliksütő. Ezek vasból készült, gyakran csavar testű, háromlábú állványok, a felső részükön füllel, mely a nyársat tartotta, vagyis a nyársak is lehetnek ennek a lelettípusnak a részei. Az állvány háromlábú, alsó részének magassága átlagosan 15 cm, míg a nyárs hossza 115 cm körüli. A nyársak szintén vastag vashuzalból, rúdból készültek, melyeknek a hegyüknél szögletes a keresztmetszetük, középen kerek, a nyélnél pedig négyzetes. Ilyen leletek Suhaâ Gomolša és Maâki 3 lelőhelyekről ismertek (MIHEEV 1985, 37:7, 8 kép; AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 106).

Csontművesség (152–153. kép)

A szaltovói-kultúra csontművessége rendkívül gazdag, de ez elmondható a szaltovó-kultúrkör egészéről. A Suhaâ Gomolša-i 252., 293., 309. sírban feltárt csontbogozók (FLĚROVA 1996, 279) anyagvizsgálatai kimutatták, hogy szarvasagancsból készültek (AKSĚNOV–MIHEEV 2006, 101), de csontleletek ismertek házi- és vadászott állatok csontjából is. Hasonló leletek nagy számban kerültek elő egyébként nemcsak a bal parti Cimplânsk-i erőd ásatási anyagaiban (ARTAMONOV 1958, 42, 28, ris. 1–2; FLĚROVA 1996, ris. 1, 2), de a Romny-Borševo-kultúra hagyatékában is (EFIMENKO–TRET’ÁKOV 1948, 46; ŠRAMKO–CEPKIN 1963, 75). A kora középkori dunai bolgár emlékekben szintén előfordulnak (V’ŽAROVA 1976, 59, ris. 4; BRATČENKO–SVECOV 1984, 216, ris. 4 kép).

¹²⁸ Néhány észak-kaukázusi népnél ilyen villák még a 20. század elején is megtalálhatóak voltak (MILLER 1910, 78).

Csontfaragványok. V. K. Miheev 1985-ös monográfiája mellett — mely a szaltovói gazdálkodással kapcsolatos mindennapi élet tárgyait remekül összefoglalta — K. I. Krasil'nikov szentelt önálló tanulmányt a szaltovói csontfaragványok kérdésének (KRASIL'NIKOV 1979), majd Sarkel kapcsán V. E. Flërova monográfiája érintette a kérdést (FLËROVA 2001), részletesen tárgyalva a jelek és az ábrázolások szemantikáját. K. I. Krasil'nikov a Severskij Donec völgyének szaltovói lelőhelyeit, elsősorban telepeit (Rogalik, Novolimarevka, Podgaevka, Žëltoe) dolgozta fel e téma kapcsán, több mint 300 tárgyat elemezve. A sírok leletei mellett a telepanyagnak is nagy hányadát teszik ki a csontleletek, az 1979-es statisztika adatai szerint egy-egy szaltovói telep teljes anyagának mintegy 47%-át (KRASIL'NIKOV 1979, 77–78). Az általa készített klasszifikáció első szempontja az általános funkció, mely alapján munkaeszközt, hétköznapi eszközt, fegyvert, díszítményt, művészi és kultikus tárgyat, illetve játékokat határozott meg. Másodlagos szempont pedig a konkrét felhasználás, pl. a munkaeszközön belül kés, markolat, simítóeszköz, vonókés, stb. A csonteszközök, foglalatok esetében többnyire házi készítésű termékekről van szó.

A munkaeszközök (I. típus) a teljes csontból készült leletanyag mintegy 60%-át teszik ki. Az I. típus 1. csoportjába a simítóeszközöket sorolhatjuk (KRASIL'NIKOV 1979, ris. 1), melyek hossza 12–20 cm között változik, marhabordából készültek és kerámiakészítéshez használták ismert polírozott és durvított felületű változatuk. Altípusaik (a, б, в) az elő-, illetve hátlap használatában, illetve a felületükről készült makrofotók alapján az eltérő funkció (eltérő edény, illetve mintatípusok kialakítása) alapján különböztethetőek meg. A II. típus, — mely szintén három (a, б, в) altípusra oszlik — simítóeszközei abban különböznek az I-től, hogy ezeken a borda homlokfelületét használták a munkához. Ezeket a kerámiakészítéshez használt simítóeszközöket sokáig használták a mesterek a kopásnyomok felületvizsgálatai alapján, ugyanakkor az eltérő méretek alapján az is világos, hogy a mesterek a maguk kezéhez igazították, alakították ki ezeket az eszközöket, talán ezzel áll összefüggésben az is, hogy gyakran találunk rajtuk tamgaszerű jeleket.

A munkaeszközök másik nagy csoportját a kések, illetve késnyelek alkotják. Alapvetően két fő típusba sorolhatóak annak alapján, hogy a hasított (1. típus), vagy egész, vékony bordából (2. típus) készültek.

A 3. csoportba a vonókések nyélborításait sorolhatjuk, melyek a késnyelektől valójában csak nagyobb méretükben és masszívabb kialakításukban különböznek, mely abból fakad, hogy a nyersanyag bordánál annak középső, legerősebb részét használták fel. Ezeken a tárgyakon gyakran megfigyelhetők a bőrmegmunkálásból fakadó zsíros nyomok.

A 4. csoportba az árák és lyukasztók nyélborításai tartoznak. Ezek a 7–12 cm hosszú tárgyak jellegzetes hegyes alakúak, általában kör átmetszetű csöves csontokból készültek, hegyes végük környéke jellegzetesen felfényeződött a használat során.

Az 5. csoportba néhány csontból készült orsókarika sorolható, mely átmérője 3,5–5 cm között változik, a furatátmérő pedig 1–1,6 cm, magasságuk 1,7–2 cm. Szintén hasonlóan ritka leletnek számítanak a 6. csoportba sorolt hálóbogozók. Általában 9–10 cm hosszúságúak ezek a háromszög átmetszetű, közepén bemetszett, polírozott, végükön hegyes tárgyak, mely típus a Dmitrievka-i temető 173-as kamrasírjából is előkerült (PLETNĚVA 1989).

Szintén a speciálisabb eszközök közé tartoznak a lócsontból készült csontkorcsolyák (7. csoport), amelyek ugyan feltűnően ritkák, felhasználásuk pedig a kerámiakészítésnél használt simítóktól a bőr- és textílfeldolgozásig is terjedhet. A munkához használt változatuk ugyanis abban különbözik a lábra erősített változattól, hogy ez utóbbin bevágások figyelhetők meg, melyek a lábra való felerősítésre szolgáltak. Szintén munkaeszköznek tartható az a néhány kiskapa(fej), amelyek csontból készültek és átfúrás is található rajtuk, a nyélhez való erősítéshez (8. típus).

A 9. csoportba az ún. dörzsölőket sorolták, amelyek nagytestű állatok lábtőcsontjaiból készültek, több oldalukon is hasábolva. Pontos funkciójukat ma még nem tudjuk, talán festék, méz porításához, agyag finomításához használták a jobb minőségű kerámiákhoz.

A késnyélborítások (10. csoport) szinte kivétel nélkül kör átmetszetű csöves csontból készültek. A késnyélborításokkal kapcsolatban kell megjegyezni, hogy a nyélnyújtvány lapokkal történő borítása — ellentétben a szláv hagyatékkal — rendkívül ritka a szaltovói emlékek között.

A csonteszközök II. típusát a mindennapi élet speciálisabb tárgyai alkotják. Ebbe a csoportba sorolhatók a bőrtömlők csontszopókái, melyeket gyakran faragásokkal is díszítettek. Néhány megmunkált csontcsövecske esetében nehéz eldönteni, hogy esetleg tűtartóként használták-e.

A III. csoportba a fegyverek tartoznak, melyek között a csontfejű ostorbuzogányokat említhetjük első sorban (ld.vegyvereknél), míg a IV. csoportot a kultikus csonttárgyak alkotják. Ezeknél elsősorban az bokacsontból készült amuletteket említhetjük, melyeket egy vagy két helyen átfúrtak, illetve apró bekarcolt jelek is gyakran előfordulnak rajtuk. A szerző rendszerében önálló alcsoportot alkotnak a rendkívül elterjedt állatfogak (farkas, medve, kutya, vaddisznó, ló), melyeket szintén nyakban viselve, néha megmunkálva hordtak.

Gyöngyöket és gyűrűket is készítettek állatcsontból (V. csoport), elsősorban kisállatok csontjaiból, illetve halcsigolyákból. Talán az egyik legnépesebb leletcsoportot alkotják a

csontból készült játékok: lepkék, játszócsontok (VI. csoport). Ezek a csontlepkék nagyméretű asztragaloszokból lettek kialakítva, átfúrva és hálóval, tamga és egyéb jelekkel bekarcolva. Nem eldöntött kérdés, hogy a bekarcolt jelek véletlenszerűen kerültek a tárgyakra (a faragásra alkalmas területet kihasználva), vagy konkrét játékhoz használták őket. A dobókockákra emlékeztető jelekkel ellátott asztragalosz csontokról már nagyobb biztonsággal állíthatjuk ez utóbbit.

Az utolsó, VII. csoportot a szobrocskák, illetve művészi faragványok alkotják. Bár egyesek feltételezték, hogy a megmunkáláshoz némileg megpuhították a csont felületét, az egyszerűbb ábrázolású tárgyakon látható sok javítás ezt nem erősíti meg. Állati motívumok mellett gyakran alkalmaztak egyszerű geometrikus mintákat, a kisebb csontokon főleg hálómintát. Gyakori ugyanakkor a lovas és más állatábrázolás, küzdelmi és mitikus jelenetek, melyeknek legszebb példáit Dagesztánból és főként a Samara-i Volga-könyök 8. századi leletei között, a Novinki horizont képviseli. A művészi csontfaragáshoz valószínűleg éles és felforrósított eszközöket használtak. Az akkurátus és speciális munkára jellemző, hogy 0,4–0,5 mm széles vonalakkal is dolgoztak, melyekből van olyan ábrázolás, ahol 1 cm²-nyi területen 30 db is megfigyelhető

A szaltovói kerámia (208–227. kép)

A szaltovói-kultúra erdős sztyeppei variánsának ásatásai tekintélyes mennyiségű és sokféle kerámiaanyagot eredményeztek már a kezdetektől (BABENKO 1907a; BABENKO 1914b; POKROVSKIJ 1905; LÂPUŠKIN 1958a; LÂPUŠKIN 1962; PLETNĚVA 1962; PLETNĚVA 1967; PLETNĚVA 1972; PLETNĚVA 1973; PLETNĚVA 1981a; PLETNĚVA 1989; PLETNĚVA–NIKOLAENKO 1976; PLETNĚVA–KRASIL'NIKOV 1990; VINNIKOV–PLETNĚVA 1998; FLĚROV 1981; FLĚROV 1984; FLĚROV 1990; FLĚROV 1993; FLĚROV 1999; FLĚROV 2001; NIKOLAENKO 1999). Azonban kétségek merülnek fel azzal kapcsolatban, hogy az erdős sztyeppei variáns kerámiáját a szaltovói-kultúra kerámiájától elkülönítve kell-e vizsgálni. A szaltovói-kultúra kerámiájának kutatása kezdetben különböző helyi variánsok anyagát érintette, a ma használatos tipológia alapvetően az Alsó-Don menti emlékanyagra épül. A szaltovói kerámia kutatástörténete három fő szakaszra tagolható (SARAPULKIN 2003, 109).

Az első szakasz az 1900–1940-ig terjedő évek, amikor még korlátozott számú leletanyag állt rendelkezésre, illetve ezek jellege és az ásatások körülményei nem nyújtottak rálátást a kultúra teljes kerámiaanyagára. A. M. Pokrovskij és V. A. Babenko a Verhnij Saltov-i temetőben feltárt edényeket vizsgálta, M. I. Artamonov pedig a kisebb ásatások anyagát. V. A. Babenko kidolgozta felismerését a szaltovói és a kora-középkori észak-

kaukázusi edények rokonságáról. M. I. Artamonov és I. I. Lâpuškin elkülönítette az alsó-doni és azovi expedíciók emlékanyagából a Kr. u. I. évezred utolsó negyedének kerámiaanyagát és felfedezték az alsó-doni anyag és Verhnij Saltov anyagának hasonlóságát.¹²⁹

A második szakaszban az 1950–1960-as években nagyszabású ásatások folytak a kazár kori lelőhelyeken, melyek nagy mennyiségű és sokszínű kerámialeletet eredményeztek. Ez felvetette annak lehetőségét, hogy az egész szaltovói kerámiaanyagot áttekintsék, és olyan tipológiát állítsanak össze, amely a kultúra valamennyi helyi variánsára illik. Az egyes edénytípusok elterjedésének regionális sajátosságai is egyre jobban kirajzolódtak. A Volga-Don-menti expedíció által feltárt kerámialeletek többségét I. I. Lâpuškin és S. A. Pletněva publikálta (LÂPUŠKIN 1958; LÂPUŠKIN 1958a; LÂPUŠKIN 1958b; PLETNĚVA 1959). A szaltovói kerámia kérdése ma már önálló kutatási téma, amely a régészeti kronológia pontosítása mellett az egykori gazdasági élet kutatásának is egyik fő forrása.

Az 1970-es évektől napjainkig terjedő harmadik kutatási szakaszban a leletanyag bősége és földrajzi kiszélesedése mellett a legnagyobb figyelmet a jellegzetes szaltovói fényezett kerámia kapta, ami főleg a formagazdagsággal magyarázható. A Középső-Donyec vidéki, krími, dagesztáni, Középső-Volga vidéki kerámia vizsgálata regionális és napjainkra helyenként jelentős kronológiai különbségeket fedett fel. Nagy segítséget jelentenek a Krím-félsziget, illetve a Volgai Bolgária jól datálható, hasonló korú leletei. Megjelentek a szaltovói fazekasság egyedi kérdéseivel foglalkozó művek, tipológiai és technológiai vonalon egyaránt (SARAPULKIN 2003, 110–111).

A szaltovói-kultúra fazekas-technikájának problémáit már a Verhnij Saltov-i kamrasíros temetkezés első kutatói is érintették. A. M. Pokrovskij arra figyelte fel, hogy a mázas edények felszínén nem találhatók meg a fazekaskorong használatára utaló nyomok. Ebből arra következtetett, hogy ezek az edények formákon készültek (POKROVSKIJ 1905, 477). Ennél is több figyelmet szentelt a fazekasság technikájának V. A. Babenko (BABENKO 1907; BABENKO 1914). Ő próbálta meg elsőként elkülöníteni a szaltovói kerámia kiégetésének módszereit. Úgy vélte, hogy a sötétmázas edényeket tűzben égették ki, a szürkéket egyszerű, a sárgákat és vöröseket pedig jó minőségű kemencékben (BABENKO 1914, 440). Ezen kívül kísérletet tett arra, hogy a Verhnij Saltov-i településen talált objektumok között azonosítsa a kerámia kiégetésére szolgáló kemencéket. A formázás tekintetében az volt a véleménye, hogy a korsók és fazekak kézzel vagy korongon készültek, a kancsók pedig korongon (BABENKO 1907, 402; BABENKO 1913, 15). Az edények fényes felülete szerinte

¹²⁹ Ugyanakkor nem folytak részletes elemzések kifejezetten a kerámiával kapcsolatban, azt csak a régészeti források elemeként vizsgálták.

arról tanúskodik, hogy festették, vagy bevonták őket (BABENKO 1907, 402; BABENKO 1914, 440).

A szaltovói emlékek Alsó-Don menti csoportjának felfedezése előremozdította a fazekasság kutatását is. 1935-ben M. I. Artamonov az asztali kerámiák vizsgálata alapján azt állította, hogy a mázas edények túlnyomó többsége korongon készült (ARTAMONOV 1935, 57). I. I. Lâpuškin a fazekas kemencék tanulmányozása során két típust különített el: tartóoszlopos-rostélyost (Sarkel) és az anélküli változatot (Suvorovskoe) (LÂPUŠKIN 1958a; LÂPUŠKIN 1958b). Az előbbi gyökereit egy késő római tradícióban találta meg, amelyet az Észak-Kaukázussal hozott kapcsolatba (LÂPUŠKIN 1958a, 128). Bebizonyította, hogy a V. A. Babenko által Verhnij Saltovban felfedezett objektumoknak, amelyet ő égetőkemencéknek vélt (BABENKO 1914, 467–470), semmi köze a fazekassághoz (LÂPUŠKIN 1958, 130). Ezen kívül a különböző településeken elterjedt fazekasság területi eloszlásának vizsgálata alapján kijelentette, hogy a Don alsó folyásánál a fazekasság önálló, kereskedelemre szakosodott iparággá fejlődött (LÂPUŠKIN 1958a, 128–129). Véleménye szerint minden edényfajta készítésénél széles körben alkalmazták a korongozást, egy-két mázas edény kivételével, amelyeken nem láthatóak annak nyomai (LÂPUŠKIN 1958a, 116).

S. A. Pletněva is osztotta A. M. Pokrovskij véleményét arról, hogy a fényezett kerámiák esetében formák segítségével történt az edénykészítés. Szerinte ezeket a formákat fából vagy kőből készítették és rétegenként tapasztották rájuk az agyagot (PLETNĚVA 1959, 219). Az így kapott edénydarabokat összeillesztették, az illesztéseket pedig kannelúrákkal erősítették meg (PLETNĚVA 1959, 220). S. A. Pletněva arra alapozta elméletét, hogy néhány asztali edény réteges szerkezetű (PLETNĚVA 1959, 218). Azt is feltételezte, hogy a minőségi termékeket előállító nagy fazekasműhelyek mellett léteztek olyan kisiparosok is, akik egyszerű tálak készítésére specializálódtak (PLETNĚVA 1959, 220).

B. A. Šramko szerint a Severskij Donec felső folyása mentén az asztali edények kézi korongon készültek, majd engobbal vonták be őket, majd erre vitték fel csont- vagy fapálcával a mázat (ŠRAMKO 1959, 265). B. A. Šramko alapvetően két csoportra osztotta a kora középkori kerámiaművességet: 1. házi készítésű kézzel formált kerámia és durva tárolóedények, 2. mesterek által készített korongozott edények. A Donec-menti leletek e két csoport közötti átmenetet képviselik (ŠRAMKO 1959, 264).

V. F. Gening és A. H. Halikov 1964-es monográfiájukban cáfolták S. A. Pletněva állítását a formán készített edényekről (GENING–HALIKOV 1964, 32). Véleményük szerint szinte valamennyi leleten megtalálhatóak a korongozás nyomai, a rétegeztséget az engob leválása okozhatta (GENING–HALIKOV 1964, 33). Ugyanezen a véleményen volt B. A. Šramko

is. S. A. Pletněva közben elkülönítette az Alsó-Don menti és azovi kerámiaművességet és az erdős sztyepei települések fazekasságát. Eredményei alapján Délen a műhelyekben készült edények voltak túlsúlyban, míg az erdős sztyeppén a háztartások környéki fazekasság nagyobb mértékű volt, melyet főként a nők végeztek (PLETNĚVA 1967, 114). Főzőedényeket és nagy pithosz-szerű, száraz termények tárolására szolgáló edényeket készítettek lassú forgású kézi korongon (PLETNĚVA 1967, 114). Emellett megjelent az iparos fazekasság is, férfi mesterek kézi korongon készítettek asztali edényeket. Felszereltségben és a fazekasság szervezésében az erdős sztyepei régiók elmaradtak voltak (PLETNĚVA 1967, 128). A 8–9. században tehát a fazekasság technológiai forradalmon ment át, mivel tömegesen áttértek a kézi formázásról a korongozásra (PLETNĚVA 1967, 133).

Az 1970-es években sok új műhelyt és égetőkemencét tártak fel a szaltovói-kultúra minden lokális variánsában. K. I. Krasil'nikov 1976-ban és 1981-ben publikálta a Podgaevka és Rogalik telepek fazekasműhelyeinek anyagát (KRASIL'NIKOV 1976; KRASIL'NIKOV 1981). Összekapcsolta a javítások számát a kemence élettartamával (KRASIL'NIKOV 1976, 269–270), és megállapította az égetőkamra befogadóképességét (KRASIL'NIKOV 1980a, 68). Vizsgálta a szaltovói fazekasok munkaeszközeit, simítóit, melyek felületének vizsgálatával határozta meg azok rendeltetését. Mikroszkóp alatt vizsgálta meg és elválasztotta a textil- és bőrmegmunkálásnál használt simítókat a fazekasságnál használtaktól (KRASIL'NIKOV 1979, 79–80). Ez utóbbiakat két típusra osztotta: (1.) keskeny végű, amelyet a minta előzetes besimításához használtak, (2.) széles végű, melyet a teljes edényt befedő máz felvitelekor alkalmaztak (KRASIL'NIKOV 1979, 81). Kandidátusi disszertációjában is a fazekasműhelyeket vizsgálta, melyeket két típusba sorolt: (1.) összetett felépítésűek — ide tartoznak az edények készítésére, szárítására, égetésére és tárolására szolgáló helyiségek, (2.) csak kiégetésre szolgáló műhelyek (KRASIL'NIKOV 1981, 12). A fazekasműhelyek egyéni és közösségi használatban egyaránt lehettek (KRASIL'NIKOV 1981, 12).

G. E. Afanas'ev 1987-es monográfiájában elvetette S. A. Pletněva álláspontját, amely szerint a szaltovói kemencék közel álltak a hasonló kora középkori krímiekhez (PLETNĚVA 1981a, 74) és úgy vélte, hogy azok az Észak-Kaukázus alán kultúrájával álltak rokonságban (AFANAS'EV 1978, 87). Fő ismertetőjegyként a tartóoszlopot említi, amely itt a tűztérből hiányzik. Az égetőkemencék eltérései a Kancerka-típusú kerámiakört is a szaltovói hagyományon kívülre helyezte (AFANAS'EV 1978, 87).

S. A. Pletněva 1989-es monográfiájában a Dmitrievka-i lelőhelykomplexum fazekasműhelyeit dolgozta fel, mely alapján úgy vélte, hogy ez a régió átmenetet képzett a

háziipar¹³⁰ és az iparos fazekasság között. A házi fazekasság tovább élt, mely a durva konyhai fazekak készítésére szakosodott (PLETNĚVA 1989, 60).

S. A. Pletněva, K. I. Krasil'nikov és A. Z. Vinnikov a Maâckoe gorodišče fazekas telepeinek feldolgozását adta közre (PLETNĚVA–KRASIL'NIKOV 1990; VINNIKOV–PLETNĚVA 1998). A telepen felfigyeltek a fazekasság nyomainak hiányára a lakóépületekben, illetve a telep lakónegyedétől a fazekasműhelyek távolságára. Ez a megfigyelés, valamint a kemencék felépítése és a simítóeszközök, valamint az edények sokfélesége alapján úgy vélték, hogy ezek a falvak közel állnak a Kancerka-típusú kerámiakörhöz (10–11. kép), sőt eleinte javasolták annak túl korainak tűnő datálás a felülvizsgálatát is (PLETNĚVA–KRASIL'NIKOV 1990, 120), bár később S. A. Pletněva elvetette ezt az ötletet (VINNIKOV–PLETNĚVA 1998, 157). S. A. Pletněva és K. I. Krasil'nikov felhívta a figyelmet a korongolt és narancssárgára égetett edények kiemelkedő arányára, amiben ez a lelőhely némileg eltér a többi szaltovói erdős sztyepei kerámiától (PLETNĚVA–KRASIL'NIKOV 1990, 119). Mindez arra utal, hogy a fazekasság a Maâckoe gorodišče telepén árutermelő jellegű volt (VINNIKOV–PLETNĚVA 1998, 157).

A harkovi tudósok a Severskij Donec felső folyásánál fekvő szaltovói települések fazekasságát kutatták (MIHEEV 1985; KOLODA 2001). V. K. Miheev megpróbálta meghatározni az edénykészítés fázisainak sorrendjét (MIHEEV 1985, 80–82). Az edények formázásánál forgó alátétet és korongot használtak, az előbbin főleg mázas edényeket készítettek ugyanakkor nem kizárt, hogy formákat is alkalmaztak az asztali edények alsó részének készítésekor (MIHEEV 1985, 82). A szerző megállapította az adott edénytípusokhoz tartozó fül felerősítésének módját. Meghatározta az égetés maximális hőmérsékletét is kb. 950 C°-ban (MIHEEV 1985, 84). Egyetértett S. A. Pletněva feltételezésével, amely szerint az erdős sztyepei variáns a kerámiakészítésben — és valószínűleg gazdaságilag is — elmaradottabb volt a déli területektől (MIHEEV 1985, 85).

V. V. Koloda a kerámiakészítés magas fokú specializáltságát hangsúlyozta a Rogalik környéki műhelycentrum vizsgálatakor, ugyanakkor véleménye szerint a fazekasság még nem vált külön iparággá, ezt mutatja, hogy együtt kerül elő a fémmegmunkálás műhelyeivel (KOLODA 2001).

A szaltovói fényezett kerámia legkiemelkedőbb kutatója egyértelműen V. S. Flërov. Több tanulmányban elemezte a szaltovói fényezett kerámia formázását (FLĚROV 1981; FLĚROV 1999). Szerinte a kézi korongot viszonylag ritkán használták az asztali edények

¹³⁰ Véleménye szerint ezt a házakban talált korongoktól származó nyomok bizonyítják.

készítésénél, és sokkal gyakrabban formázták kézzel az edény testét, a nyakát pedig korongon (FLĚROV 1999, 116). Szerinte a fényezett edények készítésénél archaikusabb formázási módszereket alkalmaztak, mint a konyhai edényekénél, melyet ő az egykori társadalom szociális-gazdasági struktúrájával és a hagyományos formák megőrzésére való igénnyel hozta összefüggésbe (FLĚROV 1999, 117). A szerző meghatározta a mázas edények formázásának fejlődési szakaszát: átmenet a házi és az iparos fazekasság között (FLĚROV 1999, 118). Bebizonyítja, hogy a mázas edények készítésének fejlődése a szaltovói kultúrában a hasonló kultúráknál látott tipikus úton haladt.

Az 1990-es években történtek az első kísérletek a szaltovói kerámia technológiai elemzésére. I. N. Vasil'eva a Volgai Bolgária fazekasságát vizsgálva idézte a Maackoe-i fazekas telepek anyagainak vizsgálati eredményét (VASIL'EVA 1993). Meghatározta a formázóanyag összetételét és az edény felhúzásának módját (VASIL'EVA 1993, 37–43). O. V. Lopan egy másik területét vizsgálta a Maackoe selišćének (LOPAN 2001). Elkülönített néhány technológiai módszert, amelyeket az edények formázásánál (pl. „kiütögetés”) használtak, illetve rámutatott az edény aljának mérete és úrtartalma közötti összefüggésekre (LOPAN 2001, 116–118).

A szaltovói fazekassággal kapcsolatban ugyanakkor egy sor további probléma is foglalkoztatta a kutatókat: pl. a mázas edények formázása, a kiváló kivitel és a szemmel látható aszimmetria egy csomó hipotézist szült. A másik probléma a fazekasság szervezésével és fejlődési szintjével kapcsolatos. A kutatókat sokkal kevésbé izgatta, hogy a szaltovói fazekasság milyen gyökerekből fejlődött, valószínűleg azért, mert az észak-kaukázusi alán kerámiával való összefüggése már nagyon korán egyértelművé vált.

Számos klasszifikációs és tipológiai rendszer született a szaltovói kerámiával kapcsolatban már a kutatás kezdetétől. A Verhnij Saltov-i temető kerámiáit A. M. Pokrovskij 2 csoportra osztotta: (1.) kancsókra (221. kép) (a – öblös hasú, b – karcsú, ide sorolta az oinochoe-kat is (21. kép)) és (2.) korsókra. Említést tett a korsók kettős füléről is, melyet Uvarovához hasonlóan, stilizált állatábrázolásoknak vélt (POKROVSKIJ 1905, 476). Felhívta a figyelmet a gyakori és változatos fenékbélyegekre is (POKROVSKIJ 1905, 474–477).

A. V. Babenko szintén foglalkozott a Verhnij Saltov-i temető kerámiáival, mely során cáfolta annak egyediségét (BABENKO 1914), szerinte a kancsók formája Keletről származik, a fazekaké és korsóké pedig a szlávoktól (BABENKO 1914, 440). A tojás alakú helyi amphorák készítésének hagyományát pedig a bizánci mesterektől eredeztette (BABENKO 1914b, 440). A szerző csoportosította is a főbb típusokat, két csoportot határozott meg: egy durva és egy kevésbé durva változatot, amelyek szemmel láthatóan megegyeznek a konyhai és asztali

edények felosztásával. Formai alapon szintén két csoportot különített el: kancsók és korsók, illetve fazekak (BABENKO 1907a, 402).

M. I. Artamonov az 1930–40-es években az Alsó-Don vidékén kutatott, mely ugyan nagy lökést adott a kazár kori régészetnek, de mivel a kerámiákkal kapcsolatban főleg töredékekkel dolgozott, így gyakorlatilag nem volt lehetősége az egész edények formai összehasonlítására, jóllehet ennek ellenére levont egy sor fontos következtetést. A kazár kori kerámiát három csoportra osztotta: kézzel formált, korongolt és vörösbagyagból készült amforaszerű edények (ARTAMONOV 1935, 33–46). A korongolt kerámián belül a 2a. típust a sztyeppei településekre jellemző fazekak (alacsony visszahajló perem, bevagdolásokkal, néha hullámvonalakkal díszítettek (ARTAMONOV 1935, 45–46)), belsőfüles üstök, pithos-szerű és fényezett edények alkotják, mely utóbbiak kapcsolatot mutatnak a Verhnij Saltov-i és Zlivki-i leletanyaggal (ARTAMONOV 1935, 51). A másik, a 2b csoport a 10–11. századi rusz kerámiával kapcsolatot mutató, főként fazekak (jobb minőségű anyagú és égetésű) leletköre (ARTAMONOV 1935, 47, 58). A 2a és 2b csoportot analógiáik alapján egymás utánra datálta, bizonyítva, hogy a fennálló nézet nem lehet helyes a bevagdalt minta és hullámvonalas díszítés nem lehet szláv hatás, mivel a 2a csoport korábbi (ARTAMONOV 1935, 64). Ugyanakkor a belsőfüles cserépbográcsok jelenléte nomád, vagy félnomád életmódról árulkodik (ARTAMONOV 1940, 152).

I. I. Lâpuškin részletesen foglalkozott az alsó-doni és azovi térség kora középkori kerámiájának a problematikájával (LÂPUŠKIN 1941). A Tamanskoe gorodišče kultúrrétegeiből származó kerámialeletek sztatigráfiája, illetve elterjedésük alapján arra a következtetésre jutott, hogy két alapvető korszak különíthető el. Az 1. időszak a 8–10. század, míg a 2. időszak a 11–12. század hagyatéka (LÂPUŠKIN 1941, 208–213). A korai időszak kerámiája ugyanakkor sok vonásban hasonlít a szaltovói sírkerámiára (LÂPUŠKIN 1941, 210, 212), ezért Tamanskoe gorodišče középkorának alsó horizontjait és egy sor alsó-doni emléket a szaltovói kultúrához sorolt (LÂPUŠKIN 1941, 213, 218). Ugyanakkor a bevagdolásokkal és hullámvonalakkal díszített fazekakat a szláv kultúrához sorolta (LÂPUŠKIN 1941, 220).

A fenti következtetés alapján a szaltovói kerámia tipológiáját az alsó-doni lelőhelyek anyagai alapján dolgozta ki, és funkciójuk alapján sorolta három csoportba (LÂPUŠKIN 1958a, 110–118).

1. konyhai edények: a) fazekak; b) belsőfüles cserépbográcsok; c) lapos tálak, „serpenyők”

2. tárolóedények: a) széles szájú nagy, a konyhai edényekhez hasonló formájú, kerámiazúzalékkal soványított fazekak és pithos-szerű edények jól iszapolt agyagból; b) szűk szájú kancsók, tojás alakú amphorák.

3. asztali edények: tálkák, kancsók, korsók

I. I. Lâpuškin rámutatott a szaltovói kerámia néhány jellegzetességére. A konyhai és asztali edények szerinte a megmunkálás szempontjából egy csoportot alkotnak, amelyre jellemző az agyag stabil összetétele, a kiégetés és a felszíni megmunkálás egységes jellege. Ebből kiindulva azt feltételezte, hogy az amphorák különleges helyet foglalnak el a szaltovói kerámiák között, ugyanis a Fekete-tengeri fazekas hagyományokat őriznek (LÂPUŠKIN 1958a, 116).

S. A. Pletněva a sarkeli telep kerámiaanyagát feldolgozva a következő klasszifikációs rendszert publikálta. A formázás módja szerint ő is kézzel formált és korongolt kerámiát különített el, ez utóbbiba sorolta a szaltovói jellegű leleteket. A szürke-, sárga- és vörösayagos, legtöbbször fényezett edények tömör, jól iszapolt agyagból készültek (PLETNĚVA 1959, 214).

Formai változataik: a) kancsók (1. alacsony testű és széles szájú, 2. tojás alakú és rövid nyakú), mázas tárolóedények (pithos-szerű fazekak, pithosok, pithos-kancsók), korsók, kis fazekak, mécsesek, tálkák; b) szürke és sárga edények magas homoktartalmú agyagból bekarcolt vonalmintával, kis (konyhai) és nagy (tároló) fazekak, illetve belsőfüles cserépbográcsok (PLETNĚVA 1959, 214–222).

S. A. Pletněva 1963-as cikkében, melyet a Tamanskoe gorodišče leleteiről írt már az edényeket rendeltetésük szerint osztályozta, bár a szaltovói kerámiát itt nem emelte ki külön csoportba: 1. konyhai edények; 2. asztali edények (fazekak és belsőfüles üstök, fényezett egyfülű, magas nyakú kancsók, rövid nyakú kancsók, perselyek, korsók, nagy, pithos-szerű fazekak); 3. tárolóedények (sárga, narancssárga és vörös felszínű amphorák és kancsók jó minőségű agyagból, durva agyagból készült, a konyhaiakhoz hasonló pithosok, és amphora-agyagból készült pithosok). Ebben a munkájában S. A. Pletněva fontos megfigyeléseket tett, főleg az asztali edényekkel kapcsolatban. Szerinte a Tamanskoe gorodišče szaltovói fényezett edényei rokonságban állnak az azovi városok Kr. u. 3–4. századi alán edényeivel (PLETNĚVA 1963, 42). A fényezett edények különlegessége, hogy a hagyományos formákat ötvözik a különböző edények szokatlan sokféleségével, ugyanakkor formájuk a szaltovói-kultúra teljes fennállása alatt szinte változatlan maradt. A 9. század végén–10. század elején a szürke és fekete edényeket felváltották az élénk narancssárgák, amely egy új, magasabb hőmérsékletű kiégetési módszer megjelenésével függ össze. A késő szaltovói időszakban új díszítőelemek

jelentek meg: spirálok, cikk-cakkok, ívek és boltívek, ami a nomád hatásnak köszönhető (PLETNĚVA 1963, 42).

Az 1940–50-es években kapott némi figyelmet ismét az erdős sztyepei kerámia, főleg a Verhnij Saltov-i temető. N. Â. Merpert kandidátusi disszertációjában (MERPERT 1949) kifejtette, hogy a szaltovói kerámia nem kapcsolódik közvetlenül az Észak-Kaukázushoz. A hasonlóság a kaukázusi alán edényekkel azok közös késő-szarmata származásával magyarázható (MERPERT 1949, 14).

A Donec-vidék erdős sztyepei kerámialeletek vizsgálatnak B. A. Šramko jelentős cikket szentelt, melyben az edényeket a rendeltetésük és formájuk szerint 6 csoportra osztotta (ŠRAMKO 1959, 245). Az 1. típust a konyhai edények alkotják: ide 6, eltérő formájú és díszítésű fazéktípust és a cserépbográcsokat sorolta (ŠRAMKO 1959, 245–252). A 2. típusba a fényezett, köntöcsöves (2a) és anélküli (2b) kancsók tartoznak, illetve kiöntőcsőr nélkül. Ezek a típusok további altípusokra oszthatók a kiöntőcső valamint a száj formája szerint. A 3. csoportba a fényezett korsókat sorolta, ahol a 3a változaton belül 5 altípust különített el a száj formája alapján, illetve egy zoomorf füllel ellátottat (151. kép), a 3b-be pedig a kétfülű edényeket sorolta (ŠRAMKO 1959, 256). Klasszifikációjában a 4. csoportot a száraz termények tárolására szolgáló edények (pithos-szerű) alkotják, az 5-et pedig a folyadékok tárolására szolgálók (amforák, pithos-kancsók, kétfülű kancsók) (ŠRAMKO 1959, 256–261). A 6. csoportba a bomba alakú edények tartoznak (ŠRAMKO 1959, 261). A szaltovói fényezett kerámia B. A. Šramko szerint szarmata eredetű (ŠRAMKO 1959, 267). E tipológia kizárólag a Verhnij Saltov-i lelőhely kerámialeleteire épül, főleg a temetkezésekből származókra, ezzel magyarázható néhány, más régiókban elterjedt edényfajta hiánya. Hiányosságai ellenére ezt az osztályozást más kutatók is felhasználták a harkovi emlékek szaltovói anyagának vizsgálatakor.

Az egyetlen összefoglalást, amely az egész, kiterjedt értelemben vett szaltovói-kultúra, illetve kultúrkör kerámiaanyagát átfogja — beleértve a helyi variánsokat is —, S. A. Pletněva publikálta 1967-es meghatározó monográfiájában. Itt a szaltovói törzsterületek mellett a Tamany-félsziget, valamint a Dunai és Volgai Bolgária leleteit is figyelembe vette. A legfontosabb faktor tipológiájában az edények rendeltetése (PLETNĚVA 1967, 103), melyek alapján három csoportba osztotta az edényeket. Az 1. csoportba a konyhai edények (kézzel formált (1a), korongolt (1b), kézzel formált és után-korongolt (1c)) tartoznak. A kerámia anyagában feltűnik szláv hatásra a kerámiazúzalék főként az erdős sztyeppen, a Don-vidéken a folyami homok, az azovi régióban a tengeri homok és kagyló a meghatározó soványító anyag (PLETNĚVA 1967, 112, 114). A belső füles cserépbográcsokat a fül formája szerint

három csoportra osztotta és a korongoltakat korábbra keltezte, mint a kézzel formáltakat (PLETNĚVA 1967, 109).

A 2. csoport asztali edényei homogén csoportot alkotnak az agyag összetétele, a kiégetés és a fényezés szempontjából. Forma szerint hat típus tartozik ide, azon belül különböző fajták a has formája (kancsók, korsók) és az edények mérete szerint (fazekak, pithoszok). Az összes kancsó itt egy csoportot alkot, egy másikat a perselyek, illetve a pithosz-kancsók el vannak választva a pithoszoktól (PLETNĚVA 1967, 115–122). A 3. csoport a tárolóedények köre: amphorák, vörös agyagú kancsók. Itt a többi szaltovói edénytől erősen eltér az alapanyag és a kiégetési mód. Az Azovi-tenger és Sarkel környékén készültek, onnan terjedtek el a szaltovói-kultúra többi részére (PLETNĚVA 1967, 133).

A szaltovói fényezett kerámia szakértője V. S. Flërov, 1976-os cikkében a fényezett edények Sarkelből való elterjedésének problémáját vizsgálta, a zoomorf leletek alapján közölte elméletét, mely szerint a telep iparos lakossága fényezett edényekkel fizetett adót a citadella garnizonjának (FLĚROV 1976, 60). Kandidátusi disszertációjában a mázas edényeket 9 csoportra osztotta (FLĚROV 1981). A S. A. Pletněva által elkülönítetteken kívül (kancsók, korsók, perselyek, pithoszok, köcsögök, pithosz-kancsók v. háromfülű kancsók) még három csoportot határozott meg: tálkák, füles fazekak és háromfülű kancsók (FLĚROV 1981, 44), utóbbiakat a fülek formája szerint két alcsoportra osztotta (FLĚROV 1981, 47). Részletesen osztályozta új módszer szerint az asztali díszedényeket: az egyes típusoknál az edények és részeinek magasságát vetette össze az egyes részek átmérőjével. Ez a kísérlet hatalmas számú új típus megjelenéséhez vezetett, ami S. A. Pletněva szerint semmivel sem vitte előre a gyakorlatias munkát (PLETNĚVA 1989, 123).

Összehasonlította a Don-vidék és az azovi régió leleteiben az asztali edények különféle típusainak előfordulási gyakoriságát és elkülönítette az egyes régiókra jellemző formákat (FLĚROV 1981a). Azt a következtetést vonta le, hogy léteztek fazekas központok, amelyek különböző típusú edények készítésére szakosodtak, továbbá a fényezett edények fő készítési helye a 10. században az Alsó-Don erdős sztyeppei vidékéről máshová került (FLĚROV 1981a, 173). A szerző megkísérelte összevetni a kancsók egyes típusait a szaltovói-kultúra kronológiai szakaszaival (FLĚROV 1981a, 172). Külön figyelmet szentelt a Maâckoe-i leletegyüttes kerámiájának, amelyet a füles fazekak, a pithoszok és háromfülű kancsók központjának tekint, ez utóbbiak szerinte rokonságban állnak a Kancerka-típusú kerámiakörrel (FLĚROV 1981a, 178). 1983-ban úgy vélte, hogy a fényezett kerámiát már a 7. században ismerték a bolgárok, tehát az alánok és a bolgárok kölcsönösen hatottak egymásra a 6–7. században az Észak-Kaukázusban, ezért feltételezte, hogy az alánok egy csoportja a

bolgárokkal együtt az Azovi-tenger vidékére vándorolt (10. kép), majd onnan a kazárok elől a Severskij Donec felső folyásához települt (FLĚROV 1983, 103–104).

Az egyetlen munkát, amely a fényezett kerámia (208–217. kép) díszítésével foglalkozik V. S. Flërov publikálta 1990-ben. A díszítéseket két csoportra osztotta: domború és bevágott, melyeknek a felvitel technikája szerint három fajtája van: előfényezett, mélyen besimított és bemetszett, valamint fényezett (FLĚROV 1990, 46). A díszítőelemek túlnyomó többsége szaltovói eredetű, kivéve a virágfüzért, amely a nomád türköktől származik (FLĚROV 1990, 52). Megfigyelte, hogy bizonyos edénytípusokat gyakrabban díszítettek, mint másokat. A szerző megpróbálta felvázolni a motívumok változásának kronológiáját is: a korai időszakra a díszítetlen edények és a szegényes díszítés a jellemző, amely később sokszínűbbé válik, egyes díszítőelemek pedig a 10. század elejére eltűntek (FLĚROV 1990, 57). A földrajzi eloszlás alapján Dmitrievka-i lelőhelykomplexum anyagában a legjellemzőbbek a fényezett minták, egy idő után a díszítés elvesztette eredeti szemantikai jelentőségét, erre utal azok standardizálódása (FLĚROV 1990, 59).

A földrajzilag jelentős Középső-Donec vidék kerámialeleteiről egy sor művet publikált K. I. Krasil'nikov (KRASIL'NIKOV 1976; KRASIL'NIKOV 1980; KRASIL'NIKOV 1999). Az edények osztályozásában S. A. Pletnëvat követte, a kézzel formált kerámiával kapcsolatban azok protobolgár dominanciáját egyértelműen hangsúlyozta (KRASIL'NIKOV 1999, 172). A kerámialeletek vizsgálata alapján arra következtetett, hogy az Alsó- és a Középső-Doncevidéki kerámia rokonságban áll (KRASIL'NIKOV 1999, 177), és a konyhai edények gömb alakúból tojás alakúvá váltak kronológiai fejlődésük során (KRASIL'NIKOV 1981, 16).

A kora középkori krími kerámiaanyagot vizsgálta A. I. Baranov, aki szintén S. A. Pletnëva klasszifikációját használta, bár a bizánci kerámia-hagyomány hatása alapján némileg módosította (BARANOV 1981; BARANOV 1990; BARANOV 1990).

A szaltovói kerámiát közvetve érintette T. A. Hlebnikova munkája a volgai bolgár kerámiáról (HLEBNIKOVA 1984). Osztja azt a nézetet, amely szerint a Volga középső folyásának medencéjében a 8. századból, illetve a 9. század első feléből származó bolgár edénytípusok többsége közvetlenül köthető a szaltovói kerámiához (HLEBNIKOVA 1984, 207–220), de a kancsóformájú edényeket nem csak a szaltovói-kultúra alán variánsától származtatja, mivel azok az egész Don-vidéken elterjedtek voltak (HLEBNIKOVA 1984, 37, 53). Tipológiájában a 8–9. századi kerámiát 5 csoportra osztotta, ebből hármat vélt szaltovói eredetűnek, s mindezt a szaltovói lakosságnak az erdős sztyeppéről a Volga-vidékre történő átvonulásával hozta összefüggésbe (HLEBNIKOVA 1984, 130). A bolgár kerámia vizsgálata

alapján a szerző osztja S. A. Pletněva azon véleményét, hogy a korai Volga-menti bolgár kultúra a szaltovói egy helyi variánsa volt (HLEBNIKOVA 1984, 215).

A Severskij Donec-menti erdős sztyeppe kerámiája is érdeklődésre tartott számot, mely 1989-ben a Dmitrievka-i lelőhelyet feldolgozó monográfiával lett gazdagabb. S. A. Pletněva saját tipológiája mentén még egy sor új edénytípust nevezett meg. A tipológiai jellemzők rugalmasabb rendszerét javasolta, amely lehetővé teszi az asztali edények osztályozását az ő specifikációja szerint. Az edények arányai, mint kritérium, nem minden esetben meghatározóak. A perselyeket típusokra osztja a fül megléte és hiánya szerint, megjelenik egy új típus, a füles persely (PLETNĚVA 1989, 136), a korsók meghatározó jellemzője a fül formája lett (PLETNĚVA 1989, 123). A legfőbb adalék a konyhai fazekak agyagában itt nem a samott, hanem a kötörmelék, illetve elkülönítette a Volincevo-kultúra kerámiájának hatását is (PLETNĚVA 1989, 139).

Az 1980–1990-es években megjelent egy sor mű a Maâckoe gorodišče szaltovói kerámiájáról. A klasszifikációk pontosítása mellett a fényezett edények fajtái alapján határozta meg S. A. Pletněva és K. I. Krasil'nikov a fazekas központ működésének periódusait: eleinte a műhelyekből főleg kisméretű edények kerültek ki, de később a választék bővült fényezett tárolóedényekkel és konyhai edényekkel (PLETNĚVA–KRASIL'NIKOV 1990, 118). Az edények minősége, többek között a narancssárga égetésű edények jelenléte alapján, amelyek a sarkeli mestereknek tulajdoníthatók, a szerzők ezen a műhelyek működésének végét a 10. század első évtizedeire datálták (PLETNĚVA–KRASIL'NIKOV 1990, 119).

G. E. Afanas'ev a kerámiakészítési technológiával kapcsolatban kimutatta, hogy az Oskol medencéjében a szaltovói kerámia agyagának fő soványító anyaga a vaskohászat salakja, míg a Tihâ Sosna völgyében a homok (AFANAS'EV 1983, 100), utóbbiaknál jellemző a kézzel formált kerámia hiánya (AFANAS'EV 1983, 100).

Az 1990-es években voltak kísérletek természettudományos módszerek bevonására a szaltovói kerámiaanyag vizsgálatába. I. N. Vasil'eva technológiai vizsgálatnak vetette alá a Maâckoe gorodišče és Sarkel kerámiáját (VASIL'EVA 1993, 37–43). Két fazekas tradíciót különített el: (1.) – asztali edények trágyával kevert agyagból (VASIL'EVA 1993, 37); (2.) – asztali és konyhai edények homokkal és trágyával kevert agyagból (VASIL'EVA 1993, 42).

A Maâckoe gorodišče 1994–1995-ös feltárásának anyagát O. V. Lopan technológiai vizsgálat alapján két csoportra osztotta, amelyek az agyag összetételében, a formázás módjában és a kiégetésben térnek el egymástól (LOPAN 2001, 120). A samottal kevert agyagból készült kerámia korábbi, mint a homokkal kevert agyagból készült, ez a két technológiai hagyomány egy ideig együtt élt és keveredett egymással (LOPAN 2001, 120). A

szervő réteges planigráfián, az amforák töredékeinek datálásán és szénizotópos vizsgálaton alapuló kronológiai rendszerezése némileg vitatható.

Érdekes tanulmányt közölt A. Z. Vinnikov 1995-ben, melyben azt vizsgálta, hogy a szláv kultúrák peremterületein milyen szaltovói jellegű kerámiák jelennek meg a temetkezésekben. Megjegyzi, hogy a konyhai fazekak leginkább a szaltovói-kultúra sztyepei variánsára jellemző típusba tartoznak (VINNIKOV 1995, 142), elkülönít egy edénytípust, amely szláv és szaltovói jegyeket egyaránt magán visel (VINNIKOV 1995, 146–148).¹³¹

Összefoglalva: napjainkra a szaltovói kerámia tipologizálására két megközelítés létezik, mindkettő az asztali kerámiát érinti. S. A. Pletněva abból indult ki, hogy minden szaltovói fazekas belevitte a művébe az egyéniségét, ezért képtelenség bármilyen tipológiai csoportot elkülöníteni (PLETNĚVA 1989, 123; VINNIKOV–PLETNĚVA 1998, 194). V. S. Flërov ezt elvetette, mert úgy vélte, hogy az asztali kerámia minden tipológiai fokon egységes szériát képez (FLĚROV 2001, 161).

V. A. Sarapulkin 2003-ban kandidátusi disszertációjában minden korábbinál teljesebb anyaggyűjtés alapján dolgozta fel az erdős sztyepei szaltovói emlékeket: 950 edényt és 20 000 töredéket tekintett át (SARAPULKIN 2003). Klasszifikációjában elsősorban a technológia és az edényformák játszották a szerepet, amelyben három (I–III.) fényezett kancsótípust választott el, (2-2), további 6 altípussal a gömbös test lapítottsága és a fülek száma, valamint a kiöntőcsőr hangsúlyossága alapján. A fényezett kancsók 4. altípusát a tojás alakú edények képviselik két további változattal, míg az 5. altípus az éles hasvonalú bikónikus változat. Klasszifikációjában elkülönít még füles fazekakat, gyűrűfüles korsókat, hombárokat, pithoszokat, pithosz-korsókat, korongolt fazekakat és tálakat, az előbbinél három altípussal, mely utóbbiba a cserépbográcsokat (218. kép) sorolta. A kézzel formált anyagot főként fazekak (219–220. kép) alkotják (I–II. változat), illetve ő elsőként áttekinti az egyedi, illetve nem tisztázott technológiájú kerámiát is munkája végén. E fazekak (223–224. kép) elterjedése alapján az erdős sztyepe egyes temetőire jellemző műhelyköröket különít el, melyek közül kettőt az alán, hármat pedig a bolgár etnikumhoz köt (SARAPULKIN 2003, 183–187).

¹³¹ Ennek a típusnak a megjelenése a szaltovói-kultúra hordozóinak északi irányú vándorlásával függ össze a külpolitikai helyzet kiéleződése miatt.

*A szaltovói probléma a magyar régészeti kutatásban*¹³²

Az ősmagyarok hagyatékának kutatásában már 1905-ben Pósta Béla révén felmerült a szaltovói kapcsolatok fontossága (PÓSTA 1905, 194–196). Fettich Nándor értékes tárgyelemzéseit — és azok néha túlértékelt történeti interpretációját (FETTICH 1933) — követően Magyarországon az 1950-es éveket követően egyre inkább a S. A. Pletněva-féle „kazár állami kultúra” szaltovói koncepciója adaptálódott, mind a régészeti, mind pedig a történeti kutatásban (MOLNÁR 1955; PERÉNYI 1956). Ez egyrészt feltehetően a kora Árpád-kori telep- és kerámia kutatásban mutatkozó bizonyos szaltovói párhuzamok felismerésének köszönhető, másrészt annak, hogy a régészek és történészek a magyarok elődeit egyaránt a Kazár Kaganátust alkotó népek — így a szaltovói-kultúra hordozói között — helyezték el. Magyar részről a konkrét leletanyag hiánya ellenére sem merült fel kritika S. A. Pletněva koncepciójával kapcsolatban.¹³³ Elhangzott ugyan egy-két kritikai megjegyzés Bálint Csanád (BÁLINT 1989, 56–59), később Révész László (B. NAGY–RÉVÉSZ 1986, 131–132; RÉVÉSZ 1998) részéről azzal kapcsolatban, hogy a szaltovói-kultúra, illetve az egykori Kazár Kaganátus területileg nem biztos, hogy teljesen fedik egymást, azonban olyan lényegi kérdéseket a hazai kutatás nem tett fel, mint pl.:

- 1) Áthidalható-e az a kronológiai eltérés, mely szerint az írott forrásokban a kazárok már a 7. század közepén megjelennek, míg anyagi kultúrájuk, a szaltovói műveltség csak a 8. század közepétől keltezhető (legkorábban is csak 7. század végétől)?
- 2) Lehet-e a kazárokhoz kötni olyan terület hagyatékát, ahol az írott források alapján biztosan nem számolhatunk (jelentős) kazár megtelepedéssel, vagyis a kultúra két névadó lelőhelyén és környékén?
- 3) Elfogadható-e módszertanilag egy régészeti kultúra variánsának a létrehozása úgy, hogy ahhoz semmiféle régészeti leletanyagot nem kapcsolunk, már a létrehozás pillanatában sem?
- 4) Elegendő régészeti bizonyítéknak fogadhatunk el olyan általános jegyeket a szaltovói kultúrára meghatározó és kizárólagos jellegzetességeként, mint a félig földbe mélyített ház, a kőből, kiégetett téglából, illetve a nyerstéglából épített várak, vagy a dolichocran és brachycran antropológiai jegyek?

¹³² A szaltovói-kultúra és kultúrkör, illetve a magyar őstörténet kapcsolatának magyarországi kutatástörténeti vonatkozásait ld. PÓSTA 1898; BÁLINT 1975, 56–57; MATOLCSI 1982; ERDÉLYI 1960; ERDÉLYI 1961; ERDÉLYI 1961a; ERDÉLYI 1970; ERDÉLYI 1977; ERDÉLYI 1978; ERDÉLYI 1983; ERDÉLYI 1984; ERDÉLYI 2002, 33–37; ERDÉLYI 2004, 71–74; 92–93., stb.

¹³³ Ellentétben pl. néhány bolgár régésszel, a szaltovói-kultúra bolgár vonatkozásaival kapcsolatban vö. ANGELOVA–DONČEVA–PETKOVA 1991.

A hazai kutatás néhány dolgozat egyes részletétől eltekintve nem tárgyalta érdemben a szaltovói-kultúra eredetét, időrendjét és az annak definiálásával kapcsolatos elméleti kérdéseket (FODOR 1977; BÁLINT 1989). A honfoglalás kori régészeti kutatás a szaltovói jellegű analógiákat — a telep- és házrekonstrukciók mellett — a sírleletek relatív időrendjében szerepet játszó első generációs hagyaték meghatározásához használta fel elsősorban. Ez az eljárás mereven épített arra a tézisére, hogy ha egy tárgy, vagy tárgytípus keleti párhuzamokkal rendelkezik („archaikus”), akkor azt még a betelepültek hoz(hat)ták magukkal, így azok az első leletek között kerültek sírba a Kárpát-medencében 895 után. Révész László 1998-ban már kritika alá vonta számos szaltovói eredetűnek vélt tárgytípus (kizárólagos) szaltovói eredetét, illetve korai sírba kerülését és kimutatta, hogy a fenti leegyszerűsített képlet nem működik (RÉVÉSZ 1998). Fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy pusztán a 10. század második felében való eltemetés ténye nem zárja ki a tárgy keleti, akár szaltovói eredetének lehetőségét (vö. az egyenes talpú, ún. szaltovói típusú kengyelek (RÉVÉSZ 1999a)).¹³⁴ Az alábbiakban néhány tárgytípus esetében még tovább pontosíthatjuk ezt a képet az újabb adatok alapján.

Adatok a honfoglalás kori leletanyag szaltovói eredetűnek meghatározott tárgyainak értékeléséhez

A verebi karikacsüngős verettel kapcsolatban — mely az egyik leggyakrabban hivatkozott lelet a szaltovói kérdésében — általánosságban valóban elmondható, hogy ismertek hasonló szaltovói övveretek (ERDÉLYI 1978). Ez azonban nem jelent többet, minthogy a karikacsüngős övverettípus ott is előfordul. Ha azonban formai kivitelüket nézzük elmondható, hogy míg a szaltovói tárgyak esetében a karikacsüngő átmetszete kerek, addig a verebihez hasonló, lapos átmetszetű változat legjobb párhuzamát nem a szaltovói, hanem a mordvin területekről ismerjük.¹³⁵ Továbbá a felső tag, annak növényi díszítése (és főként a három pont motívum) alapján a verebi lelet a Bolš'e Tigany-típusú övveretekhez áll a legközelebb (352. kép).¹³⁶ A szaltovói övek többsége egyébként bronzveretekkel díszített, azok néha mellékszíjasok, a veretek méretét tekintve pedig többnyire jóval kisebbek (elsősorban keskenyebbek) a honfoglalás kori övvereteknél. V. S. Aksënov felvetette, hogy a 9. század első felében–középső harmadában a szaltovói övvereteknél feltűnő ezüst, mint alapanyag, a térségben megforduló magyarok hatása lenne (AKSËNOV 2001). Ezt nehéz megítélni, mivel ezen szaltovói veretek formai kivitele és díszítése is a bronzból készült (növényi és geometrikus

¹³⁴ A kettős keltezés kombinációs eseteinek áttekintésére ld. Heiko Steuer 1977-es táblázatát magyarul közli és elemzi LANGÓ 2007, 130. kép. Korábban erről a kérdésről ld. BÁLINT 1993; MESTERHÁZY 1994.

¹³⁵ Krûkovo Kužnoe 112. sír (IVANOV 1952, 43, Tab. XXVIII. 11).

¹³⁶ Vö. FODOR 2009, 44. oldalon a kép felső sorában lévő veretek.

mintájú korábbi) szaltovói övveretekhez áll közelebb. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy a V. A. Babenko által 1911-ben Verhnij Saltovban feltárt X. kamrasír, főleg annak 3. temetkezése mellékletei alapján érdemes lenne majd ennek a lehetséges hatásnak a kérdését mélyebben vizsgálni a jövőben, esetleg újabb kamrasírokat is feltárni a nevezett sír környékén (55, 65. kép).

Szintén a szaltovói leletkörbe sorolta a magyar kutatás a Szentes melletti jámborhalmi temetőből származó középső függesztőfüles, ún. sugaras díszű bronztükröt (BÁLINT 1975, 57). Ennek leletkörülményeivel kapcsolatban azonban több probléma is felmerül. Tudjuk ugyanis, hogy azt Csallány Gábor eredetileg a lelőhely mellett lakó egyik tanyatulajdonostól kapta ajándékba (PASZTERNÁK 1996, 5. kép), tehát valójában egy szórványleletről van szó, az 1. sírhoz való tartozása több mint kérdéses. Legközelebbi formai párhuzamai alapján nagy valószínűséggel késő szarmata kori leletről van szó. Ráadásul a hátoldal díszítése sem elsősorban a klasszikus szaltovói területekről, hanem a Kaukázus északi térségéből, és főként korábbi időszakból ismertek (KOVALEVSKAÁ–ALBEGOVA–P’ÂNKOV–EVSÛKOV 2006, 4. taxon „g” típus). Keleti párhuzamait — főként a szaltovói időszakból származókat — ma már nem tükrönek, hanem amuletteknek tartja a szakértők többsége (ALBEGOVA 2001; KOVALEVSKAÁ–ALBEGOVA–P’ÂNKOV–EVSÛKOV 2006). Nem szól tehát érv mellett, hogy a jámborhalmi „bronztükröt” egyrészt honfoglalás kori sírletnek tartjuk, másrészt díszítése és anyaga¹³⁷ alapján szaltovói eredete is kétséges.

Szintén az egyedi leletek közé tartozik a honfoglalás kori leletanyagban ismert két fülkanál, melyek közül a gyakran hivatkozott egri lelet állatalakos díszítése nem tekinthető szaltovói jellegzetességnek. A szaltovói párhuzamok geometrikus díszítése szinte kizárólagos, míg a szenmurvos díszítés legközelebbi megfelelőjét egy 8. századi leletet jelenti a Középső-Volga vidékről,¹³⁸ de a csornai példány is a Középső-Volga vidékiekhez áll közelebb.

A hólyagos fejű gyűrűkhöz, illetve a gömbsorcüngős fülbevalókhöz formailag ugyan találunk Keleten hasonló kivitelűeket, de míg a szaltovóiak szinte kivétel nélkül öntöttek (főként bronzból), addig a honfoglalás kori leletek lemezes szerkezetűek és arany, vagy ezüst alapú ötvözetből készültek. Hasonló a helyzet a karosi temetőben feltárt és csótárdísznek

¹³⁷ A szentesi lelet anyaga 2007-ben Moszkvában elvégzett (labor: MGU Geológiai Kar, Geokémiai Tanszék, a mérési laborszám: № 2844, a mérést R. A. Mitoân végezte) anyag-összetételi vizsgálata (ED-XRF) alapján: Cu 59,45%, Sn 35,89%, Pb 4,37%, Ag 0,29%. Ez az anyagösszetétel megfelel a szarmata és még korábbi idôszakok klasszikus tükörbronzainak, ugyanakkor hiányoznak belöle a szaltovói „tükrök” döntö többségére jellemző olyan elemek, mint pl. cink, arzén és antimon. Az anyagvizsgálatért és annak eredményeinek értékeléséért Natalâ V. Eniosovának (Moszkva, MGU) mondok köszönetet.

¹³⁸ Novinki I. temető (ltsz.: 418/22 SOIKM im. P. V. Alabina, Samara – D. Stašenkov ásatása, 1999), ld. Istorîâ Tatar II. (2006) a II. fejezet utáni számozatlan színes táblák.

meghatározott tárggyal,¹³⁹ mely tárgytypus a szaltovói lószerszámok esetében fejhámdíszeknél gyakran megfigyelhető ugyan, de a karosi azoktól formailag teljesen eltérő.

A honfoglalás kori női sírok leletei között elterjedtek azok a bronzból öntött, áttört korongok, melyek lóalakkal, illetve életfa előtt álló lóalakkal díszítettek. Előzményüket a magyar kutatók többsége a 8–9. századi Don-vidéki szaltovói műveltségben vélte megtalálni (FETTICH 1931, 73–77; FODOR 1980b). A tárgytypus több korábbi vélemény szerint feltehetően szaltovói eredetű a permi finnugoroknál, az ősmordvinnak tartott temetőkből, a baskíriai Bahmutino-kultúra területén, illetve az erdős sztyepp vidékén (MAŽITOV 1981 ris. 11). A tárgytypus küllős kerék változata ismert a Káma-vidéken is a 6–8. századi Lomovátovo-kultúra anyagában, azonban a leggyakoribbak mégis a 8–9. századi kaukázusi alánoknál. Révész László ugyanakkor felhívta a figyelmet, hogy ez a tárgytypus a szaltovói sírokból a 9. század közepén tűnik el S. A. Pletněva kronológiája nyomán, vagyis pont akkor, amikor a magyarok az írott források szerint éppen azon a vidéken tartózkodtak. Magyarázatra szorul továbbá az is, hogy míg a magyaroknál ezek a korongok többnyire a hajfonatot díszítették, addig a szaltovóiak a nyakba akasztva függőként, néha övveretként, esetleg lószerszám díszítésére használták (RÉVÉSZ 1998, 524). Továbbá hozzá kell még tennünk azt is, hogy formai-klasszifikációs szempontból is jelentős a különbség a szaltovói és honfoglalás kori példányok között.

Az újabb kutatások eredményeként az elmúlt években több honfoglalás kori tárgytypusról sikerült annak szaltovói párhuzamait kimutatni. A leletanyagban újabban előkerült, vagy felismert szaltovói párhuzamok (369. kép) között elsősorban az egyik karosi sír késő szaltovói típusú veretét említhetjük (363. kép).¹⁴⁰ Fodor István legutóbb az íjtartó tegezék végeinek csontborításához mutatott be szaltovói párhuzamot (FODOR 2009, 54). A Kárpát-medence 10. századi hagyatékában nemrég kimutatott íjmarkolatlécek (368. kép) legjobb párhuzamai a Sokolovskaâ Balka-horizontban ismertek (BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009). Ugyanitt a Bolsaâ Orlovka-i leletegyüttesben (ILÛKOV–KOSÂNENKO 2007, ris. 19. 11). találjuk pontos megfelelőit az egyik lévai sír (Levice-Géňa 3. sír (NEVIZÁNSKY 2006 Tab. V. 1–10)) vereteinek. A Heves-Kapitányhegyről ismert bronz pántkarperec aranylemezzel bevont technikájára (BÓNA 2001, 9. kép), mint a bimetal ötvöstechnika előfordulására a szaltovói övveretek esetében szintén számos példát találunk (365. kép). Egyelőre nem tudjuk pontosan értékelni a E. Â. Satanovskij által összegyűjtött, majd a moszkvai Állami Történelmi Múzeumnak adományozott „Hazarskaâ Kollekciiâ” gyűjteményben ismert honfoglalás kori

¹³⁹ Karos-Eperjesszög II/49. sír (RÉVÉSZ 1996, 143. tábla).

¹⁴⁰ Karos-Eperjesszög II/50. sír (RÉVÉSZ 1996, 144. tábla 39).

párhuzamokkal bíró tárgyak (361–362. kép), ezek ugyanis szórványleletek, melyekről annyit feltételeznek a szakemberek, hogy a Kuban'-folyó környékéről, illetve Krasnodarskaâ és Stavropolskaâ oblas't-ok területéről származnak.¹⁴¹

A két régió kerámiaanyagának gyakran idézett hasonlóságai mellett — bár tételes elemzés nélkül egyelőre közös eredetük, összefüggésük nem zárható ki —, valójában a fentiekhez hasonlóan elsősorban az eltérések szembeötlők.¹⁴² A legtöbb egyezés kétségtelenül a honfoglalás kori sírkerámiák és a Zlivki-i és a Sidorovo-Lysogorovka-típusú szaltovói hagyaték kézikorongon formált, bekarcolt vonalakkal díszített fazekai kapcsán említhető (ŠRAMKO 1959; KRAVČENKO–DAVYDENKO 2002, ris. 28–33; KRASIL'NIKOV–KRASIL'NIKOVA 2005, ris. 8. 2b, ris. 25. 3a). Meg kell ugyanakkor említeni a díszítésekkel kapcsolatban, hogy a Kárpát-medencében gyakori, széles sávokat alkotó bekarcolt hullámvonalkötegek nem jellemzőek a szaltovói anyagra, nálunk pedig a párhuzamosan körbefutó vonalakkal álló, az edény teljes, az aljáig tartó felületét kitöltő díszítés meglehetősen ritkaságszámba. Kétségtelen összefüggés mutatkozik azonban abban az edénydíszítési koncepcióban, hogy hullámvonal(ak) felül a vállon, alatta pedig párhuzamosan bekarcolt vonalakkal futnak körbe. Idegen a magyar anyagban a perem bevagdolásokkal, illetve ujjbenyomkodással tagolt díszítése, mely a szaltovói fazekaknál gyakran még a korongoltak esetében is megfigyelhető.

Ezek formai és díszítésbeli hasonlóságai mellett meg kell ugyanakkor említenünk eltéréseiket is, melyek főként a Kárpát-medencei leletek kisebb méretében, a teljes edényfelület díszítésének ritkaságában, és a szemcsés, csillámos homok soványítóanyagként való szinte kizárólagos használatában jelentkeznek. A szaltovói kerámiák anyaga többnyire kerámiazúzalékkal soványított, míg a Kárpát-medenceiek esetében ez elsősorban szemcsés homok. Határozott eltérést mutat a jellegzetes szaltovói fényezett kerámiának a Kárpát-medence magyar honfoglalás kori hagyatékában továbbra is megfigyelhető általános hiánya.¹⁴³ A Kárpát-medencei 10–11. századi kerámiái között valóban ismert a fényezés (TAKÁCS 2000; WOLF 2006, 54), azonban nem elsősorban minták kialakítására használják, miként ez a szaltovói leleteknél általános. A fényezett edények formája és főként anyaga, valamint égetési technikája radikálisan eltérő: a Kárpát-medencében vörös színű palackokon, keleten pedig fekete, reduktív égetésű, főként erősen nyomott gömbös testű füles korsókon, kancsókon

¹⁴¹ A közöletlen tárgyak megtekintéséért és a hivatkozás lehetőségéért I. A. Aržancevanak és V. V. Muraševanak mondok köszönetet.

¹⁴² Miként a hazai 10–11. századi kerámiautatóban is gyakran elhangzik, a Kisalföld, vagy a borsodi földvár leletei alapján csak feltételesen vonhatunk le általános következtetéseket a Kárpát-medence teljes egészére vonatkozóan, úgy ehhez hasonlóan kell eljárunk Keleten a viszonylag jobban közölt Sarkel környéki leletek esetében, illetve a teljes szaltovói kultúrkörre vonatkozóan.

¹⁴³ Köszönetet mondok A. F. Kočkinának és V. S. Flërovnak az információért és a hivatkozás lehetőségéért.

fordul elő. Keleten a vörös anyagú, polírozott kerámia elsősorban a Krímre, illetve Don-torkolat környékére jellemző. Ráadásul ma már világos, hogy a Kárpát-medence 10–11. századi fényezett kerámiái sokkal közelebbi kapcsolatot mutatnak az elsősorban a Dél-Dunántúlon megfigyelhető 9. századi helyi előzményekkel (TAKÁCS 2000). A sírleletek között korábban egy karosi fényezett korsóval kapcsolatban¹⁴⁴ vetődött fel a szaltovói eredet lehetősége. A leletet újabban Takács Miklós mediterrán eredetűnek véli.¹⁴⁵ E tárgy keleti vonatkozásában annyit mondhatunk el, hogy az néhány 9–10. századi volgai bolgár sírkerámiákhoz áll a legközelebb (pl. Tankeevka 760. sír, ld. KHALIKOVA–KAZAKOV 1977, Taf. XXXI. 3), a szaltovói kultúrában azonban idegen.

A telepkerámiában a legnagyobb hasonlóság a Wolf Mária által is hangsúlyozott nagyméretű tárlóedények esetében kétségtelenül megfigyelhető (WOLF 2006, 54). A belsőfüles cserépbográcsok esetében a Kárpát-medencében (FODOR 1975a; TAKÁCS 1986), azok 10. századi (jelenleg) ritkasága említhető,¹⁴⁶ de a szaltovói leletekhez képest anyaguk és formai kivitelük is — helyenként rendkívül — eltérő (218., 225–227. kép) (AFANAS'EV–LOPAN 1996).¹⁴⁷ Ráadásul Keleten ezen tárgytypus elterjedése nem korlátozódik térben és időben pusztán a szaltovói kultúrkörre. Az idézett hasonlóságok mellett ugyanakkor tény, hogy a szaltovói bográcsok között a kézzel formáltak aránya jóval nagyobb,¹⁴⁸ és a belső oldalon a perem átfúrásával kialakított fül a legtöbb esetben a bogrács pereméhez képest mélyen ül. Ráadásul a furat nemcsak páros, hanem páratlan is lehet, illetve vízszintes kialakításuk is előfordul. A klasszikus szaltovói bográcsok között nem jellemző a fémbográcsokat utánzó és gömbölyű aljú forma (FLÈROVA–FLÈROV 1997). Az erdős sztyepp területén viszont pl. olyan fazék alakú és ún. kagylós fülű változatuk terjedt el, melyek legközelebbi párhuzamait a Kaukázus északi előterének 7. századi hagyatékában találjuk, ugyanakkor a Kárpát-medencében a 10. századra keltezhető darabjuk még nem került elő. Kagylós fülű bográcsok a Kárpát-medence 8–9. századi leletei között egyébként előfordulnak, de azok minden esetben kézzel formáltak (TAKÁCS 1986, 108–111).

¹⁴⁴ Karos-Eperjesszög II/66. sír, RÉVÉSZ 1996, 186, 114. kép.

¹⁴⁵ Köszönetet mondok Takács Miklósnak a közöletlen adatért és a hivatkozás lehetőségéért, valamint a magyar honfoglalás kori kerámiával kapcsolatos összes hasznos tanácsáért.

¹⁴⁶ Takács Miklós legutóbb három ilyen korú leletet említett (TAKÁCS 2009, 237), továbbá ld. WOLF 2006, 54.

¹⁴⁷ A kelet-európai kora középkori bográcsokról legutóbb összefoglalóan ld. LOPAN 2007.

¹⁴⁸ A kézzel és a kézi korongon formált kerámia meghatározása a magyar és az orosz szakirodalomban tapasztalataim alapján gyakran eltérő (vö. FODOR 2005, 78; LOPAN 2007, 265). Ennek lényege, hogy Keleten a kézi, vagy lassú korongon formált kerámia fogalma jóval tágabb. A Kárpát-medence kora középkori kutatásában a kézi korongon formált szaltovói kerámiához hasonló anyagok esetében kézzel formált kerámiáról írnak. Ezért a kerámiatípusok, főként a telepkerámiák párhuzamainak összevetése esetében pusztán a szakirodalomra támaszkodni igen kockázatos.

Alapvető készítéstechnikai különbség is megfigyelhető a Kárpát-medencében feltárt 10(?)–11. századi bográcsok többségénél (WOLF 2003, 100–103; TAKÁCS 2009, 237), ugyanis ezeket a fazekaskorongon peremükkel lefelé elhelyezve készítették, így alakítva ki az ívelt aljat. A fémbográcsokat utánzó bikónikus testű, gömbölyű aljú, a fent leírt technikával készült bográcsokat Takács Miklós dunai bolgár eredetűnek tartja a Kárpát-medencei anyagban.¹⁴⁹ Wolf Mária elsősorban kronológiai vonatkozásukat elemezte és rámutatott, hogy a bográcsok csak a 11. századot követően terjednek el a Kárpát-medencében (WOLF 2003, 102).

Összefoglalva: a szaltovói kerámiaművességhez a legtöbb és legjobb párhuzamot a Kárpát-medencében nem a 10. századi, hanem a késő avar kori leletek között találjuk.

A temetkezési szokásokban mutatkozó olyan párhuzamok,¹⁵⁰ mint a madárcsont amulettek, a padkás és padmalyos sírok¹⁵¹ nagyon általános, a szaltovói kultúrkörnél nagyobb területen elterjedt jelenségek, miként az asztragaloszok is. A magyar honfoglalás kori anyagban szalunak nevezett vasszerszám a szaltovói kamrasírok jellegzetes lelete ugyan, de kora középkori kelet-európai elterjedése annál szintén jóval szélesebb körű (KOVÁCS 1984, 39–40).¹⁵²

A magyar honfoglalás kori leletanyag újabb szaltovói párhuzamú emlékei

A fentiekben láttuk, hogy eddig milyen tárgytypusokat hoztak összefüggésbe a szaltovói eredettel, ugyanakkor áttekintve a magyar honfoglalás kori leletanyagot számos olyan tárgyat és jelenséget találunk még, melyek analógiákkal bírnak a szaltovói kultúrában is.

A leletanyag mellett a temetkezési szokások területén is jónéhány jelenség kapcsolható össze a 10. századi Kárpát-medence anyagából a szaltovói területtel. Például egyre több kurgánba, illetve kurgán alá ásott temetkezést ismerünk a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában. A honfoglalás kori hagyatékban egy esetben már ismert a lábánál kialakított fülkés — a szaltovói hagyatékra igen jellemző — sírforma is. A Kárpát-medencében ritkán előforduló, ún. harang alakú sírgödrök párhuzamait szintén megtaláljuk a Severskij Donec menti szaltovói temetőkből. A sírformák mellett a padkán elhelyezett állattemetkezések mutatnak újabb párhuzamot, elsősorban a Sokolovskaâ Balka-horizonttal.

Ma már ismerünk részleges szaltovói lovas temetkezéseket is, ahol a halott lába körül helyezték el a lócsontokat, hasonlóan a honfoglalás kori változathoz (AKSĚNOV–KRYGANOV–

¹⁴⁹ A megjelenés alatt lévő cikkének ismeretéért és a hivatkozás lehetőségéért köszönetet mondok.

¹⁵⁰ A temetkezési szokásokkal kapcsolatban példákkal és részletesen ld. TÜRK 2009.

¹⁵¹ Ma már tudjuk, hogy a honfoglalás kori hagyatékban jóval elterjedtebbek voltak, mint azt korábban gondoltuk.

¹⁵² Bár meg kell jegyezni, hogy a mordvin, udmurt, mari és volgai bolgár területeken ezek gyakran egyéb szaltovói jellegű leletekkel, pl. bronz övveretekkel és amulettekkel együtt kerülnek elő.

MIHEEV 1996).¹⁵³ Ennek legközelebbi szaltovói párhuzamai a Rževka-i temető 20., 21., 39. sírja (SARAPULKIN 2006, ris. 2), továbbá pl. Limanskoe ozero 37. sír (AKSĚNOV–TORTIKA 2002, ris. 4. 5; TATARINOV–FEDĀEV 2002, ris. 4). A honfoglalás kori lovastemetkezéseknél ugyan kis számban de előfordul a lókoponya északi, illetve déli irányú tájolása, mely a szaltovói mellett a korai volgai bolgár (8–9. század) temetőkben is ismert. Ennél is nagyobb jelentőséggel bírnak a — sajnos a Kárpát-medencében többnyire rosszul dokumentált — részleges szarvasmarha-temetkezések. Az analógiák között a temetés utáni, feltehetően rituális célú halottbolygatásban mutatkozó kapcsolatok mellett,¹⁵⁴ az obulusadás néhány esetét¹⁵⁵ említhetjük.¹⁵⁶

A temetkezési szokások között a már említett padkás és padmalyos, fülkés, valamint harang alakú sírgödörök mellett a sír aljában, a halott alatt feltárt faszén réteget említhetjük, vagy az egymást keresztező lábfejeket, mely a halott lábainak összekötésére utal (377. kép). Itt említhetjük még a temetés utáni rituális halottbolygatás kérdését is. A részleges ló és szarvasmarha temetkezések mellett a jelképes lovas temetkezések, vagy pontosabb terminológiával lószerszámok temetkezések mellett a külön gödörben elásott önálló lóáldozatok kölcsönös előfordulására sem utaltak még a szakirodalomban.

A lószerszámok között ilyen az S-alakú, szárvégein lófejben végződő oldalpálcás zabla, illetve kisebb számban a gömbökkel tagolt oldalpálcájú zabla is. A levél alakú és főként a csörgőbetétes szügyelődíszek mellett az egyszerű bronzlemezből kivágott kantárvereteket (pl. Karos 1936/12. sír, RÉVÉSZ 1996) szintén ide sorolhatjuk. A 2–3 lemezes testű vas- vagy bronzkarikára felfűzött szegecselt szíjelosztók ritkán, de mindkét területen előfordulnak. A lószerszámveretek között rozettás vereteket — a volgai mellett — most már szaltovói területről is ismerünk. Szaltovói kapcsolatot sikerült kimutatni azon csavart testű, végein hurkos bronzdrótok esetében, amelyeket egyelőre feltételesen a lovaglóstorok alkatrészének határoztak meg (ld. alább). A háromszög és trapéz alakú, kengyelszíjszorítóként meghatározott átfúrt-áttört csonttárgyak pontos analógiáit a Sokolovskaâ Balka-horizont hagyatékában ismerjük.

¹⁵³ A szaltovói bolgár variáns mellett ma már a dunai bolgár területekről is ismerünk lábhoz tett részleges lovastemetkezést: a Pliska közelében feltárt Kabiük 4. kurgán a 8. század végére–9. század elejére keltezhető (RAŠEV 2007, 106–107, ris. 10).

¹⁵⁴ Vö. Türk, Attila Antal: The problems of post-burial rites in the archaeological record of the 10th–11th centuries in the Carpathian Basin and in the area of the Saltovo cultural-historical complex. In: Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts. Miskolc (2009).

¹⁵⁵ A Sokolovskaâ Balka-horizont említett esetei mellett a Zlivki-i I. temető 31. sírjából is ismerünk egy szájban előkerült félbevágott dirhemet (ŠVECOV 1991, 119).

¹⁵⁶ Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az említett jegyek közül számos ismert a Volga–Dél-Urál vidék 6–9. századi temetkezéseiben is, bár ezek egy részét többnyire ott is szaltovói eredetűnek vélik.

A fegyverek között — bár némi formai eltéréssel — de a balták és fokosok gyakori előfordulása a honfoglaló leletek között valószínűleg a szaltovói harcmodor és fegyverzet hatása lehet. Az íj és nyíl esetében a markolatléceket, a nagyszigeti szarvléc hasonló elhelyezkedését, de az ikervári középső szarvlemez és a honfoglalás kori leletanyagban ritkán, de előforduló keskeny három élű nyílhegyeket is ide sorolhatjuk még. A bronzból készült háromküllős tegez szíjelosztó-korongok és a tegezakasztó vashorgok szintén hasonlóak. A vasból készült patkó alakú, ellapított és áttört végű tegezakasztó fülek jóval reprezentáltabbak a szaltovói leletek között, mint eddig gondoltuk, de a teljes tegeztestre kiterjedő vas „merevítő” pálcák és abroncsok Kelet-Európában továbbra is hiányoznak. A belül futó fa tegez-merevítőlécek, illetve a tegezszejtő csontlemezzel való díszítése, a készenléti (367. kép), illetve nyugalmi íjtartó tegezek ugyanakkor mindkét területen előfordulnak ebben a korban. A szabvány fémserelékei elsősorban a Középső-Volga vidék 8–10. századi temetőiben hasonlóak, de ismertek ezüstből készült a honfoglalás kori leletekhez nagyon közeli szabványserelékek a Harkov környéki szaltovói hagyatékban is. A gömbben végződő keresztvasú szablyaellenzők hasonlósága tagadhatatlan, de a honfoglalás kori darabok íveltsége, csónak alakja Keleten nem jellemző. A honfoglalás kori hagyatékban mindössze 2–3 alkalommal előforduló összehajtott szablya, illetve kard sírba tétele a szaltovói temetkezési szokások egyik legmarkánsabb eleme.

A veretek között a karéjos veretek feltehetően egy szaltovói minta leegyszerűsödött változatai, de jóval szélesebb körben elterjedt tárgytypus (356. kép), ugyanez mondható el a tisztaeszlári temetőből ismert bikafejes veretekről is. Nem kérdés ugyanakkor, hogy a magyar honfoglalás kori, illetve a szaltovói övek között nagyon nagy az eltérés mértéke.

A viselet esetében a gombok és főként a csörgők — bár karakteres elemei a honfoglalás kori viseletnek — széles körben elterjedtek a szaltovói területen is. A lunulák mellett az iker, rúd és fóliásgyöngyök divatját említhetjük, bár ezek nem kizárt, hogy mindkét területen importtárgyak.

A mindennapi élet tárgyai között első helyen a — a hazai szakirodalomban Méri István óta — szaluknak nevezett tárgy van, bár ezek valódi funkciója kapa volt. A csont tűtartók és az Eurázsia-szerte elterjedt lant alakú csíholók mellett egyes vállában szélesedő és hullámvonaldíszes, homokkal soványított, tagolatlan peremű kisméretű sírkerámia esetében — különösen a füles példányoknál — tételezhetünk fel összefüggéseket.

A fentebb felsorolt kapcsolatra utaló leletek átvételének színhelye — amennyiben volt ilyen — lehetett a szaltovói területek mentén is, hiszen a szaltovói-kultúra hatása a Káma-vidéktől Közép-Ázsiáig kimutatható, sőt helyben készült tárgymásolatai alapján számos

pszeudo-szaltovói jelenséggel kell számolnunk valódi szaltovói kapcsolat helyett (251–252. kép). Ezért a jövőben már nem elegendő a hasonlóságok egyszerű felemlítése, hanem csak részletes anyaggyűjtésen és elemzéseken nyugvó véleményeket fogadhatunk el annak vonatkozásában, hogy tényleges szaltovói párhuzamról van szó, mely a kultúra törzsterülete felé mutat, vagy olyan jelenségről, amely a hatása alatt lévő „frontier zónából” is átkerülhetett a magyarok elődeinek kultúrájába. Az alábbiakban ezért a fenti felsorolásból néhány tárgyat és jelenséget kiválasztva, mint egy-egy esettanulmányt mutatok be, melyet valamennyi esetben el kell végezni majd.

A hurkos végű csavart (bronz)drót (366. kép). A magyar honfoglalás kori hagyatékban 5–6 olyan csavart testű bronzdrót fordul elő, melyek végein — néha közepén is — szögletes hurkok figyelhető meg. A kialakításával kapcsolatban megállapítható, hogy a 0,2 cm vastag bronzdrótot előbb kettéhajtották, középső részénél az összefogandó tárgy egyik végére kétszeresen rátekereszték, majd a két drótszárat hosszában, a hurok síkjára merőlegesen szorosán összesodorták. Az összefogandó felület másik végén a drótszárat szintén feltekereszték a tárgyra, végeiket pedig egyszerűen ráhajtották. Így magyarázható, hogy a tárgy egyik végén a hurkok zártak, míg a másikon az egyik nyitott. A ritka tárgytípus feltehetően valamilyen szerves anyagból készült tárgyat összefogó, rögzítő, merevítő, esetleg díszítő alkatrésze lehetett. Hasonló leletről¹⁵⁷ a Kárpát-medence egykorú leletei között további négy lelőhelyről előkerült összesen öt¹⁵⁸ tárgyról van adatunk (1. táblázat). Elsősorban temetőkből ismertek (№ 1–2, 4–6), egy esetben pedig települési objektumban tárták fel (№ 3).

A zombói lelet formai szempontból legközelebbi párhuzama — a hurkok száma és a közöttük futó csavart összekötő tag íveltsége alapján — az edelényi lelet. Hasonló íveltség a Sere-i sírban feltárt lelet esetében is megfigyelhető ugyan, ott azonban a tárgy két végén lévő hurkok mellett közepén is megfigyelhető egy további, harmadik hurok (TOČÍK 1968, 47). Azonban azt sem zárhatjuk ki, hogy ez az íveltség másodlagos, esetleg sérülés következtében alakult ki. A tiszaezlári női sírban előkerült lelet töredékessége miatt nehezen értékelhető, de

¹⁵⁷ Sósartyán-Hosszútető 30. sírjából szintén ismert bronzdrótból, sodrással kialakított, hasonló méretű tárgy (FODOR 1973, 3. kép 5), azonban végeinek kialakítása teljesen eltérő, feltehetően inkább valamilyen függő vagy (ruha)kapcsoló lehetett (FODOR 1973, 34).

¹⁵⁸ A Dienes István által a Tiszaezlár-Bashalom I. 21 (h) sír lelete kapcsán párhuzamként hozott Tiszaezlár-Újtelep 2. sír hasonló leletének (MNM TM 1948/6) ma meglévő két töredéke közül az egyik valóban sodrott, de hurok kialakítására utaló nyom egyikén sem fedezhető fel, ezért az anyaggyűjtésből kihagytam.

talán itt is három hurokkal számolhatunk.¹⁵⁹ Ez utóbbi lelet érdekessége, hogy egyedül ez készült ezüstből (DIENES 1956, 253). A két dormándi lelet esetében, azoknak a többihez képest feltűnően kis mérete emelhető ki, a hurkok mérete viszont arányaiban jóval nagyobb (RÉVÉSZ 2008, 81).

№	Lelőhely	Az objektum jellege	Méret	Irodalom
1.	Dormánd-Hanyipuszta 6. sír	55–60 éves nő sírja, mellékletek: ételmellékletet, kerámia, lovastemetkezés, lószerszámzat	h.: 2,4 cm; hurok átm.: 2,4×1,9 cm	RÉVÉSZ 2008, 81, 63. kép, 25. tábla
2.	Dormánd-Hanyipuszta 6. sír	55–60 éves nő sírja, mellékletek: ételmellékletet, kerámia, lovastemetkezés, lószerszámzat	h.: 1,9 cm; hurok átm: nincs adat, erősen töredékes	RÉVÉSZ 2008, 81, 63. kép, 25. tábla
3.	Edelény, Borsodi földvár 8. ház	településen előkerült ház, leletanyag: kerámia, amelyben a tárgy előkerült	h.: 4,3 cm; hurok átm.: ¹⁶⁰ 1,4×0,7 cm	közöletlen ¹⁶¹
4.	Szered I. (Sered, Sk) 15. sír	felőtt férfi sírja, mellékletek: veretes öv, íjászfelszerelés, lovastemetkezés, lószerszámzat	h.: 2,8 cm; hurok átm.: kb. 0,7×0,4 cm	Točík 1968, 47, Abb. 17. 4, Taf. XXXVI. 25; DIENES 1973, 196.
5.	Tiszaeszlár-Bashalom 21. (h) sír	gazdag mellékletű nő	h.: 8 cm; hurok átm.: 0,9×0,4 cm	DIENES 1956, 253, Taf. LXX 37; DIENES 1973, 196.
6.	Zsombó-Ménészjárás-dűlő (Kossuth u.)	felőtt férfi sírja, mellékletek: íjászfelszerelés, lószerszámzat	h.: 3,1 cm; hurok átm.: 0,9×0,5 cm	BENDE-LŐRINCZY-TÜRK 2007, in print

1. táblázat: Hurkos végű csavart drótos leletegyüttesek a Kárpát-medence 10. századi hagyatékában

¹⁵⁹ A lelet részletesen sajnos nem vizsgálható, mert elveszett, már múzeumi leltárba sem került. Az információért Istvánovits Eszternek (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza) mondok köszönetet.

¹⁶⁰ A hurkok nem szabályosak, enyhén torzultak, illetve az egyik töredékes.

¹⁶¹ Köszönetet mondok Wolf Máriának az adatért és a közlés lehetőségéért.

A tárgyak többségének mérete, főként hossza közel azonos. A 2–4 cm közötti hossztartományból főként a rövidebbik dormándi lelet 1,9 cm-es adata, illetve a tisztaeszlári lelet 8 cm-es hossza mutat szignifikáns eltérést. A hurkok méretének többsége 1×0,5 cm körül mozog. Az épebb dormándi darab hasonló adata viszont ennek több mint a duplája. A hurkok alakja többnyire szögletes kialakítású, rendszerint téglalap alakú, a hurkok hosszúságának és szélességének eltérése jellemzőnek mondható. A szögletes kialakítás feltehetően annak eredménye, hogy valamilyen szabályos (faragott?) felületet fogtak közre. Ebben a vonásban különböznek leginkább a Kárpát-medencében a gepida¹⁶² és avar korból¹⁶³ ismert hasonló leletektől. Ez utóbbiaknál az egyik „hurok” mindig jóval nyitottabb, míg a hurkok alakja pedig többnyire ovális és nem szögletes kialakítású. A gepida és az avar kori hasonló leletek további eltérést mutatnak abban a tekintetben is, hogy rendszeresen több darab (néha 4–5 db) fordul elő belőlük egy síron belül. Így nem kizárt, hogy a formai hasonlóság ellenére, a 10–11. századi típustól eltérő funkciójuk volt. Ez a lehetőség természetesen a magyar honfoglalás kori leletek esetében sem zárható ki a formai, alapanyagbeli, valamint a leletkörülményekben megfigyelt kisebb-nagyobb eltérések alapján.

A tárgy típus Kárpát-medencén kívüli analógiáit keresve megállapíthatjuk, hogy a legközelebbi párhuzamát a kelet-európai ligetes sztyepp 9. századi hagyatékából ismerjük, a Saltovo-Maâckaja-kultúra klasszikus leletanyagából. A kultúra egyik legjelentősebb lelőhelyén, a Dmitrievka-i temető 106. kamrasírjában, S. A. Pletněva 1971-ben tárt fel egy méretében és kialakításában hasonló, csavart — bár nem ívelt hátú — bronzdrótot.¹⁶⁴ A sír katakomba részében három csontváz feküdt, közülük azonban csak egy volt bolygatatlan. A gazdag leletanyag között egyaránt megtalálható a rangos férfi és női mellékletek, valamint egy gazdagon díszített lószerszámzat elemei (PLETNĚVA 1989, 88. ris. 42). Mivel azonban a lelet sírban való pontos elhelyezkedését nem figyelték meg,¹⁶⁵ illetve a szaltovói-kultúra

¹⁶² Slimnic, Sibiu (Ro), az 5. század második felére keltezett gepida női sírban négy ilyen lelet ismert (HARHOIU 1994, 163, Fig. III.19f; HARHOIU 1998, Taf. 90, E 6–9).

¹⁶³ Pilismarót-Basaharc 32. sír (FETTICH 1965, 27, Abb. 36. 5); Szarvas-Grexa-téglagyár 192. és 239. sír (JUHÁSZ 2004, 36, Taf. XXIV. 192:2, 42, Taf. XXIX. 239:1; Szegvár-Oromdűlő 187., 188., 682., 730. sír; Székkutas-Kápolnadűlő 204. sír (NAGY 2003, 37, 73. kép 3); Szentes-Berekhat, Farkas-tanya I. temető 149. sír (MADARAS 1999, 317, 7. kép 11). Peter Stadler a publikált avar kori leletanyagot rendszerező munkájában, a tarsolyzárók közé besorolva két darabot említ (Pilismarót-Basaharc, Szentes-Berekhat, Farkas-tanya) (STADLER 2005, CD 1–2, BeutelVer 00050). A zsombói lelethez formailag legközelebb álló avar kori párhuzam Paks-Gyapa-tanya 2. sírből ismert (A lelet ismeretért és a hivatkozás lehetőségéért Novotnik Ádámnak mondok köszönetet).

¹⁶⁴ C. A. Плетнёва: Отчёт Северо-Донецкого отряда за 1967 г. (P-1 3633a), рис. 26. Köszönetemet fejezem ki S. A. Pletněvának az ásatási dokumentáció tanulmányozása és a lelet közlésének lehetőségéért.

¹⁶⁵ A lelet az ásatási dokumentációban szaggatott vonallal volt körülrajzolva, mely talán arra utal, hogy valamilyen (szerves) anyagból készült tárgyat fogott körbe, vö. 4. kép 7b.

általunk ismert közölt leletei között további párhuzamot eddig nem ismerünk, a Kárpát-medencei leletek funkciójának értelmezéséhez sajnos nem nyújt közvetlen támpontot.

Formai szempontból hasonlóságot mutat még az Alsó-Don-menti Kirov-i III. temető egyik késő szarmata kori kurgánjában feltárt csavart bronzdrót, mely az ásató szerint egy faedény nyelén volt.¹⁶⁶ Hasonló kialakítású drótokat ismerünk a 10. századi Skandináviából. Ilyen pl. a birkai viking temető 585. sírja, ahol az ásató famaradványokat említ, melyeket a tárgy belsejében figyeltek meg (ARBMAN 1940, Taf. 279. 10; ARBMAN 1943, 192). Skandináviában a 10. századi leletek között több olyan megoldás is ismert, amikor csavart bronz- vagy ezüstdróttal rögzítettek, illetve díszítettek fából készült markolatokat, többnyire késnyeleket (ARBMAN 1940, Taf. 179, főként 7). A Rusz leletanyagában valószínűleg ide sorolható a Šestovci-i temető 38. kurgánjának 6. temetkezéséből ismert lelet, jóllehet hosszabb és ezüsből készült, de a sodrás és téglalap alakú hurkok itt is megfigyelhetők (BLIFEL'D 1977, 135, VIII. 6). A Kárpát-medencei leletek ugyan rövidebbek és többnyire bronzból készültek, valamint késsel együtt sem kerültek még elő,¹⁶⁷ de a drótnak a hurkok közötti csavart kialakítása alapján hasonló, egyfajta összekötő-rögzítő funkcióra gondolhatunk itt is.

A tárgy típus hazai párhuzamainak áttekintése alapján lehetséges funkciójával kapcsolatban az alábbiak állapíthatók meg. A leletkör első közölt darabja, a tiszaezlári lelet értelmezése kapcsán Dienes István előbb ismeretlen rendeltetésű tárgyként (DIENES 1957, 27., 37), majd később — bővebb indoklás nélkül — a lószerszámzat részeként határozta meg (DIENES 1973, 196). Ezen véleménye az újabb leletek esetében is megbízhatónak tűnik, mivel a tárgy típus valamennyi Kárpát-medencei 10–11. századi példánya — kivéve az edelényit, mely telepobjektumból származik — lovastemetkezéssel és lószerszámokkal együtt, sőt azok közvetlen közelében került elő. A fentebb bemutatott újabban feltárt zsombói sír szerény melléklete — kizárásos alapon is — kifejezetten megerősíti a vizsgált tárgy lószerszámhoz való tartozását.

A tárgy típus a lovastemetkezések különböző változataival fordul elő, nem mutatva specifikumot ebben a vonatkozásban: a zsombói sírban „jelképes” (lószerszámos), a dormándiban a lábfej előtt egy csomóban összehajtott, a szerediben és a tiszaezláriban oldalt kiterített lovas temetkezéssel együtt tárták fel. A dormándi sírban az emberi váz lábvégei előtt

¹⁶⁶ Kirov III. temető 1. kurgán 2. sír (ILŪKOV 2000, ris. 16:6). A leltre Istvánovits Eszter hívta fel a figyelmet, melyért köszönetet mondok.

¹⁶⁷ Bronzdrótból készült hurkokat ismerünk ugyan, melyek feltehetően a kés markolatának fa részeit fogták össze (5. kép 5), azonban ezek formailag eltérőek, mert közöttük nincs összekötőtag: Letkés-Téglágető II. 91. sír (BAKAY 1978, 55. tábla 5).

fekvő részleges lovastemetkezéssel és lószerszámokkal egy csoportban feküdt. Közelebből az egy csomóban elhelyezkedő leletek jobb oldalán, a zabla közelében került elő. A drótlelet szintén a lókoponya jobb oldalán, a zablához közel került elő a szeredi sírban is. A tiszaezlári sír esetében a bal lábfej külső oldalán, a lócsontok közelében, a zabla és a hevedercsat közötti területen figyelték meg. Ez utóbbi esetben a tárgy ugyan ezüstdrótból készült — ami esetleg közvetve más funkcióra utalna — véleményünk szerint azonban pont a sírban való elhelyezkedése alapján sorolhatjuk mégis ide.

A vizsgált tárgy típus zablák közelében való elhelyezkedése felveti annak kérdését, hogy esetleg lehet-e közülük a zablák szerkezetéhez pl. zablapecsek tartozékaként. Véleményünk szerint azonban egy ilyen felvetést nehezíti az, hogy eltérő zablatípusok mellett kerültek elő: a dormándi és a zombói sír esetében kétkarikás csikózabla, míg a szeredi és a tiszaezlári sírokban oldalpálcás zablával együtt váltak ismertté. Másrészt a hurkok átmérője többnyire jóval nagyobb, mint az ez esetben méretbeli támpontként felvetődő, csontból készült és fennmaradt zablapecsek mérete (DIENES 1966, 221–227).

Amennyiben egyik, korábban már ismert lószerszámhoz sem köthető biztosan a tárgyalt lelettípus, megkerülhetetlen a kérdés, hogy miként értelmezzük azt? A különböző korú és eltérő területekről származó lószerszámok áttekintése nyomán véleményünk szerint nem alaptalan annak az ötletnek a felvetése, mely szerint a tárgyalt lelettípus egy, feltehetően fa és bőr kombinációjából készült (lovagló)ostor része lehetett, melyen az a nyél végén, a szíjazat nyélre való rögzítésében játszhatott szerepet. Erre azok a belső-ázsiai türk, valamint mongol lovaglóostorok hívták fel a figyelmünket, melyeken ugyan bőrszíjjal, de hasonló formai kivitelben erősítették fel a farúd végére az ostorszíj részét. Egyes lószerszámok formai sajátosságai kapcsán korábban már a hazai kutatás is utalt ostor fontosságára a ló határozott és biztos irányításában betöltött szerepére.¹⁶⁸ Ez az igény fogalmazódhat meg a lovaglóostorok esetében is, melyre beszédes példa, hogy a lovas nomád baskírok és kirgizek hagyományában a ló jobb oldalát „korbástartó” oldalnak nevezik (DIENES 1966, 220, 44. j.).

Az edelényi lelet eredeti funkciója — mivel az egy leégett házban feltárt kerámia belsejében került elő — a fentiekétől eltérő volt. Jóllehet itt is valamilyen szerves anyagból készült eszköz részeként használhatták fel,¹⁶⁹ talán a Kirov-i szarmata lelethez hasonlóan, valamilyen faeszköz nyelének összefogására. Az edelényi lelet eltérő leletkörülménye mellett kronológiája is eltérő: szemben az öt, temetkezésből ismert lelet 10. századi keltezésével (10.

¹⁶⁸ Pl. a zablák esetében vö. DIENES 1966, 208–210.

¹⁶⁹ Ezt támaszthatja alá az említett Kirov-i hasonló formájú, de eltérő funkciójú drót.

század középső harmada), ennek kora a 11. századra tehető. Ez utóbbi lelet egyben arra is utal, hogy ilyen rögzítő elemeket eltérő funkciójú tárgytypusokon is alkalmazhattak.

Adatok a honfoglalás kori temetkezési szokások újabb keleti vonatkozású elemeihez

Az elmúlt 15–20 évben jelentős eredményekkel gazdagodott a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatása. Számos új, köztük pedig öröndetes módon immár egyre több teljesen feltártnak tekinthető temető vált ismertté. A feltárt sírokból a leletek mellett az egykori temetkezési szokásokkal és sírformákkal kapcsolatos értékes információkkal is gazdagodtunk. Ezek néha teljesen új, egyedi jelenségek, néha pedig már korábbi megfigyelések újabb variánsai. Továbbá számos, korábbi feltárás monografikus anyagfeldolgozása is napvilágot látott az utóbbi években, s mindez kellő alapot biztosít — sőt megköveteli — korábbi ismereteink áttekintéséhez.

A 10–11. századi Kárpát-medence régészeti hagyaték genezisének kutatásában a temetkezési szokások, valamint a különböző sírformák kérdésének még messze nincs — egy korábbi (TETTAMANTI 1975) és az utóbbi idők néhány hiánypótló dolgozatától¹⁷⁰ eltekintve — naprakész, tételes anyaggyűjtésen nyugvó feldolgozása. Az alábbiakban ehhez a munkához kívánok hozzájárulni néhány újabb, illetve a korábbi kutatásban kevés hangsúlyt kapott jelenség bemutatásával. Válogatásom elsősorban a 7. század vége–11. század eleje közötti időszak kelet-európai hagyatékában, azon belül is elsősorban a szaltovói kultúrkörben analógiákkal rendelkező esetekre koncentrál. Az itt bemutatott formai hasonlóságok mögött húzódó esetleges szorosabb összefüggések feltárása azonban még további kutatásokat igényel. A tárgyalt kérdések három fő témakörbe sorolhatók: a halomba, illetve halom alá való temetkezés, a padkás, padmalyos és fülkés sírformák, valamint ezekkel összefüggésben a lovastemetkezések egyes formai-klasszifikációs kérdései.

A halmos temetkezések kérdése. A Kárpát-medencébe 895-ben beköltöző magyarok temetőinek jellegével kapcsolatban közismert, hogy azok szinte kivétel nélkül egyszerű

¹⁷⁰ Varga S.: 10–11. századi padmalyos temetkezések a Kárpát-medencében. In: „legjobb, ha mindez nem merül feledésbe...” Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Budapest (2007) Opuscula Hungarica VII. (megjelenés alatt), továbbiakban VARGA 2007 (megjelenés alatt). Köszönetemet fejezem ki Varga Sándornak a kéziratba való betekintésért és a hivatkozás lehetőségéért, valamint számos hasznos tanácsáért, melyet munkám elkészítéséhez nyújtott. Továbbá Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A. A.: Újabb 10. századi temetők a Maros-torkolat Duna–Tisza-közi oldaláról. In: „legjobb, ha mindez nem merül feledésbe...” Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában. Szerk. Révész L. – Wolf M. Budapest (2007) Opuscula Hungarica VII. (megjelenés alatt), továbbiakban BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2007 (megjelenés alatt).

gödörsíros temető (TETTAMANTI 1975, 87–89.¹⁷¹ A magyar kutatás azonban már korábban is ismert néhány kurgánba történő másodlagos betemetkezést. Az épített sírhalomba, vagy az alá történő temetkezés ugyanakkor — bár a jelenség egykori meglétét többen is valószínűsítették (TETTAMANTI 1975, 88) — nem tekintette a kutatás 10. századi magyar sajátosságnak.¹⁷²

A nem egykorú sírhalom betöltésébe ástott sírok. A korábbi korszakokból származó, épített sírhalmokba történő másodlagos betemetkezésre egyre több példát ismerünk a honfoglalás kori szakirodalomból. Ezek pontos megítélésénél és felgyűjtésénél ugyanakkor a legfőbb probléma az, hogy a teljes kurgán (szakszerű) feltárásának hiánya miatt gyakran nem könnyű megállapítani, hogy az adott kiemelkedés valóban épített sírhalom, vagy pusztán egy természetes kiemelkedés. Továbbá azt sem, hogy egy vagy több sírt ástak bele (LISKA 1996, 183). A halmos temetkezések szokását korábban azzal az általános megfigyeléssel hozták összefüggésbe, hogy a honfoglaló magyarok elsősorban kiemelkedések, illetve magasabb fekvésű, (ár)vízmentes területeken temetkeztek (TETTAMANTI 1975, 88). Ezt alátámasztani látszik, hogy a korszak legtöbb halmos temetkezését az Alföldről ismerjük,¹⁷³ ahol kevés természetes kiemelkedés állt rendelkezésre. Ráadásul pont az Alföld az a terület, ahol adataink szerint a legtöbb egykori kurgán semmisült meg, illetve pusztult le a mezőgazdasági munkák következtében. Ott viszont, ahol megmaradtak,¹⁷⁴ a halomba temetés szokása helyenként még a 11. században is kimutatható (LANGÓ–TÜRK 2004a, 205–206).

Ismert azonban néhány eset, amikor a kurgán feltöltésének ugyan nem maradt nyoma, de egyedi leletkörülmények és ásatási megfigyelések közvetve halomba való másodlagos betemetkezésre utalnak. 2000-ben Szeged mellett, Subasa határában, a Kiskundorozsma-Subasa M5 37. (26/78) számú lelőhelyen árkokkal körülvett szarmata sírok kerültek feltárára (BOZSIK 2003). A lelőhelyen több, 10–11. századi sír is előkerült, melyek között első ránézésre az átlagosnál nagyobb, továbbá egymáshoz viszonyítva is igen eltérő távolságok

¹⁷¹ A kelet-európai sztyepp, illetve erdős sztyepp területén feltárt, és a magyarok elődeivel kapcsolatba hozott sírleletek etnikai interpretációjánál a „kurgán-nélküliség” korábban néha kifejezetten érvként merült fel — főként az orosz szakirodalomban — ezen leletek magyarokhoz való kötése, illetve a besenyőktől való megkülönböztetése tekintetében (vö. PLETNĚVA 2003, 105, 107, 123). Az utóbbi időben ismertté vált hasonló leletek esetében (pl. az ún. Subotca-típusú temetkezések) már egyértelmű, hogy azok halomba ásva, illetve egyszerű gödörsírban egyaránt és kb. azonos arányban fordulnak elő (KOMAR 2008, 216).

¹⁷² „A hencidai, ohati, zempléni lelőhelyek szerint a halmos temetkezések egy részében esetleg nem ugor-magyar eredetű etnikai csoportok sírjait kell látnunk.” (TETTAMANTI 1975, 88). Továbbá ld. LÁSZLÓ 1944, 158–161.

¹⁷³ A Dél-Alföldön pl. Szeged-Székhalm (KÜRTI 1991, 55), az Alföld északi részén pl. Hajdúszoboszló-Árkoshalom (NEPPER 2002, I. 36. kép).

¹⁷⁴ Kiszombor-C Nagyhalom, Matuszka Györgyné, illetve özv. László Györgyné földjén (FÉK 48, No. 574; KÜRTI 1994, 380, No. 46; TETTAMANTI 1975, 86, 109). Móra Ferenc 1928. és 1930. évi feltárásai kapcsán egyértelmű, hogy a halom betöltésében is kerültek elő sírok (KÜRTI 1994, 377; KÜRTI 2008, 79). Ez az adat a 2003-ban végzett hitelesítő ásatás során feltárt egykori, Móra-féle kutatóárkok rendszere alapján megerősítést nyert (LANGÓ–TÜRK 2004a, 204).

voltak. A temető összesítő térképe alapján kivehető, hogy három honfoglalás kori sír is a szarmata kori körárkokon belül feküdt. Amint arra a temetőt feldolgozó szerzők rámutattak, ez az elhelyezkedés a legnagyobb valószínűséggel azzal magyarázható, hogy a 10–11. században a felszínen még észrevehetőek lehettek a 600 évvel korábbi temetkezések fölé emelt halmok, és ezekbe szándékosan ásták bele a honfoglalás kori sírokat.¹⁷⁵ Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a szarmata kori árokkeretes temetkezések fölé emelt halmok kérdéséről nincs egyértelmű álláspont a korszak kutatásában.¹⁷⁶ Véleményem szerint az említett subasai eset inkább arra bizonyíték, hogy — ha nem is minden esetben —, de néha emeltek halmokat a szarmata korban a nyitott árokkeretes sírok fölé is. Így nagy valószínűséggel nem véletlenül kerültek a honfoglalás kori temetkezések a körárkok belső oldalára.¹⁷⁷

Mint fentebb említettem, a halomba történő temetkezés az Alföldön gyakoribb, azon belül is a Homokhátság vonalától Keletre terjedő területen. Manapság azonban már a Dunántúlról is ismerünk példát, arról a területről, mely a kérdés legutóbbi összefoglalásakor még fehér foltnak számított (TETTAMANTI 1975, 88): a kemenesszentpéteri lelőhelyen, római kori sírhalomba ásták a kora Árpád-kori sírokat.¹⁷⁸ Az egy halomba beásott sírok száma alapján ez utóbbi eset arra is példa, hogy néha több sírt ástak be egy halomba, ismerünk azonban önállóan előforduló másodlagos betemetkezést is.¹⁷⁹

¹⁷⁵ BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2007 (megjelenés alatt). Ez főként a 229. sír esetében valószínű.

¹⁷⁶ A kutatók egy része halom alá való temetkezésként értelmezte a körárkokat (pl. VÖRÖS 1985, 154–157; VADAY 1989, 197). Mások ezt vitatták, és az árokkeretnek pusztán a temetés utáni rituális szokásokban játszott szerepét hangsúlyozták (pl. KULCSÁR 1998, 39). A kérdés megítélésében sokáig Kőhegyi Mihálynak a madarasi szarmata temető halmainak és körárkainak feltárása során tett megfigyelései voltak mérvadóak. Megfigyelése szerint a halmokat kerítő körárkok mindig zártak, míg a nyitott árokkeretes sírok fölött nem figyelt meg halmokat (KŐHEGYI 1971, 213). Legutóbb Balogh Csilla hívta fel a figyelmet arra, hogy ez az elkülönítés nem ilyen egyértelmű, mivel ma már ismerünk pl. több, biztosan halom nélküli, zárt árokkeretes szarmata temetkezést is (BALOGH–HEIPL 2010). Ugyanakkor Pilis-Horgásztó lelőhelyen tártak fel olyan nyitott árokkerettel körülvett szarmata sírt (2. objektum), melyek fölött halmot (annak 45–50 cm-es maradványát) figyeltek meg (Gulyás Gy.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. Szentendre 2009 (megjelenés alatt). Köszönetemet fejezem ki a Szerzőnek az adatért és a hivatkozás lehetőségéért). Ez utóbbi, itthon ritkább változat azonban Kelet-Európa kora középkori hagyatékában több eltérő régió és korszak esetében is jól megfigyelhető. Ilyen például a többnyire a kazárok hagyatékának tartott, ún. „négyzetes árkokkal körülvett kurgánok,” leletköre (FLÉROVA 2001, ris. 3. 1, 3, 6, 8–9; több bejáráttal is pl. ris. 3. 2), melyben a halmokat övező árkok kapcsán pont a késő szarmata kori helyi előzményekre mutattak rá nemrég az Alsó-Don menti és észak-kaukázusi területeken (FLÉROVA 2001).

¹⁷⁷ A fent bemutatott eset mellett ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a 10–11. századi betemetkezések esetében nem a szarmata kori árokkeretes (feltételezett) halmok a jellemzőek elsősorban, hanem a korábbi, többnyire őskori eredetű kurgánok.

¹⁷⁸ MRT 4 37/2. lelőhely, vö. Csirke O.: Római kori halomsír kora Árpád-kori, másodlagos temetkezései Kemenesszentpéteren. In. „legjobb ha mindez nem merül feledésbe...” Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában. Budapest (2007) Tézisek. Ebben az esetben a halom feltöltése még jól megfigyelhető volt.

¹⁷⁹ Kiskundorozsma-Subasa M5 37. (26/78) lh. 229. obj. (BOZSIK 2003, 1. KÉP; BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2007 (megjelenés alatt).

A halom alá való temetés kérdése (370. kép). Le kell szögeznünk, hogy a 10–11. századi temetkezési szokásokat és sírformákat 1975-ben minden addiginál szélesebb adatbázis alapján összefoglaló Tettamanti Sarolta egykori megállapítása, mely szerint: „Vitathatatlanul korabeli, tehát X. illetve XI. századi temetkezésre felhordott halmot nem ismerünk” máig érvényes (TETTAMANTI 1975, 88). A korábbi vitatott esetek¹⁸⁰ mellett azonban újabb ásatási megfigyelések látszanak alátámasztani a szokás egykori meglétét. 1999-ben került feltárássra, majd 2002-ben közlésre a Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002). A temetkezés egy természetes eredetű, hosszú homokhát egyik kiemelkedő pontján feküdt,¹⁸¹ és árokkeret (maradványa) vette körül. A 40–50 cm széles és 10–30 cm mély árok a déli oldalon maradt meg legépebben, a többi oldalon sajnos — néhány rövidebb szakasz kivételével — a szántás elpusztította. Az árokkeret egy kb. 9 m átmérőjű területet ölelt körbe, ennek déli felében helyezkedett el a sír, melynek mélysége közel azonos volt a körárok mélységével.¹⁸²

A szakirodalomban már korábban is közöltek árokkeretes (épített halom alatti?) honfoglalás kori sírt Nógrádsáp-Tatárka lelőhelyről (TÁRNOKI 1982, 384).¹⁸³ A bolygatott temetkezésből aranyozott ezüst öv- és lószerszámveretek, valamint lovastemetkezés került elő, míg az árokkereten kívül további 13, soros elrendezésű sírt tártak fel. A szűkszavú beszámolóból annyit tudunk, hogy itt a körárok 6,8 m átmérőjű, 60 cm széles és 40 cm mély volt. Az árokkal körülvett honfoglalás kori temetkezések harmadik biztos példájára derült fény nemrég, egy publikálásra előkészített Szolnok megyei honfoglalás kori temető anyagában.¹⁸⁴ A Kétpó-Szenttamás 33. sír esetében a sír teljes egészét körárok övezte. Sajnos a dokumentáció hiányossága miatt nincs adatunk a sír és az árok mélységadatainak összevetésére. A 6,6–7,2 m átmérőjű árokkereten nem volt bejárat, maga a temetkezés a körülárkolt terület közepétől kissé Délre helyezkedett el.

Eddigi adataink alapján az árokkereteken belül feltárt 10–11. századi temetkezésekről elmondható, hogy magányos temetkezésként (pl. Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír), illetve temetőben (pl. Kétpó-Szenttamás 33. sír) egyaránt előfordulnak. Jellemzőjük továbbá

¹⁸⁰ Az ásatási beszámolók alapján halom alá való temetkezésként vetődött fel a korábbi szakirodalomban: Bodrogszerdahely, Bátorkeszi 4., 5. sír, Marcellháza 1. sír, Hencida 5. sír, Szabadegyháza, Óhat-Pusztakócs-Csattaghalom, Hajdúszovát-Hegyeshatárhalom és a zempléni sírlelet (további irodalommal ld. TETTAMANTI 1975, 88).

¹⁸¹ A II. katonai felmérés térképe a kelet–nyugati irányú homokhát keleti végén, ahol a sír előkerült, egy önálló halmot jelöl.

¹⁸² A temetkezés közvetlen környezetében több ezer m² került feltárássra, melyen más korszakból származó lelet nem került elő.

¹⁸³ Az adatra Varga Sándor hívta fel a figyelmet, melyért ezúton is köszönetet mondok.

¹⁸⁴ A kétpói sír adataiért és a hivatkozás lehetőségéért a temetőt feldolgozó Petkes Zsoltnak mondok köszönetet.

az is, hogy a sírok nem az árok által körülvevett terület közepén, hanem inkább annak déli felén helyezkednek el. Az említett három, 10. századi körárkos temetkezés esetében 6–9 m átmérőjű — ebből kifolyólag valószínűleg nem túl magas — halmokról lehet szó, melyeket 40–60 cm széles és legalább 10–40 cm mély árkokkal vettek körül. Kétpón a körárkos sír a körülötte feltárt sírok soros elrendezésébe jól illeszkedett, mely alapján a lelőhely a nógrádsápiival mutat hasonlóságot.

Közismert, hogy a Kárpát-medencében 895-ben megtelepedő népesség abból a kelet-európai régióból érkezett, ahol a halomba, illetve halom alá való temetkezés térben és időben széles körben elterjedt volt.¹⁸⁵ Ráadásul ezek között említhetjük példaként a honfoglalás kori régészeti hagyatékok — napjaink kutatási állása szerinti — legközelebbi párhuzamait jelentő lelethorizontokat, pl. a Subotca-típusú temetkezések egy részét a Dnyeper középső folyása mentén (Tvërdohleby 1. sír (PRIJMAK–SUPRUNENKO 1994), Dmitrovka 1. kurgán 2. sír (SUPRUNENKO–MAEVS’KA 2007), Katerinovka 32. kurgán 1. sír (KOMAR 2008, 216),¹⁸⁶), valamint Keletebbre, a Dél-Urál térségében a Kušnarenkovo és Karaâkupovo-i régészeti műveltséget (IVANOV 1999, tabl. 1). Megtalálható továbbá a jelenség a szaltovói kultúrkör déli régiójában is, az ún. „négyzetes árkokkal körülvevett kurgánok”¹⁸⁷ esetében is (AFANAS’EV 2001, 53–54) és természetesen bőségesen ismerünk rá példát a 10–14. századi kelet-európai nomád temetkezések között.

Összefoglalva úgy vélem, hogy a sírhalomba, illetve a halom alá való temetkezés eddig nem túl nagy számban képviselt, de biztosan megfigyelt jelensége — több más temetkezési szokásbeli elemhez hasonlóan (FODOR 1985, 20) — a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti hagyatékának egyik keleti gyökerű eleme.

Padmalyos és fülkés sírok a honfoglalás kori hagyatékokban és Kelet-Európában (371–373. kép). A Kárpát-medence 10–11. századi padmalyos temetkezéseinek kutatása az utóbbi években jelentős eredményeket hozott. 1975-ben még csak 5 ilyen sírformáról volt adatunk (TETTAMANTI 1975, 90), majd 2006-ban Lőrinczy Gábor és Straub Péter már 16 honfoglalás

¹⁸⁵ Délkelet Európában pl. a kazárok esetében G. E. Afanas’ev és A. A. Atavin a szokolovszkaja horizont kurgán alá, illetve kurgánba másodlagosan történő betemetkezéseit — a bennük feltárt leletanyag időrendje alapján — vizsgálva érdekes megállapításra jutott. Véleményük szerint, mivel a kurgán alá való temetkezések (némileg) későbbiek, azok a terület tényleges megszállásnak, illetve az ott való tartós megtelepedés egyik attribútuma. Ezzel szemben a korábbi sírhalomokba történő másodlagos betemetkezések a bennük feltárt leletanyag alapján többnyire korábbiak (AFANAS’EV–ATAVIN 2002, 16).

¹⁸⁶ Ezt a lelőhelyet korábban Ordžonikidze néven idéztem (TÜRK 2010, 285), a feldolgozást végző szerző, O. V. Komar azonban nemrég pontosította a lelőhelynevet, az információért és a hivatkozás lehetőségéért köszönetet mondok.

¹⁸⁷ Manapság már pontosabb terminológiával többnyire a Sokolovskaâ Balka-típusú leletek, vagy Sokolovskaâ-horizont megnevezésük használatos (vö. KRUGLOV 2006).

és kora Árpád-kori lelőhelyről közölt adatot a Kárpát-medence valamennyi korszakának padmalyos temetkezéseit összefoglaló munkájukban (LŐRINCZY–STRAUB 2006, 291–292). 2007-ben Varga Sándor készítette el a sírforma előfordulásának 10–11. századi teljes felgyűjtését és tipológiai feldolgozását. Munkájának eredményeként már 31 lelőhely összesen 100 ilyen típusú sírjáról van adatunk.¹⁸⁸ Ezek a számok véleményem szerint nemcsak a téma iránti érdeklődés növekedését jelzik, hanem egyben azt is mutatják, hogy a 10–11. századi temetkezési szokásokban ez a sírforma jóval fontosabb szerepet játszott, mint azt korábban a hazai kutatás gondolta.

Padmaly legtöbbször a sírgödör hosszanti oldalai mentén, többnyire a déli (I. típus), kisebb számban az északi (II. típus) oldalon fordul elő.¹⁸⁹ Legfrissebb adataink alapján azonban már a sírgödör rövidebb, keleti oldala mentén is ismerünk kisebb, padmalyszerűen kialakított fülkét.¹⁹⁰ Ez utóbbi forma jól ismert, és széles körben elterjedt Kelet-Európa 8–9. századi régészeti hagyatékában (is). A Középső-Volga vidék korai volgai bolgár temetőihez¹⁹¹ hasonlóan a szaltovói kultúrkör területén is, annak gödörsíros temetőtípusainál, pl. a Zlivki-i (ŠVECOV 1991, 115) és a Rževka-Mandrovo típusú¹⁹² hagyatékban egyaránt előfordul.¹⁹³ A jelenség pontos magyar terminológiájával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy bár padmalyhoz hasonló kialakításról van szó, a magyar szakirodalomban a padmaly fogalma definiáltan a sírgödör hosszanti oldalai mentén kialakított változatot jelöli. A sírgödör rövidebbik oldalai mentén kialakított, különböző típusú bevágásokat többnyire fülkének nevezik más, pl. az avar korszak kutatásában (LŐRINCZY–STRAUB 2006, 281, 284–285). Ezt figyelembe véve az említett kétpói temetkezés fülkés sírnak nevezhető (376. kép).¹⁹⁴ A padmaly és padmalyszerű fülke hasonló megkülönböztetésre a külföldi szakirodalomban is ismerünk példát.¹⁹⁵

Visszatérve a padmalyos sírgödörök formai kialakításához, a Varga Sándor által elkülönített¹⁹⁶ vízszintes (1. típus), a padkás-lépcsős (2. típus), illetve a jelképes (3. típus)

¹⁸⁸ VARGA 2007 (megjelenés alatt).

¹⁸⁹ A fenti csoportosítás a Varga Sándor által készített tipológiának felel meg.

¹⁹⁰ Kétpó-Szenttamás 44. sír. A temető közlésre előkészített leletanyagát Petkes Zsolt szívességéből ismerem, akinek köszönetet mondok az adatért és a hivatkozás lehetőségéért.

¹⁹¹ Pl. a Bol'se Tarhany mellett feltárt I. temető 126., 212. számú sírja (vö. GENING–HALIKOV 1964, ris. 4., 6).

¹⁹² Pl. A Mandrovo-i temető 7., 10., 24., 29. sírja (VINNIKOV–SARAPULKIN 2008, 46), és a Rževkai-i temető 20., 22. sírja (SARAPULKIN 2006, 196).

¹⁹³ Padmalyos temetkezéseket a Saltovo-Maacka-kultúra klasszikus kamrasíros temetőiben is találunk: pl. a Maackoe gorodičse temetője, 1982-es ásatási szezonban feltárt 109., 114., 132., 134. sír (FLĚROV 1993, 39–42).

¹⁹⁴ A padmaly és a fülke elkülönítését véleményem szerint a fülke méretéből adódó funkcióbeli eltérés is indokolja.

¹⁹⁵ Az orosz szakirodalomban ezt a változatot többnyire a „ниш-подбой” terminológiával jelölik (vö. VINNIKOV–SARAPULKIN 2008, 46).

¹⁹⁶ VARGA 2007 (megjelenés alatt).

padmalyok szinte valamennyi változata szintén kiváló kelet-európai párhuzamokkal bír. Ráadásul a magyar honfoglalás kori anyagra jellemző nem túl mély, mindössze 5–15 cm széles ún. „jelképes” padmalyok Kelet-Európában többségükben a 8–9. század első felére jellemzőek.¹⁹⁷ A padmalyos sírformákat a kelet-európai kutatás a szaltovói kultúrkörön belül a kazárokhoz kötött hagyaték temetkezési szokásainak egyik legmarkánsabb jeleként értékeli. O. V. Komar egy fejlődési folyamatot is felvázolt arra vonatkozóan, hogy a 8. század második felétől a 9. század végéig miként alakult át a padmalyos sírforma az ún. félpadmalyon keresztül a padkás, majd egyszerű gödörsírokba. A szerző véleménye szerint ez a folyamat a terület lakosságának a letelepült életmódra való áttérésével párhuzamosan ment végbe (KOMAR–PIORO 1999, 152).¹⁹⁸

A vízszintes¹⁹⁹ és a padkával kombinált (ez utóbbi csak nemrég került elkülönítésre a hazai anyagban) padmalyos sírtípusok főként a szaltovói kultúrkör Sokolovskaâ Balka-típusú leletei között bírnak pontos megfelelőekkel. Az említett lelethorizont A. A. Ivanov által 1999-ben összefoglalt sírformái között a III. csoport (IVANOV 1999a, 218, tabl. 1.) megfelelőilelhetők fel a hazai anyagban.²⁰⁰ Ráadásul az esetek döntő többségében azonos elrendezésben: a padmaly a déli, a padka a sír északi oldala mentén (KRUGLOV 2002, 62). Ezen túlmenően azonban valamennyi formai változatuk rendelkezik 10–11. századi Kárpát-medencei párhuzammal: az alacsony lépcsős,²⁰¹ az azonos magasságú és szélességű lépcsővel ellátott,²⁰² a magas lépcsős kialakítás,²⁰³ valamint a többlépcsős padka is.²⁰⁴ További hasonlóságot jelent az is, hogy ezeken a padkákon mindkét említett régióban előfordulnak lovas-²⁰⁵ és/vagy lószerszámos²⁰⁶ temetkezések is.

¹⁹⁷ Az orosz szakirodalomban „félpadmalynak” is nevezik a jelképes padmalyt. A „полуподбой” elnevezés mellett erre a változatra gyakran előfordul még a „подбоеобразное сооружение” meghatározás is (vö. KOMAR–KUBYŠEV–ORLOV 2005, 325).

¹⁹⁸ Kritikáját ld. FLĚROVA 2002, 179.

¹⁹⁹ IVANOV 1999a, 218, 3.1. típus. A Kárpát-medencében ilyen: Dormánd-Hanyipuszta 2. sír (RÉVÉSZ 2008, 77–78, 54. kép).

²⁰⁰ Vö. BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2007 (megjelenés alatt) 12. kép.

²⁰¹ IVANOV 1999a, 218., 3.2. típus. A Kárpát-medencében pl. Bánkeszi (Bánov, Sk) 1. sír (TOČÍK 1968, Abb. 3. 1).

²⁰² IVANOV 1999a, 218, 3.3. típus. A Kárpát-medencében pl. Bánkeszi (Bánov, Sk) 21. sír (TOČÍK 1968, Abb. 4. 5).

²⁰³ IVANOV 1999a, 218, 3.4. típus. A Kárpát-medencében pl. Bánkeszi (Bánov, Sk) 17. sír (TOČÍK 1968, Abb. 3. 6).

²⁰⁴ IVANOV 1999a, 218, 3.5. típus. A Kárpát-medencében pl. Bánkeszi (Bánov, Sk) 25. sír (TOČÍK 1968, Abb. 5. 2).

²⁰⁵ A Kárpát-medencében pl. Szolnok, Lenin Tsz. (Ugar) 5. sír (MADARAS 1996, 3–4. kép).

²⁰⁶ A Kárpát-medencében pl. Bánkeszi (Bánov, Sk) 20. sír (TOČÍK 1968, Abb. 4. 2).

A padmalyos sírok eredetét vizsgálva elmondhatjuk, hogy a Kárpát-medencében a gyakran előképként idézett késő avar,²⁰⁷ illetve a honfoglalás kori padmalyos sírok területi elterjedését vizsgálva jelentős eltérést tapasztalunk. Ahol ugyanis a késő avar korban a legelterjedtebbek, vagyis a Dunántúl területén,²⁰⁸ ott a honfoglalás kori anyagban ismeretlenek. A Dél-Alföldön, főként a Duna–Tisza-köz déli területén pedig, ahol a 10–11. században gyakoriak,²⁰⁹ ott a késő avar kori előképek hiányoznak (BALOGH 2000). Ennek ellenére együttes előfordulásuk sem zárható ki, amint arra Varga Sándor a csekelyi (Čakajovce, Sk) temető esetében rámutatott.

Jóllehet Fodor István már korábban felhívta a figyelmet,²¹⁰ hogy a padmalyos sírformát a honfoglaló magyarok Keletről (is) magukkal hozhatták,²¹¹ a részletes formai jegyeken alapuló összevetésére eddig még nem került sor. Ez véleményem szerint a jövőben azért is hasznos lehet, mert a fentebb idézett hazai padmalyos tipológia a keleti analógiák alapján részletesebbé tehető. A részletek pedig sokban hozzájárulhatnak a sírforma pusztán formai klasszifikációján túlmutató, tipológiai kapcsolatainak tisztázásához is.

Padkás sírok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában (374–375. sír). A Kárpát-medence 10–11. századi közölt leletanyagában eddig nem túl jelentős számban ismertek padkás kialakítású sírgödrök. A sírforma eredetével és értelmezésével pedig még a padmalyos síroknál is kevesebbet foglalkozott a hazai kutatás (TETTAMANTI 1975, 90; BENDE–LŐRINCZY 1997, 225–226). A padmalyos sírokhoz hasonlóan, a padkás sírgödrök megfigyelésénél is főként a talajviszonyok okoztak gyakran nehézséget. Főként a homokos altalajba ásott sírgödröknél a sírfoltok és a betöltés ritkán rajzolódik ki, illetve válik el határozottan, ráadásul többnyire magának a sírformának a kialakítása sem túl markáns.²¹² A biztosan padkás sírok felgyűjtése ezért sok bizonytalanságot hordoz, mivel megfigyelésük mindig erőteljesen

²⁰⁷ Ráadásul a késő avar és a honfoglalás kori padmalyos sírok szerkezetében is jelentős különbségek mutatkoznak: az előbbieket mélyebb és markáns kialakításúak, míg az utóbbiak többsége sekély, csupán az ún. jelképes padmalyok közé sorolható.

²⁰⁸ Vö. Vörs környéki avar temetők (KÖLTŐ 2001). A mellékletekben gazdagnak mondható, dunántúli késő avar kori padmalyos sírok biztosan keltezhetőek még a 9. század elejére is (LŐRINCZY–STRAUB 2006, 282).

²⁰⁹ Pl. a homokméggyi temető és környéke, melyben számuk kiemelkedő: az összesen 100 padmalyos sírből 20-at itt tártak fel. Az információért Gallina Zsoltnak és Varga Sándornak mondok köszönetet.

²¹⁰ Azokon a területeken, melyeken a feltételezések szerint a magyarok elődei áthaladtak, széles körben ismert szokásról van szó (vö. FODOR 1985, 6. j.).

²¹¹ A Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában megfigyelt padmalyos sírok eredetével kapcsolatban a magyar kutatásban elterjedt vélekedés, hogy a jelenség késő avar kori eredetű (TETTAMANTI 1975, 90). Azonban azon túlmenően, hogy az avar továbbélés a régészetileg még mindig nem kellően tisztázott kérdések közé tartozik, meg kell jegyezni, hogy a késő avar kori padmalyok mind morfológiailag, mind pedig elterjedési területüket illetően igen eltérőek a 10–11. századiaktól (vö. LŐRINCZY–STRAUB 2006, 284).

²¹² Ez utóbbihoz vö. FODOR 1985, 20; BENDE–LŐRINCZY 1997, 12. j.; GALLINA–HAJDRIK 1998, 16. j.

függött az ásatási módszerektől.²¹³ Nehézséget jelent az is, hogy a publikációk csak ritkán közlik a sírgödör keresztmetszeti rajzát, illetve gyakran a sírleírásból sem derül ki, hogy egy- vagy kétoldali padkát tártak fel.

A padkás sírok meghatározásánál a Lőrinczy Gábor által korábban már megfogalmazott kritériumot vettem figyelembe, mely szerint a padka oldala (közel) függőleges (LŐRINCZY 1992, 9. j.).²¹⁴ Az átlagban 10–30 cm magas és 5–25 cm széles padkákkal rendelkező sírok között²¹⁵ véleményem szerint a következő főbb változatok különíthetők el az alapján, hogy a padka a sírgödörnek mely oldala mentén került kialakításra. Ismert a sírgödör mind a négy (1. típus),²¹⁶ illetve három oldala mentén (2. típus) kialakított padkás sírkonstrukció.²¹⁷ A leggyakrabban a sírgödör két oldala mentén fordulnak elő (3. típus), főként a hosszantiak mellett húzódnak (3.1. típus),²¹⁸ de tártak már fel a rövidebb oldalaknál is padkát.²¹⁹ Előfordul, hogy a sírgödörnek csak az egyik oldala padkás kialakítású (4. típus), ez többnyire az északi oldal (4.1. típus),²²⁰ de ismert csak a déli sírfal mentén is (4.2. típus).²²¹ A sír rövidebb oldalainál kialakított (vég)padkák szintén ismertek, a koponya mellett a nyugati (4.3. típus),²²² valamint a lábfejek előtt a keleti oldalon (4.4. típus) egyaránt.²²³ A padkás sírokat feltáró régészek közül több is felhívta a figyelmet — a fenti kategóriákhoz képest szabálytalanabb kialakítású — padkaszerű jelenségekre (GALLINA–HAJDRIK 1998, 154), melyeket egyelőre érdemes külön csoportba sorolni (5. típus).²²⁴

²¹³ A fent említett megfigyelési nehézségek miatt számos olyan, főként korábban feltárt temetőt ismerünk, ahol magukat a sírgödöröket egyáltalán nem figyelték meg. Így a különböző sírformák jelenleg ismert elterjedési területeit kritikával kell kezelnünk.

²¹⁴ Ez azért fontos, mert különösen az egy (hosszanti) oldali padkás sírok esetében vetődik fel annak lehetősége, hogy eredetileg esetleg egy padmalyos sír nem megfelelő kibontásának az eredménye.

²¹⁵ Algyőn két ilyen sír volt, mindkettő melléklet nélküli (KÜRTI 1980, 342), Homokmégy-Székes 48., 155., 165. sír (vö. GALLINA–HAJDRIK 1998, 154), Perse (Prša, Sk) 101. sír (TOČÍK 1968, 39, Abb 14. 4), Pusztaszentlászló 175. sír (SZŐKE–VÁNDOR 1987, 48, 74. kép), Sándorfalva 23., 31., 78. sír (FODOR 1985, 20), Szegvár-Oromdűlő 425., 503., 523. sír (BENDE–LŐRINCZY 1997, 225), Velence 3., 6. sír (KRALOVÁNSZKY 1965, 3. ábra). Nagy valószínűséggel padkás kialakításúak továbbá Ipolykiskeszi (Male Kosihy, Sk) I. 25. sír (HANULIAK 1994, Tab. IV. E), 42. sír (HANULIAK 1994, Tab. VI. E), 43. sír (HANULIAK 1994, Tab. VII. B), 51. sír (HANULIAK 1994, Tab. X. A), 74. sír (HANULIAK 1994, Tab. XV. D), 147. sír (HANULIAK 1994, Tab. XXXIV. A), 526. sír (HANULIAK 1994, Tab. XCVI. B), bár a szerző csak ferde sírfalokról ír (HANULIAK 1994, 13–14).

²¹⁶ Szegvár-Oromdűlő 425. sír (BENDE–LŐRINCZY 1997, 262).

²¹⁷ A sír keleti oldalánál nincs: pl. Homokmégy-Székes 254. sír (Gallina Zsoltnak és Varga Sándornak köszönöm az adatot és a hivatkozás lehetőségét).

²¹⁸ Szentes-Derekegyházi oldal, D-3 tábla 6. sír (LANGÓ–TÜRK 2004, 198).

²¹⁹ Ipolykiskeszi (Male Kosihy, Sk) I. 147. sír (HANULIAK 1994, Tab. XXXIV A).

²²⁰ Orosháza, Pusztai Ignáczné tanyája 1. sír (DIENES 1965, 145). Bár a temetkezéssel kapcsolatban felmerült, hogy eredetileg talán nem padkás, hanem padmalyos volt (vö. VARGA 2007 (megjelenés alatt)).

²²¹ Homokmégy-Székes 166. sír (Gallina Zsoltnak és Varga Sándornak köszönöm az adatot és a hivatkozás lehetőségét).

²²² Sándorfalva-Eperjes 100. sír (FODOR 1985, 20, 3. kép 3).

²²³ Bánkeszi (Bánov, Sk) 27. sír (TOČÍK 1968, 16, Abb 5. 4).

²²⁴ Ahol eredetileg rendkívül kisméretű és szabálytalan padkákat alakítottak ki (keskeny, mindössze néhány cm-es, gyakran nem a teljes sírhossz mentén végigfutó stb.), sajnos nem tudjuk biztosan elkülöníteni azoktól az

Bár a padkák szerepét többnyire a halott fölé helyezett deszkafedél megtámasztásban látja a nemzetközi kutatás, a vizsgált korszak Kárpát-medencei leletei között eddig erre utaló biztos jelet eddig nem sikerült megfigyelni. Szerepük és funkciójuk egyelőre bizonytalan. Ismert azonban több olyan eset is, ahol a lovas-,²²⁵ illetve lószerszámos²²⁶ temetkezés mellékleteit helyezték el padkákon.

Padkás sírok Kelet-Európa kora középkori hagyatékában. Különböző formai kialakítású padkás sírgödrökkel széles körben találkozunk Kelet-Európa kora középkori régészeti hagyatékában. A Dél-Ural területén, a magyar őstörténet-kutatásban gyakran idézett Kušnarenkovo- és Karaâkupovo-kultúra temetőiben is előfordulnak ilyen sírformák. N. A. Mažitovnak a Dél-Ural kora középkori temetőit összefoglaló munkájában, hosszanti oldalpadkát találunk az V., míg keskeny keleti (vég)padkát a IV. csoportba sorolt sírformák között (MAŽITOV 1981, ris. 13). A Bol'se Tigany mellett feltárt temetőben (284–287. kép) mintegy 3% a padkás sírgödrök aránya.²²⁷ A Volga középső folyása menti, korai volgai bolgár temetők között a Bol'se Tarhany mellett feltárt I. temető emelkedik ki, ahol a padkás sírok aránya 35%, így ott az egyszerű aknasírokat követően a padkás sírok fordulnak elő a legnagyobb számban (HALIKOVA 1973, 22). Ugyanez az érték a Tankeevka-i temető esetében 5% alatti, míg Tetűsban 3% körüli.²²⁸

A padkák szélessége általában 10–20 cm, magasságuk pedig a sír aljától számítva 30–40 cm, de egy esetben 50 cm-es adat is ismert. Egy síron belül, a két különböző oldali padka magassága lehet eltérő is.²²⁹ Egyoldali padkák szintén ismertek a sírgödör északi²³⁰ és déli²³¹ oldalán egyaránt. A Tankeevka-i temetőben összesen 30 padkás sírt tártak fel a temető korai, a muszlim rítus szerinti temetkezéseket megelőző, pogány időszakából: 15 esetben két,²³² míg a többinél egy hosszanti oldal mellett futó padka volt.²³³

esetektől, ahol a padkák csak a sír feltárása során, a nem megfelelő ásatási módszerek miatt kerültek kialakításra. Ez különösen az eredetileg trapéz átmetszetű, lefelé szűkülő sírgödrök esetében fordulhat elő. Köszönetet mondok Varga Sándornak a kiegészítésért.

²²⁵ Ötveny (UZSOKI 1962, 9–26), Szentes, Derekegyházi-oldal, D-3 tábla 6. sír (LANGÓ-TÜRK 2003; LANGÓ-TÜRK 2004, 198).

²²⁶ Koroncó-Bábota (LÁSZLÓ 1943, Abb. 2), Kiszombor–C 37. objektum (LANGÓ-TÜRK 2004a, 206).

²²⁷ Négy férfisírban volt hosszanti padka és egy esetben a fejnél (vég)padka (HALIKOVA 1973, 24).

²²⁸ Pl. 214., 218. sír. (HALIKOVA 1986, 60, ris. 6).

²²⁹ Bol'se Tarhany 344. sírban a déli oldali padka 30 cm-rel volt magasabb az északinál.

²³⁰ Bol'se Tarhany 200., 218., 243. sír (GENING-HALIKOV 1964, 12).

²³¹ Bol'se Tarhany 168., 221., 231. sír (GENING-HALIKOV 1964, 12).

²³² Pl. 522. sír, a sírgödrök keresztmetszetei között ld. „b” csoport (KHALIKOVA-KAZAKOV 1978, Pl. 16a, és 33. Fig. 7b).

²³³ Ebben az esetben többnyire a jobb oldalon voltak a padkák, a sírgödrök keresztmetszetei között ld. „c” és „f” csoport (KHALIKOVA-KAZAKOV 1978, 33, Fig. 7. c., f). A padkák általában 5–15 cm szélesek és 15–35 cm magasak voltak (HALIKOVA 1971, 70–71).

A padkás sírok Kelet-Európa sztyepp és ligetes sztyepp régiójának kora középkori hagyatékában is megtalálhatóak. Ismertek pl. a Černâhov-kultúra kései fázisából származó, északi és nyugati tájolású csontvázas síroknál (NIKITINA 1985, 48–49). V. S. Aksënov és A. A. Tortika a szaltovói kultúrához tartozó Červonaâ Gusarovka temető kapcsán ezt a formai párhuzamot hangsúlyozta annak bizonyítékeként, hogy a kultúra Zlivki-i típusú gödörösíros temetőit létrehozó ősbolgár alapnépességbe iráni elemek asszimilálódtak (AKSËNOV–TORTIKA 2001, 211). A kora-szaltovói időszakban (7. század vége–8. század első fele) a Középső-Volga mentén, a szamarai Volga-könyök környékén feltárt, ún. Novinki-típusú hagyatékban szintén megfigyelhető ez a sírforma,²³⁴ néha részleges lovas temetkezéssel együtt is.²³⁵ A Severskij-Donec völgyében, a Netajlovka-i temető 9. századi sírjai között szintén előfordul (KRYGANOV 1998, 365), míg a Krasnaâ Gorka 75/K-4 jelű sírban egy 25 cm magas padkán tárták fel a lovastemetkezést (AKSËNOV–KRYGANOV–MIHEEV 1996, 117). A Zlivki-i I. temető temetkezési szokásainak tipológiai összefoglalásában, a M. L. Švecov által leírt II. sírtípusban találjuk meg a padkás kialakítást, többnyire a láb melletti keleti oldal mentén (ŠVECOV 1991, 113). A szaltovói kultúrában még a hamvasztásos sírok esetében is megfigyelhetünk padkás kialakítású sírgödröket.²³⁶

A Doneck környéki sztyeppen, a kazár időszakban feltűnő korai muszlim temetkezésekben többfajta, köztük igen széles padkakialakításokkal is találkozunk.²³⁷ A 8. század végétől keltezett Lysogorovka-i temetőben feltártak széles, egy-, illetve kétoldali padkákat, illetve azok kisméretű keleti (vég)padmallyal/fülkével kombinált változatát is.²³⁸ A 9. század második felére–10. századra datálható Sidorovo-i 1. temetőben, a muszlim rítusú sírok aránya már 90% körüli, amelyek többségénél jól megfigyelhető volt, hogy azokat deszkákkal fedték le, melyek a hosszanti oldalpadkákra támaszkodtak (KRAVČENKO 2005, 154, 173).

²³⁴ Pl. a Novinki II. temető 13. kurgán 3. sírja (MATVEEVA 1997; FLËROVA 2001a, 179, ris. 6; BOGAČEV–ZUBOV 2003, 35, tabl. 1. 36).

²³⁵ Leggyakoribb a 7. század végére keltezett II. csoportban, pl. Šilovka 1. kurgán 2. sír, Brûsany IV. 2. kurgán 1. sír. Padkán elhelyezett részleges lovas temetkezéssel együtt, pl. Berezovka I. 2. kurgán 1. sír (BOGAČEV – ZUBOV 2003, 34–37).

²³⁶ Suhaâ Gomol'sa 216. sír (MIHEEV 1985, 118, ris. 9. 6; AKSËNOV 2004, ris. 6).

²³⁷ A volgai bolgár területek már muszlim rítusúnak meghatározott temetkezései kapcsán E. A. Halikova részletesen kitért a vállas/padkás sírok kora középkori elterjedésére, melyet ő maga is a muszlim rítus jellegzetességeként értékelt. Ebben az esetben a nagyon széles padkával kialakított sírgödröket már nem padkás, hanem ún. „réssel” (щель) ellátott síroknak nevezte, mivel azokban közepén egy hosszanti, a sírgödörnél jóval keskenyebb rést vájtak csak ki a halott számára (HALIKOVA 1986, 44–45).

²³⁸ A temetőben elkülönített 4 sírgödör-típus között ezek a 2–4. változatok (KRASIL'NIKOV–KRASIL'NIKOVA 2005, 207).

A Fekete-tenger északi előterében, a Sivašovka-horizont hagyatékában is ismertek padkás sírgödrök, több esetben azokon elhelyezett részleges lovas temetkezéssel.²³⁹ A Sokolovskaâ Balka-típusú leletek horizontjában a padmalyok mellett néha hosszanti oldalpadkákat találunk.²⁴⁰ A Krím-félsziget egyik legjobban kutatott, kazár kori temetőjében, Kordon-Oba lelőhelyen (PRIHODNYÛK 2001, 93),²⁴¹ számos padkás/vállas sírt tártak fel, mely jelenséget O. M. Prihodnûk egyenesen a betelepült finnugor eredetű népesség etnikumjelzőjeként értékelte, utalva a Volga–Káma vidéken ismert, nagyszámú párhuzamukra.²⁴² A hegyvidéki Krím 8–9. századi sírformáiról A. I. Ajbabin által készített klasszifikációban a hét elkülönített típus között szintén találunk padkás kialakítású sírgödröket.²⁴³

A 10–14. századi kelet-európai, ún. kései nomád hagyatékban több padkás kialakítású sírgödörtípust ismerünk. Előfordulnak ilyenek a — szakirodalomban többnyire a Sarkel-Belaâ Vežaval azonosított — bal parti Cimlânsk-i erőd mellett feltárt nomád temetőben, illetve a Volga- és Don-menti oguz-besenyő kurgánokban.²⁴⁴ A Kelet-Európa besenyő és oguz leleteit (317–319. kép) összefoglaló egyik legfrissebb monográfiában, G. N. Garustovič és V. A. Ivanov által elkülönített, Volgán túli és uráli csoport esetében a padkás és padmalyos temetkezések aránya 3,9%. Ugyanitt az Alsó-Don menti csoport kurgánjaiban a padkás sírok aránya 7,5%, melyeket kivétel nélkül az északi oldalon alakítottak ki. A szerzők értékelése szerint a padkás sírgödrök az említett népesség temetkezési szokásainak egyik lokális ismertetőjegye (GARUSTOVIČ–IVANOV 2001, 69–70, 75). A Kaszpi-tengertől Északra fekvő síkság 9–10. századi oguz hagyatékát összefoglaló adatbázisban E. V. Kruglov a temetkezési szokásokat áttekintve összesen 13 leletnél közölt padkás kialakítást.²⁴⁵ A 12. század folyamán padkás sírgödör (gyakran részleges lovas temetkezéssel) ismert még a besenyőkhöz és/vagy oguzokhoz történetileg kapcsolódó, ún. „fekete süvegesek” hagyatékában is.²⁴⁶

²³⁹ Sivašovka 2. kurgán 2. sír; Kostogrygov 1. kurgán 7. sír (itt padmallyal kombinálva) (KOMAR–KUBYŠEV–ORLOV 2005, 310, 324–325).

²⁴⁰ Pl. Lebedi IV. és Salovsk IV. kurgán (vö. E. B. Kruglov: «Курганы с ровиками» и памятники соколовского типа: проблемы анализа. In: Second International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Jászberény 2007 (abstracts).

²⁴¹ A lelőhely neve itt tévesen Kul'-Oba alakban szerepel.

²⁴² Továbbá hasonlóan finnugor eredetűnek vélte az említett lelőhelyen a deszkákból készült téglalap, illetve trapéz alakú sírpítményeket is (PRIHODNYÛK 2001, 93).

²⁴³ Pl. Eski-Kermen 196. sír (AJBABIN 2003, 61).

²⁴⁴ Belaâ Veža 43., 47. kurgán (PLETNĚVA 1990, ris. 8. 9; GARUSTOVIČ–IVANOV 2001, ris. 13, 15, ris. 14. 11); Aleksandrovka (GARUSTOVIČ–IVANOV 2001, ris. 17. 2); Nikol'evka (KRUGLOV 2003, ris. 6. 13).

²⁴⁵ Karasu I. 12/2; Kalinovskij 12/19 és 28/2; Nikol'skoe V. 1/4 s. 1. és 2; Kosika-/3; Kumakskij 1; Maâk Oktâbrja – 91.4; N. Kvasnikova – I. 6/1; Pervomajsk – VII.10/1; Čelkar – II/8; Čenin 8/4; Belaâ Veža 45, (KRUGLOV 2001, 429–430). A hivatkozott adatbázisban a VI. szempont vonatkozik a sírgödör formájára.

²⁴⁶ A temetkezési szokásokat összefoglaló klasszifikációjában ez a formai jegy a 2., 3., és 10. csoportban egyaránt megtalálható (PLETNĚVA 1973, 13–14, továbbá ris. 4. tab. r).

A 10–14. századi kelet-európai nomád hagyatékban a padkás sírokat gyakran részleges lovas temetkezésekkel együtt figyelték meg. A lovastemetkezések A. G. Atavin által összefoglalt klasszifikációjában (ATAVIN 1984).²⁴⁷ mindhárom csoportban megtaláljuk ezt a sírformát (ATAVIN 1984, 138). A padkák tehát a halott lefedésén túl, a mellékletek elhelyezésében is szerepet játszhattak, amint ez néhány 10–11. századi Kárpát-medencei padkás sír esetében is megfigyelhető. A padkán elhelyezett lómaradványok új szempontokat jelenthetnek a magyar honfoglalás kori lovastemetkezések klasszifikációjához is. A következő fejezetben ez utóbbi témához tekintek át két szempontot.

Adatok és szempontok a Kárpát-medence 10. századi lovas temetkezéseinek klasszifikációjához (378–384. kép)

A Kárpát-medence 10. századi sírjaiban a lovastemetkezések — melyek kivétel nélkül részleges lovastemetkezések — aránya nem éri el a 10%-ot.²⁴⁸ Megfigyelhető, hogy egy temetőn belül általában tendenciaszerűen hasonló típusú lovas temetkezéseket találunk.²⁴⁹

A 10. századi²⁵⁰ magyar lovastemetkezések csoportosítását László Gyula nyomán (LÁSZLÓ 1943, 46–60)²⁵¹ Bálint Csanád dolgozta ki (BÁLINT 1969), amely orosz nyelven is megjelent (BÁLINT 1972). Máig alapvető dolgozatára a kelet-európai párhuzamok tekintetében később Fodor István (FODOR 1973, 161–162; FODOR 1977, 57. j.), a klasszifikációs szempontokkal kapcsolatban pedig Révész László reagált (RÉVÉSZ 1996, 62. j.). Bálint Csanád régészeti alapvetésű tipológiáját később Vörös István archaeozoológus egészítette ki, illetve korrigálta a Felső-Tisza-vidéki adatok teljes körű összefoglalása alapján (VÖRÖS 2001). 2007-ben Vörös István tekintette át részletes elemzésben a téma kutatástörténetét, formai rendszerezését és egyéb (pl. hitvilági) vonatkozásait.²⁵² Az utóbbi években régészeti oldalról Langó Péter és Türk Attila közölt új adatokat és ásatási

²⁴⁷ Anyaggyűjtése kiterjed Kazahsztánra, az Alsó-Volga vidékére, Kalmykiára, a rosztovi kerületre és az Észak-Kaukázus térségére.

²⁴⁸ Hasonló arányt figyeltek meg a Középső-Volga menti Novinki- és Uren'-típusú leletek körében is (BOGAČEV–ZUBOV 2003, 34).

²⁴⁹ Ugyanakkor pl. Tiszavasvári-Aranykerti tábla temetőben három főbb variáns is előfordul (VÖRÖS 2001, 591).

²⁵⁰ Egyes lovas temetkezésekkel kapcsolatban felvetődött a 11. századi keltezés lehetősége (pl. Ópusztaszer, Kiszner-tanya 1. sír (VÁLYI 1994, 396)), azonban ezen esetek biztos datálása még további bizonyításra szorul.

²⁵¹ A korábbi kutatástörténetre vonatkozóan NAGY 1893; MUNKÁCSI 1931; MÓRA 1932.

²⁵² Vörös I.: Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez. In: „legjobb, ha mindez nem merül feledésbe...” Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Budapest (2007) Opuscula Hungarica VII. (megjelenés alatt), továbbiakban VÖRÖS 2007 (megjelenés alatt). Köszönetemet fejezem ki a Szerzőnek a kézirat ismeretért és a hivatkozás lehetőségéért.

megfigyeléseket a lovastemetkezések formai variánsaival kapcsolatban és megkezdték egy új klasszifikáció kidolgozását (LANGÓ–TÜRK 2007, 9–10; LANGÓ–RÉTI–TÜRK 2008, 85).²⁵³

A temetkezési rítus lóval kapcsolatos elemei a Kárpát-medence 10. századi hagyatékban. Napjainkig mindösszesen 160 ló maradványának archaeozoológiai vizsgálata és feldolgozása készült el, miközben elkezdődött a lovak archaeogenetikai kutatása is.²⁵⁴ A lovak átlagos marmagassága 94 esetben elvégzett mérések alapján, 138,3 cm volt.²⁵⁵ A 10. századi sírokban egyaránt találunk boreális (keleti) típusú, és mediterrán lovakat, sőt nyugat-európai pónikat is, érdekes, hogy ez utóbbiak esetenként nyugati típusú lószerszámokkal együtt is előfordultak.²⁵⁶

A Kárpát-medence 10. századi sírjaiban megfigyelt temetkezési rítus lóval kapcsolatos elemei az alábbiakban foglalhatóak össze. A sírokban talált lómaradványok az esetek többségében a lovastemetkezés szokásához (1.1. típus) kötődnek, kisebb számban azonban ételmellékletként (1.2. típus)²⁵⁷ is előfordultak, egy esetben pedig egyszerre mindkét funkcióban ismertek, egy adott temetkezésen belül (1.3. típus).²⁵⁸

Ismerünk az emberi vázak gödrében feltárt lómaradványokat, a halott számára biztosított, személyes mellékletként (2.1. típus), illetve elkülönítve, önálló gödörben (2.2. típus)²⁵⁹ eltemetett lócsontokat, melyek előfordultak temetők szélén, de a sírok között is. A kisszámú, önálló gödrökben eltemetett lómaradványok valószínűleg lóáldozatként értelmezhetőek, melyek formai párhuzamai az adott korban Európának mind a keleti, mind a nyugati felében ismertek (ld. lentebb).

A honfoglalás kori leletanyagban a lovas temetkezések lehetnek jelképes (3.1. típus) és tényleges (3.2. típus) lovas temetkezések. Az utóbbiakról általánosságban elmondható, hogy azok mindig részleges²⁶⁰ lómaradványok.²⁶¹ Egy adott sírba mindig csak egy ló maradványai

²⁵³ Továbbá: Тюрк А.: Захоронения с лошадьми у древних венгров (X в.) в Карпатской котловине. Вопросы классификации и их аналоги в салтовской КИО. In: IV Международная археологическая конференция «Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н.э.» Самара 2008.

²⁵⁴ Priskin K.: A honfoglaló magyarok háziállatainak mitokondriális DNS alapú genetikai analízise. http://biol-otdk2005.pte.hu/02abs_archo.html#arch-9.

²⁵⁵ Vörös I.: Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez (megjelenés alatt).

²⁵⁶ Karos-Eperjesszög II. temető 51. sír (RÉVÉSZ 1996, 26, 77. tábla).

²⁵⁷ Pl. Karos-Eperjesszög II. temető 52. sír (VÖRÖS 1996, 470).

²⁵⁸ Pl. Gnadendorf (TOBIAS 2006, Abb. 3).

²⁵⁹ Pl. Oroszáza, Dózsa Tsz. (DIENES 1965, 141); Harta-Freifelt 12. obj. (KUSTÁR–LANGÓ 2003, 6).

²⁶⁰ Eddig mindössze egy olyan — erősen vitatott — adat ismert, mely szerint egész ló került volna elő, ráadásul a 11. század utolsó negyedére keltezhető pénzzel. A Móra Ferenc által 1932-ben publikált adat nagy valószínűséggel a Kiszombor-C temető 13. sírjára vonatkozik. Az MTA Régészeti Intézete 2003-ban hitelesítő feltárást végzett több Kiszombor környéki honfoglalás kori temető területén, de ezt megerősítő adat nem került elő. A Kiszombor-C temetőben is sikerült megfigyelni az 1930-as évek elején végzett ásatások árkait, illetve újabb temetkezéseket is feltártunk, de a temető még nem tekinthető teljesen feltártnak. Mivel ebben az

kerültek (3.2.1. típus). Kivétel mindössze egy esetben ismert, ahol a lábhoz tett részleges lovastemetkezés mellett, az emberi váz másik oldalán egy további lókoponyát is feltártak (3.2.2. típus).²⁶²

Lovastemetkezések döntő többségben temetőekben fordultak elő (4.1. típus), azonban ritkán magányos sírokban (4.2. típus)²⁶³ is megfigyelték. A halomban feltárt (4.3. típus) lovassírok között ismert egy, mely körárokkaal övezett, ahol a (feltételezett) halom és az alatta lévő temetkezés egykorú (4.3.1. típus).²⁶⁴ A halmokban feltárt 10. századi síroknál azonban gyakoribb, hogy korábbi korszakokból származó halmokba, másodlagosan ásták bele, lovastemetkezés azonban ezekből is ismert (4.3.2. típus).²⁶⁵

A lómaradványok, mint mellékletek, közvetlenül a halott sírgödörében (5.1. típus), annak valamely részén kerültek elhelyezésre, tehát közvetlenül a temetési szertartás során. Ismert azonban néhány olyan eset is, amikor a lómaradványokat valószínűleg utólag ásták rá a sírra (5.2. típus) és ennek során néha a sírgödör eredeti formája is módosult.²⁶⁶

A lovastemetkezések és a sírgödörök formai összefüggésének együttes vizsgálata véleményünk szerint fontos tipológiai szempont, mivel kognitív összefüggés feltételezhető közöttük.²⁶⁷ A sírgödör formai kialakítását ugyanis — nagy valószínűséggel — az előre eltervezett lovastemetkezés változata határozta meg.²⁶⁸

A honfoglaló magyaroknál a lovastemetkezések a legnagyobb számban az általánosnak tekinthető ovális, vagy lekerekített sarkú téglalap alakú, egyszerű sírgödörben (6.1. típus) fordultak elő. Ettől a formától egy temetkezés mutat jelentősebb eltérést, a komáromszentpéteri (Dolný Peter) temető 61. számú temetkezése, ahol a sírgödör keleti vége erőteljesen kiszélesedett (6.2. típus) (TOČÍK 1968, 22, Abb. 9:2).²⁶⁹

időben még visszatemették a csontokat, lehetőség nyílt annak ellenőrzésére, hogy az állatcsontok között találhatóak-e olyanok, melyek az egész ló sírba tételét alátámasztanák, de ilyen nem vált ismertté (LANGÓ–TÜRK 2004a, 206). Korábban hasonló fenntartással kezelte az adatot László Gyula is (LÁSZLÓ 1943, 48).

²⁶¹ A ló megnyúzása során a lábtőben bontották meg az ízületeket. Ez a módszer jól elkülönül a kora avar korban megfigyelt hasonló rítustól, ahol ez a radius és a tibia alsó felében ment végbe, továbbá ez alapján is kétséges az Ingul menti temetkezések magyar jellege, ahol a 2. sírban feltárt lómaradványok térdnél, és nem csüdnél való csonkolásról tanúskodnak (VÖRÖS 2000, 368). Az oguzok a csüdnél, a besenyők pedig a lábközépnél csonkoltak (ATAVINE 2006, 352).

²⁶² Óbuda-Csúcshegyi dűlő 1. sír (GARÁDY 1936, 30).

²⁶³ Zsombó-Bába-dűlő (LÖRINCZY–SZALONTAI 1993, 316–318).

²⁶⁴ Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír (BENDE–LÖRINCZY–TÜRK 2002)

²⁶⁵ Szeged-Székhalm (RégFüz I. 42 (1991) 55).

²⁶⁶ Ez többnyire a keleti sírvég félkör alakban történő kiszélesedését jelentette, vö. Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír (BENDE–LÖRINCZY–TÜRK 2002, 3. kép).

²⁶⁷ Valószínűleg erre utal Bálint Csanád 1976-os egyetemi jegyzetében közölt ábrája is a lovas temetkezésekről, melyet azonban tipológiájának szövegében részletesen nem tárgyalt (vö. BÁLINT 1976, CI. tábla).

²⁶⁸ Ennek oka például, hogy elegendő helyet kell kialakítani a kitömendő lóbőr tömegének (VÖRÖS 2001, 590–591), vagy kialakítani a padmalyt, esetleg padkát.

²⁶⁹ Ennek a körte alakú sírformának keleti párhuzama is ismert, pl. a szaltovói kultúrához tartozó Netajlovka-i temető 53. sírjából, amely szintén hasonlóan elrendezett lovastemetkezés, de egy egész ló maradványával

A sírgödör metszete alapján lovastemetkezések a leggyakrabban egyszerű, többnyire lekerekített sarkú sírgödörökben (6.2.1. típus) találhatóak, de padmalyos (6.2.2. típus)²⁷⁰ és padkás sírokból (6.2.3. típus)²⁷¹ is ismertek. A padmalyos síroknál a lómaradványokat a sír akna részének alján (6.2.2.1. típus), vagy egy ott kialakított kis lépcsőn (6.2.2.2. típus) helyezték el.²⁷² A padkás sírok esetében többnyire az északi oldal mentén kialakított padkán (6.2.3.1. típus) feküdtek a lócsontokat, egy csomóban (6.2.3.1.1. típus),²⁷³ vagy egy vonalban (6.2.3.1.2.),²⁷⁴ előfordultak azonban a sír keleti végében kialakított végpadkán is (6.2.3.2. típus).²⁷⁵

A lómaradványok sírban való elhelyezése számos variációt mutat. Többnyire a sírgödör alján (7.1. típus) találjuk a lócsontokat, vagy a sír betöltésében (7.2. típus), ilyenkor átlag 20–30 cm-rel magasabban helyezkednek el a váz felett.²⁷⁶ A lócsontok többnyire az emberi váz bal oldalán fekszenek (7.1.1. típus), azonban a jobb oldalon is (7.1.2. típus), megfigyelték néhány esetben,²⁷⁷ igen ritkán pedig középen, a két láb között is előfordultak (7.1.3. típus).²⁷⁸

A lókoponyákat általában az állukon, nyugati irányba tájolva helyezték el (7.3.1. típus), de ellentétes, keleti tájolás is ismert (7.3.2. típus) (ld. lentebb). A lókoponya elhelyezkedhet az emberi váz nyak-fej vonalában, (7.4.1. típus)²⁷⁹ vagy a felkar (7.4.2. típus),²⁸⁰ a comb (7.4.3. típus),²⁸¹ és a lábszár külső oldalán (7.4.4. típus),²⁸² illetve a lábfej előtt (7.4.5. típus) is.²⁸³

A lókoponyához képest a lábvégek általában mögötte (7.5.1. típus),²⁸⁴ vagy alatta (7.5.2. típus) egy csomóban²⁸⁵ találhatóak. Nagyon ritkán előfordul a lókoponya a végtagok

(AKSÉNOV–TORTIKA 2001, 202, ris. 3:2). A lóváz elhelyezése megfelel a Bálint Csanád által javasolt V. típusnak (BÁLINT 1969, 110).

²⁷⁰ Pl. Szakony 7. sír (DIENES 1972, 13).

²⁷¹ Pl. Szolnok-Lenin Tsz. 10. sír (MADARAS 1996, 71, 7. kép).

²⁷² Pl. Szolnok-Lenin Tsz. 5. sír (MADARAS 1996, 71, 3–4. kép)

²⁷³ Tiszanána, Cseh-tanya 2. sír (RÉVÉSZ 2002, 5. ábra).

²⁷⁴ Szentes-Derekegyházi oldal D-3 tábla 6. sír (LANGÓ–TÜRK 2004, 198).

²⁷⁵ Banov (Bánkeszi) 27. sír (TOČÍK 1968, 15, Abb. 5:4).

²⁷⁶ Ismert 55 cm-es adat is: Tiszabездéd 17. sír (VÖRÖS 2001, 590); továbbá hasonlóan magasan Letkés I. 68. sír (BAKAY 1978, 84).

²⁷⁷ Pl. Kenézlő I. temető 14. sír (JÓSA 1914, 319). Ezt a jelenséget általában az eltemetett személy egykori balkezességével magyarázta a kutatás (BÁLINT 1969, 110). Hasonlóan vélekedett az avar lovas temetkezéseknél erről a kérdéstről Kiss Attila is (KISS 1963, 153).

²⁷⁸ Eperjeske 2. sír (VÖRÖS 2001, 571, 5. kép 1).

²⁷⁹ Rakamaz-Túróczi part 1. sír (VÖRÖS 2001, 576, 5. kép 6).

²⁸⁰ Tiszaeszlár-Bashalom I. 23. sír (VÖRÖS 2001, 584, 6. kép 9).

²⁸¹ Tiszaeszlár-Bashalom II. 10. sír (VÖRÖS 2001, 584–585, 6. kép 11).

²⁸² Tiszabездéd 7. sír (VÖRÖS 2001, 580, 6. kép 1).

²⁸³ Tiszavasvári-Aranykerti tábla 4. sír (VÖRÖS 2001, 586, 6. kép 5).

²⁸⁴ Karos-Eperjesszög II. temető 37. sír (RÉVÉSZ 1996, 22–23, 53. tábla).

²⁸⁵ Karos-Eperjesszög II. temető 29. sír (RÉVÉSZ 1996, 21, 39. tábla).

között (7.5.3. típus).²⁸⁶ A lábvégek tájolása többnyire megegyező a koponyáéval (7.6.1. típus). Ismert azonban példa mind a négy végtag ellentétes tájolására (7.6.2. típus),²⁸⁷ vagy a mellső és a hátsó (7.6.3. típus),²⁸⁸ vagy pedig a jobb és a bal végtagok²⁸⁹ ellentétes (7.6.4. típus) tájolására is. Egy esetben pedig a hátsó lábvégeket X alakban, egymáson keresztezve (7.6.5. típus) helyezték el.²⁹⁰

A Kárpát-medence 10. századi lovas temetkezéseinek két fő csoportját különíthetjük el aszerint, hogy a ló bőrét a sírba helyezték (8.1. típus),²⁹¹ vagy sem (8.2. típus). Sokáig úgy vélték a kutatók, hogy a bőr sírba tétele általános volt.²⁹² Első ízben az algyői temető esetében Vörös István bizonyította, hogy előfordultak olyan temetkezések is, ahol nem tettek a sírba lóbőrt.²⁹³ Ez utóbbi esetben a csontok helyzetére általában jellemző, hogy a lábcsontok szorosan a koponya alatt voltak, a lábfejek előtt vagy mellett.

A lóbőrös temetkezéseknél a váz mellett „kinyújtóztatva” elhelyezett maradványokat értelmezték úgy, hogy a lóbőrt kitömték (8.1.1. típus) (BÁLINT 1969, 110). Vörös István szerint erre ténylegesen csak ritkán kerülhetett sor, mivel az ilyen sírok többségében a rendelkezésre álló hely szűkössége ezt nem tette lehetővé. Valószínűleg egyszerűen csak a sír hosszában összegöngyölték a lóbőrt (8.1.2. típus) (VÖRÖS 2001, 590–591). Igen ritka jelenség, amikor a maradványokat a láb körül félkörben helyezték el és a lóbőrt valószínűleg a halott lábára kiterítették (8.1.3. típus).²⁹⁴ A leggyakoribb variáns, amikor a lóbőrt összehajtogatva, a koponyával együtt egy csomóban, oldalt vagy a lábvégeknél helyezték el (8.1.4. típus). Ebben az esetben négy alapvariáció különböztethető meg:

- 1) valamennyi maradvány és csont egy oldalon volt (8.1.4.1),
- 2) a koponya oldalt, a lábvégek pedig az emberi lábfej előtt (8.1.4.2),
- 3) a koponya és a mellső lábvégek oldalt, a hátsók a váz lábfeje előtt feküdtek (8.1.4.3. típus),
- 4) a lábfejek fölött helyezkedtek el a lócsontok (8.1.4.3. típus).²⁹⁵

²⁸⁶ Kenézlő I. temető 14. sír (JÓSA 1914, 319); Mindszent-Koszorúsdűlő 2. sír (CSALLÁNY 1941, 2. kép); Przemysł 6. sír (KOPERSKI 1996, 443).

²⁸⁷ Tiszabercel-Ráctemető 10. sír (VÖRÖS 2001, 579, 5. kép 9).

²⁸⁸ Tiszaeszlár-Bashalom I. 9., 11. sír (VÖRÖS 2001, 583, 6. kép 4–5).

²⁸⁹ Tiszaeszlár-Bashalom II. 8. sír (VÖRÖS 2001, 584, 6. kép 10).

²⁹⁰ Rétközberencs-Paromdomb 2. sír (VÖRÖS 2001, 577, 5. kép 8).

²⁹¹ Érdekes megfigyelés továbbá, hogy a lovak farkait gyakran levágták a sírba helyezett bőrről. A karosi temetők 73 sírjából 32-ben volt részleges lómaradvány és mind ilyen volt (VÖRÖS 2001, 470).

²⁹² Ez a Szabadkígyós-Pálligeti tábla 27. sírjában különösen jól megállapítható volt (BÁLINT 1971, 5. kép), továbbá vö. BÁLINT 1969, 16. j.).

²⁹³ Ennek pontos eldöntése minden esetben részletes anatómiai vizsgálatokat igényel (vö. VÖRÖS 2000).

²⁹⁴ Bálint V. típus (BÁLINT 1969, 110); Komáromszentpéter (Dolný Peter) 61. sír (TOČÍK 1968, 22. Abb. 9:2); Ibrány-Esbóhalom 199. sír (ISTVÁNOVITS 2003, 101).

²⁹⁵ A fenti négy alapvariánsnak számos változata ismert, olyan széles skálán, hogy szinte síronként változó, vö. VÖRÖS 2001, 5–7. kép., valamint BÁLINT 1969, 108.

A magyar honfoglalás kori lovastemetkezések elemeivel kapcsolatban az alábbiakban két olyan új témát tekintek át részletesebben, amelynek őstörténeti, azon belül is szaltovói vonatkozására derült fény.

A fentebb tárgyalt Kárpát-medencei, 10. századi padkás sírok között több olyan eset ismert, ahol a padkán helyezték el a lómaradványokat és/vagy a lószerszámokat. A sírgödör keleti oldala mentén kialakított padkán elhelyezett lovastemetkezést már korábban is ismert a hazai kutatás.²⁹⁶ A sírgödör északi oldalán futó hosszanti padkán elhelyezett, oldalt összehajtott lóboros temetkezés pedig 2002-ben került elő Szentes határában.²⁹⁷ Az ötvenévi sírban szintén a padkán tárták fel a ló maradványait (UZSOKI 1962), míg padkán elhelyezett lószerszámokat — mint jelképes lovastemetkezést — ismerünk pl. Koroncóról²⁹⁸ és Kiszombor–C lelőhelyről.²⁹⁹

A rítuselem keleti párhuzamai kapcsán elmondható, hogy a Középső-Volga vidéken, pl. a Bol'se Tigany mellett feltárt temetőben a 12. és 28. sírban padkán elhelyezett lómaradványokat tárták fel (HALIKOVA 1971, 55–56; CHALIKOVA–CHALIKOV 1981, Taf. 10., 23). A Volga mentén déli irányban, az Avilovi-típusú nomád hagyatékban (7. század vége–9. század eleje) a részleges állattemetkezések 44%-át a sírgödörök padkáin tárták fel, ezek közel 67%-a volt ló (KRUGLOV 1990, 47).³⁰⁰ A további, kelet-európai sztyeppről ismert analógiák között érdekes lelet az Ukrajnában, a Doneck-i körzetben feltárt Oktábrsk-i VI. kurgán 7. számú sírja, ahol a lómaradványok között a lábak helyzete szinte teljesen megegyezik a Szentes, Derekegyházi-oldal D-3 tábla 6. sírban megfigyelttel.³⁰¹ A sírforma, valamint a rítus egészét tekintve a kelet-európai 10–14. századi, főként a Volga és a Don közötti besenyő-oguz³⁰² temetkezésekben megfigyelt párhuzamok állnak a legközelebb a Kárpát-medencében megfigyelttekhez. A részleges lovastemetkezések A. G. Atavin által összefoglalt klasszifikációjának mindhárom csoportjában találunk padkán elhelyezett lómaradványokat

²⁹⁶ Bánkeszi (Bánov) 27. sír (TOČÍK 1968, 15, Abb. 5. 4).

²⁹⁷ Szentes, Derekegyházi-oldal D-3 tábla 6. sír (LANGÓ–TÜRК 2004a, 198). Ezzel a sírral hasonlóságot mutat az Orosháza, Pusztai Ignáczné tanyája lelőhelyen feltárt 1. sír (DIENES 1965, 145).

²⁹⁸ Koroncó-Bábota (LÁSZLÓ 1943, Abb. 2).

²⁹⁹ Kiszombor–C 37. objektum (LANGÓ–TÜRК 2004a, 206).

³⁰⁰ Az Avilov-horizontot E. V. Kruglov a Kazár Birodalom területén élő „előmagyarokhoz” kötötte, elsősorban a leletanyagban megfigyelt, dél-uráli párhuzamok alapján (KRUGLOV 1990, 49–50).

³⁰¹ A sírban a jellegzetes temetkezési forma mellett olló is volt, valamint egy 8. század elejétől keltezhető csat. A sírt közlő O. V. Komar véleménye szerint ez egy korai oguz temetkezés lehet, akiknek egyes, kisebb csoportjai már a 7. század második felében a Volgától Nyugatra költöztek a kazárokkal együtt, azok szövetségeseiként (KOMAR 2005).

³⁰² Az oguzok részleges lóval történő temetkezési szokásairól írott forrásos adattal is rendelkezünk (vö. KOVALEVSKIJ 1956, 128).

(ATAVIN 1984, 138). Köztük a nyugati tájolású síroknál a leggyakoribb,³⁰³ de találunk keleti,³⁰⁴ illetve északi³⁰⁵ tájolású temetkezést is padkán elhelyezett részleges lóval. Atavin rendszerében a II. csoportba sorolt 5. variáns áll legközelebb a honfoglaló magyar leletekhez, a nyúzás/csonkolás módszere és a maradványok sírba helyezése alapján (ATAVIN 1984, 137). A. A. Atavin a bal parti Cimilânsk-i erőd mellett feltárt lovas- és padkás temetkezések³⁰⁶ köréhez további párhuzamokat idéz Kalmykiából és Astrahan' térségéből (ATAVIN 2006, 352).

A lovas temetkezésekben előforduló lókoponyák tájolásáról (385. kép). A Kárpát-medence 10. századi lovastemetkezéseinek többségében a lómaradványokat a halott lába körül figyelték meg, néha pedig a váz mellett, oldalt „kiterítve”. A lókoponya elhelyezkedhet a halott lába előtt, fölött, illetve attól balra vagy jobbra egyaránt, közös azonban, hogy tájolása nyugati irányú, vagyis a lókoponya az emberi váz koponyájának irányába néz. Ettől a rendtől azonban néha előfordul némi eltérés. A Kiskundorozsma-Hosszúhát (Szeged III. homokbánya) lelőhelyen feltárt 595. sírban a lókoponyát északi irányban tájolták, vagyis a sír hossz tengelyével derékszöget zárt be.³⁰⁷ A bánkeszi (Bánov, Sk) temetőben feltárt 27. sírban a lókoponya szintén merőleges feküdt a sír hosszanti tengelyére, ott azonban a lókoponyát déli irányban tájolták (TOČÍK 1968, 15, Abb. 5. 4). Az emberi váz hossz tengelyére merőleges lókoponya-tájolásra ismert még néhány további adat, azonban a keleti tájolásra³⁰⁸ mindössze két eset ismert.³⁰⁹

A honfoglalás kori sírokban feltárt lókoponyák tájolására eddig nem fordított különösebb figyelmet a hazai régészeti kutatás, ugyanakkor őstörténeti szempontból mégis érdekes lehet. A Középső-Volga térségéből ismert, korai volgai bolgár temetők mellett ugyanis ma már mind a Saltovo-Maâckaâ-kultúrában, mind pedig a szélesebb értelemben vett szaltovói kultúrkör más régióiban is ismerünk egyrészt részleges, másrészt lábhoz tett lovas temetkezéseket. E. P. Kazakov korábban úgy vélte, hogy a Volga-Káma vidék kora középkori

³⁰³ Északi oldali padkán 27 esetben (1., 2., 5., 7., 8. variáns), déli oldali padkán 5 esetben (1., 5., 7., 8. variáns) (ATAVIN 1984, tabl. 1).

³⁰⁴ Bal oldali padkán 11 esetben (5., 7., 8. variáns; ATAVIN 1984, tabl. 1).

³⁰⁵ Bal oldali padkán 1 esetben (7. variáns; ATAVIN 1984, tabl. 1).

³⁰⁶ Pl. a 41., és 43. sírban 25 cm magas padkákon figyelték meg a lómaradványok (vö. PLETNĚVA 1990, 10, ris. 9).

³⁰⁷ BENDE-LŐRINCZY-TÜRK 2007 (megjelenés alatt)

³⁰⁸ J. Zábajník egy avar kori lovastemetkezés kapcsán, a feketenyéki (Čierneho Brodu, Sk) 63. sírral kapcsolatban érdekes, bár egyelőre nehezen bizonyítható felvetést tett arra vonatkozóan, hogy a jelenség avar eredetű lenne a 10. századi leletanyagban (ZÁBOJNÍK 2007, 356).

³⁰⁹ Sárretudvari-Hízóföld 146. sír (NEPPER 2002, 222. kép) és Nyíregyháza-Felsősimá 342. sír (a közöletlen adatért és a hivatkozás lehetőségéért Istvánovits Eszternek és Jakab Attilának (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza) mondok köszönetet).

temetőiben megfigyelt, lábhoz tett részleges lovas temetkezéseknél a lókoponya nyugati tájolása „ugor” eredetűnek tekinthető. A lókoponya emberi vázzal derékszöget bezáró elhelyezése pedig inkább a Don, majd a Középső-Volga vidékére húzódó „bolgár-török” népek hagyatékában előforduló jellegzetesség (KAZAKOV 1984, 105).

A Saltovo-Maacka-kultúra Rževka-Mandrovo-típusú gödörsíros temetőiből az utóbbi években egyre nagyobb számban közöltek részleges lovas temetkezéseket. Ezek között gyakran előfordul a lábhoz tett variáns is, ahol a lókoponya északi (ritkábban déli) tájolása valóban gyakoribb. A Rževka-i temető esetében V. A. Sarapulkin a lókoponya tájolásával kapcsolatban kétségét fejezte ki a Kazakov által felvetett etnikai elkülönítés merev alkalmazását illetően. Az említett temetőn belül ugyanis szinte az összes lókoponya tájolási variáció előfordul. Elképzelhetőnek vélte ugyanakkor, hogy a lábhoz tett lovas temetkezés szokásának feltűnése a régió 9. századi leletanyagában — és vele együtt a lókoponyák nyugati tájolása — a környéken átvonuló magyarok hatásaként értékelhető, mely érinthette a helyben lakók temetkezési szokását is (SARAPULKIN 2006, 203–204; hasonlóan vö. AKSĚNOV–TORTIKA 2001, 203). A lábhoz tett részleges lovas temetkezések ugyanis alapvetően nem jellemzőek a szaltovói hagyatékra, annál inkább a Volga-Káma-vidék 6–9. századi, illetve a Kárpát-medence 10. századi temetkezéseire. Időközben a dunai bolgár területről is ismertté vált lábhoz tett részleges lovas temetkezés, ahol a lókoponya szintén derékszöget zárt be a sír hosszanti tengelyével.³¹⁰

A rendelkezésünkre álló adatok jelenleg nem elegendőek részletesebb következtetések levonására. A Kárpát-medence 10. századi hagyatékában a lókoponyák nyugati iránytól eltérő tájolása kimutatható ugyan, de csak elenyésző számban. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a lábhoz tett részleges lovas temetkezések szokása és különböző variánsai szélesebb körben voltak elterjedtek a kora középkori Kelet-Európában, mint azt korábban gondoltuk.³¹¹ Így összefüggéseik és esetleges tipológiai kapcsolataik feltárásához egy sokkal apróbb részletet is figyelembe vevő (pl. a lókoponyák tájolása) klasszifikációra lesz szükség.

A fent bemutatott példák és problémák alapján összefoglalva úgy vélem, hogy a Kárpát-medence 10–11. századi temetkezési szokásainak elemzésénél a részletek megfigyelésére az eddigieknél (is) nagyobb hangsúlyt kell fektetnie a kutatásnak: egyrészt az

³¹⁰ A Pliska közelében feltárt Kabiük 4. kurgán a 8. század végére–9. század elejére keltezhető (RAŠEV 2007, 106–107, ris. 10).

³¹¹ A szaltovói-kultúra hagyatékában a Kárpát-medence 10. századi lovas temetkezéseikhez legközelebbi párhuzamok: Netajlovka 252. és 255. sír (AKSĚNOV–TORTIKA 2001, 207, ris. 4); Volokovoe ozero 8. sír (TATARINOV–KOPYL–ŠAMRAJ 1986, 218); Dronovka 3 (Limanskoe ozero) 7., 34. sír (TATARINOV–FEDJAEV 2001, 367, 370); Rževka 20., 39. sír (SARAPULKIN 2006, ris. 2. 1. és 2. 3).

ásatási megfigyelések, másrészt pedig a feldolgozások során. A Kárpát-medencében feltárt 10–11. századi régészeti hagyaték genezisének feltárása ezen részletek analízise nélkül immár nem képzelhető el. Véleményem szerint ezek mutat(hat)nak rá biztonsággal azokra a kapcsolódási pontokra, melyek alapján megalapozottabb választ kaphatunk arra az alapvető kérdésünkre, hogy milyen szálakkal kötődik, és miként illeszkedik a magyar honfoglaláskor kultúrájának egésze a korabeli közép- és kelet-európai hagyatékba. Ehhez a munkához továbbra is elengedhetetlen nemcsak a hazai, hanem a kelet-európai leletanyag alapos ismerete. Újabb párhuzamok ugyanakkor a hazai leletanyag újabb szempontok alapján történő, és folyamatos újraértékelésére során is felmerülhetnek.³¹² Ugyanakkor a konzervatívnak vélt temetkezési szokások terén mutatkozó párhuzamok megítélésénél is körültekintően kell eljárunk, mivel ma már jószerevel nem találunk olyan kora középkori régészeti kultúrát, kultúrkört, vagy lelethorizontot Kelet-Európában, amely homogén és uniformizálódott temetkezési szokásokkal lenne (kizárólagosan) jellemezhető. Különösen igaz ez a magyar őstörténet szempontjából meghatározó jelentőségű szaltovói kultúrkörre, ahol a regionális variánsok oly nagy számban ismertek, hogy gyakorlatilag két azonos temetőt is nehéz találni, amint arra R. Rašev a dunai bolgár és a szaltovói-kultúra gödörösíros temetkezési szokásainak összevetése kapcsán rámutatott (RASEV 2003).³¹³

Úgy vélem, hogy a fentebb bemutatott jelenségek — azok legközelebbi párhuzamai alapján — a honfoglaló magyarok műveltségének keleti gyökereit alkotják. Eredetük pontos megállapítására azonban még további szerencsés és jól megfigyelt leletekre, illetve feldolgozásokra lesz szükségünk mind a Kárpát-medence, mind pedig Kelet- és Közép-Európa teljes 7–11. századi régészeti hagyatékát illetően.

A jelképes lovas temetkezések. A lóhoz kapcsolódó, mellékletként feltárt leletek között a tényleges lómaradványok mellett ismerünk ún. jelképes lovas temetkezéseket,³¹⁴ amikor a lószerszámzatot, vagy annak elemeit tették a sírba. Ilyen esetekben a lószerszámok szintén többnyire egyszerű sírgödörökben (3.1) eltemetett halottak mellett fordulnak elő. Ismertek azonban olyan padmalyos temetkezésekben is, ahol az akna alján (3.2),³¹⁵ vagy az ott

³¹² Ebben a vonatkozásban példaértékűnek tartom a bulgáriai kora középkori történeti, és főként régészeti kutatás elmúlt tíz évének módszereit, kutatási intenzitását és eredményeit (pl. Проблеми на прабългарската история и култура 4/1-2. София 2007).

³¹³ A hazai 10–11. századi temetőkről hasonlóan vö. FODOR 2009, 102.

³¹⁴ A jelképes lovas temetkezéseket általában későbbre, többnyire a 10. század 2. felére keltezi a kutatás (BÁLINT, 1969, 111–112). Archaeozoológiai értelemben azonban nem tekintik a lovas temetkezések variánsának (vö. VÖRÖS 2007).

³¹⁵ Szolnok-Lenin Tsz. 7. sír (MADARAS 1996, 8. kép)

kialakított kis lépcsőn helyezték el a lószerszámokat.³¹⁶ Padkás sírokban (3.3) is tártak már fel lószerszámos temetkezést, itt oldalt (3.3.1),³¹⁷ illetve a lábnál, végpadkán (3.3.2)³¹⁸ egyaránt előfordultak.

Önálló gödörben eltemetett lómaradványok (lósírok). Az önálló gödörben, részlegesen eltemetett lovakat — többnyire lókoponyákat —, általában lóáldozatként értékeli a kutatás, melyek igen ritka jelenségek a Kárpát-medence 10. századi hagyatékában. Feltételezett szakrális szerepüket főként az egyes temetőekben megfigyelt elhelyezkedésük alapján valószínűsítik. Hajdúdorog-Gyúlásán a temető déli részén, az utolsó sírsor külső oldalán került elő egy külön gödörben. Fodor István szerint az északi oldalon megfigyelt temetőárokcal és a keleti oldalon feltárt kutyatemetkezéssel mintegy lezárták és óvták a sírkertet.³¹⁹ Hasonló leletet tárt fel Dienes István Orosháza, Dózsa Tsz lelőhelyen, ahol a temetőn belül, a 3. sírtól 2 méterre Nyugatra, de a sírhoz tájolt gödörben került elő egy lókoponya (DIENES 1965, 141). Szintén a sírsorok között helyezkedett el két részleges ménlő temetkezése Hajdúböszörmény-Bodaszőlő lelőhelyen.³²⁰

Lovastemetkezések és lóáldozatok a kora középkori Kelet-Európában. A kutatók többsége ma egyet ért abban, hogy a magyarok elődeinél a lótartás kezdete a Kr. e. 2. évezredre, az ugor korra nyúlik vissza és iráni eredetű (BÁLINT 1969, 107–114; FODOR 1973, 161–162; FODOR 1978, 57. j; FODOR 1992, 132–137.) Fodor István az Ural vidéki párhuzamok alapján úgy vélte, hogy a magyarok elődeinél a lovastemetkezések szokása — beleértve mind a két főbb formai változatot — szintén ebben az időszakban, tehát még az Uraltól Keletre jelent meg (FODOR 1978, 57. j; FODOR 1992, 134–136).

A Volga-Ural vidéki területen, a lovastemetkezések a bronzkortól kezdve megfigyelhetőek, és három fő időrendi csoportjuk különíthető el,³²¹ magát a rítust pedig déli és/vagy keleti irányból beköltöző népek hatásaként értékelik (PETRENKO 2000 86).³²² Részleges lovastemetkezések már a Kr. u. 1–2. századi Andreevka-i kurgánokból is ismertek, ráadásul a kevésbé elterjedt, a váz mellett hosszában kiterített típusból (FODOR 1978, 104;

³¹⁶ Bánkeszi (Banov) 20. sír (TOČÍK 1968, 13).

³¹⁷ Lužianky 7. sír (RUTTKAY 2004, 165–166, obr. 88:1); Koroncó-Bábota (LÁSZLÓ 1943 8., Abb. 2).

³¹⁸ Szolnok, Lenin Tsz. 10. sír (MADARAS 1996, 7. kép).

³¹⁹ Fodor I.: Hajdúdorog-Gyúlás. in. Katalógus 229.

³²⁰ I. és II. lósír, vő. NEPPER 2002, 51. és 29. kép, továbbá VÖRÖS 2000, 421. Mivel a tárgyalt lótemetkezések távolságuk és tájolásuk alapján jól illeszkednek a sírsorokba, mellékletekként való értelmezésük sem kizárható.

³²¹ Bronzkori, vaskori és középkori (PETRENKO 2000, 79), az utóbbi száma messze felülmúlja az első két csoportot (PETRENKO 2000, 46–88).

³²² Továbbá a szerző a lócsontok eltérő elhelyezése alapján török, illetve ugor variánst különít el (PETRENKO 2000, 88).

PETRENKO 2000, 81). A késő Pânobor-kultúrában, illetve a Kr. e. 3–5. századi Azelino-kultúra hagyatékában már jóval nagyobb számban fordulnak elő.³²³ A Kušnarenkovo- és Karaâkupovo-kultúra temetőiben számos részleges lovastemetkezés ismert, fontos azonban itt is felhívni a figyelmet az eltérésekre is: ezek halom alatti temetkezések, ahol a lócsontok gyakran a kurgán betöltésében fordulnak elő.

A Középső-Volga-vidék korai bolgár temetőiben a leggyakrabban lábhoz tett lócsontokat találunk, illetve további párhuzamot jelent még a lószerszámok sírba tétele is.³²⁴ Fontos azonban a temetkezési szokás egésze szempontjából figyelembe venni azt az eltérést, hogy itt egy további, általában bal oldali combcsontot is gyakran a sírba helyeztek ételmellékletként, a halott feje mellé, főként a Bol'se Tigany temetőben.³²⁵ Ugyanakkor a két neves temető, a Bol'se Tarhany és a Bol'se Tigany temetők lovas temetkezéseinek összehasonlítása során azt tapasztaljuk, hogy míg az előbbiben a lómaradványok többnyire a lábfej előtt, az utóbbiban a lábszárak mellett kerültek elhelyezésre.³²⁶

A szaltovói kultúrkör területén, jöllehet az egész ló eltemetése tekinthető általánosnak,³²⁷ de közöltek már részleges lovas,³²⁸ illetve lószerszámok temetkezéseket is,³²⁹ melyek azonban további mellékleteikben nem utalnak más, vélhetően időrendi és/vagy etnikai eltérésre.

A váz mellett kiterített, vagy kitömött lovas változattal kapcsolatban a keleti, elsősorban besenyő-oguz párhuzamokkal kapcsán szintén egy markáns különbségre kell felhívni a figyelmet. A besenyő-oguz temetkezésekben többnyire valóban kitömhették, vagy ezt imitálhatták a lóbőrrel, melynek következtében a lókoponya és a mellső lábvégek, illetve a hátsó lábvégek között jelentős távolságot tapasztalunk,³³⁰ míg a honfoglalás kori sírokban ez jóval ritkább,³³¹ a lócsontok és a koponya többnyire közvetlenül egymás mellett helyezkedik el, egy sorban.³³²

³²³ Roždestvensk V. temető 100/41. sír, továbbá Mari Lugovoe, Narmansk, Ust'-Briskinsk, stb. temetők, vö. FODOR 1973, 162., 18, 20. j; továbbá PETRENKO 2000, 81.

³²⁴ A zablát gyakran a ló szájába tették (PETRENKO 2000, 82).

³²⁵ A Bol'se Tigany temető lovastemetkezéseinek A.G. Petrenko által újabban elkészített tipológiájában az öt csoportból háromnál ez megfigyelhető (PETRENKO 2000, 55–59, 82). Hasonló a Kárpát-medence anyagában csak a gnadendorfi sír esetében figyelhető meg, vö. LAUERMANN 2006. Abb. 3.

³²⁶ Kérdés, hogy ennek az eltérésnek a háttérében időrendi és/vagy etnikai eltérések állnak-e.

³²⁷ A szaltovói-kultúra lovas temetkezéseiről ld. AKSĚNOV 1999.

³²⁸ Krasnaâ Gorka 46., 128. sír (AKSĚNOV–KRYGANOV–MIHEEV 1996, 117).

³²⁹ Csontvázas sírból pl. Krasnaâ Gorka 8., 17., 120., 145., 199. sír, illetve hamvasztásos temetkezésből pl. Krasnaâ Gorka 19., 101., 108. sír stb. (AKSĚNOV–KRYGANOV–MIHEEV 1996, 116–117).

³³⁰ Köszönetet mondok A. V. Evglevskijnek, az adatbázisa használatáért.

³³¹ Pl. Kolozsvár-Zápolya utca 10. sír: Gáll E.: Honfoglalás- és kora Árpád kori temető- és szórványleleteinek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban. Doktori disszertáció (kézirat) Budapest (2007) VII. tábla.

³³² Tiszaeszlár-Bashalom II. 10. sír, vö. VÖRÖS 2001, 584–585. és 6. kép 11.

Koraközépkori lóáldozatok ismertek Kelet-Európában, így többek között az Ural vidékén, a Bahmutino-kultúra kései fázisába sorolt Birska-i temetőből (MAŽITOV 1968, 84–113). Baskíria területén a 9–10. századra keltezhető, jellegzetes kušnarenkovói kerámiát tartalmazó kurgánokban is tártak fel ilyen leleteket (MAŽITOV 1981, 30–145). Udmurtiában, a Felső-Káma és a Čepca folyó völgyében, a Polom-kultúrához köthető, 8–9. századi Mydlaňšaj temetőben is megfigyelték (GENING 1963, 69–107). A permi körzetben a Lomovátovo-kultúrába sorolt Demenkovi-i temetőben, a sírok között elhelyezkedve voltak lóáldozatok (KAZAKOV 1984, 107), melyekhez nagyon hasonlókat tártak fel a híres Tankeevka-i temetőben, a Káma alsó folyása mentén. Ez utóbbi lelőhelyen nagy számban figyeltek meg négyszögletes gödrökben eltemetett részleges lómaradványokat, melyekben a koponyát nyugatra tájolták (GENING 1963, 145–1147).

Az egykori Kazár Kaganátus területéről, a szaltovói-kultúra Zlivki-i típusú leletkörénél nemrég közölték a Dronovka 3 (Limanskoe Ozero) temető 40. sírjában önállóan eltemetett, felszerszámozott részleges lómaradványokat (TATARINOV–FEDÂEV 2001, 371). A közvetlenül kazár hagyatéknak tartott, ún. (négyzetes) árkokkal körülvett kurgánok között a Novonikoloevka II. 1. kurgán területén figyeltek meg egy hasonló jellegű, feltehetően áldozati céllal eltemetett, 13 db lókoponyából álló leletegyüttest (EVGLEVSKIJ–KUDLAJ 2001, 378–379).

ŐSMAGYAROK A SALTOVO-MAÛCKAÛ-KULTÚRA TERÜLETÉN?

Bár a honfoglalás kori leletanyagot folyamatosan újra kell értékelnünk, a dinamikusan bővülő forrásanyag következtében, a szaltovói kapcsolatok területén azonban fordítva is fel kell tennünk a kérdést. Vagyis, hogy van-e a ma már meglehetősen jól ismert szaltovói kultúrkörben olyan leletcsoport, amely a Kárpát-medence magyar honfoglalás kori (másodsorban esetleg a Volga-Káma-Dél-Ural vidék 6–9. századi) leleteivel kapcsolatba hozható? A Kárpát-medence 10. századi leletanyagának egészét azonban a fentebb áttekintett szaltovói leletcsoportok egyikkel sem hozhatjuk, akárcsak feltételesen is kapcsolatba. Talán nem véletlen, hogy nem is igen találunk olyan véleményt a szovjet-orsz és ukrán szakirodalomban, mely a magyarok elődeinek (tartós) szaltovói jelenlétével számolna. Mindez persze elméletileg magyarázható lenne azzal, hogy a Kárpát-medencei beköltözés után ezeknek a kapcsolatoknak a nyomai igen gyorsan és nyomtalanul eltűntek, akkor viszont a

Középső-Volga vidék (STAŠENKOV 2009),³³³ a mordvin területek (295. kép), vagy éppen az utóbbi másfél évben számos új lelettel immár lelethorizonttá bővülő Dnyeper menti Subotca-leletkörrel kapcsolatban vajon miért mutathatók ki mégis ilyen kapcsolatok?

TÖRTÉNETI KONCEPCIÓK ÉS ÍROTT FORRÁSOK A MAGYAR ŐSHAZÁK KÉRDÉSÉBEN

Magna Hungaria. Amikor a magyarok elődeinek 9. századi szállásterületét kívánjuk meghatározni és a régészet helyett az írott források adatait vizsgáljuk, akkor itt is kulcsfontosságú a magyar jelenlétet megelőző, illetve követő állapot rekonstruálása. A (erdős) sztyeppe tartózkodást követően viszonylag egyszerűnek tűnik a helyzet, hiszen mindössze a Kárpát-medencei beköltözés irányát és részleteit kell pontosítanunk,³³⁴ hiszen a terület adott. Nagyobb nehézséget jelent keleti irányba, időben és térben is visszafelé haladva ez a kérdés, vagyis *Magna Hungaria* lokalizálása már jóval több fejtörésre ad okot.

*Magna Hungaria*ra vonatkozóan, ami a magyarság önálló népként való kialakulásának helyszíne, a szakirodalomban alapvetően két fontosabb elképzelést találhatunk, az ún. „északi” és a „déli” őshaza elméletét (TÓTH 1998, 15–28). A *Magna Hungaria* fogalmat szinte egyöntetűen az északi, Volga-Káma-Ural vidéki³³⁵ elképzelés kapcsán használják a kutatók. A 12–13. századi forrásokban „*Ungaria maior*” vagy „*magna*” szerepel a magyarok Kárpát-medencei hazáját megelőző szállásterület nevéként. A „nagy” (*magna*), illetve a „nagyobb” (*maior*) jelzők itt kronológiai értelemben használatosak, vagyis a Kárpát-medencei új, „kisebb” (*minor*) hazához képest annak régebbi voltára utalnak (vö. CZEGLÉDY 1943, 155–157; GYÖRFFY 1993, 53–54; TÓTH 1998, 15–16).

Az északi őshaza elképzelés szerint tehát a honfoglaló magyarok elődei a Volga-Ural vidékről indultak el, a későbbi Baskíria területéről (ERDÉLYI 1961, 307–319; TÓTH 1998, 115; VÁSÁRY 2008, 89–90). Ezt támasztaná alá az írott források oldaláról az Al-Balhi hagyomány, melynek 889 vagy 895 utánra vonatkozó híradása szerint a baskírok (*Basgirt*) egyik fajtája a guzzok végein, a bolgárok mögött lakik, azok alattvalója és száma mintegy 2 ezer ember (HKÍF 50). Szintén az írott források közül szokták itt érvként felhasználni a legkorábbi,

³³³ Legfrissebb változata új leletekkel kiegészítve STAŠENKOV 2009a.

³³⁴ Szeretném felhívni a figyelmet e kérdés kapcsán arra is, hogy a Vereckei-hágón keresztüli beköltözés tézisével szemben a hazai és nemzetközi szakirodalomban is egyre több kifogás fogalmazódott meg (ERDÉLYI 2010). A 19. századi nemzeti romantika fokozott hatása a történetírásra e vonatkozásban valóban nem zárható ki, valamint a földrajzi érvek (a hágó helyenként valóban csak 200 m széles) alapján is újragondolásra érett a kérdés. A legnyomósabb érv talán az lehet, hogy a történelem folyamán a Kárpát-medencébe beköltöző népcsoportok közül egyedül a magyarok használták volna ezt a helyet a tömeges beköltözésre, pl. a jóval általánosabb és egyszerűbb al-dunai útvonal helyett.

³³⁵ Baskíriai őshaza-elméletnek is nevezhetjük ezen szállásterületre vonatkozó elképzelést, mivel a 13. századi, Julianus leírását követők azonosnak vélték Baskíriát *Ungaria Maior*ral, vö. CZEGLÉDY 1943, 162–163.

vagyis a 870–880 körüli állapotokra utaló Ğaihānī-hagyomány, ami szerint a „besenyők országa és a bolgárok közé tartozó, sk.l-ek között van a magyarok határai közül az első (szélső) határ” (KMOŠKÓ 1997, 207). Az elképzelés alapjául szolgáló latin nyelvű forrás a Julianus útjáról (1236) szóló Riccardus-jelentés, ami szerint Julianus az Etil folyó mellett, a Volgai Bolgár állam (282. kép) közelében/annak területén találta meg a keleti magyarokat (GYÖRFFY 1986, 68). Ezzel kapcsolták össze a latin nyelvű források közül a Julianust követő Piano Carpini (1247) és Rubruk (1255) adatát. Utóbbi forrás szerint Ungaria maior Baskíriával azonos (GYÖRFFY 1986, 127, 259–260). A baskíriai azonosításhoz korábban a magyar törzsek nevével megegyező hangalakú helyneveket és baskír törzsneveket is felhasználta bizonyító érvként a kutatás (PAULER 1900, 126; NÉMETH 1990, 214–229), amelyek összefüggéseit napjainkra tisztázták a nyelvészek (RÓNA-TAS 1996, 330–335; VÁSÁRY 2008, 98–108), így jelentőségük pusztán kutatástörténeti. Összefoglalva: az északi őshaza elképzelés feltételezte tehát, hogy a magyarok — a számunkra itt kulcsfontosságú — Levediát megelőző őshazája a Volga-Káma-Dél-Ural vidéken volt (FODOR 1975, 158–171; KRISTÓ 1980, 55–58; CZEGLÉDY 1985, 3–32).

A másik, ún. „déli őshaza” elmélet hívei közül is feltételezték ugyanakkor néhányan, hogy a magyarok töredékei valamikor a 7–8. század folyamán költöztek Északra, a Középső-Volga vidékére (RÓNA-TAS 1996, 248, 257, 301). Témánk szempontjából a Magna Hungáriából való elvándorlás oka és időpontjának meghatározása lenne kiemelkedő jelentőségű, amelyre több elmélet is született.³³⁶ Az elvándorlás legkorábbi időpontjaként a 700-as évek merültek fel (FODOR 1992, 102), de gondoltak 750 körüli időszakra (FODOR 1992, 15–16), vagy a 9. század elejére (CZEGLÉDY 1985, 119), míg a legkésőbbi időpontként a 830-as évek vetődtek fel (KRISTÓ 1980, 55; NÉMETH 1991, 222, 224–225; TÓTH 1998, 27–29).

A déli őshaza hipotézisének, amelyet itt csak a szaltovói-kazár vonatkozásai miatt érintek röviden, bizonyítékai alapvetően nyelvészeti vonatkozásúak voltak. A figyelembe vett írott források,³³⁷ valamint Kelet-Európa kora középkori régészeti hagyatékának fényében, úgy vélem, ezzel az elmélettel a jövőben már szintén csak a kutatástörténet vonatkozásában kell számolnunk (vö. FODOR 2006). A kaukázusi, kubáni, illetve don-kubáni őshaza hipotézise szerint a magyarok a Kaukázustól Északra levő, Don és Kubán folyók által határolt területen laktak és innen költöztek tovább Levediába és Eteközbe (MARQUART 1903, 30–32; NÉMETH 1930, 151; HALASI KUN 1943, 71–72). Korábban a kaukázusi őshazában való tartózkodás kezdetét 463-körülre, az elköltözés időpontját pedig 800–830 tájára tették (ZICHY 1939, 73–

³³⁶ Összefoglalóan ld. TÓTH 1998, 17.

³³⁷ Összefoglalóan ld. TÓTH 1998, 20–22.

74; HALASI KUN 1943, 71–72, 98). Egy újabb felfogás szerint 600 körül költöztek ide, s már 670 vagy 700 körül távozván, legfeljebb egy évszázadig időzhetek itt (RÓNA-TAS 1996, 248). A nyelvészeti érvek között említették a magyarokra alkalmazott idegen népnevek (ungri, szavárd, türk, baskír) mellett a 300 ótörök (NÉMETH 1930, 176–177, 181–182), illetve alán jövevényszó átvételének körülményeit. A témával foglalkozó szakemberek hangsúlyozták ugyanakkor ezen jövevényszavak életföldrajzi tanúságát is, eszerint a kőris, a szőlő, s a som szavakat csak a 48., míg a nomadizmusra utaló kölcsönszavak (béklyó, gyeplő, gyapjú) az 50–52. szélességi foktól Délre kerülhettek a magyar nyelvbe. A másik fontos hivatkozási pont ugyanakkor Bíborbanszületett Konstantin adata volt, mely szerint a magyarok három esztendeig együtt laktak a kazárokkal. Egyes kutatók felvetették, hogy a magyarok a Don vidékén lakó bolgárokkal és alánokkal (szaltovói kultúra) érintkezve vették át az ótörök jövevényszavakat (FODOR 1978, 105–109), de szóba jöttek az átvétel során a volgai bolgárok (GOMBOCZ 1912, 194), kazáriai onogur csoportok (KRISTÓ 1980, 58–59), valamint a csatlakozó kavarak is (BARTHA 1983, 62–63; CZEGLÉDY 1985, 163). Az újabb kutatások nyomán azonban már egyre többen hangoztatják, hogy e tekintetben nem zárhatjuk ki a Kárpát-medencében talált avarok szerepét sem. Amint arra Tóth Sándor László rámutatott, az idézett variációk közül csak egy tételezte fel e szavak Északon történő átvételét, a másik három szerint az átvétel Délen történt (TÓTH 1998, 20–21). Két elmélet Kazáriából kiszakadó csoportokhoz köti a jövevényszavak átvételét, egy pedig a Kaganátus doni határterületein élő bolgárokhöz és alánokhoz kapcsolta azt (LIGETI 1986, 475–489, 525–534). Az átvétel színhelye mindhárom esetben a Don-vidék. Kérdés persze, hogy hol húzzuk meg a határt Észak és Dél között, talán szerencsésebb a természetföldrajzi régiókat alapul venni, tekintve pl. hogy a Don-vidék északi része ugyanúgy erdős sztyeppi régió, mint a Volga menti Bolgária.

Magna Hungária létezését ugyanakkor nemcsak Julianus adatai, hanem a 870–880 körüli időre vonatkoztatható Ğaihānī-hagyomány is megerősít(heti) (KMO SKÓ 1997). Ibn Rusta szerint a besenyők országa és a volgai bolgárok között van a magyarok egyik határa. Ez egyrészt értelmezhető úgy, hogy két, egymástól időben, vagy térben független magyar szállásterületet írtak le a források és közülük Magna Hungaria a volgai bolgárok közé tartozó eszkil törzs, és a Volga és Ural folyók között lakó besenyők közti területen volt. Ezen álláspont értelmében a magyarok Etelközben lakó zöme 870–880 tájára már régen elszakadt a régi, közös szállásterületen maradtaktól (NÉMETH 1930, 301–303).³³⁸ Egy másik vélemény

³³⁸ A kaukázusi őshaza elméletét vallók szerint e szétválás a 7. században következett be a volgai bolgárok társaságában felköltöző magyaroktól (RÓNA-TAS 1996a, 923).

szerint Ibn Rusta olyan nagyobb szállásterületet írt le, amelynek északkeleti határai korridorként elnyúltak a Volgáig. E felfogás feltételezi, hogy a magyarok többsége már a 830-as években elhagyta a régi szállásterületet, amelyet aztán a török nyelvű baskírok népesítették be (KRISTÓ 1996, 85, 87). Ibn Rusta alapján tehát arra lehet következtetni, hogy magyarok laktak a volgai bolgárok szomszédságában, s a besenyők közelében (TÓTH 1996, 25). Ettől kicsit eltér az Istahri és Ibn Haukal közvetítette, al-Balhi hagyomány. E tudósítás már két fajtára bontja a magyarokat, s az egyikről azt állítja, hogy az oguzok végein lakik és a volgai bolgárok alattvalója. E tudósítás a 890-es évek népvándorlása után születhetett, amikor a besenyők helyére az őket elűző úzok (oguzok) kerültek 889, vagy 895 után. Az al-Balhi hagyomány tehát nem a magyarok első határáról, hanem a magyarok egyik csoportjának lakhelyéről ír, ráadásul nem madzsghar néven, hanem baskírként jelöli a magyarok mindkét csoportját.

Tóth Sándor László a muszlim források adatait értelmezve úgy rekonstruálta az eseményeket, hogy 870–880 táján még egyetlen szállásterületen élt a magyarság, amelynek északkeleti határain lakhat egy még nem elkülönülő csoport. A 890-es években a besenyők rohamának következtében azonban a magyarság szétszakad, a szállásterület északkeleti részein lakók helyükön maradtak, a többség azonban Nyugat felé tért ki, s beköltözött a Kárpát-medencébe. Úgy vélte, hogy a 9. század utolsó évtizedeinek, illetve a 10. század első évtizedeinek politikai-földrajzi állapotát rögzítő muszlim tudósítások a Julianus által később fellelt Magna Hungáriát a „születés pillanatában” mutatják be (TÓTH 1998, 26).

Újabban felvetődött ugyan, hogy a Kazáriába mélyen behatoló, 737. évi arab támadás északi irányú, míg a 755 körüli karluk vándorlás nyugati népmozgást eredményezhetett (RÓNA-TAS 1996b, 17), mégis úgy vélem, hogy a Volga-Urál vidék erdős sztyeppei régiójában előkerült régészeti leletek értékelése nagy vonalakban alátámaszt(hat)ja Tóth Sándor László elképzelését a magyarok elődeinek Magna Hungáriából való elköltözésével kapcsolatban. Összefoglalva: a volgai bolgárok megjelenésével és a besenyők Volga és Ural folyók közti 750–830 közti időre tehető megtelepedésével a magyar szállásterület összeszűkül, ³³⁹ s ezért kellett Nyugat felé húzódnia a magyarságnak. Az Ujgur Birodalom 840-re lezáruló felbomlásával az erőviszonyok átrendeződése is kiválthatott olyan népmozgásokat, amelyek a besenyőket, s rajtuk keresztül a magyarokat érinthették (TÓTH 1998, 27–28).

³³⁹ A latin nyelvű források között Regino és Anonymus alapján felvetődött relatív túlnépesedés valószínűleg csak irodalmi toposz, komoly érveként nem vehetjük számításba (KRISTÓ 1996, 87–88).

A 9. századi magyar őstörténettel kapcsolatba hozható írott források

A 9. században a honfoglaló magyarok elődei a Fekete-tengertől Északra húzódó füves sztyepp északi peremére, illetve az erdős sztyepp vidékére költöztek, mely többnyire hasonló volt korábbi földrajzi környezetükhöz. Ebben az időben már bizonyíthatóan feltűntek az írott forrásokban is,³⁴⁰ a nép pontos földrajzi elhelyezkedésének a meghatározása azonban így sem egyszerű. Négy olyan forrással rendelkezünk a 830-as évekből, amelyeket többnyire a magyarokkal hoznak összefüggésbe: az első és egyben leghitelesebbnek tűnő tudósítás a bizánci-bolgár háborúhoz fűződik, a másik rusz-bizánci vonatkozású, míg két forrás a Fekete-tengertől Északra levő régió keleti részét, s a kazár-bizánci kapcsolatokat érinti.³⁴¹

Georgius Monachus Continuatus tudósítása szerint a 813-ban Krum bolgár kán által az Al-Dunán túlra áttelepített makedón hadifoglyok Theophilos császár idején (829–842) fellázadtak és vissza akartak menni hazájukba. A bolgárok egy pogány néphez fordultak segítségért ennek megakadályozására, amelyet a forrás unгри, түрк és hun névvel illet. A makedónok azonban legyőzték az ellenséget és visszajutottak a bizánci birodalom területére. Az esemény színhelye az Al-Dunához közel eső terület lehetett, hiszen a makedónok vártak a szállítóhajókra, a bolgárok pedig azért fordultak az ungrokhoz, mert nem tudtak átkelni. Mivel az esemény időpontját a bizánci krónikás nem adta meg, ezért a forrásban szereplő nevek alapján tudunk csak következtetni. Georgius Monachus Continuatus megemlíti, hogy Vazul (a későbbi II. Basileios császár) Mihály császár uralkodásának idején (811–813) született és akkor jött meg a makedón hadifoglyokkal együtt, amikor 25 éves volt (HKÍF 142–145). Ennek megfelelően a kutatók korábban 839–840-re keltezték az eseményt (839-re PAULER 1900, 14–15; 839–840-re KUUN 1892, 131), és bár felmerült a 831–832-es időpont is (KIRÁLY 1974, 8), jobbára 836-ra, 837-re vagy 838-ra tették a magyarok megjelenését az Al-Dunánál (KRISTÓ 1980, 38–39; VAJAY 1968, 11, 87). Általában abban is megegyezett a kutatók véleménye, hogy a forrásban előforduló mindhárom népnév ugyanarra a népre, a magyarra vonatkozik. Az unгри népvét a szláv és nyugati, a түрк népvét jobbára a bizánci, a hun népvét pedig főként a nyugati források említették később. Tóth Sándor Lászlóhoz hasonlóan magam is úgy vélem, hogy ez esetben leginkább a түрк népnév a bizonyító erejű, melyben feltehetően kazár kapcsolataik tükröződtek (RÓNA-TAS 1995, 286–300; TÓTH 1998, 31, 6. j.).

³⁴⁰ A korábbi forráshelyek bizonytalanságával kapcsolatban ld. KRISTÓ 1996, 7–13. A 9. század eleji bizánci források (pl. Theophanes, Nikephoros) a 810-es években csak bolgárokról tudnak a Fekete-tengertől Északra levő területen (VÉKONY 1986, 49).

³⁴¹ A fenti forráshelyek részletes elemzését ld. TÓTH 1998, 29–40.

A második forrást csak közvetve utalhat a magyarokra, ennek bizonytalanságát a legfrissebb elemzések csak megerősítették (BOLLÓK 2004; POLGÁR 2004). Az Annales Bertiniani a 839-es évnél azt említi, hogy Theophilos bizánci császár követeket küldött az Ingulheimben tartózkodó Jámbor Lajos frank császár udvarába, akiket a császár 839. május 18-án fogadott. Ugyanakkor a császár a Konstantinápolyban, az előtte megjelenő rusz követeket is elküldte saját követségével együtt a frank uralkodóhoz. Theophilos levelében arra kérte Jámbor Lajost, hogy mivel az út, amelyen át a rusz követek hozzá jöttek, a barbár és vad népek miatt veszélyes, adjon segítséget, hogy kerülő úton visszajuthassanak hazájukba (HKÍF 183–184). A forrás nem nevezi meg e népeket, így természetesen nem biztos, hogy az valóban a magyarokra utal.

A kutatói elképzelések szerint a frankok számára ismeretlenek voltak a Kárpátoktól keletre levő térségben lakó népek, de később, amikor 862-ben betörték a Karoling Birodalom keleti részébe, már megemlékeztek róluk. Bár ekkor is még korábban nem ismert ellenségeknek nevezte őket, de megadta nevüket Ungri formában. A források elemzői számára kézenfekvőnek tűnt, hogy a 839-es tudósítás barbár és vad népeit azonosítsák a 862-es híradás korábban nem ismert ellenségeivel (TOYNBEE 1973, 431–445), vagyis a szlávok által ugrinak nevezett magyarokkal. A rusz követek feltehetően a Dnyeperen keresztül hajóztak le Konstantinápolyba, feltehetően még 838 őszén. Így a két fenti forrás időben meglehetősen közel esik egymáshoz, és valószínűnek tűnik, hogy a magyarok al-dunai kalandozására is 838-ban kerülhetett sor (TÓTH 1998, 32–33). A Középső-Dnyeper menti 9. századi régészeti leletek, vagyis a magyarok elődeivel kapcsolatba hozott Subotca-horizont ma ismert időrendje nem zárja ki a fenti történeti koncepció lehetőségét.

A Fekete-tengertől Északra eső kelet-európai régió keleti területeihez kapcsolódóan is két forráshelyről kell megemlékeznünk. Theophanes Continuatus, illetve öt követve Bíborbanszületett Konstantin a DAI 42. fejezetében megemlíti, hogy Kazária kagánja és bégje követeket küldött Theophios császárhoz. A követek kérték, hogy építtesse meg számukra Sarkel erődjét (233–239. kép). A császár ezzel a feladattal Petronast bízta meg. A legfontosabb kérdés, hogy miért vált szükségessé a Don mellett levő kazár erőd felépítése, amelyben Konstantinos szerint évente váltott 300 főnyi őrség állomásozott (MORAVCSIK 1950, 180–181). Noha a kereskedelmi érdekek védelme is felmerült (ZIMONYI 1994, 541–542; POLGÁR 2001), a kutatók többsége valamely ellenség feltűnésével magyarázta a forráshelyet, akik között a besenyők, a ruszok és a magyarok merültek fel. Az időrendi szempontok mérlegelése alapján magam is úgy vélem, hogy amennyiben elfogadjuk a bal parti Cimlânsk-i erőd Sarkellal való azonosítását — leginkább a G. E. Afana'sev által 2010-

ben közölt szempontok alapján (236. kép) —, akkor az erődöt a magyarok ellen építették (PAULER 1900, 14, 132; MARQUART 1903, 28; MACARTNEY 1930, 74–75; GYÖRFFY 1959, 79; KRISTÓ 1996, 16–17, TÓTH 1998, 36–37). A besenyők ekkor még a Volgától keletre laktak (BOBA 1967, 71–72),³⁴² míg a ruszok csak a 880-as években kezdték elhódítani a kazároknak adózó keleti szláv törzseket (CZEGLÉDY 1943, 105; NOVOSELCEV 1990, 208; GOLDEN 1980, I. 77; TÓTH 1996, 585–586).

A negyedik forrás Ibn Rusta adata, mely szerint a „kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és más népek támadásaival szemben.” (KMOSKÓ 1997, 209). Ezt a forráshelyet korábban többnyire összekapcsolták a DAI adatával Sarkellal kapcsolatban (pl. GYÖRFFY 1959, 79; KRISTÓ 1996). Bár számos ellenérvet is felhozhatunk a két forrás kombinálásával szemben: Ibn Rusta árkokat említ és mohamedán toposznak is minősíthető „körülárkolás” kifejezés, amely egy nagyobb védműrendszerre utalhat (ZIMONYI 1996, 57). Míg Konstantinos ellenség megnevezése nélkül csak egy vár felépítéséről számol be, addig a muszlim forrás az ellenfelek, elsősorban a magyarok támadásaival indokolja a védekezést. Ezek az ellentmondások azonban nem áthidalhatatlanok, hiszen pl. Ibn Rusta szövegében ez az időpont nélküli adat — ráadásul interpoláció (KMOSKÓ 1997, 209, 834. j.) — származhat abból az időszakból, amikor Sarkel erődje bizánci közreműködéssel felépült. Sarkel része volt a Don-Donec menti kazár határvédelmi rendszernek. A jobb parti Cimplânsk-i erőd pusztulását a régészeti kutatás eddig többnyire a 820-as évekig bezáróan keltezte a magyar kutatás is az előkerült dirhemlelet zárópénze alapján (809–813) (BARTHA 1968, 98–99). Egyelőre még nem tudjuk, hogy a szintén mészköblokkokból készült, és szintén jobb parti ún. 3. sarkeli (Kamyšëvskoe) gorodišče (242. kép) milyen szerepet játszott a történeti eseményekben, az mindenesetre elgondolkodtató, hogy ennek a három erődnek a földrajzi koncentrációjához fogható nem ismerünk a 9. századi Kelet-Európában.

Amennyiben elfogadjuk a DAI és Ibn Rusta adatainak kombinációját, úgy Sarkel szerepe a magyarok ellen (is) elfogadható. Az építés ideje kulcsfontosságú még számunkra. Általánosságban a 830-as évekre datálták, néha pontosabb keltezéssel 833–834-re, vagy 837-re tették, illetve legújabbban 838-ra datálták.³⁴³ A keltezést illetően a Theophanes szövegében említett személyek és események alapján vont le részletes következtetést Tóth Sándor László. „A sarkeli epizód a 837-re tehető armoriai hadjárat után szerepel Theophanes szövegében, így

³⁴² A Sarkel körül feltárt kurgántemetőben eltemetett besenyő-oguz helyőrség éppen hogy kazár zsoldban állhatott.

³⁴³ 830: BARTHA 1968, 98–99; 833: MARQUART 1903, 27–28; ARTAMONOV 1962, 298, 462; 833–835: MACARTNEY 1930, 74; 834–837: NOVOSELCEV 1990, 206; 837: PAULER 1900, 14, 136. 34.j.; 838: GOLDEN 1980, I. 67; KRISTÓ 1996, 17; 838–839: LUDWIG 1982, 221, 259.

lehetséges, hogy a vár felépítését kérő kazár követség is abban az évben, 838-ban jelent meg Bizáncban, amikor a magyarok felbukkantak az Al-Dunánál. Sarkel felépítésének tehát a legkorábbi lehetséges dátuma 838, de ennél későbbi időponttól sem szabad elzárkóznunk. Bizonyos az, hogy még 842 (Theophilos halála) előtt felépült az erőd, sőt a visszaérkező Petronast megbízta a basileus Kherson thema megszervezésével. Utóbbi azt jelentheti, hogy a felbukkanó magyarok nemcsak Kazáriát veszélyeztethették, hanem a krími bizánci területeket is” (TÓTH 1998, 37).

Nem kizárt, hogy ezért kerülhetett sor 838 folyamán a konstantinápolyi kazár követségre, majd ezt követően Sarkel felépítésére. Bizánc a Krím-félszigeti érdekeltsége miatt támogatta a kazárokat és megerősítette khersoni területeit. Természetesen kérdés, hogy a magyarok esetében pusztán egy messzebbi területről kiinduló egyszeri kalandozásról, vagy folyamatos veszélyről volt szó. Valószínűbb az érvelés, amely szerint egy egyszeri kalandozás önmagában valószínűleg nem tette volna szükségessé Sarkel megépítését, illetve ezzel párhuzamosan Kherson themává szervezését. Azt a történelmi elképzelést mely szerint a honfoglaló magyarok elődei a 830-as évek végén költözhetnek be a Dnyeper vidékére (KRISTÓ 1980, 38–39; TÓTH 1998, 39) a régészeti kutatások legújabb eredményei is megerősíteni látszanak és ez átvezet bennünket Levedia és Etelköz lokalizációjának kérdéséhez.

A 9. századi magyar szállásterület az írott források alapján

A fentiek alapján adódik a legfontosabb kérdés, hogy hol élhettek a honfoglaló magyarok elődei Kelet-Európában a 9. században. A történelmi kutatás jobbra két szállásterülettel számolt ebben a vonatkozásban: Levedióval és Etelközzel, amelyek kizárólag a DAI szerepelnek. Levedióról azt olvassuk a 38. fejezetében, hogy „A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevével Levediónak neveznek.” Ezen a helyen, az imént említett Levedióban folyik a Chidmas folyó, amelyet Chingilusnak is neveznek.” (MORAVCSIK 1950, 170–171). Etelközzel kapcsolatban a forrás azt említi, hogy egy besenyőktől elszenvedett vereség után két részre szakadtak a magyarok, s „a nyugati rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelközü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik” (MORAVCSIK 1950, 170–173), míg a 40. fejezete szerint „azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevével Ételnék és Küzünék nevezik, s mostanában a besenyők lakják” (MORAVCSIK 1950, 176–177). Etelközről közvetve még azt is megtudjuk, hogy „a besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják. A folyók neve a következő: első folyó az úgynevezett Varuch

(Dnyeper), második folyó az úgynevezett Trullus (Dnyeszter-), harmadik folyó az úgynevezett Bug, negyedik folyó az úgynevezett Prut, ötödik folyó az úgynevezett Szeret” (MORAVCSIK 1950, 174–175).

A 9. századi muszlim források közül Ibn Rusta leírja, hogy a magyarok egyik határa a volgai bolgárok és besenyők között van, illetve: „országuk kiterjedt. Egyik határunk a Rum-tengert éri, amelybe két folyó ömlik. Ezek közül egyik nagyobb, mint a Dzsajhun. Lakhelyeik e két folyó között vannak” (KMOŠKÓ 1997, 208), míg Gardézi szerint e két folyó közül „az egyiket Atil-nak, a másikat Duba-nak hívják,” szomszédaiként a dunai bolgárokat és a morvákat adja meg (HKÍF 36–37). A latin nyelvű kortárs nyugati források közül Regino a Don (Thanais) folyó vidékét adja meg a magyarok keleti szállásterületeként (HKÍF 195).

A kutatók többsége Levedia és Etelköz két térben és időben való elkülönítéséből indult ki, bár Levedia esetében kétségek merültek fel azzal kapcsolatban, hogy a törzsszövetség vezetőjének nevével jelölték volna az egész szállásterületet. Az egyik feltevés szerint törzsszövetség vezetője kapta nevét a területről (TOYNBEE 1973, 453; BARTHA 1987, 54), de volt, aki úgy érvelt, hogy e helynévvel csak Levedi törzsének területét jelölték (GYÖRFFY 1984, 386–387; CZEGLÉDY 1985, 119, 123). A kutatók többsége Levediát általában Etelközt megelőző teljes törzsszövetségi szállásterületnek tekintette (CZEGLÉDY 1943, 102–105; MAKK 1997, 178–179).

Levédia időrendjét illetően is számos elképzelés született, a régebbi álláspont szerint 830–889 között éltek itt a magyarok (PAULER 1900, 23). Volt, aki a levediai őshazával már a 7. századtól számolt (DEÉR 1945, 5), más nézet szerint 700-tól vagy 750-től laktak a magyarok a 830-as évekig, esetleg 840–850 tájáig (FODOR 1975, 170, 194; FODOR 1992, 59, 102). Az újabb elképzelések szerint a 830-as évektől a 850-es évekig (KRISTÓ 1980, 33–34), vagy a 830-as évektől a 860-as évek végéig (BENKŐ 1984, 394–396), illetőleg a 810-es évek végétől a 850-es évek elejéig (MAKK 1997, 178–179) lakhattak itt a honfoglaló magyarok elődei.

Földrajzi elhelyezkedését illetően Etelköztől keletre helyezték el a legtöbben, mivel Bíborbanszületett Konstantin azt írta, hogy a besenyő támadáskor a kétfelé szakadó magyarság egyik része nyugat felé költözött, Etelközbe. A lokalizáció másik szempontja a szállás-terület folyójaként említett Chidmas, illetve Chingilus azonosítása volt, míg a harmadik a Kazár Kaganátushoz való közelség. Így Levediát a Don vidékre, illetve a Dontól keletre és nyugatra egyaránt eső területre helyezték (MOLNÁR 1953, 91–92), de a leginkább elfogadott elmélet a Don és a Dnyeper közti területet tekintette Levediának (PAULER 1900,

17).³⁴⁴ Ehhez közel álló nézet Levediat a Dontól számítja a Dnyeszterig (KRISTÓ 1980, 43). Egyes feltevések szerint Levedia a konstantinosi öt folyó vidékén belül helyezhető el, a Dnyeper–Dnyeszter, vagy a Bug–Dnyeszter között (HARMATTA 1984, 420–424). Olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy Levedia, Levedi nemzetségének centrális helyzetű, Dnyeper vagy Déli-Bug vidékén levő szálláshelye volt Etelközön belül (CZEGLÉDY 1985, 119, 123).

Levedia etimológiájával ellentétben Etelköz elnevezését a történeti kutatás többnyire elfogadta, hogy törzsszövetségi szállásterületet jelöltek a folyónév, illetve a „köz”-szavak („folyóköz”) összetételével (JENKINS 1962, 148), bár felvetődött, hogy az Etil és Kuzu egyazon folyó két nevét jelölte (VÉKONY 1986, 48–50). Ugyanakkor az etelközi szállásterület időrendi meghatározása széles mozog.³⁴⁵ Egy újabb elképzelés szerint a honfoglaló magyarok elődei már 670–700 körül megtelepedtek itt (RÓNA-TAS 1996, 257), bár ezt régészetileg semmivel nem tudjuk alátámasztani. A publikált vélemények többsége ugyanakkor a 9. század második felének elejére teszi ezt az eseményt.³⁴⁶ Régebbi felfogás szerint 889 után vonultak a magyarok Levediaból Etelközbe, ahol csak hat-hét évet töltöttek el (PAULER 1900, 23).

Etelköz területi meghatározásával kapcsolatban is hasonlóan polarizáltak a vélemények. Létezik elképzelés, bár kevesen vették számításba, mely szerint a Dontól keletre volt (DEÉR 1945, 14). A Volga és Dnyeper közti szállásterületként is értelmezték már Etelközt (VÉKONY 1986, 42–43, 50–51), de tették már a Don-vidékére is (MACARTNEY 1930, 94–96). A Dontól nyugatra eső területekben gondolkodó elképzeléseket Tóth Sándor László 1998-ban az alábbi három csoportba osztotta. A „nagy Etelköz” elmélete szerint a magyarok szállás területe a Don és az Al-Duna között volt (FODOR 1975, 202; GYÖRFFY 1984, 388; CZEGLÉDY 1985, 123; VÁCZY 1994, 14–16).³⁴⁷ A „közepes Etelköz” elmélete szerint a magyarok az öt folyó (Dnyeper, Dnyeszter, Bug, Prut és Szeret) vidékén laktak a DAI 38. fejezetének utolsó bekezdése alapján (PAULER 1900, 23; MARQUART 1903, 33; NÉMETH 1930, 152–154; BARTHA 1968, 100; HARMATTA 1984, 426, 430; RÓNA-TAS 1996, 197, 248, 257).³⁴⁸ A „kis Etelköz” elméletét vallók a Dontól a Dunáig terjedő hatalmas területet magyar

³⁴⁴ Az egyik feltevés szerint Levedia keletre feküdt a Dontól: felmerült a Kubán folyó vidéke (DEÉR 1945, 14), a Kaszpi-tenger nyugati partvidéke (VÁCZY 1994, 10), sőt a Volga és az Ural folyók közti terület is (VÉKONY 1986, 42–43).

³⁴⁵ Összefoglalóan ld. TÓTH 1998, 46.

³⁴⁶ 800: CZEGLÉDY 1985, 119–120; 840–850: FODOR 1975, 194–195; 850-es évek eleje: KRISTÓ 1996A, 54, 61; 860-as évek eleje: BURY 1912, 423–425; 860-as évek vége: BENKŐ 1984, 396, 404; LIGETI 1985, 17.

³⁴⁷ Ez az álláspont a DAI 37., 42. fejezete által megadott 950 körüli besenyő szállásterület leírására, s a Gardézínél szereplő Atúra (Don) és Dubára (Duna) azonosításra épült.

³⁴⁸ Ismert vélemény, mely szerint a magyar érdekszféra egészen a Donig terjedt (KRISTÓ 1980, 113, 116–117).

érdekszférának tekintették, melyen belül a Dnyeper–Bug, a Dnyeszter vidékére, vagy a Prut– Szeret közén feküdt Etelköz (LIGETI 1985, 12).³⁴⁹

A Levedia–Etelköz lokalizáción kívül más 9. századi szállásterületek is szóba kerültek néha. Az egyik elmélet szerint a kazárok telepítették át katonai segédnépként a magyarokat Levediából a Volga-vidékre, ahonnan a besenyők úzték el őket Etelközbe. A feltevés szerint a kazáriai szállásterületen a 830-as évek vége és a 850-es évek közötti időszak egy részében vagy 886–889 között laktak a magyarok (TÓTH 1998, 47).³⁵⁰

A 9. századi magyar szállásterületre vonatkozóan az írott források adatait legutóbb részletesen elemző Tóth Sándor László a DAI azon adatából indult ki, hogy a besenyők 10. századi területét miként tudjuk meghatározni. Ebből ugyanis visszakövetkeztethetünk a magyarok korábbi elhelyezkedésére. Bár Levedia esetében a császár nem említi, hogy kik birtokolták azt korábban, ugyanakkor leírt egy (korábbi) besenyő támadást, amelynek eredményeképpen a magyarok egyik része Perzsia vidékére, másik része pedig Etelközbe vonult, a besenyők pedig letelepedtek a magyarok földjén, vélhetően Levediában. Véleménye szerint a 950 körüli besenyő szállásterületen belül kell keresni Levediát is az Etelközzel kapcsolatos jelenre utaló szó miatt. De kérdés, hogy vissza lehet-e következtetni a 10. század közepi besenyő szállásterületből a 895 előtti magyar őshazára, hiszen a besenyő szállásterület változhatott a 9. század vége és 950 között.³⁵¹ Tóth Sándor László felhívta a figyelmet, hogy a források szerint a besenyők csakis a magyaroktól foglalhatták el új szállásterületüket, így a 950 körüli, Don és Duna közötti (öt fontos folyóval rendelkező) besenyő szállásterület számításba vehetjük elsősorban Etelköz, másodsorban Levedia területének meghatározásához (TÓTH 1998, 47–50).

A Levedia folyójaként említett Chidmas vagy Chingilus nevét magyar informátortól meríthette Konstantinos. Általában két külön kis mellékfolyóval azonosították őket, a Chidmas mögött későbbi Kodüma, a Chingilus mögött pedig Ingul, Ingulec alakokat keresték, az Ingul esetében ezt már több mint 20 éve a Subotca-i temető is alátámasztja (311–316. kép). A Chidmassal azonosítható öt Kodüma folyócska közül kettő a Donec folyóba, egy a Bug folyóba, egy az Ingulecbe (Dnyeper mellékfolyója), egy pedig az Ingulba (Déli- vagy Alsó-Bug mellékfolyója) ömlik (BENKŐ 1984, 396–399). A fentiekén túl még számos kisebb mellékfolyóval való azonosítás lehetősége is felmerült (HARMATTA 1984, 420–421, 423–424). Levedia folyójának pontos meghatározása nehézségekbe ütközik, de valószínűleg a 895

³⁴⁹ E feltevés arra épül, hogy a DAI 40. fejezetében egy folyóként szerepel az Etel, amelyet az „öt folyó” valamelyikével próbáltak azonosítani (TÓTH 1998, 47).

³⁵⁰ 850-ig: KRISTÓ 1996, 134–135, 144–145; 886–889 között: CZEGLÉDY 1985, 120, 124.

³⁵¹ Ellene: VÉKONY 1986, 45–46; RÓNA-TAS 1996, 197; mellette VÁCZY 1994, 12–16; TÓTH 1998, 48.

utáni besenyő szállásterületen belül kereshető a Chidmas–Chingilus vidékén, ugyanakkor a történeti kutatások is megerősítették, hogy aligha tekinthetjük 150–200 évig lakott hazának. A legnagyobb valószínűséggel valóban a Levedi néhány évtizedben mérhető vajdaságának időtartamával határozhatjuk meg Levedia kronológiáját. A DAI alapján ugyanis Levedit a honfoglaló Árpád kortársának tarthatjuk, ezért Levediát mindenképpen 9. századi szállásterületnek vélhetjük, amelyen talán a 830-as évek végén vagy a 840-es években már megtelepedhettek a magyarok. A Dnyeper menti magyar vonatkozású új régészeti lelőhelyek — valamint azok hiánya a Severskij Donec és a Volga között — időrendje ezt az elképzelést jelenleg megerősítik.

Etelköz meghatározása látszólag egyszerűbb, hiszen az Etel/Itil (Atil) elsősorban a Volgát, másodsorban pedig a Dont jelentette e korban, bár felmerült az is, hogy „folyót” jelentő török közszó (itil) szerepel itt, s a bizánci forrásban szereplő öt folyó valamelyikét jelölték e névvel a magyarok (TÓTH 1998, 50).³⁵² Bár a Konstantin látszólag két, egymástól függetlennek látszó területet írt le, valójában Levedia és Etelköz egyaránt a besenyők 895 utáni szállásterületére helyezhető. A 38. fejezet végén található megjegyzés árulja el, hogy a besenyők által 950 körül lakott szállásterületen korábban a magyarok laktak. Ezek alapján magam is elfogadhatónak vélem Tóth Sándor László érvelését, mely szerint Levedia és Etelköz egyaránt olyan kisebb, törzsi szállásterület volt, amelyet kiterjesztő értelmezéssel törzsszövetségi szállásterületnek fogott fel a 10. századi magyar hagyomány, és ezt követte és örökölte meg a bizánci császár is. Levedia időben valamivel megelőzhette Etelközt, de mindkettőt inkább a 9. század második felére vonatkoztathatjuk. Tóth Sándor László véleménye szerint a besenyő törzsek szabályos elhelyezkedésének analógiáját alkalmazva (MORAVCSIK 1950, 168–169) Etelközben a magyar törzsek közül négy a Dnyeper és az Al-Duna között, a Konstantinos-féle öt folyó vidékén lakhatott, míg négy attól keletre, a Dnyeper és a Don között (TÓTH 1998, 55–60). Elképzelése szerint egy-egy törzs volt szomszédos egy-egy néppel. A Szeret–Al-Duna vidékére helyezhető a legnyugatibb magyar törzs, egy további nyugati magyar törzs a szlávokhoz közel a Bug mentén, egy másik pedig Kijevhez közel, a Dnyeper vidékén lakhatott. (TÓTH 1995, 475–476). Az egyik besenyő törzs ötnapi távolságra volt Kazáriától, így felvethető, hogy egy magyar törzs (Levedi törzse) hasonló távolságra lehetett a Kaganátustól. Egy a Don felső folyásánál feltételezhető magyar törzs besenyőkkel való szomszédosságára következtethetünk, ugyanakkor a Cirill-legenda alapján a Krím-félszigeten feltételezett magyar törzs — bár újabban nemzetközi szinten is újra felvetődött

³⁵² A Volgára: TOYNBEE 1973, 456; a Donra: GYÖRFFY 1971, 284; a Dnyeperre: FEHÉR 1913, 678, 685; a Dnyeszterre: PAULER 1880, 14; BENKŐ 1984, 410–411; a Bugra: KUUN 1892, I. 184.

ennek lehetősége (ZUKERMAN 1997; ZUKERMAN 1998; PRIHODNÛK 2001) — véleményem szerint kellően megalapozott érveléssel nem támasztható alá (TÓTH 1998, 60).

ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalva az eddigieket, a következőket állapíthatjuk meg. A Saltovo-Maïckaâ régészeti kultúra nem feleltethető meg automatikusan a Kazár Kaganátus régészeti hagyatékánka – sem térben, sem időben.³⁵³ A Kaganátus eltérő földrajzi régióiban feltárt (és folyamatosan bővülő) régészeti forrásanyag egyáltalán nem rajzol ki egy egységes régészeti kultúrát. A földrajzi (etnikai?) variánsok között a temetkezési szokásokban, az antropológiai anyagban, és gyakran a leletanyagban is mutatkozó markáns különbségek mellett kronológiai eltéréseik jelentik ehhez a legnagyobb akadályt. Még nagyobb problémát jelentenek azon variánsok, amelyeknek nem ismerjük összehasonlításra alkalmas leletanyagát. A S. A. Pletněva által kidolgozott és elterjedt szaltovó=kazár (és viszont) elmélet bizonyítás hiányában tarthatatlan. Az említett elképzelés mellett arra egyedül az a túlságosan historizáló szempont hozható fel, hogy valamennyi terület (feltehetően) a Kazár Kaganátushoz tartozott, vagy azzal szoros összefüggésben állt. Egy régészeti kultúra meghatározása azonban nyilvánvaló módon nem épülhet pusztán egy történelmi-földrajzi érvre, ahhoz a régészeti és antropológiai hagyatékban is koherenciát kell tudni kimutatni. Egyetérthetünk G. E. Afanas'ev érvelésével, ami szerint Saltovo-Maïckaâ-kultúráról csupán a két névadó lelőhelyen feltárt hagyaték sajátosságai, illetve annak elterjedése — tehát az ún. erdős sztyeppi („alán”) variáns — kapcsán beszélhetünk. A többi csoport esetében az eltérések akkorák, hogy azok — bár egyes vonásaikban rokon —, de önálló kultúrák,³⁵⁴ esetleg lelethorizontok.³⁵⁵ A folyamatosan bővülő leletanyag alapján a későbbiekben valószínűleg pontosabban megrajzolható lesz a szaltovói kultúrkör belső rendszere. A hatalmas léptékű leletanyag bővülés ugyanis nemcsak nagyobb anyagmennyiséget, de néha unikális eredményeket is hozott az elmúlt években. Ilyennek tekinthető a korai, muszlim rítusú temetők feltűnése a Doneck-Luhansk régió 9. századi hagyatékában: Sidorovo-típusú temetők (KRAVČENKO–GUSEV–DAVYDENKO 1998; KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2000; KRAVČENKO–DAVYDENKO 2002; KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2000;

³⁵³ Ennek nehézségeire utalt a korábbi irodalomban: LANGÓ 2000, 165.

³⁵⁴ A kultúra és variánsainak további kultúrákra bontásának lehetősége mellett érvelt legutóbb a hazai kutatásban Langó Péter (LANGÓ 2007, 245).

³⁵⁵ Tekintve, hogy a régészeti kultúra fogalma már megszületése óta magában hordozza a történelmi-etnikai „megfeleltetés” kritériumát (pl. FODOR 1980, 347) véleményem szerint a leletanyag kapcsán helyesebb a lelettipusok, illetve lelethorizontok terminológiákat használni, mint tisztán régészeti fogalmakat. Ez manapság pl. az orosz és ukrán nyelvű kora középkori régészeti szakirodalomban már meglehetősen elterjedtnek mondható.

KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2005), továbbá a zsidó kultúrkörrel kapcsolatba hozható néhány újabb lelet pl. héber betűs üvegporhár- és kerámiatöredék a bal parti Cimplânsk-i erőd leletanyagában, illetve a Maackoe gorodišče-ből származó bekarcolt köveken (AFANAS'EV 2007, 79). Ebbe a leletkörbe sorolható egy helyi készítésű menóradíszes pecsétgyűrű a Dmitrievka-i temető 38. kamrásíjából (AFANAS'EV 2001, 46).

A Kárpát-medence 10. századi leletanyagában — mint fentebb láttuk — jelenleg mindössze elenyésző szaltovói kapcsolat mutatkozik, mely régészetileg nem támogatja azt az elképzelést, hogy a magyar honfoglalás kori hagyaték létrehozói, illetve azok közvetlen elődei több, mint 100–150 évet töltöttek (volna) a szaltovói területeken, mint azt korábban feltételeztük. Hivatkozhatunk ugyan továbbra is kutatási, és/vagy közlési hiányosságokra, ez azonban — ismerve napjaink kutatási intenzitását —, ma már nehezen fogadható el komoly érvek. Elvben lehet hivatkozni arra is, hogy a magyarok elődeinek kultúrája teljesen beleolvadt a szaltovóiiba, vagyis a szaltovói hagyaték valamely már ismert változatának hordozói ők is és ezért nem különíthetők el. Akkor viszont miért nincs több nyoma ennek az anyagi kultúrának mégis az onnan közvetlenül kiváló, de még a Kárpátoktól keletre feltételezett magyarok elődeinek az emlékei között sem? Hiszen releváns szaltovói párhuzamú leletanyagot alig találunk nemcsak a Kárpát-medence 10. századi hagyatékában, de már keleten, a Poltava–Kremenčuk–Kirovograd–Dnipropetrovsk–Zaporizžâ térség 9. századi leletei között sem, a Dnyeper jobb partjáról már nem is beszélve.

A Kárpát-medence 10. századi leleteivel ugyanakkor párhuzamot mutató Dnyeper menti Subotca-horizont lelőhelyeinek — melyek száma az elmúlt másfél évben megháromszorozódott³⁵⁶ — anyagában a szaltovói elemek reprezentáltsága szintén alacsony. Ezt a lelethorizont az 1988-ban közölt Ingul menti sírokhoz (BOKIJ–PLETNĚVA 1988) hasonló, elsősorban a Dnyeper középső folyása menti lelőhelyek alkotják (KOMAR 2008; KOMAR 2009; PRIJMAK–SUPRUNENKO 1994; SUPRUNENKO–MAEVS'KA 2007). Leletanyagára összefoglalóan (bár lelőhelyenként eltérő mértékben) jellemzőek a lábnál elhelyezett részleges lovas temetkezések, halotti maszkok, illetve szemfedő lemezek, aranyozott ezüst övveretek (gyakran a rozettás lószerszámvereteknél megfigyelhető jellegzetesen díszített szegéllyel) és más fémtárgyak, pl. (aranyozott) ezüst csészék, díszítésükben néha aranyozott poncolt háttérrel (270. kép). A poncolt minta ugyan előfordul szélesebb körben a szaltovói kultúrkör területén (364. kép), de aranyozott ezüstön ritka.

³⁵⁶ Vö. O. V. Komar: Chronology of the "Hungarian type" finds in Eastern Europe of 9–10th centuries A.D. című előadása 2009. december 4-én Budapesten a „Die Archäologie der frühen Ungarn Chronologie, Technologie und Methodik. Ein internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” című konferencián.

A Volga-Káma-Ural régióban előkerült 8–10. századi, ún. szaszanida és posztszaszanida (arab felirattal vö. 271. kép) ezüstcsészék használatának és utánzásának igénye — amelyet az említett régióban a 10. századtól a volgai bolgárok másolatai követtek (271. kép) — tehát megfigyelhető a Subotca-horizont és a Kárpát-medencei leletanyagban, bár már megváltozott formai és részben tartalmi (többnyire sírokban) háttérrel. Véleményem szerint ezeknek a „keleti ezüstöknek” a fontosságát az azokon megfigyelhető egyszerű geometrikus formák, növényi és állati díszek övvereteken történő megjelenése és széles körű elterjedése is megerősíti. Néhány egyszerűbb minta veretformaként (négyzetes, illetve „egymásba csúszó” félhold alakú veretek (264., 271., 360. kép) való feltűnése mellett itt említhetjük még az oroszán ábrázolásokat, melyek jellegzetes vonása a sörény ábrázolásának jól kivehető igénye (267. kép), illetve a senmurv és sárkány-ábrázolásokat (269., 307³⁵⁷ kép) is, valamint a növényre-fára két oldalról ágaskodó állatok motívuma (278. kép). Az állatábrázolások közé tartozó madárminták között két változatot is elkülöníthetünk: egy kacsaszerű mintát — a szaszanida csészékről jól ismert — ággal a csőrében, illetve a sast un. heraldikus pózban (268. kép). A növényi és állati minták mellett talán legérdekesebbek az emberábrázolások, méghozzá jellegzetes törökülékes pózban, a homlokon a szaszanida csészékről jól ismert pánttal (265–266. kép). Bár ez utóbbi a Kárpát-medencéből még nem ismert, az Ural-Káma vidék és a Subotca-horizontban, valamint feltehetően a Kuban'-folyó vidékéről is ismert. A többi övveret nagy számban fordul elő a Volga-Káma vidék tágabb körzetében, illetve attól nyugatra is (281., 296. kép), többségükben egészen a Kárpát-medence 10. századi hagyatékáig bezáróan. A Subotca-horizont más vonatkozásban is (pl. kerámia) is erős Volga-Dél-Ural vidéki kapcsolatokat mutat: sérült peremmel sírba tett Tankeevka-típusú korsó (338. kép: 7–8), míg a szlávokkal való kapcsolatot egy késő Luka-Rakoveckaâ-kultúrából származó kerámia képviseli szintén a Transnistria-i Slobodzeâ lelőhelyen (338. kép: 6).

A Subotca-horizont időrendjét tekintve a 9. század közepe–második fele valószínű, melyet éppen a kisszámú, ám jól kidolgozott időrendű szaltovói párhuzamok mellett ma már az első radiokarbon kormeghatározások is megerősítenek.³⁵⁸

³⁵⁷ A Panovo 2. sír Fettich Nándor által közölt rekonstrukciója valószínűleg nem jó, a kompozíció ebben az elrendezésben sokkal nagyobb területet követelt volna meg (307. kép), mint a tarsoly előlapjának feltételezhető eredeti kiterjedése.

³⁵⁸ A Krivij Rigtól délkeletre fekvő Katerinovka mellett feltárt 32. kurgán betöltésébe beásott 1. sírból származó mindkét váz szinte azonos, 9. századi — nagyobb valószínűséggel talán annak második felére tehető — adatokat eredményezett: az idősebb felnőtt férfi váza: Poz-32981: 1210±35BP; 1 szigma kal.: 770–880AD (68,2%); 2 szigma kal.: 680–900 AD (95,4%) (5. kép 1). A másik, a fiatalabb férfi váza: Poz-32982: 1220±40BP; 1 szigma kal.: 720–880AD (68,2%); 2 szigma kal.: 680–900AD (95,4%).

Meglepő, hogy Subotca-horizontban a szaltovói párhuzamok reprezentáltsága alacsonyabb, mint a Volga–Dél-Ural vidéki 8–9. századi régészeti hagyatéké.³⁵⁹ Közöttük egyes esetekben kifejezetten Volga–Dél-Ural vidéki eredetű tárgyokról beszélhetünk, mint pl. a Dnyeszter keleti partján fekvő Slobodzeâ lelőhely 15. sírjában feltárt Tankeevka-típusú, a vállán fényezett korszó (ŠČERBAKOVA–TAŠČI–TEL’NOV 2008, ris. 7:3), mely már eleve erősen kopott felülettel és csorbult peremmel került sírba. Érdekes ugyanakkor, hogy a Dnyeszter nyugati partján egyelőre nem számolhatunk a fent említett leletkör feltűnésével, sőt gyakorlatilag elenyésző bármilyen, a 9. századra keltezhető (magyar vonatkozású) anyag. A Subotca-horizont tehát — a Kárpát-medencei 10. századi leleteihez hasonlóan — közelebbi kapcsolatot mutat a történeti Baskíria területén feltárt 8–9. századi temetőkkel (MAŽITOV 1981), mint a közvetlen szomszédságában fekvő, és azzal időben részben párhuzamos szaltovói hagyatékkal.³⁶⁰ A Subotca-horizont — melynek területe nyugaton valószínűleg egészen a Dnyeszterig húzódik (341. kép) — a szaltovóihoz hasonlóan számos, a későbbi szlávokhoz kötött kultúrával volt határos (309. kép), melyek régészeti hagyatékában helyenként felbukkannak — feltehetően kereskedelmi úton (a folyóvölgyek mentén) odakerült — Subotca-típusú tárgyak (310. kép) is a jól ismert szaltovói és szaltovói jellegű leleteken túl. A Kárpátok keleti előterében, a Dnyesztertől Ny-ra előkerült, és a honfoglalás kori leletanyaggal kapcsolatba hozott leletek (342–346. kép) ma ismert időrendje ugyanakkor még nem teszi lehetővé annak pontos megállapítását, hogy a 895 előtti útvonalhoz, vagy az azt követő időszak Kárpátokon túlra telepített katonai kontingenseinek hagyatékához tartoznak-e. Ráadásul a Kijevi Rusz területén a 10. században számos, a magyar honfoglalás kori leletkörrel párhuzamot mutató leletet ismerünk (347–350. kép), melyek különösen óvatosságra kell intsenek ezen lelőhelyek megítélésében.

Itt kell szólnunk röviden a Volga-Ural-Kama-vidék 8–10. századi leleteiről, mint a magyar kérdésről a szovjet-orsz kutatásban A Volga–Káma–Dél-Ural régió régészeti hagyatékának vizsgálata — bár közvetlenül nem kapcsolódik a szaltovói kapcsolatok kérdéséhez — a fent említett szempontból tehát mégis kiemelkedő jelentőségű és a honfoglalás kori hagyaték kelet-európai párhuzamainak vizsgálatánál, tehát kontrollként folyamatokat kell figyelemmel kísérnünk. Ebből a szempontból a Magna Hungária kérdésre

³⁵⁹ Ezt a negatív eredményt egyelőre nem kevesebb alapján állíthatjuk, minthogy 2009 októberében Langó Péterrel Kišinëvban módunkban állt részletesen áttekinteni Moldávia valamennyi 1953–2008 közötti feltárásának ásatási dokumentációját.

³⁶⁰ Vagyis most már biztosan ismerünk olyan 9. századi kelet-európai régészeti lelethorizontot, mely egyszerre mutat párhuzamot a Volga–Dél-Ural vidék 8–9. századi és a Kárpát-medence 10. századi hagyatékával.

vonatkozó szovjet-orosz kutatás eredményei megkerülhetetlenek, melyek röviden az alábbiakban foglalhatók össze.

Az orosz történelemkutatásban ennek megalapozói V. N. Tatiščev és N. M. Karamzin, valamint K. Â. Grot és N. Â. Danilevskij történészek voltak. Kutatásuk az írott forrásokra irányult, hogy meghatározzák Magna Hungária földrajzi határait, majd felvázolják magyarok elődeinek nyugati vándorlását (IVANOV 2010, 31). Később az 1920-as évek végén a magyarok őshazájának kutatási problémáját régészeti oldalról is vizsgálni kezdték. 1929-ben A. V. Šmidt permi régész a Belaâ–Ufa folyóközben feltárt Bahmutino-kultúra emlékeit kötötte az „ősmagyarokhoz” (ŠMIDT 1929). Elméletének az 1960-as évek végéig voltak hívei (pl. V. F. Gening és N. A. Mažitov), de ellenzői is (pl. Erdélyi István régész, R. G. Kuzeev etnográfus és T. M. Garipov nyelvész). Az Ural hegység és a hozzá csatlakozó Volga–Káma régió leleteinek vaskortól folyamatos lineáris fejlődése (a Karaabyz-, Pânobor-, Mazunino-, majd Bahmutino-kultúra) alapján azonban ez az elképzelés nem igazolódott be, finn-permi etnikai kapcsolatai valószínűbbek (IVANOV 2010, 32).

A magyar kérdés vizsgálatát az Ural-vidéken nagymértékben elősegítette a Sterlitamak-i (Levašovo-i) 8–9. századi temető feltárása a mai Baskíria területén (263. kép). A honfoglalás kori hagyatékhoz való jelentős hasonlósága mellett ugyanis a Bahmutino-kultúra emlékeitől jelentős földrajzi távolságban került elő (ERDÉLYI 2008, 73–75).

A baskír nép etnogenezisével foglalkozó 1969-es Ufa-i konferencia egyik fő témája is az ugor népek elődeinek Ural-vidéki azonosítása volt, bár a kutatók többsége eltérően ítélte meg a régészeti hagyatékban való elkülönítésük lehetőségét. N. A. Mažitov továbbra is ugornak (értsd: ősmagyaroknak) tekintette a Bahmutino-kultúrát (MAŽITOV 1968), R. G. Kuzeev a mai Baškortostan déli részén, az Ik, Zaj és Šešma folyók völgyének vidékére gondolt,³⁶¹ míg V. F. Gening átfogóbb etnokulturális leletcsoportokban gondolkodott (IVANOV 2010, 33). E. A. Halikova volt az, aki bemutatott a Tankeevka-i volgai bolgár, illetve a Sterlitamak-i temető anyagából egy sor olyan elemet, melyek egyrészt további lelőhelyeken is előfordulnak a Dél-Urál és Volga közti területen, ugyanakkor párhuzamaik vannak a honfoglalás kori Kárpát-medencei temetők leleteivel. A G. I. Matveeva által elkülönített Kušnarenkovo- és Karaâkupovo-kultúra emlékeit ekkoriban kezdték az ugor népek hagyatékának tartani (MATVEEVA 1971).

³⁶¹ Véleményét az 1970-es években annyiban módosította, hogy kompromisszumos megoldásaként a Volga és a Bugulma-Belebej-i fennsíknál, illetve Volgai Bolgária közvetlen szomszédságában képzelte el a magyar etnogenezis helyszínét (KUZEEV 1974).

V. I. Ivanov értékelése szerint a magyar etnogenezis Ural-vidéki kérdésének kutatása ekkoriban kifulladásban volt, melynek végül is az 1974–1975-ben feltárt kelet tatárföldi Bol'she Tigany temető (CHALIKOWA–CHALIKOW 1981) adott új lendületet (IVANOV 2010, 32). E. A. Halikova arra a következtetésre jutott, hogy az említett temető a magyar etnogenezis lenyomata és egyszerre mutat kapcsolatot az Urál-menti Kušnarenkovo- és Karaâkupovo-kultúrával és a honfoglalás kori leletekkel (HALIKOVA 1975; HALIKOVA 1976). Véleményét 1975-ben a budapesti Finnugor Kongresszuson Bartha Antal, Fodor István, de különösen V. F. Gening kritizálta (GENING 1977). Fodor István magyarnak, de kronológiai szempontból a keleten maradt magyarok temetőjének vélte, mely véleményt nem csak az 1980-as években folytatott feltárásokon előkerült 10. századi korai muszlim jellegű leletek, de a korai sírok új vizsgálatai is megerősíteni látszanak (FODOR 1980; FODOR 1980a).³⁶²

E. A. Halikova halála után A. H. Halikov foglalkozott a témával, aki 1984-ben egymás után két cikket publikált (HALIKOV 1984; HALIKOV 1985). Ebben a két cikkben már bizonyított tényként tárgyal a szerző Magna Hungária Urál-vidéki lokalizációjáról.

Az 1980-as évek elejétől — néhány kivételtől eltekintve — a kutatók többsége elfogadja a Kušnarenkovo- és Karaâkupovo-kultúrák (253. kép) összefüggéseit a magyarok elődeivel (KUZEEV–IVANOV 1974). Ezzel párhuzamosan a magyarok elődeinek Ural vidéki tartózkodásának problémájával kapcsolatban E. P. Kazakov is hasonló álláspontra helyezkedett az utóbbi időben. A Karaâkupovo- és a Kušnarenkovo-kultúra hordozóit egyaránt ugorként kezeli, akik között véleménye szerint az ősmagyarok voltak az ugor etnokultúra nomád összetevői, akik a Kušnarenkovo- és Karaâkupovo-kultúrák törzsterületeknél kicsit délebbre (283. kép), a dél-urali sztyeppéken éltek (KAZAKOV 2007), majd innen indultak a Kárpátok felé (351. kép) Levedián és Etelközön keresztül.

Az utóbbi években számos szerencsés lelet került elő a Dél-Urál térségben, melyek még biztosabbá teszik a V. A. Ivanov által 1999-ben monografikus szinten is összefoglalt kelet-európai ősmagyar problémát (IVANOV 1999) Az 1960-as években N. A. Mažitov által kutatott Karanaevo-i temetőben sikerült korábbi, vagyis a 9. század első feléből származó sírokat feltárni (IVANOV 2010, 34). Szintén az Uráltól keletre, de már a Čeljabinsk-i területen került elő egy korábbi Sineglazovo-i lelet (254–256. kép), illetve ásatás folyik S. G. Botalov vezetésével az Uelga-tó (257–260. kép) és a kissé korábbi Gaultry (261. kép) lelőhelyen (BOTALOV 2010). Azonban az Ural nyugati oldalán is bővült az „ősmagyar” vonatkozású

³⁶² Az utóbbi időben a gyöngyök elemzése alapján S. I. Valiulina, míg az övveretek szaltovói párhuzamai alapján O. V. Komar jutott arra az eredményre, hogy a tárgyalt temető legkorábbi horizontja nem korábbi a 9. század közepénél. Közöletlen eredményeik ismeretéért és a hivatkozás lehetőségéért ezúton is köszönetet mondok.

terület a Káma mentén északi irányban, ahol az Ogurda-i és a Baânovo-i temetőben (279–280. kép) részleges lovas temetkezések, szem- és szájlamezek (272–275. kép), valamint magyar jellegű ezüst fegyverövek és tarsolyok láttak napvilágot (BELAVIN–KRYLASOVA–IVANOV 2009).

Ha elfogadjuk egyrészt keleti irányból a Karaâkupovo-kultúra (MAŽITOV 1977, 22–28; IVANOV 1999, 52–58) — az elmúlt fél évben számos újabb kiváló honfoglalás kori párhuzammal bővült³⁶³ — lelőhelyeinek, illetve ennek a hagyatékknak újabban már Samara környéki (289–293. kép)³⁶⁴ feltűnésének felső időhatárát (262. kép),³⁶⁵ másrészt pedig a Subotca-horizont időrendjét a Dnyeper mentén,³⁶⁶ akkor úgy vélem ez még egy okkal több, hogy a jövőben már ne elsősorban a szaltovói kultúrkör területén próbáljuk kimutatni a Kárpát-medence 10. századi anyagi kultúrájának 8–9. századi előzményeit. Ezt az időrendet a Volga–Káma, illetve a Dnyeper közti területen az erdővidék nagy sírszámú (ezáltal jó rétegtannal és tipokronológiával rendelkező) mordvin temetőiből már régóta ismert (BÁLINT 1989A; MESTERHÁZY 1991; RÉVÉSZ 1998, 526),³⁶⁷ mindezt újabb párhuzamok³⁶⁸ is megerősíteni látszanak (297–304. kép). Ráadásul az újabb szaltovói párhuzamok száma helyett a Kárpát-medence 10. századi leletanyagának Volga-Ural vidéki kapcsolatai látszanak bővülni, pl. az övveretek, illetve azok díszítései vonatkozásában. A már említett verebi veret felső tagjának mintája a Volga–Káma–Ural vidék lelőhelyei mellett szintén a mordvin és a Subotca-horizontban bírnak analógiákkal (352. kép). Ide sorolhatjuk a veretek peremén

³⁶³ A Čeljabinsk melletti, már korábban is ismert Sineglazovo-i lelőhelyről 2009 nyarán két újabb sír anyaga vált ismertté (noha a leletek már 1959-ben előkerültek), itt késő Kušnarenkovo-típusú kerámiával együtt kerültek elő aranyozott ezüst és bronz, rovátkolt peremű palmettás díszítésű (lószer szám) veretek. Ezekkel azonos, valamint jellegzetes rozettás (lószer szám)veretek Čeljabinsktól 60 km-re Északra, az Uelga-tó partján is előkerültek, jelentős mennyiségben és több formai változatban (BOTALOV 2010, 9–14). A Káma-Ural térségében előkerült legfrissebb, a Kárpát-medence 10. századi hagyatékával kapcsolatot mutató, ám helyi készítésű leletek között első helyen kell említenünk egy Perm környéki temetkezésből előkerült, ráadásul másodlagosan szem, illetve szájfedővé átalakított aranyozott hátherű ezüst tarsolylemezt (276. kép), melyet sajnos nem régész tárt fel (BELAVIN–IVANOV–KRYLASOVA 2009, ris. 21. 24, ris. 77. 24; BELAVIN–KRYLASOVA 2011).

³⁶⁴ Samara-belterület, Nemčanka, 116 km, g. Kujbišev, Palimovka, Proletarskoe gorodiscse, Vlast' truda, stb. (STAŠENKOV 2009; STAŠENKOV 2009a).

³⁶⁵ Felső időhatárunk nem korábbi, mint a 9. század első harmada (STAŠENKOV 2009; STAŠENKOV 2009a).

³⁶⁶ Főként a 9. század közepe és második fele (KOMAR 2008, 216).

³⁶⁷ Ezek között elsősorban a karancslapujtói övet és mordvin földi analógiáját melíthetjük a Krûkovo Kužnoe 505. sírből, melynek anyagösszetételi vizsgálata ugyanakkor volgai bolgár eredetét vetette fel (303. kép).

³⁶⁸ Mordvin területen újabb párhuzamként a híres Lâda-i temető 1983–1985 között végzett ásatai során feltárt 20. sír emelhető ki. Ennek leletei között pl. egy, a Szerencs–Budapest–Farkasrét típusú szinte azonos veretes öv említhető, továbbá egy késtok ezüst dísz, melyen aranyozott hátherű, pont-vonalas és rovátkolt szélű palmettás díszítés látható (VORONINA 2007, ris. 15–17, 58, 61–63). Mindezeket a temetkezés jellegzetes és jól kidolgozott tipokronológiájú „finnugor” ékszerai megbízhatóan keltezik a 9. századra (a leletek pontosabb keltezésében nyújtott segítségért O. V. Zelencovának (Moszkva) és G. N. Belorybkinnek (Pensa) mondok köszönetet. A Lâda-i temetővel kapcsolatban nemrég Kovács László a kauri viseletben mutatkozó kapcsolatra hívta fel a figyelmet (KOVÁCS 2008, 399–400). Az újabb párhuzamok között elíthetjük a felül vascövecskével záródó tarsolyokat, melyek a Káma-völgyében is ismertek (304. kép). A honfoglalás kori leletanyagban néhány hasonló lelet alapján szintén feltételezhetjük ennek az újabb típusú tarsolyok egykori meglétét (305. kép).

feltűnő pontokat (3–4 db a szegélymintában, Orsova-típusú veretek) (353. kép), a Redikor-stílussal rokonságot mutató Piliny-típusú vereteket (354–355. kép), a Tiszakécske-típusú félköríves sormintás, vagy karéjos vereteket (356. kép), a többnyire virágmintásnak nevezett Szerencs-típusú vereteket (357. kép), a rozettás veretek közül elsősorban a peremén tojásfrízes Heves-Kapitányhegy-típusú, valószínűleg a korábbi fázist alkotó veretek (358. kép). Hasonlóságot mutatnak egyes szirmos-pikkelyes Banai-típusú veretek (359. kép), ugyanakkor a fentiek mellett már számos motívumelem kimutatható a bizánci-balkáni kultúrkörnek elsősorban kőfaragványai esetében is (359. kép 9–10).

Természetesen a szaltovói-kultúra folyamatosan finomodó tipokronológiája (205–207. kép) továbbra is fontos támpont lesz számunkra a 8–9. századi kelet-európai előzmények kutatásánál (FLĚROV 1983), de a jövőben a folyamatosan bővülő temetőközlések alapján a kora szaltovói időszakhoz (7. század vége–8. század első fele) hasonló részletességgel (KOMAR 1999., 207. kép) kell kidolgozni a klasszikus szaltovói időszak (8. század közepe–10. század vége) periodizációját is. Ehhez azonban elengedhetetlen lesz az elsősorban a Verhnij Saltov-i temető teljes anyagának, illetve az ott jelentős mennyiségben előforduló keleti pénzek, elsősorban dirhemek (KOMAR 1999, 132) régóta várt publikálása (203–204. kép). A szaltovói temetőkben igen érdekes képet mutat a keleti pénzek elterjedése, mivel pl. a Maâckoe gorodišče mellett feltárt temetőben nem fordul elő egyetlen egy sem a közölt anyagban. A Verhnij Saltov-i temető esetében ugyanakkor csak az 1901–1910 közötti időszak 107 feltárt kamrasírjából 19 esetben, összesen 41 db keleti pénz került elő, közöttük 19 db dirhem, melyekből 13 db-ot a Kalifátus afrikai területén vertek. Ezek a pénzek — az előzetes közlés alapján — a 8. század végére–9. század első harmadára kelteznek a temetkezéseket (NOVIKOVA–FOMIN 2006).

A magyarok elődeinek Kárpátoktól keletre eső egykori szállásterületeinek kutatásában (306., 386–388. kép) a jövő útja egyértelműen a Volga–Káma–Ural, illetve a Dnyeper menti Subotca-horizont (320. kép) hagyatékának (321–340. kép) tételes összevetése lesz a honfoglalás kori leletekkel, mely alapján végleg elvethetjük a Don menti Levedia teóriáját. Természettudományos vizsgálatok sora (mitokondriális DNS, radiokarbon kormeghatározás) van folyamatban a lehetséges etnikai és időrendi összefüggések megállapítására. Az utóbbi 1–2 év új leletei és eredményei a magyar őstörténet régészeti kutatásában — úgy vélem — hatalmas perspektívát rejtenek magukban, elsősorban a fentebb részletesen tárgyalt speciális elemek miatt. Pontosan ismerjük azokat a mikrorégiókat, ahol további kutatásokat lenne érdemes kezdeni, illetve még mindig számos kelet-európai, főként ukrán múzeum anyaga vár áttekintésre. A honfoglalás kori régészeti hagyaték keleti gyökerei tehát jól megfoghatóak és

visszavezethetőek — bár arányuk valóban nem tehető többre a feltárt leletanyagban mint 2–4% —, az újabb keleti leletek fényében történő újraelemzés valószínűleg számos ilyen elemet fog még kimutatni. Amint több orosz és ukrán szakértő is megfogalmazta, Kelet-Európa kora középkori régészetében az elkövetkező években a magyar kérdés területén várhatjuk a legkomolyabb előrelépést.

BIBLIOGRÁFIA

- AFANAS'EV 1983 Г. Е. Афанасьев: Памятники салтово-маяцкой культуры в долине р. Тихой Сосны. In: Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э.: Сб. науч. тр. Воронеж 1983, 89–101.
- AFANAS'EV 1987 Г. Е. Афанасьев: Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). *Археологические открытия на новостройках 2*. Москва 1987.
- AFANAS'EV 1987a Г. Е. Афанасьев: Муравьевский клад (к проблеме оногуро-булгаро-хазарских миграций в лесостепь). СА 1987:1, 193–202.
- AFANAS'EV 1993 Г. Е. Афанасьев: Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона. Москва 1993.
- AFANAS'EV 1999 Г. Е. Афанасьев: Салтовская культура в хазарских проблемах. In: *Археология черноземного центра России: история исследований, историография*. Воронеж 1999, 85–89.
- AFANAS'EV 2001 Г. Е. Афанасьев: Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? РА 2001:2, 43–55.
- AFANAS'EV 2007 Г. Е. Афанасьев: Поиск страны фурт-ас. *Достояние поколений*. № 1 (2) Москва 2007, 74–79.
- AFANAS'EV 2008 Г. Е. Афанасьев: К проблеме исторической интерпретации археологических памятников (по поводу книги А.А. Тортики «Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы») In: *Археология Кавказа и Ближнего Востока*. Москва 2008, 402–414.
- AFANAS'EV 2009 Г. Е. Афанасьев: К проблеме локализации Хазарии и Фурт-асии (о противоречии данных археологии и письменных источников. In: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации»*. Казань 2009, 7–18.
- AFANAS'EV–ATAVIN 2002 Г. Е. Афанасьев – А. А. Атавин: Что же такое хазарский погребальный обряд? (Проблемы материала, археологического анализа и интерпетации). *Хазары. Второй Международный коллоквиум. Тезисы*. Москва 2002, 14–16.

- AFANAS'EV–LOPAN 1996 Г. Е. Афанасьев – О. В. Лопан: Об одном исследовательском парадоксе в поисках этномаркирующих признаков протоболгар. In: *Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа. XIX Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа*. Москва 1996, 18–20.
- АНМЕДОВ–НОВИКОВА 2007 И. Р. Ахмедов – Е. Ю. Новикова: Древности Южной России в эпоху сложения Хазарского каганата. In: Menghin, W. (Hg.): *Эпоха Меровингов — Европа без границ. Археология и история V–VIII вв. Merowingerzeit — Europa ohne Grenzen. Archäologie und Geschichte des 5. bis 8. Jahrhunderts. The Merovingian Period — Europe without borders. Archaeology and History of the 5th to 8th centuries*. Staatliche Museen zu Berlin. Berlin 2007, 94–100.
- АЙБАВИН 1977 А. И. Айбабин: Салтовские поясные наборы из Крыма. *Советская Археология* 1977:1, 225–239.
- АЙБАВИН 1993 А. И. Айбабин: Могильники VIII – начала X вв. в Крыму. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики* 3. Симферополь 1993, 121–132.
- АЙБАВИН 1999 А. И. Айбабин: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь 1999.
- АЙБАВИН 2003 А. И. Айбабин: Крым в VIII–IX веках. Хазарское господство. In: Б. А. Рыбаков (ред.): *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII. века*. Москва 2003, 53–86.
- АЙБАВИН–ГЕРЦЕН–ХРАПУНОВ 1993 А. И. Айбабин – А. Г. Герцен – И. Н. Храпунов: Основные проблемы этнической истории Крыма. МАИЭТ Вып. III. Симферополь 1993.
- ЯКОВСОН 1958 А. Л. Яковсон: Раннесредневековые поселения Восточного Крыма. МИА № 85. Москва 1958.
- ЯКОВСОН 1964 А. Л. Яковсон: Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры. Москва–Ленинград 1964.
- ЯКОВСОН 1973а А. Л. Яковсон: Крым в средние века. Москва 1973.
- ЯКОВСОН 1973б А. Л. Яковсон: Культура и этнос раннесредневековых селищ Таврики. АДСВ Вып. Ю. Свердловск 1973.
- АКСЁНОВ 1997 В. С. Аксёнов: К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна* № 396. Харків 1997, 31–37.

- AKSĚNOV 1998 В. С. Аксёнов: Бабенко Л. И. Погребение VII вус. Мохнач. РА № 3-С. 1998, 111–120.
- AKSĚNOV 1999 В. С. Аксёнов: К вопросу об этнической принадлежности погребений по обряду кремации салтовской культуры. In: *Матеріали міжнародної археологічної конференції «етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Європи (від кам'яного веку по ранне середньовіччя. Дніпропетровськ 1999, 137–139.*
- AKSĚNOV 2001 В. С. Аксёнов: Контакты венгров с аланами в IX веке — взаимороникновение культур. In: *Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии: V. Минаевские чтения по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа.* Ставрополь 2001, 212–214.
- AKSĚNOV 2002 В. С. Аксёнов: К вопросу о существовании памятников этнических хазар в верхнем течении Северского Донца. *Хазары: Второй Международный colloquium.* Москва 2002, 9–11.
- AKSĚNOV 2003 А В. С. Аксёнов: Сидяче поховання з аланського катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. *Археологічний літопис Лівобережної України.* № 2. Київ 2003, 95–102.
- AKSĚNOV 2004 В. С. Аксёнов: Об этнической неоднородности кремаций VIII-первой половины X вв. Подонцовья (по материалам Сухогомольшанского могильника салтовской культуры). In: *Хазарский альманах.* Том 3. Киев–Харьков 2004, 5–24.
- AKSĚNOV 2005 В. С. Аксёнов: Салтовские кремационный комплекс с конскими начальниками из бассейна Северского Донца. *Хазарский альманах.* Т. 4, Киев–Харьков.
- AKSĚNOV 2006 В. С. Аксёнов: Форпост Верхний Салтов. *Восточная Коллекция 25 (2006) 72–76.*
- AKSĚNOV 2008 В. С. Аксёнов: Новые захоронение с конём Нетайловского могильника (к вопросу о салтовско-мадьярских контактах) In: А. З. Винников (ред.): *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники Южно. Русских степей в эпоху раннего средневековья.* Воронеж 2008, 42–43.
- AKSĚNOV–HORUŽA 2008 В. С. Аксёнов – М. В. Хоружая: К вопросу о количестве катакомбных могильников с. Верхний Салтов. *Проблемы Археологии Восточной Европы.* Харьков 2008, 19–27.

- AKSĚNOV–KRYGANOV–MINEJEV 1996 В. С. Аксёнов – А. В. Крыганов – В. К. Михеев: Обряд погребения с конём у населения салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника). In: *Материалы I тис. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев 1996, 116–129.
- AKSĚNOV–MINEEV 2006 В. С. Аксёнов – В. К. Михеев: Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII–X вв. *Хазарский альманах* Том 5. Киев–Харьков 2006.
- AKSĚNOV–ТОРТИКА 2001 В. С. Аксёнов. – А. А. Тортика: Протоболгарские погребения Подонья и Придонецья VIII–X вв.: Проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации. In: *Стени Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк 2001, 191–218.
- ÂKUBOVSKIĬ 1946 А. Ю. Якубовский: О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX–X вв. Известия АН СССР, серия истории и философии (1946) Т.3:5. Москва 1946, 161–172.
- ALBEGOVA 2001 З. Х. Албегова: Палеосоциология аланской религии VII–IX. вв. РА 2001:2, 83–96.
- ALBEGOVA 2002 З. Х. Албегова: Миграция аланских племён в хазарское время по нартовским сказаниям осетин. *Хазары. Второй Международный коллоквиум. Тезисы*. Москва 2002, 11–14.
- ALBEGOVA 2006 Z. Albegova: Étude paléosociologique de la religion des Alains du VIIIe au Xe siècle d'après les amulettes de la civilisation Saltov-Mayatskoe. In: *Delestre, Xavier – Kazanski, Michel – Périn, Patrick (ed.): De l'âge du Fer au haut Moyen Âge: Archéologie funéraire, princes et élites guerrières*. Saint-Germain-en-Laye: Association Française d'Archéologie Mérovingienne 2006, 365–369.
- ALEKSEENKO 2005 Н. А. Алексеенко: Боспор в сфере интересов византийской администрации Таврики во второй половине X в. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизации и катастроф. Боспорские чтения. Вып. VI. Керчь 2005.
- ALEKSEEV 1962 В. П. Алексеев: Антропология Салтівського могильника. In: Матеріали з антропології України. Вип. 2. Київ (1962) 48–87.
- AMBROZ 1966 А.К. Амброз: *Фибулы юга европейской части СССР*. САИ Д1-30. Москва, 1966.

- AMBROZ 1971 А.К. Амброз: Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Ч. I-II. СА 1971:2, 96–123; СА 1971:3. 106–134.
- AMBROZ 1971 А.К. Амброз: Восточноевропейские и среднеазиатские степи V–первой половины VIII вв. In: *Степи Евразии в эпоху Средневековья. Серия. Археология СССР*. Москва (1981) 10–23.
- ANGELOVA–DONČEVA–PETKOVA 1991 С. Ангелова – Л. С. Дончева-Петкова: А. Плетнёва. На славяно–хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М. Наука 1989. 285 с. *Археология* 1991:3, 50–53.
- ARBMAN 1940 Н. Arbman: Birka I. Die Gräber. Tafel. Stockholm 1940.
- ARBMAN 1943 Н. Arbman: Birka I. Die Gräber. Text. Stockholm 1943.
- АРСИHOVCKИИ 1930 А. В. Арциховский: *Курганы вятичей*. Москва 1930.
- ARTAMONOV 1935 М. И. Артамонов: *Средневековые поселения на Нижнем Дону: По материалам Северо-Кавказской экспедиции*. ИГАИМК Вып. 131. Ленинград 1935.
- ARTAMONOV 1937 М. И. Артамонов: *Очерки древнейшей истории хазар*. Ленинград 1937.
- ARTAMONOV 1940 М. И. Артамонов: Саркел и некоторые другие укрепления в Северо-Западной Хазарии. СА (1940) 130–167.
- ARTAMONOV 1949 М. И. Артамонов: Новые раскопки Саркела – Белой Вежи. Вопросы истории 1949:10, 138–142.
- ARTAMONOV 1958 М. И. Артамонов: Саркел — Белая Вежа. In: МИА № 62, Москва (1958) 7–84.
- ARTAMONOV 1962 М. И. Артамонов: *История хазар*. Москва–Ленинград 1962.
- ARTAMONOV 2002 М. И. Артамонов: *История хазар*. Санкт-Петербург 2002.²
- ARTAMONOVA 1959 О. А. Артамонова: Могильник Саркела-Белой Вежи. In: Труды Волго-Донской экспедиции. ТП. 1959, 9–215.
- ATAVIN 1984 А. Г. Атавин: Некоторые особенности захоронения чучел коней в кочевнических погребениях X–XIV вв. СА 1984:1, 134–143.
- ATAVIN 1996 А. Г. Атавин: *Погребения VII – начала VIII вв из Восточного Приазовья. Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. Э*. Самара 1996.
- ATAVINE 2006 A. G Atavine: Les Petchénègues et les Torks des steppes russes d' après les données de l'archéologie funéraire. In: De l' Âge de fer au Haut Moyen Âge

- Archéologie funéraire, princes et élites guerrières. Saint-Germain-en-Laye 2006, 351–364.
- ATLAS TATARICA 2006 Татарика. Атлас. Казань–Москва–Санкт-Петербург, 2006.
- ÂZYKOV 1840 Д. И. Языков: Опыт истории хазаров. *Труды Российской Академии наук*. Санкт-Петербург 1840.
- B. NAGY–RÉVÉSZ 1986 B. Nagy K. – Révész L.: Egyedi típusú honfoglalás kori íj csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről. *Communicationes Archeologicae Hungariae* 1986, 123–137.
- BABENČIKOV 1958 В. П. Бабенчиков: Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень. История и археология средневекового Крыма. Москва 1958.
- BABENKO 1905 В. А. Бабенко: Древние Салтовские придонецкие окраины южной России. *Труды Археологического съезда XII*. Том 1 (1905) 434–464.
- BABENKO 1910 В. А. Бабенко: *Новые систематические исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника 1908 г.* Москва 1910.
- BABENKO 1914 В. А. Бабенко: Памятники хазарской культуры на юге России. *Труды Археологического съезда XV*. Москва 1914, Том 1.
- BAGALEJ 1905 Д. И. Багалей: Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии. *Труды Археологического съезда XII*. Москва 1905. Том 1.
- BAGAUTDINOV–BOGAČEV–ZUBOV 1998 Р. С. Багаутдинов – А. В. Богачёв – С. Э. Зубов: *Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья)*. Самара 1998.
- BAKAY 1978 Bakay K.: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. — Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung. *StudCom* 6 (1978).
- BARTOL'D 1929 В. В. Бартольд: *О письменности у хазар. Культура и письменность Востока*. Баку (1929) Кн IV.
- BARTOL'D 1940 В. В. Бартольд: Арабские известия о русах. *Советское востоковедение*. 1940:1, 5–50.
- BÁLINT 1969 Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. — Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit. *MFME* 1969-1 (1969) 107–114.

- BÁLINT 1972 Bálint, Ч.: Погребения с конями у венгров в IX–X вв. In: Амброз, А. К. – Эрдейи, И. (ред.): *Проблемы археологии и древней истории угров*. Москва 1972, 176–188, 304–330.
- BÁLINT 1975 Bálint Cs.: A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. — On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture. *Archaeologiai Értesítő* 112 (1975) 52–63.
- BÁLINT 1976 Bálint Cs.: A honfoglaláskor. In: Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. (szerk.): *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I:1*. Budapest 1976, 121–164.
- BÁLINT 1980 Bálint Cs.: A Kazár Kaganátus régészeti kutatása a Szovjetunióban. *Magyar Tudomány* (1980/5) 381–386.
- BÁLINT 1981 Bálint, Cs.: Some Archaeological Addenda to P. GOLDEN'S Khazars Studies. *Acta Orientalia ASH* 35 (1981) 397–412.
- BÁLINT 1989 Bálint, Cs.: 8.–10. Jahrhundert. In: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien–Köln 1989, 44–73.
- BÁLINT 1989a Ч. Балинт: Значение восточных аналогий в датировке находок эпохи обретения родины венграмы. In: *Материалы VI международного конгресса финно-угроведов*. Том 1. Москва 1989, 13–15.
- BÁLINT 1991 Bálint, Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest 1991.
- BÁLINT 1993 Bálint, Cs.: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: Hg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R.: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlegendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte. I*. Sigmaringen 1993, 195–273.
- BÁLINT 1994 Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Kovács L. (Szerk.): *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel* 1. Budapest 1994, 39–46.
- BÁLINT 1996 Bálint Cs.: A kora középkori kelet-európai steppe régészete és a 9–10. századi magyarok. *Magyar Tudomány* 1996, 937–951.
- BÁLINT 1999 Bálint Cs.: Zwischen Orient und Europa. Die „Steppenfixierung“ in der Frühmittelaetrarchäologie. In: Henning, J. (Hrg.): *Zwische Byzanz und Abendland. Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchäologie*. Frankfurt am Main 1999, 13–16.

- BÁLINT 2004 Bálint Cs.: A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. *Varia Archaeologica Hungarica 16a*. Budapest 2004.
- BÁLINT 2004a Bálint Cs.: Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szemszögéből. In: Erdei Gy. – Nagy B. (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Monumenta Historica Budapestiensia 16* (2004) 37–41.
- BÁLINT 2005 Bálint Cs.: Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában? In: Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest 2005, 37–56.
- BALOGH 2000 Balogh Cs.: Avar kori padmalyos sírok a Duna–Tisza közén. (Awarenzeitliche Nischengräber auf dem Donau–Theiß-Zwischenstromland). In: *A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája. HMRK 2*. Szerk.: Petercsák T. – Váradi A. Eger 2000, 111–124.
- BALOGH–HEIPL 2010 Balogh Cs. – Heipl M.: *Szarmata temetőrészlet Balástya, Sóspál-halom mellett. Új adatok a Dél-Alföld árokkeretes szarmata temetőihez és a rendellenes temetkezéseihez. — Sarmatisches Gräberfeldteilstück bei Balástya, Sóspál-halom. Neue ergebnisse zu sarmatischen, von einem Graben umgebenen Gräberfeldern, und zu irregulären Bestattungen der südlichen Tiefebene. MFMÉ–MonumArch 2* (2010) 149–167.
- BARANOV 1977b И. А. Баранов: Ранние болгары в Крыму. Локальный вариант салтово-маяцкой культуры. Автореф. дис. канд. ист. наук. К. 1977.
- BARANOV 1981 И. А. Баранов: Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма. *Плиска-Преслав 2* (1981) 57–71.
- BARANOV 1988 И. А. Баранов: Хазары и Херсонес в VIII в. //Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888–1988. Тез. докл. Севастополь 1988.
- BARANOV 1989 И. А. Баранов: Грунтовые могильники второй половины VII–X в. в Крыму. Проблеми на прабългарската история и култура. София 1989.
- BARANOV 1990 И. А. Баранов: *Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура)*. Киев 1990.

- BARANOV 1991 И. А. Баранов: Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи. *Проблеми на прабългарската история и култура*. Вып. 2. София 1991, 145–159.
- BARANOV 1993 И. А. Баранов: Административное устройство раннесредневекового Херсона. *МАИЭТ* Вып. III. Симферополь 1993.
- BARANOV–МАЙКО–DŽANOV 1991 И. А. Баранов – В. В. Майко – А. В. Джанов: Раскопки средневековой Сугдеи. In: *Археологические исследования в Крыму. 1994 год*. Симферополь 1997, 38–45.
- BARTHA 1968 Bartha A.: A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest 1968.
- BARTHA 1983 Bartha A.: Türk-ősmagyar etnogenetikai kérdések. In: Tókei 1983, 67–79.
- BARTHA 1987 Bartha A.: A magyar honalapítás. Budapest 1987.
- BAŠKIROV 1948 А. С. Башкиров: Антисейсизм древней архитектуры IV. Юг СССР. Калинин 1948.
- BELAVIN–IVANOV–KRYLASOVA 2009 А. М. Белавин – В. А. Иванов – Н. Б. Крыласова: Угры в Предуралья в древности и средние века. Ufa 2009.
- BELAVIN–KRYLASOVA 2011 А. М. Belavin – N. B. Krilaszo: Tarsolyemez Perm környékéről. — A pouch plate from the Perm area. *FolArch* 54 (2011) 243–256.
- BELECKIJ 1959 В. Д. Белецкий: Жилища Саркела-Белой Вежи. In: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. II. 1959, 40–134.
- BENDE-LŐRINCZY 1997 Bende L. – Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető. (Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert). *MFMÉ–StudArch* 3 (1997) 201–285.
- BENDE-LŐRINCZY-TÜRK 2002 – Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. (Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). *MFMÉ–StudArch* 8 (2002) 351–402.
- BENDE-LŐRINCZY-TÜRK 2007 Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A. A.: Újabb 10. századi temetők a Maros-torkolat Duna–Tisza-közi oldaláról. In: „legjobb, ha mindez nem merül feledésbe...” Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában. Szerk. Révész L. – Wolf M. Budapest (2007) *Opuscula Hungarica* VII. (megjelenés alatt).
- BENKŐ 1984 Benkő L.: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Levéd és Etelköz kapcsán. *Magyar Nyelv* 80 (1984) 389–419.

- BENKŐ 1993 Benkő, M.: Burial masks of mounted Nomadic peoples in the migration period (1st Millenium A. D.). *Acta Orientalia ASH* 46 (1992–1993) 1993, 113–131.
- BEREZOVEC 1962 Д. Т. Березовець: Раскопки в Верхнем Салтове в 1959–1960 гг. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР* 12 (1962) 18–22.
- BEREZOVEC 1970 Д. Т. Березовець: Про ім'я носіїв салтівської культури. *Археологія* 24 (1970) 59–74.
- BEREZOVEC 1975 Д. Т. Березовець: Салтівська культура. In: *Археологія Української РСР*. Том 3. Київ 1975, 421–435.
- BEZUGLOV–NAUMNEKO 1999 С. И. Безуглов – С. А. Науменко: Новые находки византийских и иранских импортов в степях Подонья. *Донская Археология* №1 (1999) 35–42.
- BEZUGLOV–NAUMENKO–ILÛKOV 2007 С. И. Безуглов – С. А. Науменко – Л. С. Ильюков: Раннесредневековый комплекс из Большой Орловки. Средневековые древности Дона материалы и исследования по археологии Дона. ред. Ю. К. Гугуев. Москва–Иерусалим 2007.
- BÍRÓ–LANGÓ–TÜRК 2009 А. Биро – П. Ланго – А. Тюрк.: Роговые накладки лука Карпатской котловины X–XI. вв. (10th–11th Centuries Antler Overlays of Bow from Carpathian Basin). In: *Стени Европы в эпоху средневековья*. Том 7. Донецк 2009, 407–441.
- BIRÛKOV 1959 Ю. П. Бирюков: Опыт металловедческого исследования фрагментов металлических изделий. МИА № 75. Москва 1959.
- BLIFEL'D 1977 Д. І. Блифельд: *Давньоруські пам'ятники Шестовиці*. Київ, 1977.
- BOBA 1967 Boba I.: *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century*. Wiesbaden 1967.
- BOGAČEV–ZUBOV 2003 Богачёв, А. В. – Zubov, С. Э.: Конь в погребальной практике праболгар среднего Поволжья. In: *Краеведческие записки*. Вып. 11 (2003) 33–55.
- BOGOSLOVSKAĀ–BOGOSLAVSKIJ 1992 И. Я. Богословская – О. В. Богословский: Исследование средневековых слоев Таманского городища. Археологические раскопки на Кубани в 1989–1990 годах. Ейск 1992.
- BOKIJ–PLETNĚVA 1988 Н. М. Бокий – С. А. Плетнёва: Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула. *Советская Археология* 1988:2, 99–115.

- BOLLÓK 2004 Bollók Á.: „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes”. Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok. *Századok*. 138. (2004) 349–380.
- BOLLÓK 2006 Bollók Á.: Lehetőségek a honfoglaló magyarság emlékanyagának művészeti értékelésében. (A karosi II/52-es sír készenléti íjtartó tegezének korongja.) (Möglichkeiten in der künstlerischen Wertung des landnahmezeitlichen Denkmaterials. [Die Scheibe des Bereitschafts-Bogenbehälters aus dem Grab II/52 von Karos.]) *Limes* 19 (2006/1) 62–84.
- BÓNA 1979 Bóna I.: Régészetünk és Kelet-Európa. *A Magyar Tudományos Akadémia II. (Filozófiai és Történettudományi) Osztályának Közleményei* 28 (1979) 39–48.
- BÓNA 2000 Bóna I.: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest 2000.
- BÓNA 2001 Bóna I.: Honfoglaló magyarok. In: Petercsák T. – Szabó J. J. (szerk.): *Tanulmányok Hevesről*. Heves 2001, 18–25.
- BOTALOV 2010 С. В. Боталов: *Тур-экспедиция в страну Южноуральская Магна-Югория*. Челябинск 2010.
- BOZSIK 2003 Bozsik K.: Szarmata-sírok a Kiskundorozsma-subasai 26/78. számú lelőhelyen. (Sarmatian Graves at Site 26/78. in Kiskundorozsma.). In: *Úton – Útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 97–106.
- BRATČENKO–ŠVECŮV 1984 С. Н. Братченко – М. Л. Швецов: Средневековый могильник у станции Багаевской. *СА* 1983:3.
- BRATHER 2004 S. Brather: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde–Ergänzungsbände* 42 (2004).
- BUBENOK 1997 О. Б. Бубенок: Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). Киев 1997.
- BURY 1912 J. B. Bury: *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (A. D. 862–867)*. London, 1912.
- BUŽILOVA 1995 А. П. Бужилова: Палеопатологическая характеристика населения Маяцкого археологического комплекса. *Российская археология* 1995:4, 68–76.
- BUŽILOVA–MEDNIKOVA 2002 А. П. Бужилова – М. Б. Медникова: Реконструкция хозяйственной деятельности палеопопуляции по данным антропологии.

- In: А. Д. Пряхин (ред.): *Новохарковский могильник эпохи Золотой Орды*. Воронеж 2002, 155–162.
- ŠNAIDZE 2005 В. Н. Чхаидзе: Протоболгары на Таманском полуострове? In: Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизации, катастроф. VI Боспорские чтения. Керчь 2005.
- ŠNAIDZE 2007 В. Н. Чхаидзе: Хазарская Таматарха (Культурный слой Таманского городища VII–X вв.). Автореф. дис. канд. ист. наук. Москва 2007.
- ŠNAIDZE 2008 В. Н. Чхаидзе: Таматарха. *Раннесредневековый город на Таманском полуострове*. Москва 2008.
- CHALIKOWA–CHALIKOW 1981 E. A. Chalikowa – A. H. Chalikow: Altungarn an der Kama und im Ural: das Gräberfeld von Bolschie Tigani. *RégFüz 2/21*. Budapest 1981.
- ČILINSKA 1973 Čilinska, Z.: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. *ArchSlov Catalogi Tom 5*, Bratislava 1973.
- ČUČUKALO 1927 G. I. Čučukalo: Čerepa iz Verhne-Saltovskogo mogil'nika. *Materialy po antropologii Ukrainy 2* (1927).
- CIRKIN 1984 А. В. Циркин: Древковое оружие мордвы и его хронология. *СА* 1984:1, 68–83.
- CZEGLÉDY 1943 Czeglédy K.: A magyarság Dél-Oroszországban. In: Ligeti 1943, 100–122.
- CZEGLÉDY 1985 Czeglédy K.: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest 1985.
- CSALLÁNY 1941 Csallány G.: Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. (Neuere Funde der ungarischen Landnahmezeit aus der Umgebung von Szentes.) *FolArch 3–4* (1941) 182–192.
- CSIRKE 2007 Csirke O.: Római kori halomsír Kora Árpád-kori, másodlagos temetkezései Kemenesszentpéteren. In: „Legjobb ha mindez nem merül feledésbe...” Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában. Budapest 2007. (megjelenés alatt)
- DEBEC 1948 Г. Ф. Дебец: Палеоантропология СССР. Москва 1948.
- DEÉR 1945 Deér J.: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok 79–80* (1945–1946) 3–20.
- DEGTĀR' 1984 А. К. Дегтярь Комплекс из погребения воина у с. Кочеток на Северском Донце. *СА* 1984:2.

- DEOPİK 1961 В. Б. Деопик: Классификация бус Юго-Восточной Европы VI–IX вв. *СА* 1961:3, 202–232.
- DEOPİK 1963 В. Б. Деопик: Хронология и классификация украшений VI–IX вв. (по материалам могильника северо-кавказских алан в Чми). *МИА* 114. Москва 1963.
- DIENES 1956 Dienes, I.: Un cimetièrre de hongrois conquérants à Bashalom. *Acta ArchHung* 7 (1956) 245–277.
- DIENES 1957 Dienes I.: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető (Kiss Lajos ásatása). *ArchÉrt* 84 (1957) 24–37.
- DIENES 1965 Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: *Orosháza története és néprajza*. Szerk.: Nagy I. Gy. Orosháza 1965, 136–174.
- DIENES 1966 Dienes I.: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. (Quelques enseignements tirés de l'harnachement des Hongrois conquérants.) *ArchÉrt* 93 (1966) 208–234.
- DIENES 1970 Dienes I.: *A honfoglalás kora*. Budapest 1970.
- DIENES 1972 Dienes I.: *A honfoglaló magyarok*. Budapest 1972.
- DIENES 1973 – Dienes I.: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest–Farkasrétről. (Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest–Farkasrét.) *FolArch* 24 (1973) 177–217.
- DMITRIEV 1979 А. В. Дмитриев: Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо. *КСИА* 158, Москва 1979.
- DMITRIEV 1982 А. В. Дмитриев: Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо. In: *Древности эпохи великого переселения народов*. Москва 1982.
- DMITRIEV 2003 А. В. Дмитриев: Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей веков. In: Борис А. Рыбаков (ред.): *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII. веков*. Москва 2003, 200–206.
- DOVŽENOK 1952 В. И. Довженок: К истории земледелия у восточных славян в тысячелетии н.э. и в эпоху Киевской Руси. In: *Материалы по истории земледелия СССР*. Москва 1952.
- DOVŽENOK 1961 В. И. Довженок: *Землеробство Давньої Русі*. Київ 1961.

- DUNLOP 1954 Dunlop, D. M.: The History of the Jewish Khazars. Princeton 1954.
- EFIMENKO–TRET’ĀKOV 1948 П.А Ефименко – П. Н. Третьяков: Древнерусские поселения на Дону. *МИА* 8 Москва 1948.
- EFIMOVA–KONDUKTOROVA 1995 С. Г. Ефимова – Т. С. Кондукторова: Население салтово-маяцкой культуры Восточной Европы по данным краниологии. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики* 4. Симферополь 1995, 562–583.
- EGLEVSKIJ–KUDLAJ 2001 А. В. Евглевский – Ю. В. Кудлай: *Культурный Комплекс Хазарского Времени На Р.Сухой Торец: Опыт Междисциплинарного Исследования*. In: Степи Европы В Эпоху Средневековья. Том 2. Донецк 2001, 378–379.
- EGOROV 1985 В. Л. Егоров: Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва 1985.
- ENUKOV 2009 В.В. Енуков: *Славяне до Рюриковичей*. Курск 2005.
- ERDÉLYI 1960 Erdélyi I.: A honfoglaló magyarság régészeti emlékéanyaga keleteurópai kapcsolatainak néhány kérdéséről. *ArchÉrt* 1960:2, 160–176.
- ERDÉLYI 1961 Erdélyi I.: Újabb adatok a tarsolylemezek elterjedéséhez Kelet-Európában. — Neuere Angaben zur Verbreitung des Taschenblechstils in Osteuropa. *ArchÉrt* 88 (1961) 95–100.
- ERDÉLYI 1961a Эрдели, И.: «Болбшая Венгрия». — «Magna Hungaria» Zur Frage der Aufenthaltes der Ungarn in Bashkirien. *Acta ArchHung* 13. (1961) 307–320
- ERDÉLYI 1970 Erdélyi I.: Klíma – sztyepp – népvándorlás. *Földrajzi Értesítő* 19:1 (1970) 87–93.
- ERDÉLYI 1977 Erdélyi I. (szerk.): Les anciens Hongrois et les voisine a l’Est. *Studia Archaeologica* VI. Budapest 1977.
- ERDÉLYI 1978 Erdélyi I.: A verebi honfoglalás kori sírlelet egyes tárgyainak Don menti analógiái. (Analogie de vestiges sépulcraux du Don avec ceux Vereb de l’époque de la conquête árpádienne.) *Alba Regia* 16 (1978) 287–292.
- ERDÉLYI 1983 Erdélyi I.: A Don-vidék ásatásainak lehetséges magyar vonatkozásai. *Forrás* 1983. július, 29–33.
- ERDÉLYI 1984 И. Эрдели: Венгри на Дону. In: С. А. Плетнёва (ред.): *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Москва 1984, 20–25.
- ERDÉLYI 2002 Erdélyi I.: A szaltovo-majackojei műveltség és a majackojei ásatások. In: *A magyar honfoglalás és előzményei*. Budapest 2002, 33–37.

- ERDÉLYI 2004 Erdélyi I.: *Őseink nyomában. A magyar őstörténet kutatása a XX. században.* Budapest 2004.
- ERDÉLYI 2008 Erdélyi I.: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei.* Budapest 2008.
- ERDÉLYI 2010 Erdélyi I.: *Fodor István: Őstörténet és honfoglalás című könyvéről.* (rec.) *Keletkutatás* 2010.
- ERDÉLYI–GUMILJOV 1969 Erdélyi I. – L. N. Gumiljov. A nomád világ egysége és sokrétűsége. *ArchÉrt* 1969. 54 – 60.
- FĚDOROV 1996 Г. С. Фёдоров: Некоторые вопросы осмысления хазарского этноса и хазарской культуры в Дагестане. In: *Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа. XIX Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа.* Москва 1996, 149–151.
- FĚDOROV-DAVIDOV 1966 Г. А. Фёдоров-Давыдов: *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники.* Москва 1966.
- FĚDOROV-DAVIDOV 1984 Г. А. Фёдоров-Давыдов: Погребения хазарского времени из урочища «Кривая Лука» в Нижнем Поволжье. In: *Проблемы археологии степей Евразии.* Кемерово 1984, 80–94.
- FEHÉR 1913 Fehér G.: Atelkuzu területe és neve. *Századok* 47 (1913) 577–590, 670–685.
- FEHÉR 1940 Fehér G.: A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. A bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok hatása a keleteurópai művelődés kialakulásában. Budapest 1940.
- FÉK 1962 Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: A Közép-Duna-Medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. (Ungarische Grabfunde im mittleren Donaubecken aus der Landnahme- und frühen Arpadenzeit. Fundkataster). *RégTan* 2. Budapest 1962.
- FETTICH 1931 Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. — Angaben zur Archäologie der ungarischen Landnahmezeit.) *ArchÉrt* 45 (1931) 48–96; 305–322.
- FETTICH 1933 Fettich N.: A levédiai magyarság a régészet megvilágításában. *Századok* 67 (1933) 250–276, 369–399.
- FETTICH 1937 Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművessége. (Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn.) *ArchHung* 21. Budapest 1937.

- FETTICH 1965 Fettich, N.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. *StudArch* 3, Budapest 1965.
- FLËROV 1976 В. С. Флëров: Лощëная керамика Саркела – Белой Вежи. *СА* 1976:2, 57–66.
- FLËROV 1981 В. С. Флëров: *Лощëная керамика салтово-маяцкой культуры*. Автореф. канд. ист. наук. Москва 1981.
- FLËROV 1981a В. С. Флëров: Распространение лощëной керамики по территории салтово маяцкой культуры. *Плиска–Преслав* 2 (1981) 170–181.
- FLËROV 1983 В. С. Флëров: О хронологии салтово-маяцкой культуры. In: *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа*. Ростов-на-Дону (1983) 103–109.
- FLËROV 1984 В. С. Флëров: Маяцкий могильник. In: *Маяцкое городище*. Москва 1984, 142–199.
- FLËROV 1984 В. С. Флëров: Маяцкий могильник. In: *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Москва 1984.
- FLËROV 1989 В. С. Флëров: Обряд обезвреживания погребëнных у праболгар. In: *Проблеми на прабългарската история и култура*. София 1989.
- FLËROV 1990 В. С. Флëров: Маяцкий могильник (раскопки 1979). In: *Маяцкий археологический комплекс*. Москва 1990, 140–191.
- FLËROV 1993 В. С. Флëров: *Погребальные обряды на севере Хазарского Каганата*. Волгоград 1993.
- FLËROV 1996 В. С. Флëров: *Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы*. Москва 1996.
- FLËROV 2001 В. С. Флëров: Лошенме миски, блюда, чаши, кубь.шки Хазарского каганата. *Боспорские исследования* 2001, 159–184.
- FLËROV 2007 В. С. Флëров: *Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в. до н.э. – IV в. н.э. и Восточной Европы в IV в. до н.э. – XIV в. н.э.* Москва 2007.
- FLËROV 2009 В. С. Флëров: Лепные горшки, котли и другие виды керамики как индикаторы салтово-маяцкой культуры. In: *Диалог городской и степной культур на евразийском пространстве*. Азов 2009, 476–484.
- FLËROVA 1996 В. Е. Флëрова: Домашние промыслы в Саркеле – Белой Веже (по материалам коллекций костяных изделий). In: *Культурь I Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. з.* Самара 1996, 277–313.

- FLËROVA 2001 В. Е. Флёрва: Хазарские курганы с ровиками: Центральная Азия или Восточная Европа? *РА* 2001:2, 71–82.
- FLËROVA 2001 В. Е. Флерова: Резная кость юго-востока Европы IX–XII веков: искусство и ремесло: По материалам Саркела-Белой Вежи из коллекции Гос. Эрмитажа. — *Carved Bone in the South-East in Europe of the 9th – 12th Centuries: Art and Trade*. Санкт-Петербург 2001.
- FLËROVA 2001a В. Е. Флёрва: Подкурганные погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии.// *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк 2001, 163–190.
- FLËROVA 2002 В. Е. Флёрва: Подкурганные погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк 2002, 163–190.
- FLËROVA 2002a В. Е. Флёрва: Проблемы исследования ямных и курганных могильников хазарского времени на Нижнем Дону. In: *Хазарский альманах* Том 1. Киев–Харьков 2002, 169–188.
- FLËROVA 2003 В. Е. Флёрва: A. Róna-Tas. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History. Budapest 1999. 556 p., ill. (рец.) *РА* 2003:1, 170–176.
- FLËROVA–FLËROV 1997 В. Е. Флёрва – В. С. Флёрв: Котлы с внутренними ушками: вопросы, вопросы. In: Хузин, Ф. Ш. (ред.) *Биляр и Волжская Булгария: изучение и охрана археологических памятников*. Казань 1997, 63–67.
- FLËROVA–FLËROV 2000 В. Е. Флёрва – В. С. Флёрв: Дагестанский вариант салтовомаяцкой культуры: правомерность выделения. *Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа*. Кисловодск 21 (2000) 137–141.
- FODOR 1969 Fodor I.: Sz. A. Pletnyeva: Ot kocsevij k gorodam. (Москва, izdátyelsztvo „Nauka”, 1967. MIA 142. 196 l.) A nomád szálláshelytől a városokig. *Századok* 1969, 135–138.
- FODOR 1973 Fodor I.: Honfoglalás kori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. (Über einige frühgeschichtliche Beziehungen unserer landnahmezeitlichen Archäologie.) *Folia Archaeologia* 24 (1973) 159–176.
- FODOR 1975 Fodor I.: *Verecke híres útján a magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest 1975.
- FODOR 1975a Fodor I.: Cserépüstjeink származása (Происхождение глиняных котлов в Венгрии). *Archaeológiai Értesítő* 102 (1975) 250–264.

- FODOR 1977 Fodor I.: Bolgár-török jövevényyszavaink és a régészet. In: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest 1977, 79–114.
- FODOR 1977a Fodor I.: *Altungarn, Bulgarotürken und Ostslaven in Südrussland (Archäologische Beiträge)*. Vorw. Szádeczky-Kardoss, S. Szeged 1977.
- FODOR 1980 Fodor I.: Őstörténet és régészet. *Magyar Tudomány* 1980:5, 346–351.
- FODOR 1980a И. Фодор: К вопросу об этнической интерпретации Большеитиганского могильника. In: *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum*. P. II. Budapest 1980.
- FODOR 1980b Fodor I.: Fodor I.: Honfoglalás kori korongjaink származásáról. A verseci és tizzasülyi korong. — Zum Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit. Die Scheiben von Versec und Tizzasüly. *FoliaArch* 31 (1980) 189–219.
- FODOR 1981 Fodor I.: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján) (Verbindungen der Ungarn mit dem Baltikum und Skandinavien zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert [Aufgrund der Bodenfunde]). *Szolnok Megyei Múzeum Évkönyve* 1981, 85–89.
- FODOR 1985 Fodor I.: Honfoglalás kori temető Sándorfalván. (Előzetes közlemény) (Landnahmezeitliches Gräberfeld zu Sándorfalva. Vorbericht.) *Acta AntArch Suppl* 5 (1985) 17–33.
- FODOR 1992 Fodor I.: A magyarság születése. Budapest 1992.
- FODOR 1994 Fodor I.: Leletek Magna Hungáriától Etelkőzig. In: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1*. Budapest 1994, 47–65.
- FODOR 2005 Fodor I.: Fazekasság. In: Szulovszky J. (szerk.): *A magyar kézművesipar története*. Budapest 2005, 76–78.
- FODOR 2006 Fodor I.: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. (Archäologie als historische Wissenschaft. Am Beispiel der ungarischen Urgeschichte.) *Archaeológiai Értesítő* 131 (2006) 89–114.
- FODOR 2006a Fodor I.: A magyar gazdálkodás változásai a 10. században. (Die Veränderungen der ungarischen Wirtschaft im 10. Jahrhundert.) In: Fodor I. – Szatmári I. (szerk.): *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére*. Budapest–Békéscsaba 2006, 13–33.

- FODOR 2009 Fodor I.: *Őstörténet és honfoglalás. Magyarország Története 1.* Budapest 2009.
- FONÁKOVA 1986 Н. А. Фоякова: Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII–IX вв. *СА* 1986:3, 36–47.
- FONÁKOVA 2010 Н. А. Фоякова (Чувилло): *Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII–X вв. по материалам художественной металлообработки.* Казань 2010.
- FRONDŽULO 1968 М. А. Фронджуло: Раскопки средневекового поселения на окраине с. Планерское. Археологические исследования средневекового Крыма. Киев 1968.
- FRONDŽULO 1968а М. А. Фронджуло: О раннесредневековом ремесленном производстве в юго-восточном Крыму. Археологические исследования средневекового Крыма. Киев 1968.
- FRONDŽULO 1974 М. А. Фронджуло: Раскопки в Судаке. In: *Феодальная Таврика.* Киев 1974.
- FRONDŽULO 1975 М. А. Фронджуло: Пам'ятки Південно-Східного Криму. In: *Археолопя УРСР.* Киев 1975.
- GADLO 1968 А. В. Гадло: Раннесредневековое селище на берегу Керченского пролива. *КСИА* Вып. 113 (1968).
- GADLO 1969 А. В. Гадло: Раскопки раннесредневекового селища у деревни Героевка. *СА* 1969:1.
- GADLO 1971 А. В. Гадло: Этнографическая характеристика перехода кочевников к оседлости (по материалам Восточно-Крымской степи и предгорий VIII–IX веков). In: *Этнография народов СССР.* Ленинград 1971, 61–75.
- GADLO 1979 А. В. Гадло: *Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.* Ленинград 1979.
- GADLO 1980 А. В. Гадло: К истории Восточной Таврики VIII–X вв. Античные традиции и византийские реалии. Свердловск 1980.
- GADLO 1984 А. В. Гадло: Северный Кавказ в 4–10 вв. (проблемы этнической истории). *Автореф.... дис докт. ист. наук.* Москва 1984.
- GADLO 1991 А. В. Гадло: Византийские свидетельства о Зихской епархии как источник по истории Северо-Восточного Причерноморья. In: *Из истории Византии и византиноведения.* Ленинград, 1991.

- GADLO 1994 A. В. Гадло: Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв. Санкт-Петербург 1994.
- GAJDUKEVIČ 1952 В. Ф. Гайдукевич: Раскопки Тиритаки в 1935–1940 гг. МИА № 25. Москва 1952
- GALKINA 2001 Е. С. Галкина: Русский каганат и салтово-маяцкая археологическая культура. *Автореф... канд. ист. наук.* Москва 2001.
- GALLINA 2000 Gallina Zs.: A honfoglalás kori köznép temetője Homokmégyen. Kiállításvezető. Kalocsai Múzeumi Kiskönyvtár 6. Szerk: Romsics I. Kalocsa 2000.
- GALLINA–HAJDRIK 1998 Gallina Zs. – Hajdrik G.: 10–11. századi temetőrészlet Homokmégy-Székesen. (Der Friedhof des gemeinen Volkes aus dem 10–11. Jh. in Homokmégy-Székes). *Cumania* 15 (1998) 133–178.
- GARÁDY 1936 Garády S.: Az Óbuda-Csúcshegyi-dűlőben a 20.841/2 hrsz. telken kiásott két honfoglaláskori sír. *TBM IV.* Budapest 1936, 30–33.
- GARUSTOVIČ–IVANOV 2001 Г. Н. Гарустович – В. А. Иванов: *Огузы и печенеги в евразийских степях.* Уфа 2001.
- GAVRITUHIN 2005 И. О. Гавритухин: Хронология эпохи становления Хазарского каганата (Элементы ременной гарнитуры). In: *Хазары. Материалы II. Международного colloquiuma.* Москва 2005, 378–426.
- GAVRITUHIN–OBLOMSKIY 1996 И. О. Гавритухин – А.М. Обломский: Гапоновский клад и его культурно-хронологический контекст. Москва 1996.
- GENING 1962 В. Ф. Генинг: *Археологические памятники у с. Рождественно.* Казань, 1962.
- GENING 1963 В. Ф. Генинг: *Мыдланьшай - Удмуртский Могильник VIII–IX Вв.* ВАУ 1963, 69–107.
- GENING 1977 В. Ф. Генинг: Проблема происхождения венгров. *СА* 1977:1, 317–321.
- GENING–GOLDINA 1970 В. Ф. Генинг – Р. Д. Голдина: Позднеломоватовские могильники в Коми Пермском округе. In: *Памятники ломоватовской культуры. Вопросы археологии Урала* 9. Свердловск 1970, 30–57.
- GENING–HALIKOV 1964 В. Ф. Генинг – А. Х. Халиков: *Ранние болгары на Волге.* (Больше-Тарханский могильник). Москва 1964.
- GLATZ 1996 Magyarország története térképeken elbeszélve 1–4. Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: Galtz F. Budapest 1996.

- GMYRÂ 2002 Л. Гмуря: Хазары на Кавказе. In: Булат Хамидуллин (ред.): *История Татар I*. Казань 2002, 277–295.
- GOLB–PRISAK 1997 Н. Голб – О. Прицак: Хазаро-еврейские документы X века. Иерусалим 1997.
- GOLDEN 1980 P. B. Golden: *Khazar Studies. A Historico-Philo-logical Inquiry into the Origins of the Khazars. I–II*. Budapest 1980.
- GOLENKO 1994 В. К. Голенко: Работы Южнобоспорской археологической экспедиции In: *Археологические исследования в Крыму*. 1993 год. Симферополь 1994.
- GOLENKO–DŽANOV 2002 В. К. Голенко – А. В. Джанов: Раннесредневековое поселение на южном склоне г. Опук. In: *Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси -Украины*. Мат. науч. конф. Киев–Судак 2002.
- GOLUBOVSKIJ 1889 П. В. Голубовский: Болгары и хазары – восточные соседи Руси при Владимире Святом. *Киевская старина*. 1889. Т. 22. 26–66.
- GOMBOCZ 1912 Gombocz Z.: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoire de la Société Finno-Ougrienne XXX. Helsinki 1912.
- GORODCOV 1905 В. А. Городцов: Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г. *Труды Археологического съезда XII*. Том 1. 1905, 174–225.
- GORODCOV 1910 В. А. Городцов: Бытовая археология. Москва 1910.
- ГОТ'Е 1927 Ю. В. Готье: Кто были обитатели Вернего Салтова? *Известия Государственной академии истории материальной культуры* 5 (1927) 65–80.
- ГОТ'Е 1930 Ю. В. Готье: *Железный век в Восточной Европе*. Москва–Ленинград 1930.
- GREN 1905 А. И. Грен: Отчет о командировке для раскопок и археологического исследования Хазарского каганата в Хасавюртовском округе Терской области. *Известия Археологической комиссии*. Вып.16. Прибавление. Санкт-Петербург 1905, 137–140;
- GRIGOR'EVA 1830 В. В. Григорьева: Об образе правления у хазаров. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1834 август.
- GRUŠEVSKIJ 1913 М. С. Грушевский: *История Украины – Руси*. Киев, 1913. Т. 1. 226–232.
- GUMIL'EV 1966 Л.Н. Гумилев: *Открытие Хазарии*. Москва 1966.

- GYÖRFFY 1959 Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára.* Budapest 1959.
- GYÖRFFY 1971 Györffy Gy.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 14 (1971) 281–288.
- GYÖRFFY 1984 Györffy Gy.: Levedia és Etelköz kérdéséhez. *MNy* 80 (1984) 385–389.
- GYÖRFFY 1986 Györffy Gy.: *Julianus barát és napkelet felfedezése.* Budapest, 1986.
- GYÖRFFY 1993 Györffy Gy.: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések - új válaszok.* Budapest 1993.
- HAJNRH 1995 А. Хайнрих: Раннесредневековым катакомбным могильникам из селений Чми и Кобан. In: *Аланы: история и культура. Владикавказ* 1995.
- HALASI KUN 1943 Halasi-Kun T.: A magyarság kaukázusi története. In: *A magyarság őstörténete.* Ligeti L. (szerk.). Budapest 1943, 71–99.
- HALIKOV 1984 А. Х. Халиков: Культура древних венгров в Приуралье и Подунавье. In: *Interaktionen der Mitteleuropäischen Slawen und Anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert.* Nitra 1984.
- HALIKOV 1985 А. Х. Халиков: Венгры, болгары и буртасы в Среднем Поволжье и Приуралье In: *Урало-алтаистика. Археология, Этнография. Язык.* Новосибирск 1985.
- HALIKOVA 1971 Е. А. Халикова: Погребальный обряд Танкеевского могильника.// *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья.* Казань 1971, 64–93.
- HALIKOVA 1973 Е. А. Halikova: Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 3 (1973) 21–33.
- HALIKOVA 1975 Е. А. Халикова: Magna Hungaria. *Вопросы истории* № 7. 1975.
- HALIKOVA 1976 Е. А. Halikova: Ósmagyar temető a Káma mentén, Magna Hungaria kérdéséhez. *ArchÉrt* 103 (1976) 53–78.
- HALIKOVA 1976 Е. А. Халикова: Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и При-уралья. *Советская археология* №3, 1976.
- HALIKOVA 1978 Е. А. Халикова: Ещё раз о проблеме происхождения, венгров. *Советская археология* 1978, №4.
- HALIKOVA 1986 Е. А. Халикова: Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X–начала XIII в. Казань 1986.

- HANULIAK 1994 M. Hanuliak: Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia. (Archeologicko-historické vyhodnotenie). *MatArch Slovaca*. Nitra 1994.
- HARHOIU 1994 R. Harhoiu: La Romania all'epoca degli Ostrogoti. In: *I Goti*. Milano 1994. 154–163.
- HARHOIU 1998 R. Harhoiu: Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien. Bucureşti 1998.
- HARMATTA 1984 Harmatta J.: Lebedia és Atelkuzu. *MNy* 80 (1984) 419–431.
- HKÍF 1995 *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gy. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.
- ХЛЕБНИКОВА 1984 Т.А. Хлебникова: *Керамика Волжской Болгарии*. Москва 1984.
- HUDÁKOV 1981 Ю.С. Худяков: Вооружение кочевников приалтайских степей в IX–X вв. In: *Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии*. Новосибирск 1981.
- HUDÁKOV 1984 Ю.С. Худяков: Вооружение древних тюрок Центральной Азии In: *Проблемы археологии степей Евразии*. Кемерово 1984.
- HUDÁKOV 1986 Ю.С. Худяков: *Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии*. Новосибирск 1986.
- ILŪKOV–KOSĀNENKO 2007 Л. С. Ильюков – В. М. Косяненко: Раннесредневековый комплекс из Большой Орловки. In: Ю. К. Гугуев (ред.): *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона*. Вып. 2. Москва–Иерусалим 2007, 85–113.
- ISTVÁNOVITS 2003 Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékménye*. (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz.) Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.
- IVANOV 1951 П. Иванов: Об одной ошибочной концепции. *Правда* 1951. 25. декабря.
- IVANOV 1952 П. И. Иванов: *Крюковско-Кужовский могильник*. Моршанск 1952.
- IVANOV 1999 В. А. Иванов: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа 1999.
- IVANOV 1999a А. А. Иванов: Подкурганные конструкции в погребальном обряде кочевников хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. // *Археология Волго-Уральского региона в эпоху раннего железного века и средневековья*. Волгоград 1999, 213–226.
- IVANOV 2000 А. А. Иванов: Раннесредневековые подкурганные кочевнические захоронения второй половины VII – первой половины IX вв. Нижнего

- Дона и Волго-Донского междуречья. *Автореф... канд. ист. наук.* Волгоград 2000.
- IVANOV 2000A А. А. Иванов: Находки поясных наборов из курганов хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма)*. Том 2. Самара 2001, 118–131
- IVANOV 2000B А. А. Иванов: К вопросу об этнокультурной характеристике захоронений в “курганах с ровиками” Нижнего Дона и Волжско-Донского междуречья. In: *Хазары*. Москва 2002, 36–38.
- IVANOV–КОРЬЛОВ–НАУМЕНКО 2000 А. А. Иванов – В. П. Копылов – С. А. Науменко: Поясные наборы из курганов хазарского времени междуречья Дона и Сала. *Донская археология* 2000:1, 81–90.
- JENKINS 1962 R. J. H. Jenkins (ed.): Constantine Porphirogenitus: De admimstrando imperio. vol. II. Commentary. London 1962.
- JÓSA 1914 Jósa A.: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. I. ArchÉrt 34 (1914) 169–184.
- JUHÁSZ 2004 Juhász I.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-téglagyár, FO 68. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 7, Budapest 2004.
- KAMINSKIJ 1982 В. Н. Каминский: О конструкции лука и стрел северокавказских аланов. *КСИА* 170 (1982) 48–51.
- KARAMZIN 1989 Н. М. Карамзин: *История Государства Российского*. Москва 1989. Т. 1.
- KATALÓGUS 1996 A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. Budapest 1996.
- KAZAKOV 1971 Е. П. Казаков: Погребальный инвентарь Танкеевского могильника In: *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Археология и этнография Татарии*. Вып. 1 Казань, 94–155
- KAZAKOV 1984 Е. П. Казаков: Культе конья в средневековых памятниках Евразии. In: *Западная Сибирь в эпоху средневековья*. Ред.: Л. А. Чиндина. Томск 1984, 99–110.
- KAZAKOV 2007 Е. П. Казаков: *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв. проблемы взаимодействия*. Казань 2007.
- KHALIKOVA–KAZAKOV 1977 Е. А. Khalikova – Е. Р. Kazakov: Le cimetière de Tankeevka. In: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines a L'Est*. Publ.: István Erdélyi. *Studia Archaeologica* 6 (1977) 21–221.

- KHALIKOVA–KAZAKOV 1978. E. A. Khalikova – E. P. Kazakov: Le cimetière de Tankeevka. In: Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est. Red.: Erdélyi, I. Budapest 1978.
- KHAMAYKO 2009 N. Khamayko: Nomad contribution to the Old Russian culture of 10th century A.D. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Miskolc 2009, 13–14.
- KIRÁLY 1974 Király P.: A magyarok említése a Konstantin-legendában. *Magyar Nyelv* 70 (1974) 1–11, 157–173, 269–285.
- KIRPIČNIKOV 1966 А. Н. Кирпичников: *Древнерусское оружие. Вып.2. Копья. Сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв.* ASSSR E1–36 (1966).
- KIRPIČNIKOV 1971 А. Н. Кирпичников: *Древнерусское оружие. Выпуск 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.* Ленинград 1971.
- KIRPIČNIKOV 1973 А. Н. Кирпичников: *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. (Harnachement du cavalier et de la monture en Russie aux IX–XIII siècles.)* ASSSR E1–36 (1973).
- KISS 1963 Kiss A.: *Az avarkori lovas-temetkezés szokásának vizsgálata. — Über das Brauchtum der awarenzeitlichen Reiterbestattungen.* JPMÉ 1962 (1963) 153–162.
- KLĀŠTORŇIJ 1964 Кляшторный С. Г.: *Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии.* Москва 1964.
- KLEJN–RAEV–SEMĚNOV 1972 Л. С. Клейн – Б. С. Раев – А. И. Семёнов – А. В. Субботин: Катакомба скифского времени и салтовский курган на Нижнем Дону. *Археологические открытия 1971.* Москва 1972, 133–134.
- KLŪČEVSKIJ 1987 В. О. Ключевский: *Курс русской истории. Часть 1. Сочинения в 9-ти томах.* Москва 1987.
- KMOSKÓ 1997 Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom 1/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Szerk.: Zimonyi I.* Budapest 1997.
- KOBYLINA 1963 М. М. Кобылина: *Раскопки Центральной части Фанагории.* КСИА. 95. Москва 1963.
- KOBYLINA 1978 М. М. Кобылина: Разрушения гуннов в Фанагории In: *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.* Москва 1978.
- KOKOVCOV 1913 П. К. Коковцов: Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X в. *ЖМНП.* 1913 Ноябрь. 150–172.

- КОКОВЦОВ 1932 П. К. Коковцов: *Еврейско-хазарская переписка в X веке*. Ленинград 1932.
- KOLČIN 1959 Б.А. Колчин: Железодобывающее ремесло Новгорода Великого. МИА. 65. Москва 1959, 7–119.
- KOLODA 1996 В. В. Колода: Исследования в Верхнем Салтове в 1996 году. *Восточноевропейский археологический журнал* 2001:5
- KOLODA 1997 В. В. Колода: Чернометаллургические центры степного населения салтовской культуры. In: *Зжаселення півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку*. Тез. доповідей Міжнародної конф. Херсон 1997, 26–30.
- KOLODA 1998 В. В. Колода: Исследования 1977 г. в Верхнем Салтове. *ABY 1997–1998 pp.* Киев 1998, 22–23.
- KOLODA 1998A В. В. Колода: Дослідження 1998 р. у с. Верхній Салтів на Харківщині. *ABY 1997–1998 pp.* Киев 1998, 81–82.
- KOLODA 1998B В. В. Колода: Слов'янське житло на Верхньому Салтові In: *Збірник наукових праць: історичні науки. Науковий вісник ХДПУ*. Харків 1999. Вип. 2- 15–20.
- KOLDA 1999 В. В. Колода: Некоторые итоги археологических исследований Мохначанского городища In: *Християнські старожитності Лівобережної України*. Полтава 1999, (40–45).
- KOLODA 2000 В. В. Колода: Новые исследования катакомбных погребений близ села Верхний Салтов. *Восточноевропейский археологический журнал* 2000:3–4.
- KOLODA 2001 В. В. Колода: Салтовское гончарное производство (по материалам ремесленного центра в урочище Роганина). *Восточноевропейский археологический журнал* 2001:2.
- KOLODA 2001A В. В. Колода: Работы на Мохначанском городище в 2000 г. In: *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 pp.* Киев 2001. 129–131.
- КОМАР 1999 А. В. Комар: Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*. Київ 1999:2, 111–136.
- КОМАР 1999A О. В. Комар: Коментарі до статті: Тахтай А.К. Погребальный комплекс хазарской эпохи из окрестности г. Чистяково Сталинской области. *Vita Antiqua*. Київ 1999:2, 160–169.

- КОМАР 1999В А. В. Комар: Горизонт Столбище – Старокорсунская и некоторые проблемы возникновения салтовской культуры. *Finno-Ugrica* 1. (4) Казань 2000, 42–66.
- КОМАР 2001 А. В. Комар: К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности Шиловских курганов. In: *Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 2. Хазарское время.* Донецк: 2001. 11–44.
- КОМАР 2002 А. В. Комар: К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности шиловских курганов. In: *Степи Европы в эпоху средневековья. Том 2.* Донецк 2002, 11–45.
- КОМАР 2004 А. В. Комар: Салтовская и “салтоидная” культуры в Поднепровье. In: *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре 3–4.* Київ–Судак 2004, 87–91.
- КОМАР 2005 А. В. Комар: Погребение начала VIII. в. у села Октябрьское в Северо-Восточном Приазовье. In: *Степи Европы в эпоху средневековья. Том 5. Хазарское время.* Донецк 2005, 399–402.
- КОМАР 2006 А. В. Комар: Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. In: *Степи Европы в эпоху средневековья. Том 5.* Донецк 2006, 7–244.
- КОМАР 2008 А. В. Комар: Древние венгры. In: *Евразиядагы турк мурасы – Тюркское наследие Евразии VI–VIII. вв.* Астана 2008, 214–216.
- КОМАР 2008А А. В. Комар: К вопросу о процедуре обряда „обезвреживания покойников” в Нетайлоском могильнике. In: А. З. Винников (ред.): *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники Южно- Русских степей в эпоху раннего средневековья.* Воронеж 2008, 45–46.
- КОМАР 2009 О. V. Комар: Ancient Hungarians of Etelkoz (archaeological evidence). In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts.* Miskolc 2009, 15–16.
- КОМАР–KUBYŠEV–ORLOV 2005 А. В. Комар – А. И. Кубышев – Р. С. Орлов: Погребения кочевников VI–VII вв. из Северо-Западного Приазовья. (Nomad burials of VI–VII. c. from North-West Azov reaches). In: *Степи Европы в эпоху средневековья Том 5.* Донецк 2006, 245–347.
- КОМАР–PIORO 1999 О. В. Комар – В. І. Піоро: Кургани хозарського часу на Луганщині. *Vita Antiqua.* Київ 1999:2, 150–159.

- KOMAR–SUHOVOKOV 2000 А. В. Комар – О. В. Сухобоков: Вооружение и военное дело Хазарского каганата *Восточноевропейский археологический журнал* 2000:3–4.
- KONDUKTOROVA 1980 Т. С. Кондукторова: Антропологическая характеристика племён лесостепного (аланского) варианта салтово-маяцкой культуры. In: Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. Москва 1980, 95–96.
- KONDUKTOROVA 1984 Т. С. Кондукторова: Палеоантропологические материалы из маяцкого могильника. In: Маяцкое городище. Москва 1984.
- KONDUKTOROVA 1991 Т. С. Кондукторова: Приложение I. In: VINNIKOV–AFANAS'EV 1991, 165–171
- KONDUKTOROVA–SEGEDA 1990 Т. С. Кондукторова – С. П. Сегеда: Краинологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитриевское. In: Вопросы антропологии 84. Москва 1990.
- KOPERSKI 1996 А. Koperski: Przemysł. In: Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M.: A honfoglaló magyarság. (Kiállítási katalógus) Budapest 1996, 439–448.
- KOPYLOV–IVANOV 2007 В. П. Копылов – А. А. Иванов: Погребение знатного воина хазарского времени. In: Ю. К. Гугуев (ред.): *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона*. Вып. 2. Москва–Иерусалим 2007, 119–153.
- KOPYL–TATARINOV 1990 А. Г. Копыл – С. И. Татаринов: Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгар Среднедонечья. In: *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань 1990, 52–71.
- KORNUZINA 1950 Г.Ф. Корзухина: Из истории древнерусского оружия XI в. *СА* Т. 13. 1950.
- KORNUZINA 1996 Г.Ф. Корзухина: Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. *МАИЭТ* 5. Симферополь 1996.
- KOROV 2009 Д. С. Коробов: К вопросу о расселении аланских племён Северного Кавказа по данным археологии и письменным источникам. *Российская археология* 2009:1, 64–76.
- KOVÁCS 1981 Kovács, L.: Вооружение венгров обретателей родины: сабли, боевые топоры, копья. — Die Waffen der landnehmenden Ungarn: Säbel, Kampfäxte, Lanzen. *MittArchInst* 10/11. (1980–1981) 1981, 243–255.

- KOVÁCS 1984 Kovács L.: A Hajdúböszörmény-Erdős tanyai honfoglaló magyar sírlelet. Adatok az avar és a honfoglalás kori szaluk elterjedéséhez (Der landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős tanya. Angaben zur Verbreitung der Hohlbeile in der Awaren- und Landnahmezeit). *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 5 (1984) 19–54.
- KOVÁCS 1995 Kovács L.: Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban. (A rádiótelepi honfoglalás kori A. sír és kardja). (Ein vornehmer Krieger in einem Grab von Székesfehérvár. (Der landnahmezeitliche Grab A von Székesfehérvár-Rádiótelep und sein Schwert)). In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta L. Szeged 1995, 291–308.
- KOVÁCS 2008 Kovács, L.: *Vulvae, Eyes, Snake Heads. Archaeological Finds of Cowrie Amulets. With malacological identifications by Gyula Radócz.* BAR International Series 1846. Oxford 2008.
- KOVALEVSKAÂ 1972 В. Б. Ковалевская: Башкирия й евразийские степи IV–IX вв. (по материалам поясных наборов). In: Проблема археологии й древней истории угров. Москва 1972.
- KOVALEVSKAÂ 1979 В. Б. Ковалевская: *Поясные наборы Евразии IV–IX вв.* Пряжки. САИ Е1-2. Москва 1979.
- KOVALEVSKAÂ 1981 В. Б. Ковалевская: Северокавказские древности. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья.* Москва 1981.
- KOVALEVSKAÂ 1983 В. Б. Ковалевская: Антропоморфные амулеты IV–IX. вв. на Северным Кавказе. *КСИА* 176. Москва 1983.
- KOVALEVSKAÂ 1987 В. Б. Ковалевская: *Центральное Предкавказье и древности и ранним средневековье (Кавказкий субстрат и передвижение ираноязычных времён).* Дисс. на соиск. степ. д.и.н. Москва 1987.
- KOVALEVSKAÂ 1996 В. Б. Ковалевская: Проблема математической обработки археологического материала VI–IX вв. (по материалам Кавказа). In: *Культуру Евразийских степей второй половины тысячелетия н. з.* Самара, 1996.
- KOVALEVSKAÂ 2000 В. Б. Ковалевская: Компьютерная обработка массого археологического материала из раинесредневековых памятников Евразии. Москва 2000.

- KOVALEVSKAĀ–ALBEGOVA–P’ĀNKOV–JEVSŪKOV 2006 В. Б. Ковалевская – З. Х. Албегова – А. В. Пьянков – А. Н. Евсюков: Компьютерное картографирование массовых типов раннесредневековых металлических зеркал с центральной петелькой. *Археология и геоинформатика* (CD-ROM) Вып. 3. Москва 2006.
- KOVALEVSKIJ 1956 А. П. Ковалевский: Книга Ахмеда Ибн-Фадлана и его путешествии на Волгу в 921–922. гг. Статьи, переводы и комментарии. Харьков 1956.
- KŐHEGYI 1971 Kőhegyi M.: Előzetes jelentés a Madaras-Halmok későszarmata hunkori temetőjének ásatásáról. *ArchÉrt* 98 (1971) 210–216.
- KÖLTŐ 2001 Költő L.: Előzetes beszámoló az első Somogy megyei avar kori padmalyos sírokról. In: „Együtt a Kárpát-medencében” A népvándorlaskor fiatal kutatóinak VII. összejövedele. Pécs 1996. szeptember 27–29. Szerk.: Kiss M. – Lengvári I. Pécs 1996, 93–118.
- KRALOVÁNSZKY 1965 Kralovánszky A.: Velence község történetéhez. (Zur Geschichte der Dorfgemeinde Velence). *Alba Regia* 4–5 (1963–1964) 1965, 226–232.
- KRASIL’NIKOV 1976 К. И. Красильников: Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры. *СА* 1976:3, 167–178.
- KRASIL’NIKOV 1979 К. И. Красильников: Изделия из кости салтовской культуры *СА* 1979:2, 77–91.
- KRASIL’NIKOV 1980 К. И. Красильников: *Населения Среднедонечья в VIII–X веке*. Авт. реф. дисс. канд. ист. наук. Москва 1980.
- KRASIL’NIKOV 1980a К. И. Красильников: Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце. *КСИА* 160 (1980) 60–69.
- KRASIL’NIKOV 1981 К. И. Красильников: Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья. *СА* 1981:4. 110–125.
- KRASIL’NIKOV 1990 К. И. Красильников: О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонечья. In: *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань 1990, 28–44.
- KRASIL’NIKOV 1999 К. И. Красильников: Кухонна кераміка та керамічні вироби спеціального призначення салтово-маяцької культури Середньодонеччя. *Vita Antiqua* 1999:2.

- KRASIL'NIKOV 2008 К. И. Красильников: Элементы этнокультур Евразии в среде населения степного Подонцовья в хазарское время. In: Анатолий З. Винников (ред.): *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники Южно-Русских степей в эпоху раннего средневековья*. Воронеж 2008, 47–48.
- KRASIL'NIKOVA 2005 Л. И. Красильникова: Конструктивные признаки жилых построек и их типология на поселениях степного среднедонечья VIII–нач. X в. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 4. Донецк 2005.
- KRASIL'NIKOV–KRASIL'NIKOVA 2005 К. И. Красильников – Л. И. Красильникова: Могильник у с. Лысогоровка — новый источник по этноистории степей Подонцовья раннего средневековья. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 4. Донецк 2005, 187–244.
- KRAVČENKO 2005 Э. Е. Кравченко: Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 4. Донецк 2005, 153–186.
- KRAVČENKO 2010 Э. Е. Кравченко: Два археологических комплекса в среднем течении Северского Донца (сравнительная характеристика). Казань 2009, 136–143.
- KRAVČENKO–DAVYDENKO 2002 Э. Е. Кравченко – В. В. Давыденко: Сидоровское городище. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк 2002, 233–302.
- KRAVČENKO–GUSEV–DAVYDENKO 1998 Э. Е. Кравченко. – О. А. Гусев – В. В. Давыденко: Ранние мусульмане в среднем течении Северского Донца (по археологическим данным). *Археологический альманах*. 7 (1998) 113–140.
- KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2000 Э. Е. Кравченко – А. В. Шамрай: Погребальные комплексы хазарского времени с баклагами с территории Донецкой области. *Донская археология* 2000:3–4, 70–82.
- KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2005 Э. Е. Кравченко – А. В. Шамрай: Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 4. Донецк 2005, 153–186.
- KRISTÓ 1980 Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980.

- KRISTÓ 1996 Kristó Gy.: *Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok*. Budapest 1996.
- KROPOTKIN 1958 В. В. Кропоткин: Из истории средневекового Крыма. СА 1958.
- KROPOTKIN 1961 В. В. Кропоткин: Клады римских монет на территории СССР ИСАИ. Вып. Г4-14. (1961).
- KROPOTKIN 1967 В. В. Кропоткин: *Клады византийских монет на территории СССР*. САИ. Е4-4. (1967).
- KRUGLOV 1990 Е. В. Круглов.: Памятники авиловского типа и проблема их этнокультурной атрибуции. In: *Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов*. Пенза 1990, 46–50.
- KRUGLOV 1992 Е. В. Круглов: К проблеме формирования хазарской этносоциальной общности. In: *Вопросы этнической истории Волго-Донья*. Пенза 1992, 32–37.
- KRUGLOV 1992А Е. В. Круглов: Хазарские погребения в бассейне реки Иловли. *Советская археология* 1992:4, 176–183.
- KRUGLOV 2001 Е. В. Круглов: Погребальный обряд огузов северного Прикаспия 2-ой пол. IX–1-й пол. XI в. Приложение. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк 2001, 395–446.
- KRUGLOV 2002 Е. В. Круглов: Хазары — история только начинается. In: *Хазары. Второй Международный коллоквиум*. Москва 2002, 61–66.
- KRUGLOV 2002А Е. В. Круглов: Некоторые проблемы анализа особенностей обращения византийских монет VI–VIII вв. в восточноевропейских степях. Хазарский альманах. Т. 1. Харьков 2002, 79–93.
- KRUGLOV 2003 Е. В. Круглов: Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 3. Донецк 2003, 13–82.
- KRUGLOV 2004 Е. В. Круглов: Сложносоставные луки раннехазарского времени. Хазарский альманах. Т. 3. Киев–Харьков 2004.
- KRUGLOV 2005 Е. В. Круглов: *Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья*. Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 4. Донецк 2005.
- KRUGLOV 2006 Е. В. Круглов: О «курганах с квадратными ровиками» и проблеме этнической атрибуции погребальных памятников хазарского времени. In: В. В. Мурашева (ред): *Город и степь в контактной евро-азиатской зоне*. Москва 2006, 76–78.

- KRUPNOV 1951 Е. И. Крупнов: *Новый памятник древней культуры Дагестана*. МИА № 23 (1951).
- KRYGANOV 1987 А. В. Крыганов: Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья. *СА* 1987:2, 63–69.
- KRYGANOV 1988 А. В. Крыганов: *Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения)*. Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск 1988.
- KRYGANOV 1989 А. В. Крыганов: *Восточноевропейские кочевнические удила VII–X вв.* Вестник ХГУ. №. 342. (1989).
- KRYGANOV 1993 А. В. Крыганов: Нетайловский могильник. In: *Археологічні дослідження на Україні 1992 року*. Київ 1993, 93–94.
- KRYGANOV 1994 А. В. Крыганов: Праболгарский ли Нетайловский могильник? In: *III. Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии, истории и культуры Болгарии, истории болгаристики*. Харьков 1994, 35–36.
- KRYGANOV 1996 А. В. Крыганов: Налучья и их ношение раннесредневековыми кочевниками Евразии. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.* Самара 1996, 344–352.
- KRYGANOV 1998 А. В. Крыганов: Нетайловский могильник на фоне праболгарских некрополей Европы. In: *Культуры Евразийских степей второй половины тысячелетия н.э. (вопросы хронологии)*. Самара 1998, 358–365.
- KUHARENKO 1951 Ю. В. Кухаренко: О некоторых археологических находках на Харьковщине. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 41 (1951) 41–51.
- KUHARENKO 1951 Ю. В. Кухаренко: О некоторых археологических находках на Харьковщине. *КСИИМК Т. XIII*. 1951, 99–108.
- KUHARENKO 1952 Ю. В. Кухаренко: Новопокровський могильник і поселення. *Археологія Т. 6*. 1952, 33–50.
- KULAKOVSKIY 1910 Ю. Кулаковский: *История Византии*. Киев, 1910–1915. Т. 1–3.
- KULCSÁR 1998 Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. — The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin*. Múzeumi Füzetek 49, Aszód 1998.
- KUSTÁR–LANGÓ 2003 Kustár R. – Langó P.: *Honfoglalás kori sírok Harta határában*. Kalocsai Múzeumi Kiskönyvtár 7. Kalocsa 2003.

- KUTAJSOV 2002 С. В. Кутайсов: Салтовские памятники северо-западного Крыма. In: *Суддея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины*. Судак 2002, 155—159.
- KUUN 1892 Kuun, G.: *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis. I–II*. Claudiopoli 1892.
- KUZA 1976 А. В. Куза: Рыболовство у восточных славян во второй половине I тысячелетия. н. з. *МИА* № 176.
- KUZEEV 1974 Р. Г. Кузеев: Происхождение башкирского народа. Москва 1974.
- KUZEEV–IVANOV 1974 Р. Г. Кузеев – В. А. Иванов: Основные этапы этнической истории населения Южного Урала и Приуралья в эпоху средневековья (V–XVI вв.). Препринт. Уфа
- KUZNECOV 1962 В. А. Кузнецов: *Аланские племена Северного Кавказа. Материалы и исследования по археологии СССР* № 106. Москва 1962.
- KUZNECOV 1984 В. А. Кузнецов: *Очерки истории алан*. Орджоникидзе 1984.
- KÜRTI 1980 Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn (Előzetes beszámoló). (Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő) *MFMÉ* 1978–1979/1 (1980) 323–345.
- KÜRTI 1991 Kürti B.: Szeged-Székhalom. *RégFüz* I. 42 (1991) 55.
- KÜRTI 1994 Kürti B.: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez. (Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10–11-ten Jahrhunderten). In: *A kőkortól a középkorig*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 369–386.
- KÜRTI 2008 Kürti B.: Honfoglalók a kiszombori tájon. In: *Kiszombor története I–II*. Szerk.: Marosvári A. Kiszombor 2008, 76–91.
- KYZLASOV 1981 Средневековые памятники Западного Забайкалья (IX–X вв.). Степи Евразии в эпоху средневековья. [Серия] Археология СССР. Москва 1981.
- LANGÓ 2000 LANGÓ P.: A jászok „felfedezése” és beköltözésük a Kárpát-medencébe. In: *Jász Múzeum Évkönyve 1975–2000*. Jászberény 2000, 151–176.
- LANGÓ 2007 Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.
- LANGÓ–RÉTI–TÜRK 2008 Langó P. – Réti Zs. – Türk A.: Reconstruction and 3D-modelling of a unique Hungarian Conquest Period (10th c. AD) horse burial. In: 36th Annual Conference on Computer Applications and Quantitative

- Methods in Archaeology. On the Road to Reconstructing the Past. (Abstracts) Budapest 2008, 85.
- LANGÓ–TÜRK 2003 Langó P – Türk A.: Honfoglalás kori női sír Szentes Derekegyházi oldal határrészből. (A Grave of a woman at Szentes-Derekegyháza from the age of the Hungarian Conquest). Szentes 2003.
- LANGÓ–TÜRK 2004 Langó P. – Türk A.: Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. MuKuCsom 2003 (2004) 203–214.
- LANGÓ–TÜRK 2004a Langó P. – Türk A.: Előzetes beszámoló a Szentes környékén 2002-ben végzett honfoglalás kori régészeti lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. MuKuCsom 2003 (2004) 193–202.
- LANGÓ–TÜRK 2004A Langó P. – Türk A.: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a Délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához). (Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Kreuzanhänger mit Südosteuropäischen Beziehungen). MFMÉ – StudArch 10 (2004) 365–457.
- LANGÓ–TÜRK 2007 Langó P.–Türk A.: Archaeological data on the typology of tenth-century horse burials and burials with horses in the Carpathian Basin. In: Second International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. (Abstracts) Jászberény 2007, 9–10.
- LAUERMANN 2006 Lauermann, E.: Fundort – Fundgeschichte – Befunde. In: *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*. Hrsg.: Daim, F. – Lauermann, E. Mainz 2006, 1–4.
- LÂPUŠKIN 1940 И. И. Ляпушкин: Раскопки правобережного Цимлянского городища. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 4 (1940) 58–62.
- LÂPUŠKIN 1958 И. И. Ляпушкин: Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. *МИА* № 62. Москва 1958, 85–150.
- LÂPUŠKIN 1958a И. И. Ляпушкин: Карнауховское поселение. *МИА* № 62. Москва 1958, 263–314.
- LÂPUŠKIN 1958b И. И. Ляпушкин: Средневековое поселение близ ст. Суворовской. *МИА* № 62. Москва 1958, 323–336.

- LĀPUŠKIN 1961 И. И. Ляпушкин: Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. *МИА* № 104. Москва 1961.
- LĀPUŠKIN 1962 И. И. Ляпушкин: Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа ни. Ляпушкин. *МИА* № 104. 1962.
- LĀSZLÓ 1943 László Gy.: *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge*. ArchHung 27. Budapest 1943.
- LĀSZLÓ 1944 László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.
- LIGETI 1985 Ligeti L.: Levedia és Etelköz. *Magyar Nyelv* 1985, 1–19.
- LIGETI 1986 Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest 1986.
- LISKA 1996 Liska A.: X–XI. századi temető Örménykúton. (Ein Friedhof aus dem X–XI. Jahrhundert in Örménykút) *BMMK* 16 (1996) 175–208.
- LOPAN 2007 О. В. Лопан: Средневековые глиняные подвесные котлы с внутренними ручками-ушками. In: Ю. К. Гугуев (ред.): *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона*. Вып. 2. Москва–Иерусалим 2007, 240–311.
- LŐRINCZY 1992 Lőrinczy, G.: Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.–7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdűlő. (Weitere Daten zur Interpretierung und Bewertung der partiellen Tierbestattungen in der frühen Awarenzeit.) *ComArchHung* 1992, 81–124.
- LŐRINCZY–STRAUB 2006 Lőrinczy G. – Straub P.: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medence padmalyos temetkezések értékeléséhez. (Über die Awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens). *Arrabona* 44–1 (2006) 277–314.
- LŐRINCZY–SZALONTAI 1993 Lőrinczy G. – Szalontai Cs.: *Régészeti adatok Csongrád megye 6–11. századi településtörténetéhez*. I. *HOMÉ* 30–31/2 (1993) 279–318.
- LŐRINCZY–TÜRК 2011 Lőrinczy G – Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közti oldalának 10. századi településtörténetéhez. — Gräberfeld des 10. jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue ergebnisse zur siedlungsgeschichte des 10. jh. der region zwischen Donau und Theiss gegenüber der Maros-mündung. *MFMÉ –StudArch* 12 (2011) 419–480.
- LŪBAVSKIИ 1918 М. Любавский: *Древняя русская история до конца XVI в.* Москва 1918.

- LUDWIG 1982 Ludwig, D.: *Struktur und Gesellschaft des Chasaren-Reiches im Licht der schriftlichen. Quellen*, Münster 1982
- L'VOVA 1958 З. А. Львова: Стекланные браслеты и бусы из Саркела-Белой Вежи. In: З. А. Львова In: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. II, 1958, 200–220.
- MACARTNEY 1930 Macartney, C. A.: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge 1930.
- MADARAS 1996 Madaras L.: Szolnok, Lenin Tsz. (Ugar) 10. századi temetője. Jász-Nagykun-Szolnok megye 10. századi leletei és azok történeti tanúságai. (Der Begräbnisplatz aus der Zeit der Landnahme in der Zentrale der Szolnoker „Lenin” Lpg.). In: Szerk.: Wolf M. – Révész L.: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Miskolc 1996, 65–116.
- MADARAS 1999 Madaras L.: Újabb avar kori temetők Szentes határában. *MFMÉ–StudArch* 5 (1999) 317–346.
- MAGOMEDOV 1981 М. Г. Магомедов: Население приморского Дагестана в VII–VIII вв. Плиска–Преслав–София 1981.
- MAGOMEDOV 1983 М. Г. Магомедов: *Образование Хазарского каганата*. Москва 1983.
- МАЙКО 1998 В. В. Майко: Етнокультурні зв'язки Криму з Подніпров'ям і Північним Кавказом в VII–X ст. Автореф. дис. канд. ист. наук. Київ 1998.
- МАЙКО 1999 В. В. Майко: Хозари у Криму в друпій половин X ст. *Археологія*. № 2. 1999.
- МАЙКО 2001 В. В. Майко: Еще раз о религиозном сенкритизме Крымской Хазарии VIII – первой половины X в. In: *Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе*. Севастополь 2001.
- МАЙКО 2002b В. В. Майко: Некоторые аспекты христианизации тюрок Таврики в эпоху средневековья. In: *Церковная археология Южной Руси. Сборник материалов международной научной конференции «Церковная археология: проблемы, поиски, открытия»*. Симферополь 2002.
- МАЙКО 2005 В. В. Майко: Проблемы салтовской культуры Крыма и Кембриджский Аноним. Хазарский альманах. Т. 4. Харьков 2005.
- МАКАРОВА 1982 Т. Н. Макарова: Археологические данные для датировки церкви Иоанна Предтечи в Керчи. *СА* 1982:4.
- МАКАРЕНКО 1911 Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907–1909 гг. Известия императорской Археологической комиссии. Вып. 43. 1911, 1–47.

- MAKK 1997 Makk F.: Egy őstörténeti kézikönyv margójára. *Aetas* 1997/2–3, 161–188.
- MAL'M 1956 В. А. Мальм: Промышлы древнерусской деревни. Труды ГИМ. Вып. 32. 1956.
- MARQUART 1903 Marquart, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig 1903.
- MARSCHAK 1986 Marschak, B.: *Silberschätze des Orients*. Leipzig 1986.
- MARTY 1941 Ю. Ю. Марты: Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки. *МИА*. № 4. 1941.
- MASLENIKOV 1986 А. А. Маспennyков: Исследование античных памятников Крымского Приазовья. АО 1985 года.-Москва 1986.
- MASLENIKOV 1992 А. А. Маспennyков: Зенонов Херсонес – городок на Меотиде. Очерки археологии и истории Бо-спора. Москва 1992.
- MASLENIKOV–MOKROUSOV–SAZANOV 1999 А. А. Маспennyков – С. В. Мокроусов – А. В. Сазанов: Исследования Восточно-Крымской археологической экспедиции на Азовском побережье Керченского полуострова в 1998 г. ПИФК. Т. VII. М. Магнитогорск 1999.
- MATOLCSI 1982 Matolcsi J.: *Állattartás őseink korában*. Budapest 1982, 116–228.
- MATVEEVA 1971 Г. И. Матвеева: Лесная и лесостепная Башкирия во второй половине I тысячелетия н.э. In: *Археология и этнография Башкирии*. 4 (1971)
- MATVEEVA 1997 Г. И. Матвеева: *Могильники ранних болгар на Самарской Луке*. Самара 1997.
- MAŽITOV 1968 Н. А. Мажитов: *Бахмутинская Культура. Этническая История Северной Башкирии Середины I Тысячелетия Нашей Эры*. Москва 1968, 84–113.
- MAŽITOV 1977 Н. А. Мажитов: *Южный Урал в VII–XIV вв*. Москва 1977.
- MAŽITOV 1981 Н. А. Мажитов: *Памятники IX–X Вв*. In: *Южный Урал в VII–XIV Вв*. Москва 1981.
- MEDVEDENKO 2006 Н. А. Медведенко: *История и археология Хазарского Каганата в исследовании М.И. Артамонова*. Воронеж 2006.
- MERPERT 1949 Н. Я. Мерперт: *Верхнее Салтово (Салтовская культура)*. Канд. Дис.: ИА АН СССР. Архив ИА АН СССР Р–2. № 884. (kézirat)
- MERPERT 1951 Н. Я. Мерперт: О генезисе салтовской культуры. *КСИИМК* 36 (1951) 14–30.

- MERPERT 1953 Н. Я. Мерперт: Против извращений хазарской проблемы в археологии. In: *Против вульгаризации марксизма в археологии*. Москва 1953, 165–190.
- MERPERT 1957 Н. Я. Мерперт: К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань 1957.
- MESTERHÁZY 1990 Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. (Gegenstände byzantinischen Ursprungs in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jh. I). *Folia Archaeologia* 41 (1990) 87–115
- MESTERHÁZY 1991 Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. (Gegenstände byzantinischen Ursprungs in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jh.) II. *Folia Archaeologia* 42 (1991) 145–177.
- MESTERHÁZY 1991a Mesterházy K.: A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje (Хронология истории ювелирной мастерской на территории Верхней Тиссы и находок из времени приобретения венграми родины). *Agria* 25–26 (1990–1991) 1991, 235–274.
- MESTERHÁZY 1994 Mesterházy K.: Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht. In: Hg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R.: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlegendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte. II*. Sigmaringen 1994, 23–65.
- MESTERHÁZY 1996 Mesterházy K.: Ártánd-Nagyfarkasdomb. In: „Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. Budapest 1996, 211–214.
- MÉSZÁROS–PALUCH–SZALONTAI 2005 Mészáros P. – Paluch T. – Szalontai Cs.: Szeged-Kiskundorozsma, Subasa. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004 (2005)* 286., No 361.
- МИХЕЕВ 1966 В. К. Михеев: До питання про ремісниче виробництво салтівської культури. ВісникХДУ. №17. Вип, 1. 1966.
- МИХЕЕВ 1968 В. К. Михеев: *Достижения ремесленников салтовской культуры*. Харьков 1968.
- МИХЕЕВ 1982 В. К. Михеев: Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша. *Советская археология* 1982:2, 156–167.

- МИНЕЕВ 1984 В. К. Михеев: Экономика и социальные отношения у населения Хазарского каганата (вторая половина VIII – середина X вв). (Дисс... докт. ист. наук) Харьков 1984.
- МИНЕЕВ 1985 В. К. Михеев: *Подонье в составе Хазарского Каганата*. Харьков 1985.
- МИНЕЕВ 1986 В. К. Михеев: Сухогомольшанский могильник. *СА* 1986:3, 158–173.
- МИНЕЕВ 1990 В. К. Михеев: *Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры. Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань 1990.
- МИХАЙЛОВ–КАИНОВ 2011 К. А. Mikhailov – S. Yu. Kainov: Finds of structural details of composite bows from ancient Rus. *Acta AN* 62 (2011) 221–237.
- МILLER 1926 А. А. Миллер: Краткий отчёт о работах Северо-Кавказкой экспедиции ГАИМК в 1925-1926 гг. Сообщения ГАИМК Т I. Ленинград 1926, 71–142.
- МИЛÛТИН 1909 А. И. Милютин: Раскопки 1906 года на Маяцком городище. *Известия Археологической комиссии* 29 (1909) 153–163.
- MINASÂN 1980 Р.С. Минасян: Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья (к вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне) *ASGE* 21 (1980).
- МОЦА 2004 А. П. Моця: Население Хазарского каганата в Юго-Восточном Крыму In: Сугдейский сборник. Киев–Судак 2004.
- МОГАРИЧЕВ 2004 Ю. М. Могаричев: О некоторых вопросах истории Крыма середины – второй половины VIII в. *Хсб*. Вып. XIII. Севастополь 2004.
- МОГАРИЧЕВ 2005 Ю. М. Могаричев: О некоторых вопросах истории Восточного Крыма VIII–IX вв. In: Сугдейский сборник. Вып. II. Киев–Судак 2005.
- МОГАРИЧЕВ–САЗАНОВ 2007 Ю. М. Могаричев – А. В. Сазанов: *Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода»*. Симферополь 2007.
- МОЛНАР 1955 Э. Мольнар: Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. *Studia Historica Academiæ Scientiarum Hungaricæ*. Budapest 1955, 116–118.
- МÓРА 1932 Móra F.: Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben. *Ethnographia* 43 (1932) 54–68.
- МОРАВЦСИК 1950 *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik Gy. Budapest 1950.

- MRT 4 Dax M. – Éri I. – Mithay S. – Palágyi Sz. – Torma I.: *Magyarország régészeti topográfiája 4. Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás.* Szerk.: Torma I. Budapest 1972.
- MUNKÁCSI 1931 Munkácsi B.: A magyar lovasélet ősisége. *Ethn* 42 (1931) 12–20.
- MUNKÁCSI 1932 Munkácsi B.: A magyar lovasélet ősisége. *Ethnographia* 42 (1931) 12–20.
- NADŽIMOV 1955 K. N. Nadžimov: О черепах Зливкинского могильника. *КСИЭ* 24. Москва 1955.
- NAGY 1893 Nagy G.: A magyarhoni lovas sírok. *ArchÉrt* 13 (1893) 223–234.
- NAUMENKO 2001 В. Е. Науменко: Место Боспора в системе ви-зантийско-хазарских отношений. *БИАС* Вып. 2. Симферополь 2001.
- NÉMETH 1930 Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság.* Budapest 1930.
- NÉMETH 1990 Németh Gy.: Törökök és magyarok I–II. Szerk. Róna-Tas András. Budapest 1990.
- NÉMETH 1991 Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Második bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Árpád. Budapest 1991.
- NEPPER 2002 M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. I–II.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest-Debrecen 2002.
- NEVIZÁNSKY 2006 Nevizánsky, G.: Staromadarské jazdecké pohrebisko v Leviciach-Géni. (old Hungarian Horsemen Necropolis in Levice-Géňa). *Slovenská Archeologica* 54:2 (2006) 285–328.
- НИКИТИНА 1985 Г. Ф. Никитина: *Система погребального обряда племен черняховской культуры.* Москва 1985.
- NOONAN 1994 T. S. Noonan: What can Archaeology tell us about the Economy of Khazaria. In: *The Archaeology of Steppes.* Ed. B. Genito. Napoli (1994) 331–345.
- NOVIKOVA–FOMIN 2006 Е. Ю. Новикова – А. В. Фомин: Восточные монеты из Верхне Салтовского могильника VIII–IX вв. In: В. В. Мурашева (ред.): *Город и степь в контактной евро-азиатской зоне.* Москва 2006, 212–213.
- NOVOSELCEV 1990 А. П. Новосельцев: Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. 1990.
- NOVOSELOVA 2003 Н. Ю. Новоселова: Археологические памятники раннего средневековья In: *Археологические памятники сельской округи и некрополя Нимфея.* Санкт-Петербург 2003.

- ORLOV 1985 P. С. Орлов: Пивденноруський центр художньої металообробки X ст. *ArhKiev* 44 (1983) 29–47.
- OVČINIKOVA 1982 Б. Б. Овчинникова: Погребение древнетюркского воина в Центральной Туве. *СА*1982:3, 216–217.
- OVČINIKOVA 1990 Б. Б. Овчинникова: *Тюркские древности Саяно-Алтая в VI-X веках*. Свердловск 1990.
- P'ÂNKOV–TARABANOV 1996 А. В. Пьянков – В. А. Тарабанов: Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство. In: *Проблемы археологии и истории Боспора. К 170-летию Керченского музея древностей*. Керчь 1996, 61–64.
- P'ÂNKOV–TARABANOV 2008 А. В. Пьянков, – В. А. Тарабанов: кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: опыт сопоставления. In: Г. Е. Афанасьев (ред.): *Древности Юга России. Памяти А. Г. Атавина*. Москва 2008, 275–295.
- PARHOMENKO 1924 В. А. Пархоменко: *У истоков русской государственности (IX-XI вв.)*. Ленинград 1924.
- PAROMOV 1989 Я. М. Паромов: Обследование археологических памятников Таманского полуострова. *КСИА* Вып. 196. (1989).
- PAROMOV 2003 Я. М. Паромов: Поселения и дороги на Таманском полуострове в УШ–XIII веках. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. Москва 2003.
- PASTERNAK 1937 Pasternak, J.: A krylosi /Galicia/ magyar sírleletek (Die ersten ungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten.) In: Fettich 1937, 137–141, 297–303.
- PASZTERNÁK 1996 Paszternák I.: A magyar középkor kutatásának 100 éve Szentes határában. Visszatekintés két közelgő évforduló kapcsán. *Savaria* 22/3 (1992–1995) 1996, 277–292.
- PAULER 1880 Pauler Gy.: Lebedia, Etelköz, Millenarium. *Századok* 14 (1880) 1–21, 97–117.
- PAULER 1900 Pauler Gy.: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest 1900.
- PERÉNYI 1956 Й. Перени: Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами. *Studia Slavica* II. Budapest 1956, 12–15.
- PETRIK 2008 Petrik I.: *Rejtélyek országa. A Kazár Királyság és a kazár-magyar kapcsolatok rövid története*. Budapest 2008.

- RETRENKO 2000 А. Г. Петренко: *Следы Ритуальных Животных В Могильниках Древнего И Средневекового Населения Среднего Поволжья И Предуралья*. Казань 2000.
- PETRUHIN 2006 В. Я. Петрухин: «Отмстить неразумным хазарам...». Хазарский каганат и евразийский аспект начала российской истории. Восточная коллекция. Лето 2006,
- PLETNĚVA 1958 С. А. Плетнёва: Плетнева С. А. Кочевнический могильник близ Саркела-Белой Вежи. In: С. А. Плетнева: I Труды Волго-Донской экспедиции. ТЛИ 1958, 216–259.
- PLETNĚVA 1959 С. А. Плетнёва: Керамика Саркела-Белой Вежи. In: С. А. Плетнева: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. II 1959, 212–272.
- PLETNĚVA 1962 С. А. Плетнева: Средневековые поселения верховьев Северского Донца. *КСИИМК* Вып.79. 1960, 3–20.
- PLETNĚVA 1962 С. А. Плетнёва: О связях алано-болгарских племён Подонья со славянами в VIII–IX вв. *Советская археология* 1962:1, 83–94.
- PLETNĚVA 1963 С. А. Плетнёва: Средневековая керамика Таманского городища. In: *Керамика и стекло древней Тмутаракани*. Москва 1963, 5–72.
- PLETNĚVA 1964 С. А. Плетнева: Правобережное Цимлянское городище. *Сообщения Государственного Эрмитажа* Вып. 25. 1964, 55–59.
- PLETNĚVA 1967 С. А. Плетнёва: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Материалы и исследования по археологии СССР* 142. Москва 1967.
- PLETNĚVA 1972 С. А. Плетнёва: 1972 Об этнической неоднородности населения Северо-Западного Хазарского пограничья. *Новое в археологии*. Москва 1972.
- PLETNĚVA 1973 С. А. Плетнёва: *Древности чёрных кlobуков*. Москва 1973.
- PLETNĚVA 1976 С. А. Плетнёва: *Хазары*. Москва 1976.
- PLETNĚVA 1981 С. А. Плетнева: Древние болгары в бассейне Дона и Приаювьс Пінска–Преслав. БАН. Т.2. София 1981, 9–19.
- PLETNĚVA 1981 С. А. Плетнёва: Салтово-маяцкая культура. In: *Стети Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР*. Москва 1981, 62–75.
- PLETNĚVA 1984 С. А. Плетнёва: Маяцкое городище. In: С. А. Плетнёва (ред.): *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Москва 1984, 3–19.

- PLETNĚVA 1984A С. А. Плетнёва: Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. In: *Плиска-Преслав. Прабългарската култура: Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976*. Том. 2. София 1984, 9–19.
- PLETNĚVA 1989 С. А. Плетнёва: славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва 1989.
- PLETNĚVA 1990 С. А. Плетнёва: Печенеги и гузы на Нижнем Дону (По материалам кочевнического могильника у Саркела-Белой Вежи). Москва 1990.
- PLETNĚVA 1990 С. А. Плетнева: Хачарские проблему в археологии. SA 1990:2, 77–82.
- PLETNĚVA 1991 С. А. Плетнева: Отношения восточноевропейских кочевников с Византией и археологические источники. СА 1991. № 3.
- PLETNĚVA 1996 С. А. Плетнёва: Саркел и «шёлковый путь». – Воронеж: Из-во Воронежского ун-та, 1996.
- PLETNĚVA 1997 С. А. Плетнёва: Древние болгары в восточноевропейских степях. *Татарская Археология* 1. Казань 1997, 31–60.
- PLETNĚVA 1999 С. А. Плетнёва: *Очерки хазарской археологии*. Москва–Иерусалим 1999.
- PLETNĚVA 2000 С. А. Плетнева: *Очерки хазарской археологии*. Москва–Иерусалим 2000.
- PLETNĚVA 2003 С. А. Плетнёва: Венгры. In: *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XVIII вв)*. Воронеж 2003, 103–114.
- PLETNĚVA 2003 С. А. Плетнёва: Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XVIII вв). Воронеж 2003.
- PLETNĚVA–BOKIJ 1989 N. M. Bokij – S. A. Pletněva: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében. — Gräber einer nomadischen Kriegerfamilie aus dem 10. Jh. im Ingul–Flußtal. 0. Jahrhundert. *ArchÉrt.* 116 (1989) 86–98.
- PLETNĚVA–KRASIL’NIKOV 1990 С. А. Плетнёва – К. И. Красильников: Гончарные мастерские Маяцкого комплекса. In: *Маяцкий археологический комплекс*. Москва 1990, 92–121.
- PLETNĚVA–NIKOLAENKO 1976 С. А. Плетнёва – А. Г. Николаенко: Волоконовский древнеболгарский могильник. SA 1976:3, 279–298.
- PLETNJOWA 1978 S. A. Pletnjowa: Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga. Leipzig 1978.

- POKROVSKIJ 1905 А. М. Покровский: Верхне-Салтовский могильник. *Труды Археологического съезда XII*. Том 1. (1905) 465–491.
- POLGÁR 2001 Polgár Sz: *Sarkel*. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest, 2001, 106–126.
- POLGÁR 2004 Polgár Sz: A „Bajor Geográfus” néhány Kelet-Európára vonatkozó néprévéről. *MFME–StudArch* 9 (2004) 243–258.
- PONOMAREV 2002 Л. Ю. Пономарев: Салтово-маяцкие погребальные памятники Керченского полуострова. *БИ*. II. Симферополь 2002.
- PONOMAREV 2003 Л. Ю. Пономарев: Салтовское укрепление и святилище у с. Заветное. *БИ*. III. Симферополь 2003.
- PONOMAREV 2003а Л. Ю. Пономарев: К характеристике салтовского керамического комплекса поселений Кепченского полуострова. In: *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Материалы IV. Боспорских чтений*. Керч 2003.
- PONOMAREV 2004 Л. Ю. Пономарев: Биритуальный салтово-маяцкий могильник у поселка Эльтиген. *БИ* V. Симферополь 2004.
- PONOMAREV 2005 Л. Ю. Пономарев: Глиняные лепешки с солярно-небесной символикой из салтово-маяцких поселений Керченского полуострова. In: *Символ в религии и философии. Сборник научных трудов*. Севастополь, 2005.
- POPOV 1895 Х. И. Попов: Где находилась хазарская крепость Саркел. In: *Труды IX археологического съезда в Вильне*. Москва 1895, 265–277.
- PÓSTA 1898 Pósta B.: Oroszországi tanulmányairól. *Archaeológiai Értesítő* 18 (1898) 246–253, 334–345.
- PÓSTA 1905 Pósta B.: Régészeti tanulmányok az Oroszföldön. (Archaeologische Studien auf russischem Boden.) In: *Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. (Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy.)* IV. Budapest–Leipzig 1905.
- PRIHODNÛK 2001 О. М. Приходнюк: Хозари – археологічні джерела. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). Київ 2001.
- PRIJMAK–SUPRUNENKO 1994 В. В. Приймак – О. Б. Супруненко: Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобеляцкого района. In: А. Б.

- Супруненко: *Курганы Нижнего Проволскья. Москва–Польтава* 1994, 81–84.
- PROBLEMI 2007 Проблемы на прабългарската история и култура 4/1–2. София 2007.
- PUŠKINA 2007 Т. А. Пушкина: Сувениры аустрегов. In: Носов, Е. Н. – Мусин, А. Е. (ред.): *У истоков русской государственности*. Санкт-Петербург 2007, 325–331.
- PUTINCEVA 1961 Н. Д. Путинцева: Верхнечирютовский могильник (предварительное сообщение). In: *Материалы по археологии Дагестана*. Т. II. Махачкала 1961.
- RÂBCEVA–RABINOVIČ 2007 С. Рябцева – Р. Рабинович: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X. вв. *Revista Arheologică. serie nouă vol III. nr. 1–2. Chişinău* 2007, 195–230.
- RAPOPORT 1959 П. А. Раппопорт: Крепостные сооружения Саркела. П. А. Раппопорт: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*. Т. II. 1959, 9–39.
- RAŠEV 2002 Р. С. Рашев: Множественность этнонимов — однообразие погребального обряда в степях Восточной Европы в VI–VII вв. *Хазары. Второй Международный коллоквиум. Тезисы*. Москва 2002, 86–87.
- RAŠEV 2003 Р. С. Рашев: Единство и различия в ямных (български) погребальных обрядах на Салтово-Маяцката култура. In: Степанов, Ц. (ред.): *Българи и хазари през ранното средновековие*. София 2003, 16–41.
- RAŠEV 2007 Р. С. Рашев: Праболгары на Юго-Западной окраине Евразийской степи. In: Хузин, Ф. Ш. (ред.) *Средневековая археология евразийских степей*. Казань 2007, 104–117.
- RÉVÉSZ 1987 Révész L.: Lyraförmigen Schnallen in dem Karpatenbecken. *Acta ArchHung* 39 (1987) 257–285.
- RÉVÉSZ 1996 Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert)*. Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1998 Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. (Geschitspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien.) *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 523–532.

- RÉVÉSZ 1999a Révész L.: Honfoglalás kori temető Tengőd–Hékútpusztán. (Friedhof aus der Zeit der Landnahme in Tengőd–Hékútpuszta.) *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37 (1999) 267–299.
- RÉVÉSZ 2002 Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszanána-Cseh tanyán. (Landnahmezeitliches Gäberfeld im Tiszanána-Cseh-Gehöft.) *FoliaArch* 49-50 (2001–2002) 2002, 263–303.
- RÉVÉSZ 2008 Révész L.: Heves megye 10–11. századi temetői. Munkatársak: Fodor L., Füredi Á., Kovács L., Vörös I. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5). Budapest 2008.
- ROMAČUK 1983 А. И. Романчук: Салтово-маяцкие памятники в Крыму. In: *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа*. Ростов-на-Дону 1983.
- RÓNA-TAS 1995 Róna-Tas A: A magyarság korai története (Tanulmányok). Szerk. Kincsesné Nagy É. Magyar Őstörténeti Könyvtár 9. Szeged 1995.
- RÓNA-TAS 1996 Róna-Tas A: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1996.
- RÓNA-TAS 1996a Róna-Tas A: A honfoglalás előzményei. *Magyar Tudomány* 1996:8, 919–926.
- RÓNA-TAS 1996b Róna-Tas A: A magyar őstörténet hátterének keleti török (türk) forrásai. In: Kovács L., Veszprémy L. (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest 1996, 11–22.
- RÓNA-TAS 1997 Róna-Tas A: *Kis magyar őstörténet*. Budapest 1997.
- RUDAКOV 1979 В. Е. Рудаков: Элементы салтово-маяцкой культуры на посаде Баклинского городища. Социальное развитие Византии. Свердловск, 1979.
- RUNIČ 1976 А. П. Рунич: Захоронение вождя эпохи раннего средневековья из кисловодской котловини. *СА* 1976:3, 256–266.
- RUNIČ 1979 А. П. Рунич: Раннесредневековые склепы Пятигорья. *СА* 1979:4, 232–247.
- RUTTKAY 2006 M. Ruttkay: Nové staromad'arské pohrebisko v Lužiankach. *SlovArch* 2006, 165–167, obr. 88–90.
- РЫВАКOV 1952 Б. А. Рыбаков: Русь и Хазария (к исторической географии Хазарии. In: ред. Рыбаков, Б. А.: Сборник статей академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия. Москва 1952, 76–88.

- RYBAKOV 1953 Б. А. Рыбаков: К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси. *СА* 18 (1953) 128–150.
- RZAEV 1964 Н. И. Рзаев: *Художественная керамика кавказкой Албании*. Баку 1964.
- SAHANEV 1914 В. В. Саханев: Раскопки на Северном Кавказе в 1911–1912 гг. *ИАК* 56. 1914.
- SAMOKVASOV 1908 Д. Я. Самоквасов: *Могилы Русской земли*. Москва 1908, 232–234.
- SARAPULKIN 2003 В. А. Сарапулкин: *Керамика и керамическое производство лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры*. Дисс. к.и.н. Липецк ГУ. Воронеж 2003.
- SARAPULKIN 2006 В. А. Сарапулкин: Ржевский грунтовый могильник салтово-маяцкой культуры. Предварительное сообщение. *Археологическое памятники Восточной Европы* 12. Воронеж 2006, 195–204.
- SAVČENKO 1986 Е. И. Савченко: Крымский могильник. *АОН* Вып. 1. Москва 1986, 70–101.
- SAVČENKOVA 1996 Л. Л. Савченкова: Черный металл Болгара. Типология. Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. *КИЯЛИ* Казань 1996, 5–88.
- SAZANOV–MOGARICEV 2006 А. 5. Сазанов – Ю. М. Могарычев: Могарычев ЮМ. Крым и Хаза-рия в конце VII – середине VIII в. *ПИФК* Вып. XVI. Магнитогорск 2006.
- ŠČEGLOVA 1987 О. А. Щеглова: Салтовские вещи на памятниках вольщевского типа. In: *Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи*. Воронеж 1987, 77–85.
- ŠČEGLOVA 1990 О. А. Щеглова: О двух группах древностей антов в Среднем Поднелровье. Материалн й исследования по археологии Днепровского Левобережья. Курск 1990, 162–204.
- ŠČERBAKOVA–TAŠČI–TEL'NOV 2008 Т. А. Щербакова – Е. Ф. Тащи – Н. П. Тельнов: Кочевнические древности Нижнего Поднестровья (По материалам раскопок кургана у г. Слободзея) *Kišinëv* 2008.
- SCHOLL–ZIN'KO 1999 Scholl T. – Zinko V.: *Archaeological Map of Nymphaion (Crimea)*. Warsaw 1999.
- SEDOV 1982 В. В. Седов: Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва 1982.
- SEMĚNOV 1983 А. И. Семёнов: Романовское погребение и донские памятники предсалтовской культуры хазарского времени. In: В. Я. Кляшко (ред.):

- Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа.* Ростов-на-Дону 1983, 98–102.
- SEMĚNOV 1987 А. И. Семёнов: К культурной атрибуции раннесредневекового погребения из Учтепе. *КСИЛ* № 192. 1987, 59–66.
- SEMĚNOV 1988 А. И. Семёнов: К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых памятников Восточной Европы. *АСГЭ* 39 (1988) 97–111.
- SEMĚNOV 1997 А. И. Семенов: К оценке различий погребального обряда курганных захоронений типа Сивашовки и типа Соколовской балки. Древности Кубани. Материалы семинара посвященного 85-летию Н. В. Анфимова. Краснодар 1997.
- SEMĚNOV-ZUSER 1947 С. А. Семёнов-Зусер: Раскопки коло с. Салтів в 1946 р. *Археологічні пам'ятки* Том 1. Київ 1947, 131–182.
- SEMĚNOV-ZUSER 1952 С. А. Семёнов-Зусер: Дослідження салтівського могильника. In: *Археологічні пам'ятки УРСР*. Том 3. Київ 1952, 271–284.
- SIBILEV 1926 Н. В. Сибилев: *Древности Изюмщины*. Вып. II. Изюм 1926.
- SIDORENKO 2002 В. А. Сидоренко: Подражания Аббасидским дирхемам и динарам в монетном обращении Таврики хазарского времени. *МАИЭТ* 9. Симферополь 2002.
- SIDORENKO 2005 В. А. Сидоренко: Новые находки византийских монет в Керчи и окрестностях. In: *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизации и катастроф*. Боспорские чтения. 6. Керчь (2005) 241–243.
- SIZOV 1889 В. И. Сизов: Раскопки в двух городищах близ Цымлянской станицы на Дону. In: *Труды VI Археологического съезда*. Москва 1889. Т IV. 273–280.
- ŠMIDT 1929 А. В. Шмидт: Археологические изыскания Башкирской экспедиции Академии Наук. *Хозяйство Башкирии*. №8–9. Уфа 1929.
- SOROČAN 1995 С. Б. Сорочан: О торгово-экономической политике Византии в Таврике VII–IX вв. Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. Симферополь 1995.
- SOLOV'ĚV 1989 С. М. Соловьев: История России с древнейших времен. In: *С. М. Соловьев Сочинения*. Москва 1998.

- SOROČAN 2002 С. Б. Сорочан: Византия и хазары в Таврике: господство или кондоминиум? *ПИФК* Вып. XII. Магнитогорск 2002.
- SOROČAN 2005 С. Б. Сорочан: Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X в.). Очерки истории и культуры. Ч. 1,2. Харьков 2005.
- SOROKIN 1958 Сорокин С. С. Железные изделия Саркела-Белой Вежи. In: С. С. Сорокин: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. II. 1958, 35–199;
- SPICYN 1909 А. А. Спицын: Историко-археологические разыскания I. Исконные обитатели Дона и Донца. *ЖМНП* 1909:1, 67–79.
- ŠRAMKO 1959 Б. А. Шрамко: Кераміка салтівської культури. In: *Ученые записки ХГУ. Тр. Ист. Факультеты* Том 7 (1959) 241–267.
- ŠRAMKO 1962 Б. А. Шрамко: *Древности Северского Донца*. Харьков 1962.
- ŠRAMKO 1983 Б. А. Шрамко: Погребение VIII–X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области. In: *Древнерусское государство и славяне*. Минск 1983, 48–50.
- STADLER 2005 Stadler, P.: *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission, Band 60. Wien 2005.
- STAŠENKOV 1995 А. Д. Сташенков: Новые детали погребального обряда памятников раннеболгарского времени в Самарском Поволжье. In: *Средневековые памятники Поволжья*. Самара 1995, 34–52.
- STAŠENKOV 1995А А. Д. Сташенков: Особенности погребального обряда хазарского времени в Среднем Поволжье. In: *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э.* Самара 1995, 83–85.
- STAŠENKOV 1997 А. Д. Сташенков: Об одной группе украшений Самаро-Симбирского Поволжья (серьги салтовского типа). In: *Культуры степей Евразии второй половины I тыс.н.э. (вопросы хронологии)*. Самара 1997, 60–64.
- STAŠENKOV 2009 А. Д. Сташенков: Новые комплексы мадьярского круга в Самарском Поволжье. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Miskolc 2009, 21.
- STAŠENKOV 2009а А. Д. Сташенков: Памятники мадьярского круга в Самарском Поволжье In: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации»*. Казань 2009, 228–229.

- SUHOVOKOV 1992 О. В. Сухобоков: *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.)*. Київ 1992.
- ŠUL’C 1957 П. Н. Шульц: Исследования Неаполя Скифского (1945–1950 гг.). История и археология древнего Крыма. 1957.
- SUPRUNENKO–МАЄВСЬКА 2007 О. Б. Супруненко – С. В. Маєвська: Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла. *Археологічний літопис Лівобережної України*. Полтава 2007:1–2, 32–45.
- ŠVECOV 1981 М. Л. Швецов: Погребения салтово-маяцкой культуры в Поднепровье. In: *Древности Среднего Поднепровья*. Киев 1981, 96–101.
- ŠVECOV 1989 М. Л. Швецов: Средневековые бескурганные могильники на территории Донбасса. In: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Донецк 1989, 53–55.
- ŠVECOV 1991 М. Л. Швецов: Могильник «Зливки». In: *Проблеми на прабългарската история и култура 2*. София 1991, 109–123.
- SZŐKE–VÁNDOR 1987 Szőke B. M. – Vándor L.: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló.) *Fontes ArchHung*. Budapest 1987.
- TAKÁCS 1986 Takács, M.: Die Árpádenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. *Varia Archaeologica Hungarica 1*. Budapest 1986.
- TAKÁCS 2000 Takács M.: Polírozott kerámia a koraközépkori Kisalföldön. (Polished Pottery on the Plain in the North-West of Hungary in the Middle Age). *Arrabona 38* (2000) 7–50.
- TAKÁCS 2009 Takács, M.: Über die Chronologie der Mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erläuterungen zu zwei chronologischen Tabellen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungarica 60* (2009) 223–252.
- TALIS 1973 Д. Л. Талис: Топонимы Крыма с корнем «рос-». *АДСВ* Вып. 10. Свердловск 1973.
- TALIS 1974 Д. Л. Талис: Росы в Крыму. *СА* 1974:3.
- TARABANOV 1983 В. А. Тарабанов: *Средневековый могильник у аула Казазово // Историческая этнография: традиции и современность*. Ленинград 1983.

- TÁRNOKI 1982 Tárnoki J.: Régészeti kutatások Nógrád megyében (1979–1981). (Archäologische Ausgrabungen im Komitat Nógrád (1979–1981). *NMMÉ* 8 (1982) 381–386.
- TATARINOV–FEDÂEV 2001 С. И. Татаринов – С. В. Федяев: Новые раннеболгарские погребения из могильника Дроновка 3 (Лиманское озеро) на Северском Донце. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк 2001, 365–374.
- TATARINOV–КОРЬЛ–ŠAMRAJ 1986 С. И. Татаринов – А. Г. Копыл – А. В. Шамрай: Два праболгарские могильника на Северском Донце. *Советская археология* 1986:1, 209–221.
- TATIŠEV 1962 Татищев В. Н. История российская. Москва–Ленинград 1962.
- TETTAMANTI 1975 Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. (Begräbnissitten im 10–11. Jh. im Karpatenbecken). *StudCom* 3 (1975) 79–123.
- ТИТОВ–ERDÉLYI 1980 Titov, V. S. – Erdélyi, I.: Pervye itogi raskopok vengero-sovjetskoj ekspedicii na territorii VNR. — The first results of the hungarian-soviet expedition in Hungary. *SA* 1980, 130–146.
- TOBIAS 2006 Tobias, B.: Katalog der Funfgegenstände. In: *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*. Hrsg.: Daim, F. – Lauer mann, E. Mainz 2006, 5–28.
- ТОЇЌ 1968 A. Тоѝќ: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Archeologica Slovaca Catalogi* 3. Bratislava 1968.
- ТОРТИКА 2006 А. А. Тортика: Доно-Донецкий речной путь, лесостепное Придонецье и византийская Тав-рика в VIII–X вв.: характер и направления торговых связей. In: *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Боспорские чтения*. Вып. VII. Керчь 2006.
- ТÓTH 1995 Tóth S. L.: Az etelközi magyar törzsek szállásterületei. In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. Koszta L. Szeged 1995, 471–485.
- ТОУНБЕЕ 1973 A. Toynbee: *Constantine Porphyrogenitus and His World*. London 1973.
- ТЮРК 2008 Тюрк А.: Захоронения с Лошадьми у Древних Венгров (X В.) в Карпатской Котловине. Вопросы Классификации и Их Аналогии в Салтовской КИО. //IV Международная Археологическая Конференция

- «Культуры Степей Евразии Второй Половины I Тыс. Н.Э.» Самара 2008.
- TÜRK 2009 Türk A. A.: Adatok és szempontok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához. In: Vincze F. (szerk.): *Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet*. Budapest 2009, 87–128.
- TÜRK 2010 Türk A. A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In.: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.)*. Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szeged 2010, 261–306.
- USPENSKIJ 1889 Ф. И. Успенский: Византийские владения на берегу Черного моря в IX-X вв. Киевская старина. 1889. №5/6. 253–294.
- UZSOKI 1962 Uzsoki A.: Honfoglalás kori magyar lovassír Ötvenyben. *Arrabona* 4 (1962) 9–26.
- VÁCZY 1994 Váczy P.: *A magyar történelem korai századaiból*. Budapest 1994.
- VADAY 1989 Vaday, A.: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17–18 (1988) 1989, 197.
- VAJAY 1968 Sz. d. Vajay: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). München 1968.
- VAJNŠTEIN 1966, 61 С. Й. Вайнштейн: Некоторые вопросы истории древнетюркской культуры. СЗ 1966:3, 60–81.
- VÁLYI 1994 Vályi K.: Honfoglalás kori sírok Szeren, 1973. (Megjegyzések a terület korai történetéhez). In: *A kőkortól a középkorig*. Szerk. Lőrinczy G. Szeged 1994, 387–403.
- VARGA 2007 Varga S.: 10–11. századi padmalyos temetkezések a Kárpát-medencében. In: „legjobb, ha mindez nem merül feledésbe...” In: *Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Budapest (2007) *Opuscula Hungarica VII.* (megjelenés alatt).
- VASILEV 1925 А. А. Васильев: О значении Саркела в борьбе хазар с Русью. *Известия ГАИМК*. Вып. 4.1925.
- VASIL'EV–ERMILOV 2007 Д. В. Васильев – С. В. Ермилов: Эксперимент по натурной реконструкции раннесредневекового юртообразного жилища на Самосдельском городище. In: *Вопросы истории и археологии*

- Западного Казахстана. Научный журнал. Выпуск № 6, Уральск 2007, 120–131.
- VASILEV–GREČKINA–ZILIVINSKAË 2003 Д. В. Василев – Т. Ю. Гречкина – Э. Д. Зиливинская: *Городище Самосделка – памятник домонгольского периода в Низовьях Волги*. In: *Стети Европы в эпоху средневековья*. Том 3. Донецк 2003, 83–122.
- VASILEVSKIÛ 1889 В. Г. Васильевский: О постройке крепости Саркел. *ЖМНП*. 1889. Октябрь–декабрь. 273–289.
- VÉKONY 1986 Vékony G.: Levedia meg ÁtéI és Kuzu. *Magyar Nyelv* 82 (1986) 41–53.
- VERNADSKY 1943 G. Vernadsky: *Ancient Russia*. New Haven 1943.
- VINNIKOV 1995 А. З. Винников: *Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII – начало XI века)*. Воронеж. 1995.
- VINNIKOV–AFANAS’EV 1991 А. З. Винников – Е. Г. Афанасьев: Культурные комплексы Маяцкого селища (материалы раскопок Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции). Воронеж, 1991.
- VINNIKOV–PLETNËVA 1998 А. З. Винников – С. А. Плетьва: *На северных рубежах Хазарского каганата: Маяцкое поселение*. Воронеж, 1998.
- VINNIKOV–SARAPULKIN 2008 А. З. Винников – В. А. Сарапулкин: Болгары в Поосколье. (Мандровский могильник). Воронеж 2008.
- VINOGRADOV–КОМАР 2005 А. Ю. Виноградов – А. В. Комар: Институт тудуна и хазары в Юго-Западном Крыму VIII - начала X в. в контексте новых данных эпиграфики. In: *Сугдейский сборник*. Вып. II. Киев–Судак, 2005.
- VLASKIN–IL’ÛKOV 1990 М. В. Власкин – Л. С. Ильюков: Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча. *Советская археология* 1990:1, 137–153.
- VORONINA 2007 Р. Ф. Воронина: *Лядинские древности. Из истории мордвы-мошки конец IX – начало XI века. По материалам Цнинской археологической экспедиции 1983–1985 годов*. Москва 2007.
- VÖRÖS 1985 Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen. (Eine sarmatische Begräbnisstätte aus der Hunnenzeit). *MFMÉ* 1982/83-1 (1985) 129–172.
- VÖRÖS 1996 Vörös I.: I.: *A karosi honfoglalás kori temetők állatcsontmaradványai*. In: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők*. Miskolc 1996, 461–493.

- VÖRÖS 2000 Vörös I.: Az algyői honfoglalás kori temető archaeozoológiai vizsgálata. — Die archäozoologische Untersuchung landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Algyő. *MFMÉ – StudArch* 6 (2000) 357–401.
- VÖRÖS 2001 Vörös I.: A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései I. Szabolcs-Nyírség. *JAMÉ* 43 (2001) 569–601.
- VÖRÖS 2007 Vörös I.: Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez. In: „Legjobb, ha mindez nem merül feledésbe...” Újabb eredmények A Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Budapest (2007) *Opuscula Hungarica* VII. (megjelenés alatt)
- VUIČ 1959 Л. Г. Вуйч: Антропологическая характеристика черепов из ранних погребений Саркела. Труды Волго-Донской экспедиции. ТП. 1959, 282–294.
- WERBART 1996 B. I. Werbart: Khazars or „Saltovo-Majaki Culture”? Prejudices about Archaeology and ethnicity. *Current Swedish Archaeology* 4 (1996) 199–211.
- WOLF 2003 Wolf M.: Adatok a X. századi edénművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai (Informationen zu unserer Töpferkunst des 10. Jahrhunderts. Die Lehre der Funde in Borsod). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 42 (2003) 85–108.
- WOLF 2006 Wolf M.: Adatok a X. századi magyarság kerámiaművességéhez. (Data on Pottery Workmanship of Hungarians in the 10th Century). In: Holló Sz. A. – Szulovszky J. (szerk.): *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Veszprém 2006, 47–58.
- ZÁBOJNIK 2007 J. Zábojnik: Hrob 63. na pohrebisku c Čiernom Brode. Problematika hrobov s parciálnym spolupočovaním zvierat v období avarského kaganatu. (Gräberfeld in Čierny Brod. Problematik der partiellen Tiermitbestattungen in der Zeit des Awarischen Kaganats). *SlovArch* 55–2 (2007) 353–386.
- ZAHAROV–ARENDT 1935 A. A. Zaharov. – V. V. Arendt: *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez. (Archäologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX. Jh.)*. *ArchHung* 16. Budapest 1935.
- ZICHY 1939 Zichy I.: *Magyar őstörténet*. Budapest 1939.
- ZILIVINSKAË–VASILEV 2008 Э. Д. Зиливинская – Д. В. Васильев: О вероятной локализации города Итиля на Самосдельском городище в дельте Волги In: Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале 2008. Т. II, 224–226.

- ZIMONYI 1996 Zimony I.: A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajhání-hagyomány. In: *A honfoglalás kor írott forrásai*. Szerk.: Kovács L. – Veszprémy L. Budapest 1996, 49–59.
- ZIMONYI 1996a Zimony I.: A kazárok szerepe Kelet-Európában. — The role of the chazars in eastern Europe. *Magyar Tudomány* 1996:8, 952–957, 1041.
- ZIN'KO–PONOMAREV 2000 В. П. Зинько – Л. Ю. Пономарев: Новые памятники салтово-маяцкого типа в окрестностях Керчи. МАИЭТ VII. Симферополь, 2000.
- ZIN'KO–PONOMAREV 2009 В. П. Зинько – Пономарев: *Тиритака*. Раскоп XXVI. Том 1. Археологические комплексы VIII–X вв. Симферополь-Керч, 2009.
- ZIN'KO–PONOMAREV–BEJLIN 2007 В. П. Зинько – Л. Ю. Пономарев – Д. В. Бейпин: Археологические разведки на хоре Тиритаки // БИ. - Вып. XVI. - Симферополь, 2007.
- ŽIRONKINA–KRYGANOV–SITOVSKAĀ 1996 О. Ю. Жиронкина – А. В. Крыганов – Ю. И. Цитковская: Об одном комплексе погребений Нетайловского могильника. *Древности* 1996, 165–167.
- ŽIRONKINA–KRYGANOV–SITOVSKAĀ 1996a О. Ю. Жиронкина – Ю. И. Цитковская: Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника. *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия. н.э.* Самара 1996, 352–268.
- ŽIVKOV 2010 Б. Живков: *Хазария през IX-X век*. София 2010.
- ZUKERMAN 1997 К. Цукерман: Венгры в Крыму. In: Международная конференция «Византия и Крым». Тезисы докладов. Симферополь 1997, 7–8.
- ZUKERMAN 1998 К. Цукерман: Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 г. МАИЭТ VI. Симферополь (1998) 690–698.

- Аксёнов В. С. Отчет об охранных работах на Нетайловском могильнике в 1993 г. // Архив ХІМ.
- Аксёнов В. С. Отчет о раскопках Рубежанского катакомбного могильника в 1995 г. // Архив ХІМ.
- Аксёнов В. С. Отчет о раскопках IV Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1998 г. // Архив ХІМ.
- Аксёнов В. С. Поховання з конем другої половини VIII–IX ст. верхньої течії р.Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників. Дис. кан. іст. наук. Харків, 1999. // НА ІА НАНУ. – Ф.12, №803. – 277.
- Баранов И. А. Ранние болгары в Крыму (локальный вариант салтово-маяцкой культуры). Дис. канд. ист. наук. К., 1977 // НА ІА НАНУ. – Ф.12, №571. – 211.
- Березовець Д. Т. Отчет и альбом о раскопках Нетайловского могильника. К. – 1959. // Архив ІА НАНУ, інв. №. 1959–61/6а.
- Березовець Д. Т. Отчет и таблицы к отчету о раскопках катакомбного могильника. – К. – 1959. // Архив ІА НАНУ, інв. № 1959–61/6б, ф.о, 3984, 3984а, 3984б, 3994, 3995.
- Березовець Д. Т. Отчет о раскопках Верхнесалтовского и Нетайловского могильников 1959–1961 гг. // Архив ІА НАНУ, ф.о. 3984, 3985.
- Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Старосалтовского катакомбного могильника в 1982 г. // Архив ІА НАНУ, ф.о. 21112, 21113.
- Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1984 г. // Архив ІА НАНУ, ф.о. 21362, 21363.
- Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1986 г. // Архив ІА НАНУ, ф.о. 22037, 22038.
- Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника и кургана, расположенного на территории колхоза им. Пархоменко Лозовского р-на в 1988 г. // Архив ІА НАНУ, інв. № 1988/56, ф.о. 23051, 23052.
- Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского могильника, расположенного на территории колхоза “Украина”, Волчанского р-на в 1989 г. // Архив ІА НАНУ, інв. № 1989/169, ф.о.23625, 23626.
- Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1990 г. // Архив ІА НАНУ, інв. №. 1990/43, ф.о. 24040, 24041
- Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1991г. // Архив ІА НАНУ, інв. № 1991/55, ф.о. 24557.
- Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1992 г. // Архив ХІМ.
- Бородулин В. Г. – Пархоменко О. В. Отчет о раскопках Верхнесалтовского и Рубежанского катакомбных могильников, расположенных на территории колхоза «Украина» Волчанского р-на Харьковской области в 1987 г. // Архив ІА НАНУ, інв. № 1987/163, – ф.о. 22658, 22659.
- Бородулин В. Г. – Пархоменко О. В. Отчет о раскопках Верхнесалтовского и Старосалтовского катакомбных могильников в 1985 г. // Архив ІА НАНУ, інв. № 1985/81, ф.о. 21790, 21791.

- Колода В. В. Отчет об исследованиях на Верхнесалтовском археологическом комплексе в 1996 г. // Архів археологічного музею Харківського педуніверситету ім. Г. С. Сковороди.
- Красильников К. И. Материалы к Своду памятников истории и культуры СССР. Луганская область. // Архів Головної редакції Зведення пам'яток історії та культури України (Інститут історії НАН України) (Київ).
- Крыганов А. В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VIII–X вв: Дис. канд. ист. наук. Х., 1987 // НА ІА НАНУ. – Ф.12, № 656. – 371.
- Крыганов А. В. Отчет о проведении полевых археологических работ на территории Харьковской области в 1984 г. // Архів МАЕСУ ХДУ.
- Крыганов А. В. Отчет о раскопках Новостроечной экспедиции в 1990 г. // Архів ІА НАНУ, інв. № 1991/99, ф.о. 24634, 24635.
- Крыганов А. В. Отчет о раскопках Новостроечной экспедиции в 1991 году. // Архів ІА НАНУ, інв. № 1992/54, ф.о. 24993.
- Крыганов А. В. Отчет о раскопках в 1992 году на Нетайловском могильнике // Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет о раскопках Сухогомольшанского могильника в 1973 г. // Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет о раскопках могильника Сухая Гомольша в 1974 году // Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет о раскопках Сухогомольшанского могильника в 1976 году // Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет о раскопках Сухогомольшанского могильника в 1977 году // Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет о раскопках Сухогомольшанского могильника в 1978 году // Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет о раскопках Сухогомольшанского могильника в 1979 году // Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет о раскопках Сухогомольшанского могильника в 1980 году // Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет о раскопках Сухогомольшанского могильника в 1981 году // Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет о раскопках Старосалтовского катакомбного могильника за 1983 год // Архів ХІМ.
- Михеев В. К. Отчет о раскопках Красногорского могильника в 1985 г. // Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет о раскопках Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры в 1986 году.// Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского государственного университета за 1987 год // Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет о раскопках Красногорского могильника салтовской культуры в 1988 году // Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского госуниверситета за 1989 год.// Архів МАЕСУ ХДУ.
- Михеев В. К. Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского уиверситета за 1990 год. // Архів МАЕСУ ХДУ.

Михеев В. К. Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета за 1991 год. // Архів МАЕСУ ХДУ.

LINKOGRÁFIA

Az „Északi”-Donyechez

<http://www.c3.hu/~magyarnyelv/01-3/bona.htm#nb329>

Б.П. Зайцев, А.Ф. Парамонов (Харьков): Графиня П.С. Уварова – председатель XII Археологического съезда.

<http://ysadba.rider.com.ua/almanah/03/3.doc>

Сергей Беззаконов РУССКИЙ КАГАНАТ – забытая история Дона

http://sarkel.ru/istoriya/russkij_kaganat_zabytaya_istoriya_dona_sergej_bezzakonov

МЕТАЛЛОВКА

<http://ru.wikipedia.org/wiki/Металловка>

ИТИЛЬ-МЕЧТА (на раскопках древнего центра Хазарского каганата)

<http://www.lechaim.ru/ARHIV/174/VZR/a02.htm>

Megint Pallas

<http://renhirek.blogspot.com/2009/02/megint-pallas.html>

Каменный крест хутора Потайновского

http://sarkel.ru/istoriya/kamennyj_krest_hutora_potajnovskogo/

Саркел / Белая Вежа крепость которую мы потеряли?

http://sarkel.ru/istoriya/kamennyj_krest_hutora_potajnovskogo/sarkel_belaya_vezha/

Тайны Волгодонстроя (1948-1952).

http://sarkel.ru/istoriya/tajny_volgodonstroya_1948-1952/

Львова З.А. К вопросу о возможных причинах постройки крепости Саркел

http://sarkel.ru/istoriya/sarkel_vozmozhnye_prichiny_postrojki_kreposti/

Саркел, Саркел, ещё Саркел... П.А.Ларенок, А.И.Семенов

http://sarkel.ru/istoriya/sarkel_sarkel_ewe_savrkel/

Феофил (византийский император) - строитель хазарской крепости Саркел (834)

http://sarkel.ru/istoriya/feofil_vizantijskij_imperator_stroitel_hazarskoj_kreposti_sarke_l_834/

Камышевское городище. Флеров В.С.

http://sarkel.ru/istoriya/kamyshevskoe_gorodiwe_flerov_vs/

Третий Саркел? Семенов А.И.

http://sarkel.ru/istoriya/tretij_sarkel_semenov_ai/

Донские крепости Хазарии: бывшее и настоящее. Валерий Флёров.

http://sarkel.ru/istoriya/donskie_kreposti_hazarii_byloe_i_nastoyawee_valerij_flyorov/

Хазарский проект

http://sarkel.ru/istoriya/hazarskij_proekt/

Уникальная Хазарская коллекция передана Историческому музею

http://sarkel.ru/istoriya/unikalnayahazarskaya_kollekciya_peredana_istoricheskomu_muzeju/

Владимир Петрухин «Отмстить неразумным хазарам...» Хазарский каганат и евразийский аспект начала российской истории

http://sarkel.ru/istoriya/vladimir_petruhin_otmstit_nerazumnym_hazaram/

Татьяна Калинина. Страна Хазария, какой она представляется по арабо-персидским источникам.

http://sarkel.ru/istoriya/tatyana_kalinina_strana_hazariya_kakoj_ona_predstavlyaetsya_po_arabopersidskim_istochnikam/

Городище в дельте Волги. Эмма Зиливинская, Дмитрий Васильев.

http://sarkel.ru/istoriya/gorodiwe_v_delte_volgi_emma_zilivinskaya_dmitrij_vasilev/

Сергей Кашаев, Наталья Кашовская. Камни и надписи Боспора

http://sarkel.ru/istoriya/kamni_i_nadpisi_bospora_sergej_kashaev_natalya_kashovskaya/

Форпост Верхний Салтов. Виктор Аксёнов.

http://sarkel.ru/istoriya/forpost_verhnij_saltov_viktor_aksyonov/

Литература о Хазарии на русском языке.

http://sarkel.ru/istoriya/literatura_o_hazarii_na_russkom_yazyke/

Плетнёва С.А. "Саркел и "Шелковый путь". Глава V. 1996.

http://sarkel.ru/istoriya/pletnyova_sa_sarkel_i_shelkovyj_put_glava_v_1996/

Афанасьев Г.Е. Кто же в действительности построил для хазар Левобережное Цимлянское городище?

http://sarkel.ru/istoriya/afanasev_ge_kto_zhe_v_dejstvitelnosti_postroil_dlya_hazar_lev_oberezhnoe_cimlyanskoe_gorodiwe/

Владимир Бершадский. Где была Белая Вежа?

http://sarkel.ru/istoriya/vladimir_bershadskij_gde_byla_belaya_vezha/

Ранние хазары в Северном Причерноморье (постановка проблемы) А.В. Комар

<http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/komar.htm>

Новые исследования Волчанского городища В.В. Колода

<http://archaeology.kiev.ua/journal/011299/koloda.htm>

Новые исследования катакомбных погребений близ села Верхний Салтов В.В. Колода

<http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/koloda.htm>

Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові
<http://archaeology.kiev.ua/journal/061100/koloda.htm>

Вооружение и военное дело Хазарского каганата А.В. Комар, О.В. Сухобоков
http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm

Крупнейший пункт (город) Хазарии А.В. Крыганов
<http://archaeology.kiev.ua/journal/010101/kryganov.htm>

Артамонов М.И. Хазары и турки
<http://kulichki.rambler.ru/~gumilev/Rest/rest0201.htm>
<http://kulichki.rambler.ru/~gumilev/Rest/rest0202.htm>

Хазарская крепость Саркел.
http://www.uic.rsu.ru/Don_NC/Middle/Khazaria/sarkel.htm

Аланы
http://www.uic.rsu.ru:8100/Don_NC/Middle/Alani.htm#Alani

Эски-Кермен
<http://travel.kyiv.org/crimea/excursion/eski-kermen.htm>

Кыз-Кермен и Тепе-Кермен
<http://travel.kyiv.org/crimea/excursion/kyz-kermen.htm>

Пещерный город Чуфут-Кале
<http://www.ukrcom.sebastopol.ua/absvse/ru/avt/p0700.htm>

К вопросу об обряде обезвреживания погребенных у аланского населения салтовской культуры Аксенов В. С.
http://annals.xlegio.ru/life/small/harkiv99.htm#_Toc215490767

Хазарский каганат
http://hist.citl.cc.rsu.ru/Don_NC/Middle/Xaz_kag.htm

Хазары. С. А. Плетнева
<http://www.russiancity.ru/ybooks/y1.htm>

Khazaria.com. the american Center of Khazar StudiesA Resource for Turkic and Jewish History in Russia and Ukraine.
<http://www.khazaria.com/>

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Orientalia ASH	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae (Budapest)
Agria	Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve. (Eger)
Alba Regia	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
DDMÉ	Annales Museii Debreceniensis de Friderico Déri nominati (Debrecen)
FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
НОМÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
MFMÉ – StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР (Москва)
МТА II. ОК	Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei
SzMMÉ	A Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
АО	Археологические открытия
АОН	Археологические открытия на новостройках
АСГЭ	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БАН	Българската Академия на наукита
ВАУ	Вопросы археологии Урала
ВИ	Вопросы Истори
ВИС	Военно-исторический сборник
ГАНИИИЯиЛ	Горно-Алтайский научно-исследовательский институт истории, языка и литературы
ДА	Донская археология
ИАК	Известия Археологической комиссии
ИАИ	Извѣстия Археологический институт Българската Академия на наукита
ИНВСИК	Известия Нижневолжского Саратовского института краеведения ИОАИЭ Известия Общества археологии, истории и этнографии Казанского университета
ИЭА	Институт этнологии и антропологии
КИЯЛИ	Казанский институт языка, литературы и истории им.Г. Ибрагимова
КСИА	Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
КСИАУ	Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАК	Материалы по археологии Кавказа
МАР	Материалы по археологии России
МАИЭТ	Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики
МАЕСУ ХДУ	Музей археології та етнографії Слобідської України Харківського державного університету
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
МЭР	Материалы по этнографии России
РА	Российская археология
СА	Советская археология
САИ	Свод археологических источников
СГЭ	Сообщения Государственного Эрмитажа

СОИГИ	Северо-Осетинский институт гуманитарных исследований
СЭ	Советская этнография
Тр. АС	Труды Археологического съезда
Тр. ГИМ	Труды Государственного Исторического музея
ТР. МАО	Труды Московского Археологического общества
Тр. САРАНИОН	Труды Секции археологии Российской ассоциации научных институтов общественных наук
Тр. ТКАЭЭ	Труды Тувинской комплексной археолого-этнографической экспедиции АН СССР
ТС	Тюркологический сборник
ХІМ	Харківський історичний музей
ЧИИИСФ	Чечено- Ингушский институт истории, социологии и философии
ЧНИИЯЛИЭ	Чебоксарский научно-исследовательский институт языка, литературы, истории и этнографии